

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RƏSƏNZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 5, Cild 5, Aprel - İyun 2017
Year 5, Volume 5, April - June 2017

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

İqtisadi inkişafda universitet təhsilinin artan rolu.....	Ə.C.Muradov
İqtisadiyyatın təşkili, əsas sualları və təhsil.....	Y.H.Həsənlı
İqtisadi nəzəriyyə müstəvisində sənaye cəmiyyətində istehsalın, təhsilin və elmin qarşılıqlı əlaqəsi.....	Ə.P. Babayev
Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri.....	F.P.Rəhmanov
Экономика знаний: миф или реальность?.....	Е.В. Пилипенко
İqtisadi artım və fiskal dayanıqlıq iqtisadi sabitliyin əsas xüsusiyyəti kimi.....	M.X. Həsənlı
The period of time in implementation of economic reforms and the problems of its impact on the development of national entrepreneurship.....	A.J.Hüseyn
Monetar siyasətin səmərəliliyi.....	Q.S. Əlləzov
Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi problemləri və onların həlli yolları.....	H.A.Cəfərlı
ÜTT-nin yaradılmasının iqtisadi əsasları və tarixi.....	Z.Y.Aslanov, K.S. Dadaşova
Xərclərin uçotunun metodoloji prinsipləri və tanıma meyarları.....	S.F.Hacıbəyova, V.M.Quliyev
Azərbaycanda iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından təhlili.....	E.Ə.İbrahimov
Keyfiyyət təminatının transaksiya xərclərinin təhlili.....	R.Ə. Əlizadə
Effektiv rəqəbat mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi in başlıca istiqamətləri.....	N.Q.Hacıyeva
The impact of unanticipated shocks on productivity: empirical study.....	N. R.Rustamova
Davamlı inkişaf, onun iqtisadi inkişafdakı rolu və əhəmiyyəti.....	N.Z.İsmayılov
Classification for leverage of enterprises in Azerbaijan.....	E.Safərlı
Beynəlxalq ticarət və dünya qiymətləri.....	E.C.Abdullayeva
Aqrar sahənin ixrac potensialının stimullaşdırılması məsələləri.....	İ.Ə.Axundov
İqtisadi artımın təmin edilməsində İKT sektorunun rolu və əhəmiyyəti.....	M.T.Abbasov
Müasir dövrdə Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yolları.....	A.Aslanova
Kapitalın transmilliləşdirilməsinin dünya iqtisadiyyatına təsirləri.....	Ə.Hacıyeva
Azərbaycanın iqtisadi inkişafında xarici investisiyaların rolu və müasir vəziyyətinin təhlili.....	Y.Dəmirov
Neft-qaz kompleksinin müasir vəziyyəti və onun inkişafının texnoloji amili.....	A.Ə.Xəlilov
Marketing innovasiyası və onun şirkətlər üçün faydalılığı.....	Ə.Mehdiyev
Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları: global vətəndaş cəmiyyətinə doğru.....	A.M.Bağirova
Real sektorun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası.....	T.Rəcəbov
Yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılmasında auditin rolu.....	V.Ə.Məmmədli
Dünya fond bazarının iqtisadi qloballaşmaya təsiri.....	M.İ.Əlləzov
Çirkli pulların yuyulması və leqallaşdırılmasının iqtisadi və sosial nəticələri.....	T.Ə. Cəbiyeva
Ekosferlər: yaranması, müasir vəziyyəti və perspektivləri.....	N.U.Muradova
Oliqopolitiya və monopoliya bazar rifahının əsas fundamentləri kimi.....	S.R. Abadova

www.ascu.edu.az

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
II 5, Cild 5, aprel - iyun 2017	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalin adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri
Jurnalin növü:	Dövri
Dövrülmüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 23.06. 2017

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. M.M.Sadiqov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp.
İqtisadi inkişafda universitet təhsilinin artan rolu.....Ə.C.Muradov	5-16
İqtisadiyyatın təşkili, əsas sualları və təhsil.....Y.H.Həsənli	17-24
İqtisadi nəzəriyyə müstəvisində sənaye cəmiyyətində istehsalın, təhsilin və elmin qarşılıqlı əlaqəsi.....Ə.P. Babayev	25-31
Respublikada sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi problemləri.....F.P.Rəhmanov	32-41
Экономика знаний: миф или реальность?.....Е.В.Пилипенко	42-52
İqtisadi artım və fiskal dayanıqlıq iqtisadi sabitliyin əsas xüsusiyyəti kimi.....M.X.Həsənli	53-59
The period of time in implementation of economic reforms and the problems of its impact on the development of national entrepreneurship.....A.J.Huseyn	60-74
Monetar siyasətin səmərəliliyi.....Q.S. Əlləzov	75-86
Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi problemləri və onların həlli yollarıH.A.Cəfərli	87-96
ÜTT-nin yaradılmasının iqtisadi əsasları və tarixi.....Z.Y.Aslanov, K.S. Dadaşova	97-103
Xərclərin uçotunun metodoloji prinsipləri və tanınma meyarları.....S.F.Hacıbəyova, V.M.Quliyev	104-118
Azərbaycanda iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından təhlili..E.Ə.İbrahimov	119-128
Keyfiyyət təminatının transaksiya xərclərinin təhliliR.Ə. Əlizadə	129-135
Effektiv rəqabət mühitinin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri.....N.Q.Hacıyeva	136-144
The impact of unanticipated shocks on productivity: empirical study.....N. R.Rustamova	145-154
Davamlı inkişaf, onun iqtisadi inkişafdakı rolu və əhəmiyyəti.....N.Z.İsmayılov	155-165
Classification for leverage of enterprises in Azerbaijan.....E.Safarlı	166-178
Beynəlxalq ticarət və dünya qiymətləri.....E.C. Abdullayeva	179-188
Aqrar sahənin ixrac potensialının stimullaşdırılması məsələləri.....İ.Ə.Axundov	189-198
İqtisadi artımın təmin edilməsində İKT sektorunun rolu və əhəmiyyəti.....M.T.Abbasadə	199-207
Müasir dövrdə Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yolları.....A.Aslanova	208-215
Kapitalın transmilliləşdirilməsinin dünya iqtisadiyyatına təsirləri...Ə.Hacıyeva	216-230
Azərbaycanın iqtisadi inkişafında xarici investisiyaların rolu və müasir vəziyyətinin təhlili.....Y.Dəmirov	231-243
Neft-qaz kompleksinin müasir vəziyyəti və onun inkişafının texnoloji amili.....A.Ə.Xəlilov	244-252
Marketing innovasiyası və onun şirkətlər üçün faydalılığı.....Ə.Mehdiyev	253-258
Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları: global vətəndaş cəmiyyətinə doğru.....A.M.Bağirova	259-267
Real sektorun inkişafı və iqtisadiyyatın diversifikasiyası.....T.Rəcəbov	268-278
Yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılmasında auditin rolu.....V.Ə.Məmmədli	279-290
Dünya fond bazarının iqtisadi qloballaşmaya təsiri.....M.İ.Əlləzov	291-299
Çirkli pulların yuyulması və leqallaşdırılmasının iqtisadi və sosial nəticələri.....T.Ə. Cəbiyeva	300-307
Ekoşəhərlər: yaranması, müasir vəziyyəti və perspektivləri.....N.U.Muradova	308-314
Oliqopoliya və monopoliya bazar rifahının əsas fundamentləri kimi.....S.R.Abadova	315-324

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 5, Volume 5, April – June 2017	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Editor:	prof., Dr. A.I.Bayramov
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 414, Tel:(+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 23.06. 2017

Editorial Board	
prof., Dr. M.M.Sadigov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. T.A.Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.Kh.Hasanli	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

İQTİSADI İNKİŞAFDA UNIVERSİTET TƏHSİLİNİN ARTAN ROLU

Ə.C. Muradov

i. e. d., professor, rektor, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 aprel 2017; çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 04 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi dünya iqtisadiyyatının bütövləşdiyi bir şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişafında universitet təhsilinin artan rolunu mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla praktik baxımdan təhlil edərək, təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə insan kapitalı və insana qoyulan investisiyanın əhəmiyyəti, təhsil və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə, universitet təhsilinə artan tələb, universitet təhsilinin iqtisadi inkişafdakı rolunun artması, Azərbaycanda universitet təhsili: strategiyalar və islahatlar, Azərbaycanda universitetlərin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması trendləri, Cənubi Qafqaz ölkələrinin ən iri ali təhsil ocaqlarından biri olan UNEC-in ölkənin iqtisadi inkişafındakı rolunun artırılması istiqamətləri verilmişdir. Tədqiqatda ölkədə aparılan geniş spektrli islahatlarda və atılan addımlarda daim nəzərə alınmalı olan məqamlardan biri - universitetlərin idarəetmə, maliyyə və akademik dayanıqlılığının təmin edilməsi əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, bunun üçün universitetlərə verilən idarəetmə, akademik, maliyyə və təşkilati muxtariyyət daha da genişləndirilməli, onların dövlət və qeyri-dövlət maliyyələşdirilməsi imkanları artırılmalıdır.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, universitet təhsili, təhsil və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə, strategiya, islahat.

JEL Classification Codes: I25, H75

ENHANCE THE ROLE UNIVERSITY EDUCATION IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The purpose of the study is to analyze, from a practical point of view, the increasing role of university education in the economic development of the country, in terms of unification with the world economy and taking into account the existing realities, and the development of relevant proposals and recommendations. To this end, the importance of human capital and investment in human beings, the relationship between education and economic development, the growing demands for university education, the growing role of university education in economic development,

university education in Azerbaijan: strategies and reforms, the trends of increasing the role of universities In economic development, the direction of increasing the role of UNEC (which is the largest higher educational institution in the South Caucasus) in the economic Development. The study outlines one of the moments that must constantly be taken into account in the steps taken and the wide-ranging reforms in the country, namely, the provision of managerial, financial and academic sustainability. It is noted that for this purpose the administrative, academic, financial and organizational autonomy granted to universities should be further expanded, and the opportunities for their state and non-state funding should be increased.

Key words: economic development, university education, the link between education and economic development, strategy, reform.

ПОВЫШАЮЩАЯСЯ РОЛЬ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Резюме

Целью исследования является анализ, с практической точки зрения, повышающейся роли университетского образования в экономическом развитии страны, в условиях единения с мировой экономикой и с учетом существующих реалий, и выработка соответствующих предложений и рекомендаций. С этой целью было проанализировано значение человеческого капитала и вложенной в человека инвестиции, связь между образованием и экономическим развитием, увеличивающиеся требования к университетскому образованию, повышающаяся роль университетского образования в экономическом развитии, университетское образование в Азербайджане: стратегии и реформы, тренды повышения роли университетов в экономическом развитии, направления повышения роли UNEC (который является самым крупным на Южном Кавказе высшим учебным заведением) в экономическом развитии. В исследовании обосновывается один из моментов, который постоянно должен учитываться в предпринятых шагах и проводимых в стране реформах широкого спектра, а именно обеспечение управленческой, финансовой и академической устойчивости. Отмечается, что для этого еще больше должна быть расширена управленческая, академическая, финансовая и организационная автономия, предоставленная университетам, увеличены возможности их государственного и негосударственного финансирования.

Ключевые слова: экономическое развитие, университетское образование, связь между образованием и экономическим развитием, стратегия, реформа.

Giriş. Bəşəriyyət tarixi göstərir ki, hər hansı bir xalqın və dövlətin formalaşması və inkişafı, onun gələcəyinin sağlam təməllər üzərində qurulması təhsil sistemində əldə edilmiş nailiyyətlərlə mühüm dərəcədə bağlıdır. Təhsil bir tərəfdən yetkin və şüurlu, digər tərəfdən isə yaradıcı, yenilikçi və rəqabət qabiliyyətli cəmiyyəti formalaşdırır. Təhsil sistemində özünəməxsus halqanı təşkil edən universitet təhsili isə qloballaşan dünyada hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və qorunmasında mühüm amillərdən birinə çevrilir. Təsədüfi deyil ki, UNESCO qloballaşma dövründə universitetləri sosial inkişaf, iqtisadi artım, rəqabət qabiliyyətli mal və xidmət istehsalının dəstəklənməsi, mədəni kimliyin formalaşması və qorunması, cəmiyyətin bütövlüyünün təmin edilməsi, yoxsulluqla mübarizə və sülh mədəniyyətinin dəstəklənməsi işində əvəzedilməz rolu olan qurumlar kimi xarakterizə edir. Bu gün universitet təhsili qlobal bilik iqtisadiyyatında həm milli, həm də fərdi mənada layiqli yer tutmanın və rəqabət qabiliyyətli olmanın mühüm şərtinə çevrildiyindən, iqtisadi fəaliyyətlərin və iqtisadi siyasətin də əsas elementlərindən biridir.

İnsan kapitalı və insana qoyulan investisiyanın əhəmiyyəti. Əhali amilini iqtisadi inkişaf nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirdikdə, onun kəmiyyət və keyfiyyət kimi iki aspekti üzərində dayanmaq zəruridir. Kəmiyyət aspekti üzərində dayandığında, o, iş qüvvəsi kimi, keyfiyyət aspekti üzərində dayandığında isə insan kapitalı kimi təhlil edilir. İnsan kapitalı iş qüvvəsinin keyfiyyət aspekti olmaqla, iqtisadi inkişaf baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhali sayının çox və artım sürətinin yüksək olması ilə yanaşı, keyfiyyət göstəricilərinin aşağı səviyyələrdə olması bu ölkələrin iqtisadi inkişafı qarşısında mühüm maneədir. Belə ki, insan kapitalının aşağı səviyyədə olması əmək məhsuldarlığının da aşağı səviyyəsini doğurur. Bəs insan kapitalını necə artırmaq olar? Bunun üçün insana investisiya qoymaq lazımdır, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, bu baxımdan resurslar məhduddur. İnsan kapitalı daha yaxşı təhsil almış və bacarıqlar qazanmış insan resursudur. Yaxşı təhsilli iş qüvvəsi ilə yetərli fiziki kapital iqtisadi inkişafın iki mühüm faktoru hesab olunur. Bunlar eyni zamanda bir-birinin tamamlayıcısıdır. Daha yaxşı təhsil almış və bacarıqlar qazanmış, sağlam qidalanan mədəni insan resursu, başqa sözlə, daha məhsuldar ola bilən insan kapitalı, yüksək əmək məhsuldarlığı deməkdir. İnkişafın əsas məqsədi yalnız maddi mənada zənginlik yaratmaq deyil, zənginliyi də yaradacaq və davam etdirəcək yüksək keyfiyyətli iş qüvvəsini yaratmaqdır. İnsana investisiya təhsil, səhiyyə və qidalanma olmaqla üç başlıca istiqamətdə xərcləri nəzərdə tutur. Hər üç xərc bir-birini tamamlayıcı xarakter daşıyır və məhz hər üçü birlikdə tarazlı şəkildə həyata keçirilərsə, insan kapitalından istənilən səviyyədə istifadə edilə bilər.

Təhsil və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə. Tədqiqatlar göstərir ki, insana investisiyanın iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf baxımından tədqiqi II Dünya müharibəsindən sonra xüsusi vüsət almışdır. Aparılan bu tədqiqatların nəticələri təhsilin iş qüv-

vəsinin bacarıq və məhsuldarlıq potensialını artıraraq milli gəlirin yüksəlməsinə bir-başla təsir göstərdiyini, fiziki kapitalla müqayisədə insan kapitalının mənfəətlilik səviyyəsinin və iqtisadi artıma pozitiv təsirinin daha yüksək olduğunu və yoxsul ölkələrlə zəngin ölkələr arasındakı inkişaf fərqi azalda bilməmələrinin əsas səbəbi-nin fiziki kapital yetərsizliyi deyil, insan kapitalı yetərsizliyi olduğunu ortaya qoyur.

İqtisadi inkişafda insan kapitalının rolunun dərk edilməsilə birlikdə, dünyada təhsilə olan maraq da artır. Təhsil təkcə iqtisadi inkişafa xidmət etmir, eyni zamanda da cəmiyyətə siyasi, sosial və mədəni inkişafın da təməlinə dayanır. Bu baxımdan, təhsil və təhsil siyasəti cəmiyyətin sistemli transformasiyası üçün ən strateji vasitəyə çevrilir.

İnsan kapitalının formalaşmasında ən böyük pay təhsilin üzərinə düşdüyündən, insana qoyulan investisiyalar arasında təhsil investisiyaları birinci sırada dayanır. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsilə qoyulan investisiyalarda azalan məhsuldarlıq deyil, artan məhsuldarlıq qanunu fəaliyyət göstərir. Ölkələr üzrə təhsil müddəti artdıqca, işsizlik səviyyəsi azalır, gəlir səviyyəsi isə artır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrində aparılan tədqiqatlardan biri göstərir ki, insanların təhsil alma müddətində hər əlavə birillik artım onların gəlir səviyyəsini təxminən 6% yüksəldir. Təhsilin, xüsusilə də ali təhsilin yüksək insan kapitalı və texnologiyalar vasitəsilə iqtisadi artımın drayverinə çevrilmə xüsusiyyətini nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələr bu sahəyə çox böyük həcməldə vəsait ayırırlar. Hazırda Avropa İttifaqı ÜDM-nin 1,2-1,5%-i, ABŞ isə 2,6-3%-ni ali təhsil qurumlarının inkişafına yönəldir. Dünya İqtisadi Forumunun məlumatları göstərir ki, ali təhsil və peşə təlimi sektorunun yüksək inkişaf etdiyi Sinqapur, Finlandiya, Niderland, İsveçrə, Belçika, Danimarka, Norveç, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Almaniya, İsveç, Birləşmiş Krallıq, Yaponiya kimi ölkələr eyni zamanda da rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatlar arasında ön sıralarda dayanır. Bu iqtisadiyyatların hamısı yüksək texnologiyalara əsaslanan və innovasiya potensialı güclü olan iqtisadiyyatlar hesab olunurlar.

Universitetlər prussiyalı təhsil fəlsəfəçisi Vilhelm Humboldtun yanaşmasına uyğun olaraq, 200 ildən artıqdır ki, təkcə iqtisadiyyat üçün kadr hazırlayan qurumlar deyil, eyni zamanda da yeni bilikləri meydana çıxaran fundamental araşdırmaların aparıldığı və cəmiyyətin, xüsusilə də sənaye sektorunun inkişafına xidmət edən texnologiyaların, innovasiyaların, həll yollarının formalaşdırıldığı təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzləridir. Elə məhz buna görədir ki, artıq klassik universitet anlayışı ədəbiyyatlarda sahibkar universitet, multiversitet anlayışları ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Universitet təhsilinə artan tələb. İqtisadi rəqabətin ciddi şəkildə kəskinləşdiyi, bilik və innovasiyaların rəqabətqabiliyyətliliyin əsas faktoruna çevrildiyi müasir iqtisadiyyatlarda universitet təhsili artıq elitar təhsil olmaqdan çıxaraq, kütləvi xarakter almışdır. 1950-ci illərdən başlayaraq, universitet təhsilinə olan tələbdəki artım getdikcə daha da sürətlənmiş və bu artımın əsas mənbəyi inkişaf etmiş ölkələrdən

Asiya-Sakit okean ölkələrinə doğru keçmişdir. 1955-ci ildə dünyada ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsi 2,1% olduğu halda, bu gün 32,9%-dir. Bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə orta hesabla 74%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 27%-dir. Bu səviyyənin Çin, Hindistan, Koreya, Yaponiya, İndoneziya, Filippin kimi Asiya-Sakit okean ölkələrində daha sürətlə yüksəldiyi müşahidə olunur. Təəssüf ki, universitet təhsilinin bu şəkildə kütləviləşməsi çox vaxt keyfiyyətdən güzəşt etmək hesabına baş verir. Bu gün bütün dünyada universitet anlayışı artıq yavaş-yavaş peşə öyrənilən təhsil müəssisəsi anlayışına doğru hərəkət edir. Ali təhsil yaxşı iş tapmaqda zərurətə çevrildiyindən, hökumətlər də əhalidən daha çox səs toplamaq məqsədilə ali təhsil imkanını mümkün olduğu qədər geniş xalq təbəqələrinə yaymaq üçün universitetlərə təzyiq edir, onları peşə öyrədilən qurumlar halına salır və təhsil keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Artıq bu vəziyyətə qarşı dünya alimlərindən etirazlar da yüksəlməyə başlayır. Məsələn, Kembric professorlarından Dan Mackenzie çıxışlarının birində işlədiyi universitetdə iyirminci əsrin son on ilində təhsil standartlarını ardıcıl olaraq üç dəfə aşağı salmağa məcbur olduqlarını qeyd edir və bunu təhlükəli meyil kimi göstərir.

Dünyada universitet təhsilinə olan tələbin kəskin artması və onun kütləviləşməsi universitet təhsilinin beynəlmilləşməsi və beynəlxalq tələbə mobilliyinin artması ilə də müşahidə olunur. Belə ki, digər ölkələrdə ali təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı dünyada 1950-ci ildə 110000 olduğu halda, 1995-ci ildə 1,35, 2006-cı ildə 2,75, 2013-cü ildə isə 5,72 milyona yüksəlmişdir. Beynəlxalq tələbələrin 57%-ni Şimali Amerika və Qərbi Avropa, 19%-ni Şərqi Asiya və Okeaniya, 19%-ni isə Mərkəzi və Şərqi Avropa özünə cəlb edir. Çin, Hindistan, Almaniya, Koreya, Fransa, Səudiyyə Ərəbistanı və ABŞ xaricə ən çox tələbə göndərən ölkələrdir. Beynəlxalq tələbələrin 50%-ə qədəri Çin, Hindistan, Koreya, Yaponiya və Malayziya başda olmaqla, Asiya mənşəlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, ABŞ, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya və İngiltərədə beynəlxalq təhsil sektoru, ixrac gəlirləri baxımdan, ilk 5 sektor arasındadır. Beynəlxalq tələbələr ABŞ iqtisadiyyatına ildə 20 milyard dollara qədər gəlir gətirir. Avstraliya isə təhsil xidmətlərinin ixracından ildə təxminən 15-16 milyard dollar gəlir əldə edir. Burada ingilis-sakson dünyasının öndə olmasının əsas səbəblərindən biri, heç şübhəsiz ki, dünyada ingilis dilində təhsilə olan tələbin yüksək olmasıdır.

Universitet təhsilinin kütləviləşməsi və beynəlmilləşməsi eyni zamanda ənənəvi universitetlər və ali peşə müəssisələrilə yanaşı, başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən filial kampuslar, tanınmış bir universitetdən alınan lisenziya yolu ilə və ya o qurum adından təhsil xidməti göstərən qurumlar (franchising, validation), müxtəlif ölkələrdəki universitetlər tərəfindən müxtəlif modellərlə həyata keçirilən birləşmiş proqramlar (twinning), yüksək texnologiyalara əsaslanan distant təhsil qurumları, şirkət uni-

versitetləri (corporate universities), ali təhsil səviyyəsində kurslar tərtib edən muzeylər, kitabxanalar və nəşriyyatlar kimi yeni növ ali təhsil qurumlarını ortaya çıxarır.

Universitet təhsilinin iqtisadi inkişafdakı rolunun artması. Universitet təhsili insan kapitalının formalaşmasında və inkişafında mühüm mərhələ olmaqla, müasir dövrdə iqtisadi inkişafda ciddi rol oynamağa başlayır. Universitet təhsili insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına iki başlıca istiqamətdə təsir göstərir: 1) ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması; 2) yeni biliklərin yaradılması, tətbiqi və ötürülməsi.

Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, universitetlər iqtisadi inkişafa təkcə innovasiyalar yolu ilə deyil, həmçinin də insan kapitalını formalaşdırmaqla xidmət edirlər. Bu ölkələrdə universitetlər yarım əsrdən çoxdur ki, həm yerli, həm də transmilli şirkətlərdə uğurla çalışa bilən yüksəkixtisaslı insan nəsilləri yetişdirir. İnkişafda gecikmə strategiyasına uyğun olaraq, bu ölkələr universitetləri əsasən insan kapitalını formalaşdıran qurumlar kimi görür və çoxlu sayda universitetlər təsis etmişlər. Hazırda Koreya və Tayvan başda olmaqla, bu regionun əksər ölkələri dünyada yüksək insan kapitalına malik ölkələr sırasındadır.

Müasir dövrdə universitetlər bir növ ömrü boyu ya da ömürbillah təhsil mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərir. Onlar klassik bakalavratura, magistratura və doktorantura təhsili ilə yanaşı, ömrü boyu təhsil, yenidən təhsil və istənilən vaxtda təhsil prinsipləri əsasında bazarın tələbləri istiqamətində müxtəlif əlavə təhsil proqramları təklif edirlər. Distant təhsil formasında da təklif edilən bu proqramlar müasir dövrdə özəl sektor tərəfindən böyük maraqla qarşılandığından, universitetlər üçün ciddi gəlir mənbəyi rolunu da oynayır. Bu sahədə ən uğurlu nümunələrdən biri Stanford Universitetinin Silikon Vadisindəki fəaliyyətidir. Bu universitet özəl sektorun bu istiqamətdə demək olar ki, bütün ehtiyaclarını qarşılayacaq təhsil və sertifikat proqramları təklif edərək, böyük miqdarda gəlir əldə edə bilir.

Bu gün dünya universitetləri nisbi olaraq kütləvi təhsil universitetləri və tədqiqat universitetləri olmaqla iki yerə ayrılrsa da, əslində, tədqiqatların aparılmadığı ciddi universitetlərə rast gəlmək çox çətindir. Bütövlükdə inkişaf etmiş ölkələr rəqabətli iqtisadiyyatlarının təməlində dayanan elmi tədqiqatlara, xüsusilə də fundamental elmi tədqiqatlara böyük önəm verirlər. UNESCO-nun hesabatlarına görə, 2013-cü ildə dünyada araşdırma və təkmilləşdirmələrə (R&D) alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə 1,5 trilyon ABŞ dolları həcmində vəsait xərclənmişdir. Bu xərclərin 69,3%-i yüksək gəlirli iqtisadiyyatların, cəmi 0,3%-i isə aşağı gəlirli iqtisadiyyatların payına düşür. Hazırda dünya üzrə araşdırma və təkmilləşdirmələrə çəkilən xərclərin 80%-i yalnız 10 ölkənin – ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya, Koreya, Fransa, Hindistan, Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Braziliyanın payına düşür. Ümumi Daxili Məhsulundan araşdırma və təkmilləşdirmələrə ən çox pay ayıran 10 ölkə isə ardıcıl olaraq Koreya Respublikası (4,3%), İsrail (4,1%), Yaponiya (3,6%), Finlandiya (3,2%), İsveç (3,2%), Da-

nimarka (3,1%), Avstriya (3%), İsveçrə (3%), Almaniya (2,9%) və ABŞ (2,7%)-dir. Müasir dövrdə universitetlər magistratura və doktorantura təhsili, eləcə də fundamental elmi araşdırma proqramları vasitəsilə yeni biliklərin yaradılması, tətbiqi və ötürülməsini həyata keçirməklə, iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayırlar.

Universitetlər iqtisadi inkişafa, eyni zamanda, yerləşdikləri regional iqtisadiyyat üzərində yaratdıqları pozitiv təsirlərlə xidmət edir. Bu təsirlər birbaşa və dolaylı formalarda ortaya çıxır. Universitetlər işəgötürən və xidmət satın alıcısı kimi regional iqtisadiyyat üzərində birbaşa köklü təsirlərə malik olmaqla yanaşı, həmçinin də sənaye ilə qurduqları əlaqələrlə dolaylı təsirlər göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə universitetlər regional inkişaf siyasətinin önəmli vasitələrindən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrin ayrı-ayrı regionlarında yerləşən universitetlər əlavə təhsil mərkəzləri, konsaltinq xidmətləri, tədqiqat laboratoriyaları, inkubator mərkəzləri, elm parkları, texnoparklar və klasterlər vasitəsilə universitet-hökumət-biznes əməkdaşlığının uğurlu nümunələrini ortaya qoyaraq, yerləşdiyi regionun inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilirlər. Bu sahədə Stanford, MIT, San Diyeqo Kaliforniya universitetlərinin, eləcə də Çin, Malayziya, Sinqapur və Tayvan universitetlərinin təcrübələri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Azərbaycanda universitet təhsili: strategiyalar və islahatlar. Azərbaycan Respublikası universitet təhsili sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin çoxəsrlik təcrübəsinə sahib olmasa da, keçən bir əsrə qədər olan dövrdə bu sahədə mühüm potensial əldə etmişdir. Sovet dönməində Azərbaycanın ali təhsil ocaqları sovet cəmiyyətinin tələbləri əsasında inkişaf etmiş və elmin bir sıra istiqamətləri üzrə mühüm nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin 1991-ci ildə Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etməsi, iqtisadi sahədə sistem transformasiyası prosesinə başlaması bütün sahələrdə olduğu kimi ali təhsildə də köklü islahatları zəruri etmiş və onun yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını qarşıya vəzifə kimi qoymuşdur. Heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə atılan ilk sistemli təşəbbüs 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nın qəbul edilməsidir. Azərbaycanın 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşulması isə ölkədə ali təhsil islahatlarının yeni mərhələsinə start vermişdir. Bu çərçivədə 2009-cu ildə “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi ilə ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, onun məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlbedici və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılması, əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması hə-

dəflənmişdir. Qeyd olunan mərhələdə atılan mühüm strateji addımlardan biri Prezident İlham Əliyevin irəli sürdüyü “neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi” konsepsiyası çərçivəsində “2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul edilməsi olmuşdur. Qlobal səviyyədə təhsil sahəsində ortaya çıxan yeni çağırışlar və Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması, heç şübhəsiz ki, ölkədə təhsilin inkişafı üzrə vahid dövlət strategiyasının formalaşdırılmasını da zəruri etmişdir. Bu məqsədlə 24 oktyabr 2013-cü ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və onun əsasında hazırlanaraq 2015-ci ilin 19 yanvarında təsdiq edilmiş müvafiq Fəaliyyət Planı ölkədə ali təhsil sistemi də daxil olmaqla, bütövlükdə təhsil sisteminin qeyd olunan çağırışlar və tələblər istiqamətində qısa, orta və uzunmüddətli inkişafını təmin edəcək vahid dövlət siyasətini özündə əks etdirir. Təhsilin və insan kapitalının iqtisadi inkişafda artan rolunu nəzərə alaraq, 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi”ndə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi qarşıdakı illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün 4 strateji hədəfdən biri kimi qəbul edilmiş və bu istiqamətdə iki prioritet müəyyən edilmişdir: 1) Təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi; 2) Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması.

Qeyd olunan strateji sənəddə ölkə ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi məqsədilə aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- 2) təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- 3) qlobal təhsil məkanına inteqrasiya;
- 4) ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi;
- 5) kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə və beynəlxalq ixtisas təsnifatına uyğunlaşdırılması;
- 6) innovativ təlim metodları və texnologiyalarından istifadə;
- 7) diferensial əməkhaqqı və stimullaşdırma sistemlərinin yaradılması;
- 8) ali təhsilin informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatlar;
- 9) universitet klasterlərinin yaradılması;
- 10) özəl universitetlərin müstəqilliyinin artırılması və onların inkişafının stimullaşdırılması və s.

Azərbaycanda universitetlərin iqtisadi inkişafda rolunu necə artırmaq olar?

Bunun üçün bir sıra istiqamətlər üzrə tədbirlər görülməlidir:

1. *Hər şeydən öncə ölkədə ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsini yüksəltmək tələb olunur.* Ölkədə ali təhsilli gənclərin sayının artması iqtisadiyyatın yüksəkixtisaslı kadrlarla təminatını artıracaq və dünyadakı elmi və texnoloji yeniliklərin ölkəmizə sürətlə transfer olunması imkanlarını genişləndirəcəkdir. Bu da iqtisadi inkişaf baxımından mühüm şərt hesab olunur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, UNESCO -nun verdiyi məlumatlara görə, hazırda Azərbaycanda ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsi 23,16%, inkişaf etmiş ölkələrdə 74%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 27%, dünya üzrə isə 32,9%-dir. Ölkədə qeyd olunan göstərici son illər artsa da, hələlik tələb olunan səviyyədən aşağıdır. Bu istiqamətdə ölkədə ali təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, onun regionlara istiqamətləndirilməsi, təhsil krediti mexanizmlərinin yaradılması, eləcə də xarici ölkələrdə təhsil imkanlarının artırılması kimi tədbirlər effektiv ola bilər.

2. *Heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə atılmalı olan mühüm addımlardan biri universitet-sənaye əməkdaşlığını dərinləşdirməkdir.* Universitet-sənaye əməkdaşlığı nə üçün önəmlidir və ya bu əməkdaşlıq hansı faydaları verəcəkdir?

Bunlar aşağıdakılardır:

- qarşılıqlı elmi, intellektual və maddi resursları birləşdirməklə təhsildə keyfiyyət yüksəlişinə, sənayedə isə yüksəkkeyfiyyətli və aşağı xərcli istehsalatın nail olmaq;
- tələbələrə təhsil müəssisələrində və müvafiq sənaye qurumlarında blok sistemi daxilində çalışdıraraq, daha məhsuldar yetişdirmək;
- sənaye müəssisələrinin təhsil müəssisələrinin kadrlarından istifadə etməklə bilik, təcrübə, yeni texnologiya və tətbiq üsullarından daha faydalı istifadə etmələrini təmin etmək;
- yeni biliklərin texnologiyaya çevrilməsini sürətlə reallaşdırmaq;
- milli sənayenin inkişaf etmiş ölkələrin texnologiyalarından asılılığını tədricən azaltmaq.

3. *Universitetlərdə kurikulumların əmək bazarının tələbləri istiqamətində təkmilləşdirilməsi zəruridir.* Tədqiqatlar göstərir ki, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan ali təhsilində də kurikulumlar ilə əmək bazarının tələbləri arasında ciddi uyğunsuzluq var və tədris daha çox nəzəri xarakter daşıyır. Buna görə də, universitet məzunlarının mütləq əksəriyyəti bu yetərsizliyi aradan qaldırmaq üçün ya əlavə kurslara müraciət edir, ya da ölkədən kənarda təkrar ali təhsil almağa çalışırlar. Hesab edirik ki, bundan sonra universitetlərdə kurikulumların işəgötürənlərlə birlikdə hazırlanması mexanizmlərindən geniş istifadə edilməsi faydalı ola bilər.

4. *Universitet təhsilində keyfiyyət təminatı sistemlərinin inkişaf etdirilməsi qaçılmazdır.* Hesab edirik ki, bunun üçün ən effektiv yol keyfiyyət təminatı sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi və tədricən təhsil proqramları, fakültələr və universitetlərin beynəlxalq akkreditasiyasına başlanmasıdır.

5. *Regional iqtisadi inkişafa dəstək məqsədilə universitetlərin regionlarla inteqrasiyasının dərinləşdirilməsinə ehtiyac var.* Bu istiqamətdə universitetlərin regionlarda həmin regionun iqtisadi profilinə uyğun elm və tədris xidmətlərini genişləndirmələri ilə yanaşı, həmçinin də güclü regional universitetlərin formalaşdırılması da nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, universitetlərin regionlarda fəaliyyəti təkcə həmin regionların iqtisadi inkişafına elmi və kadr dəstəyinin verilməsini təmin etmir, eyni zamanda da onlar böyük işəgötürən, istehlakçı və vasitəçi qurum kimi, bütövlükdə həmin regionda iqtisadi aktivliyin yüksəlməsinə səbəb olurlar.

6. *Universitetlərin əlavə təhsil xidmətləri genişləndirilməklə iqtisadiyyatın insan kapitalının daim yüksəldilməsinə olan ehtiyacı təmin edilə bilər.* Bu baxımdan, universitetlərin distant təhsil infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın tələbləri istiqamətində qısamüddətli kurslar, sertifikat, ixtisasartırma, yenidən hazırlama və s. üzrə əlavə təhsil proqramları təklif etmələri zəruridir.

7. *İqtisadiyyatın tələbləri istiqamətində qurulmuş güclü magistratura və doktorantura təhsil proqramları vasitəsilə ölkədə iqtisadi inkişafın innovasiya təminatının yüksəldilməsinə xidmət edilə bilər.* Hesab edirik ki, güclü magistratura və doktorantura təhsilinin təşkili yolu ilə universitetlərin tədqiqat potensialı gücləndikcə özəl sektorla birgə həyata keçirəcəyi tədqiqat layihələrinin sayı da ildən-ilə artacaqdır.

8. *Ölkədə universitet təhsilinin beynəlmilləşməsi və transmilliləşməsinə nail olmaqla, ali təhsil xidmətləri ixracının artırılmasına çalışmaq olar.* Bu gün dünyada bir çox ölkə göstərmək mümkündür ki, ali təhsil xidmətlərinin ixracı ilə iqtisadi inkişafı üçün mühüm imkanlar yaratmışlar. Bu baxımdan, universitetlərimizin qlobal miqyasda ali təhsil bazarında rəqabətə hazırlanmaqla “Dünya Miqyaslı Universitet” (World-Class University) olma yarışına qoşulmaları zəruridir. Bu gün dünyada ali təhsil bazarında təhsil alanların seçimlərinə təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də məhz reyting agentliklərinin dünya universitetləri üzrə hazırladıqları reyting siyahılarıdır. Azərbaycan universitetlərinin bu reyting siyahılarında son illər müsbət irəliləyişlərinin şahidi olmaq mümkündür. Ancaq hesab edirik ki, universitetlərimizin öz fəaliyyətlərini reyting agentliklərinin əsas götürdüyü parametrlər üzrə daim yaxşılaşdırması heç şübhəsiz ki, onların bu reyting siyahılarında daha yaxşı yerləri tutmasına və bütövlükdə ölkənin ali təhsil sektorunun qlobal ali təhsil bazarında mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə yardım edəcəkdir. Bundan başqa, ingilis dilində təhsil proqramlarını genişləndirmələri, ERASMUS, TEMPUS, MEVLANA kimi beynəlxalq mübadilə proqramlarında aktiv iştirak etmələri, eləcə də çoxtərəfli və ikitərəfli qaydada beynəlxalq əlaqələrini genişləndirmələri də onların beynəlmilləşməsi prosesini gücləndirəcəkdir.

UNEC ölkənin iqtisadi inkişafındakı rolunu necə artırmağa çalışır?

Bu baxımdan, son illər aşağıdakı addımlar atılır:

1. Beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarında milli brend kimi fəaliyyət göstərmək məqsədilə rebrendinqini həyata keçirir.
2. Yunanistanın Qərbi Makedoniya Texniki Təhsil İnstitutu ilə Yunanıstanda birgə magistr hazırlığı həyata keçirir.
3. Fransanın Montpelye Universiteti ilə Fransada və Azərbaycanda birgə bakalavr hazırlığı həyata keçirir.
4. İngilis, rus və türk dillərində yüksəkkeyfiyyətli tədrisi təşkil etməyə çalışmaq-la bu sahədə ölkədə ali təhsil xidmətlərinin idxalını “əvəzləməyə” çalışır (Bu baxımdan, xüsusi vurğulanmalı olan layihə UNEC-də London Universitetinin LSE bakalavr proqramlarının fəaliyyətə başlamasıdır).
5. Ali təhsilin transmilliləşməsi konsepsiyasına uyğun olaraq, Rusiyanın Dərbənd şəhərindəki filialının fəaliyyətini hüquqi çərçivədə (rəsmi lisenziya almaqla) tamamilə yenidən qurur və bu filialda zəruri standartlara uyğun tədris prosesinə başlayır.
6. Bakalavr, magistratura və doktorantura təhsilinin təşkilini beynəlxalq keyfiyyət standartları və iqtisadiyyatın tələbləri çərçivəsində yenidən qurur.
7. İngilis dillində təhsil proqramlarını genişləndirmək, türk və rus dilində təhsil proqramlarını isə daha da təkmilləşdirməklə, əcnəbi tələbə sayını artırmağa çalışır.
8. Maliyyə-iqtisad kollecinin fəaliyyətini yenidən qurmaqla, iqtisadiyyatın bu sahədə orta ixtisaslı kadrlara olan tələbatını daha adekvat şəkildə qarşılamağa çalışır.
9. Zaqatala filialının fəaliyyətini yenidən qurur və bu çərçivədə regional iqtisadi inkişafa effektiv xidmət göstərməyə çalışır.
10. Beynəlxalq reytinglərdə yerini gücləndirməklə “Dünya Miqyaslı Universitet”lər yarışına qoşulur (Universitet ilk dəfə olaraq, 2016-cı ildə QS beynəlxalq reyting agentliyinin nəşr etdiyi “İnkişaf edən Avropa və Mərkəzi Asiya” regionun ən yaxşı 200 universiteti siyahısına daxil olmuş və bu regiondakı iqtisad yönümlü universitetlər arasında 4-cü yerə layiq görülmüşdür).

Nəticə. Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, müasir dövrdə, həqiqətən də universitet təhsilinin iqtisadi inkişafda rolu ciddi şəkildə artır. Bunu nəzərə alaraq, ölkəmizdə də bu təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılır. Ancaq hesab edirik ki, aparılan bütün bu islahatlarda və atılan addımlarda daim nəzərə alınmalı olan məqamlardan biri universitetlərin idarəetmə, maliyyə və akademik dayanıqlılığının təmin edilməsi olmalıdır. Bunun üçün universitetlərə verilən idarəetmə, akademik, maliyyə və təşkilati muxtariyyət daha da genişləndirilməli, onların dövlət və qeyri-dövlət maliyyələşdirilməsi imkanları artırılmalıdır. Artıq dövlətin ali təhsildəki funksiyasının “tənzimləyici”dən (regulatory state), ali təhsil qurumlarının nəticələrini “qiymətləndirən”ə (evaluative state) çevrildiyi müasir tendensiyanı qəbul etmək lazımdır. Eyni zamanda da nəzərə almaq lazımdır ki, təhsilin sosial faydası

fərdi faydasından qat-qat çoxdur və belə olduğu halda da həmin fəaliyyətlər cəmiyyət tərəfindən daha çox subsidiyalaşdırılmalıdır.

Hesab edirik ki, universitet təhsili sahəsində yuxarıda qeyd edilən məsələlərin ölkəmizdə həllini tapması qarşıdakı illərdə daha rəqabətli və innovasiya potensialı yüksək olan Azərbaycan iqtisadiyyatının qurulması prosesinə mühüm töhfələr verəcəkdir. Bütün bunların son məqsədi yüksək insan kapitalına və innovasiyalara əsaslanaraq, davamlı inkişaf edən və rəqabət qabiliyyətli Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına xidmət etməkdir. Qeyd olunan məqsəd Cənab Prezident İlham Əliyevin bu fikirlərində daha mükəmməl şəkildə öz əksini tapmışdır: *“Mən Azərbaycanda, rəsmi tədbirlərdə dəfələrlə demişəm və indi də demək istəyirəm ki, ölkənin uğurunu müəyyən edən enerji ehtiyatları deyil, onun intellektual potensialıdır. Ölkəni tərəqqiyə doğru aparan kadrların, mütəxəssislərin hazırlanması, təhsilin, elmin inkişafıdır. Sadəcə, haqlı olaraq inkişaf etmiş ölkələr sayılan dövlətlərə nəzər salmaq kifayətdir. Bir qayda olaraq həmin ölkələrdə neft və qaz yoxdur, orada elmi potensial var. Elmə sərmayə qoyulması enerji ehtiyatlarından daha artıq səmərə verir. Ona görə ki, hər bir elmi kəşf sonradan praktikada əksini tapır, sənayedə tətbiq edilir, yeni iş yerləri, yeni texnologiyalar, yüksək izafi dəyərə malik olan yeni məhsullar yaradır. Bu, bəşəriyyəti irəliyə aparır. Biz də bu ölkələr sırasında olmalıyıq”*.

Ədəbiyyat

- [1] Higher education policy. The quarterly journal of the international Association of Universities (IAU). Volume 28, Nuber 1, March 2015
- [2] Higher education policy. The quarterly journal of the international Association of Universities (IAU). Volume 28, Nuber 2, June 2015
- [3] Higher education policy. The quarterly journal of the international Association of Universities (IAU). Volume 29, Nuber 3, September 20116
- [4] The Role of Higher Education in Economic Development. Higher Education Alliance for the Rock River Region. Contributors Northern Illinois University Rockford College Rock Valley College University of Illinois College of Medicine at Rockford. Prepared by NIU Outreach May, 2005
- [5] Nisha Kumari, Aditya Sharma. The Role of Higher Education in Economic Development. IMS Business School Presents Doctoral Colloquium – 2017 ISBN: 978-93-85895-57-9
- [6] The role of universities in the socio-economic development of Pakistan.
<https://beyond2015.acu.ac.uk/submissions/view?id=118>

İQTİSADİYYATIN TƏŞKİLİ, ƏSAS SUALLARI VƏ TƏHSİL

Y. Həsənlı

i.e.d., prof., İqtisadi Araşdırmalar ETİ, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 04 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Məqalədə iqtisad elminin predmetinə müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalarda baxışlar təhlil edilmiş və iqtisadiyyatın əsas suallarına düzgün cavab verilməsində təhsilin rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir. Habelə, təhsilin insan inkişafı, mədəniyyət, bilik iqtisadiyyatı və informasiya cəmiyyətində rolu əsaslandırılmışdır. Daha sonra Azərbaycanda insan inkişafı və onun komponentlərinin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və təhsilin inkişafının perspektiv istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər: təhsil, insan inkişafı, mədəniyyət, bilik iqtisadiyyatı, informasiya cəmiyyəti.

JEL Classification Codes: A20, L16

ORGANIZATION OF ECONOMICS, ITS MAIN ISSUES AND EDUCATION

Abstract

In this article, views on the subject of economic science in various theories and concepts were analyzed, and the values and role of education are indicated with the correct answer to the basic question of the economy. And also the role of education in human development, culture, knowledge economy and in the information society was justified. Then, the existing situation of human development and its components in Azerbaijan was analyzed and perspective directions of the development of education were indicated.

Key words: education, human development, culture, knowledge economy, information society.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ, ЕЕ ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ И ОБРАЗОВАНИЕ

Резюме

В этой статье были проанализированы взгляды на предмет экономической науки в различных теориях и концепциях, и указаны значения и роль образования при правильном ответе на основной вопрос экономики. А также была

обоснована роль образования в развитии человека, культуры, экономики знаний и в информационном обществе. Затем было проанализировано существующее положение развития человека и его компонентов в Азербайджане и указаны перспективные направления развития образования.

Ключевые слова: образование, развитие человека, культура, экономика знаний, информационное общество.

1. **Giriş.** İqtisad elmi yaranandan onun predmetinə müxtəlif baxışlar olmuşdur. İqtisad elmi inkişaf etdikcə onun predmetinə yanaşmalar da dəyişmişdir. Müasir dövrdə iqtisadiyyata məhdud resurslardan insanların sonsuz tələbatlarının ödənilməsi üçün effektiv istifadəsinin qanun və qanunauyğunluğunu öyrənən elm kimi baxılır [1, səh.48-49]. Hər bir cəmiyyət resurslarının məhdudluğunu bilərək “Hansı malı istehsal etməli?”, “Onu necə istehsal etməli?” və “Kimin üçün istehsal etməli?” kimi iqtisadiyyatın təşkilinin üç əsas sualına cavab vermək biliyinə malik olmalıdır. Bu üç suala düzgün cavab verən iqtisadiyyatın təşkil edilməsi məhz təhsil ilə əlaqədardır.

2. **İnsan inkişafı konsepsiyası və təhsil: tarixi, nəzəri və metodoloji aspektlər.** Tarixi baxımdan, insanların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün iqtisadiyyatın təşkilinin yuxarıda qeyd edilən üç əsas sualına cavab verilməsinə çalışan iqtisadi sistemin təşkilinin müxtəlif üsul və mexanizmləri olmuşdur: azad bazar iqtisadiyyatı, komanda iqtisadiyyatı, qarışıq iqtisadiyyat, liberial dəyərlərə əsaslanan müasir bazar münasibətləri. İqtisadi fəaliyyətin təşkilinin bu üsul və mexanizmləri müxtəlif iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalara əsaslanmışdır.

Azad bazar iqtisadiyyatı klassik iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanmışdır. Bu nəzəriyyənin əsası Adam Smit tərəfindən qoyulmuş mikroiqtisadiyyatdır. Burada hesab olunur ki, müəssisə iqtisadi sistemin özəyini təşkil edir və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi yolverilməzdir. “Görünməz əl” bazarın effektivliyini təmin edir və müəssisələr öz şəxsi marağını güdməklə insanların ümumi rifahının yaxşılaşdırılmasına töhfə vermiş olur. Lakin XX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu 1927-1933-cü illərdə dünyada baş vermiş “Böyük iqtisadi depressiya” illəri klassik nəzəriyyənin heç də iqtisadiyyatın fundamental suallarına düzgün cavab vermədiyini ortaya çıxartdı və yeni nəzəriyyə axtarışına başlandı.

Azad bazar iqtisadiyyatından tam fərqli olan komanda iqtisadiyyatında istehsal və bölgü haqqında bütün mühüm qərarları dövlət qəbul edir. İqtisadi sistemin təşkilinin bu üsulunun nəzəri əsasını marksizm (Müasir qərb ədəbiyyatlarında Marksın iqtisadi nəzəriyyəsi ilə marksizm köklü surətdə fərqləndirilir) təşkil edirdi. Burada istehsal və bölgü dövlət tərəfindən qəbul edilən və nəzarət edilən direktiv planlarla həyata keçirilirdi. Lakin keçmiş Sövetlər Birliyinin süqutu komanda iqtisadiyyatının da iqtisadiyyatın fundamental suallarına düzgün cavab verən effektiv üsul olmadığını göstərmiş oldu.

Qarışıq iqtisadiyyat dedikdə, azad bazar iqtisadiyyatı və komanda iqtisadiyyatının elementlərini özündə birləşdirən idarəetmə nəzərdə tutulur. Bu üsul makroiqtisadiyyatın yaranmadığı 1936-cı ilə qədər mövcud olmamışdır. “Böyük iqtisadi depressiya”nın burulğanında boğulan, işsizliyin işçi qüvvəsinin 25 faizinə çatan İngiltərə və ABŞ –də vəziyyətdən çıxış yolu axtarışı prosesində Con Meynard Keynsin 1936-cı ildə “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” inqilabi kitabı işıq üzə gəldi [2]. Keyns göstərdi ki, dövlət iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mühüm rol oynaya bilər. Keyns makroiqtisadi tənzimləmədə vergi-büdcə siyasətini əsas halqa hesab edirdi.

Keynsdən sonra da müasir bazar münasibətləri kontekstində iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalar yaranmışdır. Məsələn, XX əsrin 80-ci illərində dünyanı inflyasiya burulğanı bürüyəndə, Milton Fridmenin monetarist konsepsiyası vəziyyətdən çıxış yolu kimi xeyli aktuallaşdı. M. Fridmen C.M. Keynsdən fərqli olaraq makroiqtisadi tənzimlənmədə pul-kredit siyasətinin daha üstün rola malik olmasını göstərirdi.

Beləliklə, iqtisadi həyatın təşkilinin təkamülü özü ilə bərabər yeni-yeni nəzəriyyə və konsepsiyaların yaranmasını şərtləndirmişdir. Bu istiqamətdə BMT İnkişaf Proqramı tərəfindən irəli sürülən İnsan inkişafı konsepsiyası xüsusi ilə qeyd edilə bilər [3]. İnsan inkişafının müxtəlif aspektlərini ölçmək məqsədilə bir sıra indekslər yaradılmışdır. 1990-cı ildən başlayaraq BMT tərəfindən insan inkişafı haqqında məruzələr hazırlanır. Bu cür məruzələr Azərbaycan üzrə ilk dəfə 1995-ci ildən başlayaraq hazırlanır [4, səh. 17-18].

İnsan inkişafı indeksi üç əsas indeksə əsasən hesablanır [3]:

- Təhsil səviyyəsi indeksi (TSİ)
- Orta ömür müddəti indeksi (OÖMİ)
- Orta həyat səviyyəsini xarakterizə edən hər nəfərə düşən ümumi daxili məhsul indeksi (HNÜDMİ).

Bu indekslər aşağıdakı formul vasitəsilə hesablanır:

$$Index = \frac{x_i - x_i^{min}}{x_i^{max} - x_i^{min}} \quad (1)$$

burada, x_i - i -dövlətində baxılan göstəricinin faktiki qiymətini;

x_i^{max} - tədqiq edilən dövlətlər sırasında baxılan göstəricinin maksimum və x_i^{min} - uyğun olaraq, həmin göstəricinin minimum qiymətlərini ifadə edir. Beləliklə, ixtiyari ölçüdə və vahidlə olan göstərici (1) düsturu ilə [0,1] parçasına inikas olunur. Sıfıra yaxınlaşma aşağı səviyyə, vahidə yaxınlaşma isə yuxarı səviyyəni göstərir.

İnsan inkişafı indeksi (İİ) yuxarıda adıçəkilən indekslərin qiymətinin adi cəbri orta qiyməti kimi hesablanır.

$$III = \frac{TSI + ÖMİ + HNÜDMİ}{3} \quad (2)$$

Göründüyü kimi, təhsil insan inkişafı konsepsiyasının əsas göstəricisi olan İİİ-də mühüm rola malikdir. Başqa sahələrdə olduğu kimi təhsilə yönəldilən sərmayələr (xərclər) onun sərmayə qoyuluşuna tələbatdan və sərmayələrin verdiyi səmərədən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təhsilə yönəldilən xərclərin səmərəliliyini hesablamaqda bir neçə çətinliklər mövcuddur. Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən orta və ali təhsilə çəkilən xərclərin səmərəsi daha yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsilə yönəldilən xərclər ildə 9,5% səmərə verirsə, bu göstərici zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ildə 15,2% səmərə verir. Bu ölkələrdə ali təhsilə yönəldilən xərclər uyğun olaraq ildə 9,4% və 12,3% səmərə verir.

Təhsilə yönəldilən sərmayələrin səmərəlilik əmsalı, fiziki kapitala yönəldilən sərmayələrin səmərəlilik əmsalının hesablanma qaydası ilə eyni olub, aşağıdakı formul vasitəsilə hesablanır [5, səh. 150]:

$$E_{TC} = \frac{Q_{TC} \cdot 100}{S_T} \quad (3),$$

burada, E_{TC} – təhsilə sərf edilən sərmayənin səmərəlilik əmsalını ($\frac{\text{faiz}}{\text{il}}$);

Q_{TC} – təhsilə sərf edilən sərmayənin nəticəsində əldə edilən gəlirin illik həcmi;

S_T – təhsilə sərf edilən sərmayənin həcmi göstərir.

Təhsilə yönəldilən sərmayənin qaytarılması müddətini müəyyən etmək üçün aşağıdakı hesablama aparılır:

$$T_q = \frac{100}{E_{TC}} \quad (4),$$

burada, T_q – təhsilə yönəldilən sərmayənin qaytarılma müddətini (illə ölçülür) göstərir.

Yuxarıda göstərilən rəqəmlərə istinad etsək görürük ki, yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə orta təhsilə yönəldilən sərmayə xərclərinin qaytarılması müddəti – 10 ilə yaxın, ali təhsilə – 10 ilə yaxın vaxt tələb olunduğu halda, bu göstəricilər zəif inkişaf etmiş ölkələrdə uyğun olaraq 6 il və 8 il təşkil etmişdir.

Adətən təhsilə sərf edilən sərmayənin səmərəlilik əmsalını hesabladıqda, sərmayə həcmi dəyərinin müəyyən müddətdən sonra səmərə verməsini nəzərə alaraq, həmin həcm dəyərinin zamana görə bank faizləri və inflyasiyanın dəyişilməsinə əsasən, yeni dəyəri hesablanmalıdır. Bu, aşağıdakı formulun köməyi ilə həyata keçirilir:

$$S_T = S \cdot \frac{1 - \left[\frac{1}{(1+r)^{T_q}} \right]}{r} \quad (5),$$

burada,

$S_T - T_q$ ildən sonra S_0 -ın həcmnin dəyərini;

$S_0 - T_q$ il əvvəl təhsilə yönəldilən sərmayənin həcmnin dəyərini;

r – diskont əmsalını (nominal bank faizi ilə inflyasiya faizinin fərqi) göstərir.

İstənilən dövrdə təhsildən alınmış gəlirin həcmi (1) düsturunun köməyiylə hesablamaq mümkündür, yəni

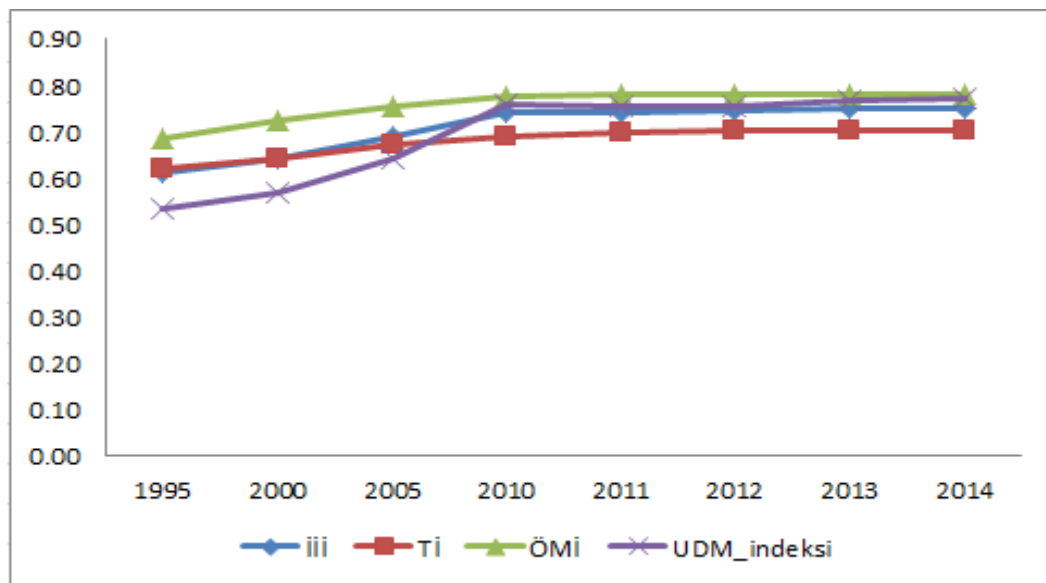
$$Q_{TC} = \frac{E_{TC} \cdot S_T}{100} \quad (6)$$

3. **Azərbaycanda insan inkişafı və onun komponentlərinin mövcud vəziyyəti.** Azərbaycanda İİİ və onun komponentlərinin illər üzrə dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 1. Azərbaycanda İİİ və onun komponentlərinin (TSİ, OÖMİ, HNÜDMİ) illər üzrə dinamikası

İndekslər	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
İİİ	0.609	0.640	0.688	0.741	0.742	0.745	0.749	0.751
TSİ	0.618	0.640	0.673	0.690	0.697	0.704	0.704	0.704
OÖMİ	0.686	0.722	0.754	0.777	0.778	0.780	0.780	0.782
HNÜDMİ (ÜDM indeksi)	0.532	0.569	0.640	0.758	0.753	0.754	0.765	0.771

Cədvəl 1-dəki məlumatlar əsasında Azərbaycanda İİİ və onun komponentlərinin (TSİ, OÖMİ, HNÜDMİ) illər üzrə dinamikasının qrafiki təsviri Şəkil 1-də verilmişdir:

Şəkil 1. Azərbaycanda İİİ və onun komponentlərinin (TSİ, OÖMİ, HNÜDMİ) illər üzrə dinamikasının qrafiki təsviri

Cədvəl 1 və ya Şəkil 1-dən görüldüyü kimi Azərbaycanda İİİ və onun komponentlərinin (TSİ, OÖMİ, HNÜDMİ) qiymətləri müntəzəm olaraq artmışdır. Təhsil səviyyəsi indeksi (TSİ) isə 1995-ci ildə 0,618 –dən müntəzəm artaraq 2012-ci ildə 0,704-ə çatmış və sonrakı 2013 və 2014-cü illərdə sabit qalaraq 0,704-ə bərabər olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan 2014-cü ildə İİİ-nin reytinginə görə 188 ölkə arasında 78-ci yerdə olmuşdur.

İnsan inkişafı konsepsiyası çərçivəsində bir sıra digər indikatorlar da vardır ki, həmin indikatorlar təhsil ilə əlaqəlidir: gender inkişaf indeksi, insan yoxsulluğu indeksi, texnoloji nailiyyətlər indeksi və s.

2001-ci ildə yaradılan Texnoloji Nailiyyətlər İndeksinin (TNİ) əsas komponentlərindən təhsilin (orta təhsilin) davam etmə müddətini və ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrin ümumi sayında texniki ixtisaslarda təhsil alan tələbələrin payını göstərə bilərik. Məktəbdə orta təhsil alma müddəti ilə təhsil səviyyəsi arasında sıx korrelyasiya vardır. Ümumiyyətlə, yüksək insan inkişafı indeksinə malik ölkələrdə 11,7 il, Azərbaycanda 10,4 il, aşağı insan inkişafı indeksinə malik olan ölkələrdə 4,2 ildir.

4. Mədəniyyətin inkişafda rolu haqqında. Son zamanlara qədər əksər iqtisadçılar mədəniyyətin inkişafda rolunu nəzərə almırdılar. Əksər hallarda bu, “mədəniyyət” anlayışının səlis tərifinin verilməsi çətinliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Ancaq çoxlu sayda tədqiqatçılar mədəniyyəti xarakterizə edən ənənə və vərdişlərin, etnosların, o cümlədən ayrıca əhali qruplarının inkişafında ciddi təsirə malik olduğunu göstərirlər.

Tarixçi və iqtisadçı David Landes göstərmişdir ki, milli iqtisadiyyatın çiçəklənməsi ilə onun vətəndaşlarının qənaətcilliyi, dözümlülüyü, əməksevərliyi, vicdanlılığı arasında birbaşa əlaqə vardır. İtalyan iqtisadçısı Guido Tabellini 69 avropa regionunda təhsil səviyyəsi ilə syasi institutların keyfiyyətini təhlil edərək nəticə çıxarmışdır ki, qarşılıqlı etimad, qanuna hörməti olan və insanın şəxsi təşəbbüskarlığına meydan verilən regionlarda iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəkdir [6].

5. Bilik iqtisadiyyatı və informasiya cəmiyyəti. Müasir dövrdə informasiya, texnologiya və bilik dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi və rəqabətə davamlılıq faktoruna çevrilmişdir. Biliyin əldə olunması, emalı və ötürülməsi bilik iqtisadiyyatı ölkələrində sürətli olur. Əgər ölkədə ümumi daxili məhsulun 50%-dən çox hissəsi və ölkədə çalışan əhəlinin 50%-dən çoxu İKT sektorunun payına düşərsə, onda bu ölkəni bilik iqtisadiyyatına keçmiş ölkə hesab edirlər. Qeyd edək ki, Azərbaycanda İKT-nin ÜDM-də payı 2011-ci ildə 1,6%-dən müntəzəm artaraq, 2015-ci ildə 2%-ə çatmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının CES (Sabit əvəzetmə elastikliyi) istehsal funksiyası ilə tədqiqinin nəticəsi göstərmişdir ki, ölkədə mövcud əsas fondları tam məşğul edə biləcək, yəni tam hərəkətə gətirə biləcək ixtisaslı kadrların çatışmazlığı vardır [7, səh. 77-96]. Qeyd edək ki, kapitalın, o cümlədən fiziki kapitalın mobilliyi işçi qüv-

vəsinə nəzərən xeyli yüksəkdir. Belə ki, yüksək texnologiyalar, elmtutumlu məhsullarla yaradılmış əsas fondlar tez bir zamanda idxal edilərək ölkəyə gətirilə bilər (Məsələn, kompüterlər, maşın və avadanlıqlar və s.). Ancaq həmin kapitalı tam hərəkətə gətirə bilən ixtisaslı kadrların ölkəyə gətirilməsi müəyyən problemlərlə bağlı olur. İxtisaslı kadrlar əsasən ölkə vətəndaşları olmalıdır. İxtisaslı kadrların hazırlanması isə təhsillə bağlıdır. Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına isə iqtisadiyyatda rəqabətin mövcudluğu güclü təsir edir.

Son illərdə qeyri-formal biliklərin (Tacit knowledge) iqtisadiyyatın inkişafında rolu xeyli artmışdır. Bu effektin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsil vasitəsi ilə formal biliklər nə qədər çox öyrədilsə belə, gizli şəkildə qeyri-formal biliklər də mövcud olur. Başqa sözlə, K. Gödel [Kurt Fridrix Gödel (alm. *Kurt Friedrich Gödel*; 1906-cı ilin 28 aprelində Avstriya –Macarıstanın Bronn şəhərində anadan olub (hazırda Çexiya) — 1978-ci ilin 14 yanvarında Prinston, Nyu-Cersi (ABŞ) vəfat edib.— avstriyalı riyaziyyatçı, məntiqçi və filosofu.] -in natamamlıq teoreminə oxşar olaraq, hər bir formalizə olunmuş sistemdə formalizə olunmayan qalıq var [8].

Qeyd edək ki, BMT-nin 1972-ci ildə Stokholmda keçirilən **“İnsanla əhatə olunmuş ətraf mühit”** adlı konfransının bəyannaməsində təhsil, informasiya, sosial və mədəniyyət sahələrinin inkişafında global informasiya mübadiləsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilmişdir [9].

Habelə, **“Minilliyin Sammiti”** çərçivəsində təşkil edilən BMT-nin Baş Assambleyasının 8 sentyabr 2000-ci il tarixli qətnaməsində **“Minilliyin İnkişaf Məqsədləri”ə nail olmaq üçün** insanların yeni texnologiyalara yiyələnməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) verdiyi faydalardan bəhrələnməsi vacib hesab edilmişdir [10]. BMT-nin 2012-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən **“Rio+20: Dayanıqlı İnkişaf üzrə Konfrans”**nda üzv dövlətlərin dəstəyi ilə qəbul edilən və 2015-ci ildən sonrakı dövrün **Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə** çatmağın yollarını əks etdirən yekun sənəddə informasiya, müasir texnologiyalar, yeni biliklər və innovasiyaların əhəmiyyəti göstərilmişdir [11, səh.51].

2012-ci ildə qəbul edilmiş **“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında** innovasiya yönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT-nin tətbiqinin və elektron xidmətlərin, həmçinin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə tələbatının dolğun ödənilməsi, rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması prioritet hesab edilmişdi [12]. Qeyd edək ki, Azərbaycan 2015-ci il 25-27 sentyabrda keçirilən BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün nəzərdə tutulmuş dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə qoşulmuşdur. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin biri **“Keyfiyyətli təhsil-hər kəs üçün inklüziv və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və ömür boyu təhsilin təşviqi”**dir.

6. Təhsilin inkişafının perspektiv istiqamətləri.

- Antiinhisar tədbirlərinin artırılması və rəqabətin gücləndirilməsi. Belə ki, bu zaman iqtisadiyyat və biznesdə biliyə tələb artır. Bu isə öz növbəsində təhsilin keyfiyyətinin artırılmasını stimullaşdırır;
- Vençur biznesi və vençur kapitalının inkişaf etdirilməsi;
- Orta təhsilin davam etmə müddətinin artırılması.

Ədəbiyyat

- [1] Пол А. Сауэльсон, Вильям Д. Нордхаус «Эконометрика», 15-ое издание, (пер. с англ.), Бином-КноРус, М., 1999, 800 с.
- [2] Джон Мейнард Кейнс «Общая теория занятости, процента и денег», Избранное, М.: Эксмо, 2008. – 960 с.
- [3] BMT-nin inkişaf proqramı, Bakı, 1999.
- [4] Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat, 1995
- [5] İmanov Q.C., Həsənli Y.H. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil”, Bakı, Elm, 2001, 242 səh.
- [6] <http://gtmarket.ru/ratings/global-innovation-index/info>
- [7] Hasanli Y. “The evaluation of mutual substitution elasticity of capital and labour factors by application CES function for economy of Azerbaijan”, The jurnal of economic sciences: Theory and practice, 2013, p.77-96, Year: 19, Volume 70, #1/2013, ISSN 2220-8739
- [8] Gödel K. Einige metamathematische Resultate über Entscheidungsdefinitheit und Widerspruchsfreiheit. In: Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse, № 19, 1930. P. 214-215; English translation: Gödel K. Some metamathematical results on completeness and consistency. In: Frege and Gödel: Two Fundamental Texts in Mathematical Logic. Cambridge, Massachusetts, 1970. P. 86-87
- [9] www.earthsummit.info: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən təşkil edilən Dünya Sammitlərinin rəsmi internet sahifəsi
- [10] www.un.org/millennium/declaration/ares552e.htm: BMT-nin rəsmi internet sahifəsi
- [11] Report of the United Nations Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil, 20-22 June 2012, A/CONF.216/16, Page 51
- [12] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası.

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ MÜSTƏVİSİNDƏ SƏNAYE CƏMİYYƏTİNDƏ İSTEHSALIN, TƏHSİLİN VƏ ELMİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Ə.P. Babayev

i. e. d., professor, UNEC

ababayev@rambler.ru

tel.: 0503397557

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 12 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 12 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqat işində iqtisadiyyatın maddi istehsal və sosial xidmət sahəsinə bölgüsü meyarı verilir, son dövrlərdə maddi istehsalda baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, maddi istehsalın iqtisadiyyatın mövcudluğunun əsası olduğu göstərilir. Məqalədə XXI əsr iqtisadiyyatının əsasının biliktutumlu məhsullar yaradan yüksək texnologiyalı maddi istehsal; nou-hau yaradan elm; biliklərə malik olan və onları istehsalda tətbiq etməyi bacaran insanı formalaşdıran təhsilin və mədəniyyətin təşkil etməsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: siyasi iqtisad, sənaye cəmiyyəti, maddi istehsal, təhsil, elm.

JEL Classification Codes: A20, N30

PRODUCTION, EDUCATION AND SCIENCE INTERACTION IN THE INDUSTRIAL SOCIETY THROUGH ECONOMIC THEORY

Abstract

The distribution criteria of the economy division into material production and social sphere is investigated in the article. Despite all the changes taking place in material production in recent years, the material production is displayed as the foundation of the economy. The foundation of the economy of the twenty-first century - creating a high-tech material production knowledgeable products; the science creating know-how; people who have the knowledge and ability to apply them to the production organization of education and culture is justified in the work.

Keywords: political economy, industrial society, material manufacturing, education, science.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРОИЗВОДСТВА, ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В ИНДУСТРИАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Резюме

В исследовательской работе указан критерий разграничения материального производства и сферы социальных услуг в экономике, показано, что при всех изменениях, которые произошли в последние время в материальном производстве, именно материальное производство остается основой самого существования экономики. Доказано, что основой экономики XXI в. составляет высокотехнологичное материальное производство, *создающее* наукоемкий продукт; *наука*, создающая ноу-хау; *образование и культура*, формирующие человека, владеющего знаниями и способного их применить в производстве.

Ключевые слова: политическая экономия, индустриальное общество, материальное производство, образование, наука.

Bütün insan fəaliyyətinin tarixi, hər şeydən əvvəl, onun maddi nemətlər istehsalına olan münasibətilə xarakterizə olunur. Maddi istehsalın, istehsal sahəsinin cəmiyyətin və insanın başqa fəaliyyət növlərindən əsas fərqləndirici meyarı və ya əlaməti təbiət qüvvəsi və maddələrinə dəyişdirici təsirlə ictimai istehlak dəyərlərinin məhsulun əşya formasında, enerji formasında yaradılması, əməyin səmərəli formada – rabitə, informasiya xidmətlərinin, məhsulların istehsal sahəsindən kənarda hərəkətini təmin edən xidmətlər göstərilməsi ilə xarakterizə olunur. Maddi-istehsal fəaliyyətinin mahiyyətini insanla təbiət arasında baş verən maddələr mübadiləsi müəyyən edir və bu zaman əmək predmeti kimi təbiət qüvvəsi və maddəsi iştirak edir, sonuncuya dəyişdirici təsir isə əmək vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də, əmək prosesi və onun üç şərtinin məzmunu – məqsəddə uyğun fəaliyyət və ya əmək, əmək predmeti və əmək vasitəsi maddi istehsalı insanın digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən meyardır. İnsan və təbiət arasında bilavasitə maddələr mübadiləsini təmin etməyən cəmiyyətin bütün başqa fəaliyyət növləri isə maddi istehsal sahəsindən kənarda qalır və birlikdə sosial xidmətlər sahəsini təşkil edir [1, s. 3-12].

Sual olunur: əmək məhsulunun əşya formasında mövcud olması yalnız maddi istehsala aiddir və ya o sosial xidmətlər sahəsində də əmələ gəlir? Belə ki, bəzi sosial sahələrdə, yazıçı, heykəltəraş və rəssamlarda əməyin nəticəsi onları yaradan şəxslərin əməyindən kənarda, əşya formasında (kitablar, heykəllər, rəsmlər və şəkillər) mövcuddur və icraçının əməyindən ayrılaraq, iqtisadi tədavülə cəlb olunur. Lakin əşya forması bu əmək növlərinin məzmununu və funksional rolunu deyil, xarici maddi aləmin insan beynində yaradıcılıq əksini müəyyən edir. Baxmayaraq ki, bu

sahədə fəaliyyət göstərən işçilərin əməyi əşya formasını alır, insanlara və onların mənəvi inkişafına müəyyən ideyanı əks etdirən əşya vasitəsilə təsir edir. Bu fəaliyyət nəticələrinin istehlak xassələri əşyaların təbii xassələrilə deyil, obrazların bədiiliyi, mənəvi qabiliyyətilə müəyyən edilir. Buna görə də, qəti demək olar ki, yazıçıların, heykəltəraşların, rəssamların, elm adamlarının fəaliyyətlərinin nəticələrini onların əməyi deyil, maddi istehsal sahələrindəki (mətbələrdə) əmək maddiləşdirir, incəsənət əsərlərinin tirajını artırmaqla onu maddi istehsal məhsuluna, əmtəəyə çevirir.

Maddi istehsaldan fərqli olaraq sosial xidmətlər sahəsinin fəaliyyəti, təbiətin maddəsi və qüvvələrinə dəyişdirici təsirlə əlaqədar deyil və insanla təbiət arasında maddələr mübadiləsi kimi çıxış etmir. Onun təsir obyektı insan, insanın həyat və fəaliyyətinin sosial şərtləri, həmçinin ictimai orqanizm kimi cəmiyyətdir. Sosial sahə işçilərinin əməyinin nəticələri maddiləşmir, lakin ilk növbədə maddi aləmi insan başında əks etdirən məqsəduyğun fəaliyyət kimi (elmi biliklər, incəsənət əsərləri və s. şəklində), ikincisi, əmək prosesinin özündə istifadə olunan faydalı səmərə şəklində xidmət göstərən fəaliyyət kimi çıxış edir. Bu sahədə spesifik istehlak dəyəri – xidmət yaradılır və reallaşdırılır [2, s. 151].

Sosial sferanın ayrı-ayrı sahələrində (aktyorlarda, müəllimlərdə, elmi-tədqiqat işçilərində və s.) əməyin ikinci fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada xidmətin yaranma və istehlak prosesi üst-üstə düşür, əməyin nəticələri onun icraçılarından ayrılmazdır, ondan ayrı mövcud deyil, əşya forması almır və buna görə də, qorunub saxlana bilməz. Xidmətlərin əksəriyyətinin yaradılması bir fəaliyyət kimi “istehlak istehsalı” formasında çıxış edir.

Sosial xidmətlər sahəsinin üçüncü spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri yalnız qeyri-istehsal istehlakı üçün istifadə edilir. Sosial xidmətlər sahəsində istifadə olunan maddi vəsaitlər özünün iqtisadi məzmununa görə əmək vasitələri olmayıb, istehlak şeyləri kimi çıxış edir. Beləliklə, sosial xidmətlər sahəsi əmək prosesi üçün zəruri olan əlamətlərə malik deyil, çünki daha dəqiq desək, bu sahədə əmək vasitələri yox, istehlak əşyaları vardır. Bu sahədə istifadə olunan maddi vasitələr (qeyri-istehsal fondları) ictimai istehsalın I deyil, II bölməsində yaradılır.

Sosial xidmətlər sahəsinin dördüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tətbiiq edilən əmək dəyər yaratmır və bu sahədə istifadə edilən maddi vasitələrin dəyəri əməyin nəticələri üzərinə keçirilmir. Sosial xidmətlər sahəsində münasibətlərin qeyri-dəyər xarakterli olması dünya iqtisadi nəzəriyyəsində və praktikasında qəbul olunmuşdur. Bunu BMT çərçivəsində beynəlxalq statistika təcrübəsində pulsuz xidmətlərin qiymətləndirilməsinin, pulsuz xidmət göstərən idarələrin saxlanması cari xərcləri haqqında məlumat, sosial xidmətlər sahəsi işçilərinin izafi əməklərinin nəticələrini nəzərə almadan aparılması təsdiq edir. Lakin bazar şəraitində sosial xidmətlər sahəsindəki xidmətlər dəyər, pul forması alır. Xidmətlərin dəyəri olmadan dəyər

(qiymət) forması alması yeganə hal deyil. Real həqiqətdə dəyəri olmayan əşyalar da dəyər, qiymət forması alır. Belə ki, torpaq, qiymətli kağızlar, təbiət nemətlərinin dəyəri olmasa da, qiyməti var.

Son yüzillikdə maddi istehsalda baş vermiş və hələ də davam edən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, məhz maddi istehsalın iqtisadiyyatın mövcudluğunun əsası olduğunu siyasi iqtisad elmi sübut edir.

Elmi və texnoloji tərəqqinin təməli olan sənaye vasitəsilə insanın fasiləsiz artan tələbatlarının daha tam təmin olunmasına imkan yaranır. Bu, elə bir təməldir ki, bu zaman maddi istehsal əsasən sənaye istehsalı kimi qalır.

Cəmiyyətin tətbiq etdiyi istehsal üsulunun ictimai quruluşun tipinə həlledici təsir göstərməsi faktını inkar etmək düzgün deyil. Hazırda biz görürük ki, maddi istehsalın texnoloji əsasları global dəyişikliklərə məruz qalır, bu dəyişikliklər də mütləq ictimai quruluşun tipinin dəyişməsinə səbəb olacaq. Bu halda, cəmiyyət və onun prinsiplər xüsusiyyətləri nədən ibarət olacaq?

Belə vəziyyətdə sənaye cəmiyyətinin yeni yaranması barədə danışmalıyıq.

Belə bir sual meydana çıxır. Bu cür inkişafın əsas amili nədir? Belə baza amilinin bilik olduğuna əminliyi bir sıra dəlillərlə sübut etmək olar.

Fikrimizcə, istehsal nəticəsində alınan hər bir məhsulun tərkibində, maddi əsasla yanaşı, qeyri-maddi element olan biliyin də olması bizə məlumdur. Biz istehsal prosesinin tərkibində əsas olaraq dörd ünsürü (materialları, texnologiyaları (istehsal alətlərini), istehsalın təşkilini və insan əməyini) nəzərdən keçiririk. Buradan belə nəticə çıxır ki, biliklər məhsulun maddi əsası və ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Deməli, qeyd etməliyik ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə bütün tarix boyu həm istehsalın bütün ünsürlərində, həm də məhsulun tərkibində biliklərin nisbi payı fasiləsiz sürətdə artır, sonuncuda maddi hissənin payı isə nisbətən azalır.

Amma bu o demək deyil ki, maddi istehsalın həlledici rolu aradan qalxır. Bu halda, başqa bir nəticə çıxarmaq lazımdır. Maddi istehsalda yaradılan məhsulun bilik tutumunun fasiləsiz artması nəticəsində maddi istehsalın keyfiyyətcə yeni tipinə keçid baş verir. Texnologiyalara aid biliklərin daim intensivləşən səviyyəsi həmin cəmiyyətin əsasını təşkil edəcək. Buna əsasən də yeni sənaye cəmiyyətində maddi istehsalın intensiv elmtutumlu texnologiyaları haqqında danışmağa imkan yaranacaq.

İqtisadiyyatın makrostrukturunda dəyişikliklərə səbəb olan elmtutumlu texnologiyaların, istehsal resurslarının və istehsalın nəticələrinin rolunu artırmaq, onları təkmilləşdirmək və inkişafını sürətləndirmək vacibdir. Sənaye istehsalatında mütləq üstünlüyə malik olan klassik sənaye sistemi və maddi istehsalı sıxışdırıb çıxaran “xidmətlər cəmiyyəti” öz yerini ikinci nəsil yeni sənaye iqtisadiyyatına verir.

Beləliklə, iqtisadiyyatda elmtutumlu məhsullar yaradan sahələr kompleksi, həmçinin bu biliklərə yiyələnməyi və onları maddi istehsalda tətbiq etməyi bacaran

insanın formalaşdığı sahələr üstünlük təşkil etməlidir. Deməli, intensiv elmtutumlu məhsullar yaradan yüksək texnologiyalı maddi istehsal; nou-hau yaradan elm; biliklərə malik olub onları istehsalda tətbiq etməyi bacaran insanı formalaşdırən təhsil və mədəniyyət XXI əsr iqtisadiyyatının əsası olan elementləri mikro- və makrosəviyyələrdə birləşdirən kompleks olmalıdır [3. s. 5-15].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeni ictimai istehsalın üç başlıca sahəsi belə formalaşır, bu sahələrin əsasını isə məhz maddi istehsal təşkil edir. Unutmaq olmaz ki, təhsilin və elmin rolu inkaredilməzdir. Qeyd etməliyik ki, elmin vəzifəsi təkcə yeni biliklər qazanmaq, bu bilikləri insanlara öyrətmək deyildir. Elmi yalnız maddi istehsalda tətbiq etdikdə onun aparıcı rolu üzə çıxır, orada elm biliklərin texnoloji prosesə və sənaye məhsuluna keçiricisi kimi çıxış edir. Beləliklə, elmi biliklərin sənaye istehsalına tətbiqinin sürətləndirilməsi prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə elmin, istehsalın və təhsilin sıx integrasiya olunması son dərəcə vacibdir.

XXI əsrin yeni sənaye iqtisadiyyatının əsas istehsal halqasına çevrilən ictimai istehsalın məzmununda və strukturunda baş verən dəyişikliklər nəticəsində istehsalı, elmi və təhsili mikrosəviyyədə vahid təkrar istehsal prosesində integrasiya edən kompleksdir. İstehsal müəssisələrini, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri aparılan mərkəzləri və təhsil təşkilatlarını vahid infra- və ultrastruktur çərçivəsində birləşdirən elmi-istehsal birlikləri klasterlərinin formalaşmasının əsası belə komplekslər ola bilər.

Təhsil və elm sahəsində əmək sərf edən çoxsaylı insanların özünün fəaliyyəti və inkişafı üçün maddi şərait yaratmayan, energetik resursları olmayan və maddi istehsal sahələri tərəfindən təqdim edilən istehlak predmetlərinə və xidmətlərə ehtiyac duyan hər bir ayrıca sahədə sadə və geniş təkrar istehsalın mənbələri haqqında belə bir sual yaranır: təhsil və elm sahəsinə tətbiq edilən “təkrar istehsal mövzusu” nə deməkdir? Hər şeydən əvvəl, bu, təhsil və elm sahəsinin maddi-texniki bazasını formalaşdırən məhsulların bu sahənin özündə yaradılmaması deməkdir. Bundan başqa, təhsil və elm işçilərinin maddi həyat səviyyəsini təmin etmək üçün müvafiq istehlak predmetlərinə ehtiyac yaranır. Beləliklə, əmtəə istehsalının xeyli hissəsi bilavasitə təhsil və elm sferası üçün işlədiyinə görə cəmiyyət bu və ya digər şəkildə bu sahəni maliyyələşdirmək zəruriyyətindədir. Maddi məhsulda təhsilin və elmin özünün xidmətləri (onun məhsulu) ifadə olunmur, lakin onlar məhsul şəklində deyil, gələcək işçinin, mütəxəssisin ixtisaslaşmasında, onun əmək qabiliyyətində reallaşaraq istehlak olunur. Bəs təhsil və elm sferasının genişlənməsi və keyfiyyətcə inkişafı üçün yığımlar haradan əmələ gəlir? Belə sahələrdə real ÜDM, ÜDM-in bir və yaxud müəyyən hissəsi necə yaradılır? Aydındır ki, ÜDM-nin məxaric (xərclər) bölməsinin strukturunda təhsil və elm xərcləri (ÜDM-in bir hissəsi) nəzərdə tutulur. Ancaq

ÜDM-in mədaxil (gəlir) hissəsinə, ÜMG-yə (ümumi milli gəlirə) onun real töhfəsi varmı [4, s. 64-65]?

Elmi-texniki inqilab son onilliklərdə ictimai istehsalın inkişafında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi sahələrin (o cümlədən əmtəə istehsalının) ÜDM-in tərkibində payı nisbətən azalır, xidmət sahələri, xüsusən təhsil, elm, mədəniyyət, səhiyyə sahələri, maliyyə və ticarət xidmətlərinin müxtəlif növləri inkişaf edir. Lakin bu hallar elmi ədəbiyyatda heç də birmənalı şərh edilmir. Bəzi müəlliflər istehsal sferasının xidmətlər sahəsi ilə əvəz edilməsini, bütövlükdə iqtisadiyyatın postiqtisadiyyata, cəmiyyətin özünün isə müvafiq olaraq, postsənaye, postiqtisadiyyat cəmiyyətinə çevrilməsinin nəticələrini əsaslandırmağa çalışırlar. Elmi-texniki inqilabın, yeni informasiya texnologiyalarının təsiri altında iqtisadiyyatın strukturu yenilənmişdir və bu, məşğulluğun dinamikasında əks olunmaya bilməzdi. Amma bu yenilənmə heç də o demək deyil ki, istehsal ümumiyyətlə ləğv olunur və buna görə də, postiqtisadiyyat, postiqtisadiyyat cəmiyyəti dövrü başlanır. Belə nəticə real həyata uyğun olmadığı üçün onu əsaslandırılmış hesab etmək çətindir.

Postsənaye cəmiyyəti paradigması qəsdən uydurulmuş yalandır, ondan imtina etmək lazımdır, çünki hələlik heç bir postsənaye cəmiyyəti yoxdur və çox güman ki, gələcəkdə bizi başqa sənaye cəmiyyəti – elmtutumlu, amma hər halda sənaye cəmiyyəti gözləyir. Fikrimizcə, “postsənaye dövrü” deyilən dövrdə ölkənin inkişaf səviyyəsi barəsində ÜDM-də xidmətlərin payının, dövlət büdcəsindən sosial sahə üçün ayrılan təxsisatların payının artması və başqa “ikincidərəcəli” göstəricilərə əsasən mühakimə yürütməyə əsas yoxdur. Ölkənin inkişafının həm yüksək, həm də aşağı səviyyəsini belə göstəricilər əks etdirə bilər.

İnsanların təbiətə münasibətində, yəni maddi istehsalda və ona sərf edilən əməyin xarakterində əsaslı irəliləyişlərin təhlilinin nəticəsi olmalı “ilkin” göstəricilər prinsipial baxımdan daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhsuldar qüvvələrdə keyfiyyət dəyişiklikləri əsasən məhz əmək alətlərində, əmək vasitələrində və texnologiyalarda cəmləşir. Görünür, bu sahədə baş verən dərin çevrilişlər həm məhsuldar qüvvələrdə, həm də sosial-iqtisadi quruluşda inqilabi forma kəsb edir. Müasir iqtisadiyyat, hətta ABŞ-də də, əsasən sənaye iqtisadiyyatı olaraq qalmaqdadır. Məhz sənaye bazisi müasir dövrdə ən yeni informasiya sistemləri, biotexnologiyalar və nanotexnologiyalar kimi ayrı-ayrı innovasiyaların inkişafının fundamental əsasını təşkil edir [5, s.121-122].

Müasir elmi-texniki inqilab şəraitində son sosial-iqtisadi nəticələr əldə etmək üçün maddi istehsal ilə sosial sahələrin inteqrasiyası güclənir. Sosial sahənin daxilində alimlərin, mühəndislərin, texnik və fəhlələrin birgə əməyini tələb edən maşınlar sisteminin tətbiqi, maddi istehsal elementlərinin təsiri artır. Eyni zamanda maddi istehsalın daxilində sosial sahənin rolu güclənir ki, bu da “insan kapitalı” deyilən

amilin intellektual və mədəni inkişafının əhəmiyyətinin, şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin hərtərəfli dəstəklənməsinə və inkişafına elmin, təhsilin təsirinin artmasında özünü göstərir. Sənaye istehsalı ilə təhsilin, elmin xidmətlərinin əlaqəsinin güclənməsi özünü vahid elmi-istehsal kompleksinin, təhsil-istehsalat birliklərinin yaranmasında büruzə verir. Lakin mənəvi elementlərin, əqli əməyin funksional rolunun artması, elmin, biliyin istehsalda rolunun güclənməsi o demək deyil ki, maddi istehsalla sosial sahə və onların nəticələri arasında sərhədlər pozulur. Bu, həmçinin o demək deyil ki, maddi istehsal sosial sahəyə və əksinə, sosial sahə maddi istehsala çevrilir. Maddi istehsalın keyfiyyətə fərqli xüsusiyyəti və onun bütün cəmiyyətin həyatında sosial sahə də daxil olmaqla, bütün fəaliyyət növlərinin maddi əsası kimi rolu insan cəmiyyəti inkişafının bütün mərhələlərində saxlanacaqdır. Sosial sahə fəaliyyət formasına görə, maddi istehsalla bir sırada durmur, belə ki, o, ictimai təkrar istehsalda tərkibinə və funksional roluna görə iqtisadi baxımdan, ona nisbətən ikincidir.

Ədəbiyyat

- [1] Бабаев А.П. Непроизводственная сфера: социальная сущность и динамика – М., Экономика 1992, с. 3-12.
- [2] Маркс К. Теория прибавочной стоимости // Сочинения. 2-е изд. Т. 26. Ч. I. М., 1962, с. 151.
- [3] Бодрунов С.Д. Новое индустриальное общество. Производство. Экономика. Институты. // Экономическое возрождение России №2 (48) 2016, с. 5-15.
- [4] Черковец В.Н. Образовательная сфера: взаимодействие с материальным производством в инновационном развитии экономики.// Российский экономический журнал. – 2009. – №9–10. – с. 64–65.
- [5] Зяблюк Р.Т., Титова Н.И. Неоиндустриализация экономики России: необходимость и возможность (обзор материалов круглого стола по неоиндустриализации экономики России). Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. 2016, № 2, с. 119-135.

RESPUBLİKADA SOSIAL SİYASƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

F.P. Rəhmanov

i. e. d., professor, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 07 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycanın sosial sfera sahələrinin təhlili əsasında insan kapitalının keyfiyyətinə istinad edən sosial siyasətə keçidi əsaslandırmaqdır. Bu keçid, həm də “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin tələb etdiyi, artıq vaxtı yetişmiş islahatların zəruriliyindən irəli gəlir. İş sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmələr kimi elmi tədqiqat üsullarına əsaslanır. Məqalədə Azərbaycanda sosial sfera sahələrinin müasir durumu təhlil olunur. Respublikada sosial müdafiə, təhsil, səhiyyə və mədəniyyət sisteminin inkişafına yönəlmiş büdcə ayırmalarında ciddi artım qeyd edilir. Respublika iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif mərhələlərində sosial siyasətin prioritetləri səciyyələndirilir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edildi ki, xammal modelinə əsaslanan iqtisadi artım tükəndikcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas müqayisəli üstünlüyü kimi, insan kapitalının keyfiyyəti çıxış edə bilər. Buna görə də, insan kapitalının keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsinin ön plana çəkilməsi respublika iqtisadiyyatında aparıcı rol oynamalıdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi: müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin mərhələləri, məzmunu və reallaşdırma şərtləri səciyyələndirilir, sosial sfera sahələrinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə dair təşkilati-iqtisadi xarakterli tədbirlərə dair təkliflər irəli sürülür. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: çoxsaylı statistik göstəricilər tələb olunur.

Açar sozlər: sosial sfera, sosial siyasət, insan kapitalı, innovasiya, şaxələndirmə.

JEL Classification Codes: E64, Z13

PROBLEMS OF ENHANCEMENT OF THE SOCIAL POLICY OF THE REPUBLIC

Abstract

The main purpose of the study – on the basis of the analysis of social sphere in Azerbaijan to justify the need to move to a new social policy that is relying on the quality of human capital, which is dictated by the required imminent transformations

in the "Strategic road map for the prospects of the national economy" . The study is based on research methods such as systems analysis and logic synthesis. The article analyzes the current state of social sphere industries of the republic. A significant increase in budgetary allocations, aimed at the development of social protection systems, education, health, and culture in the country is noted. Priorities of social policy at various stages of development of economy of the republic are characterized. The study revealed that with the exhaustion of raw materials model of growth only the quality of human capital can serve as the main comparative advantage of Azerbaijan's economy. Therefore promotion of its enhancement for the leading role in republic economy shall become the imminent tendency. Scientific novelty of research is characterized by the stages, the content and conditions of implementation of the social policy of the Azerbaijani state in the modern period and by the proposed measures of organizational and economic nature to improve the regulation of the social sphere industries. Limitations of the study: a large number of statistical data required.

Keywords: social services, social policy, human capital, innovation and diversification.

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Основная цель исследования: на основе анализа отраслей социальной сферы Азербайджана обосновать необходимость перехода к новой, опирающейся на качество человеческого капитала, социальной политике, что продиктовано требуемыми назревшими преобразованиями, которые изложены в Стратегической дорожной карте по перспективам национальной экономики. Работа основана на таких способах исследования, как системный анализ и логические обобщения. В статье анализируется современное состояние отраслей социальной сферы республики. Отмечается значительный рост бюджетных ассигнований, направленных на развитие системы социальной защиты, образования, здравоохранения и культуры в республике. Характеризуются приоритеты социальной политики на различных этапах развития экономики республики. В результате исследования выявлено, что с исчерпанием сырьевой модели роста главным сравнительным преимуществом азербайджанской экономики может служить только качество человеческого капитала. Поэтому назревшей тенденцией должно стать выдвижение его совершенствования на ведущую роль в экономике республики. Научная новизна исследования: охарактеризованы этапы, содержание и условия реализации социальной политики азербайджанского государства в современный период, предлагаются меры организационно-экономического характера по совершенство-

ванию регулирования отраслей социальной сферы. Ограничения исследования: требуется большое количество статистических данных.

Ключевые слова: социальная сфера, социальная политика, человеческий капитал, инновации, диверсификация.

Giriş. Xammal resurslarına əsaslanan inkişaf modelindən imtina Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsini və innovasiyalı inkişafa keçidini tələb edir [1]. Müasir dövrdə respublikamızda “xammal” yönümlü iqtisadi inkişaf modelindən innovasiya yönümlü inkişaf modelinə keçidin zəruriliyi, milli iqtisadiyyatın belə bir üstünlüyünə istinad etməyi nəzərdə tutur ki, onun sayəsində ilkin olaraq xarici amillərin ölkə iqtisadiyyatına ciddi təsiri müəyyən mənada neytrallaşdırılsın, habelə XXI-ci əsrin reallığı kimi özünü büruzə verən struktur dəyişikliklərini əhatə etmiş olsun.

Ölkə iqtisadiyyatının bu kimi keyfiyyət dəyişikliyinə təmin olunmasında, yəni “xammal” yönümlü inkişaf modelindən innovasiya əsaslı modelə keçidin təmin edilməsi, yalnız insan kapitalının keyfiyyət dəyişikliyi hesabına reallaşdırıla bilər. Bu baxımdan, insan kapitalının formalaşmasına və onun səmərəli istifadə edilməsinə istiqamətlənmiş meyllərin gücləndirilməsi respublika iqtisadiyyatında həyata keçirilən islahatların aparıcı istiqamətini təşkil etməlidir [3,7,10,15].

İnsan kapitalına həlledici təsiri məhz sosial siyasət göstərir. Belə ki, sosial siyasət yalnız sosial inkişafın deyil, habelə iqtisadi inkişafın aparıcı alətlərindən biri, bu sahədə çəkilən xərclər isə dövlət investisiyalarının ən perspektivli istiqaməti hesab edilir.

1. Dövlət sosial siyasətinin formalaşması və reallaşdırılmasının başlıca mərhələləri. Təhlil göstərir ki, müasir dövrdə sosial siyasətin məzmunu və onun həyata keçirilməsi şəraiti dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində reallaşdırılan sosial siyasətdən prinsipial fərqlənir. Başqa sözlə ifadə etmiş olsaq, 1990-cı illərə təsadüf etmiş birinci mərhələdə sosial siyasət ümumilikdə ölkə vətəndaşlarının, habelə dövlətin resurs imkanlarının kəskin azalması və yeni iqtisadi və siyasi institutların çətinliklə təşəkkül tapması fonunda reallaşdırılmışdır [7,8,13].

Həmin dövrdə formalaşmış siyasi-iqtisadi situasiya fonunda sosial siyasət əhalinin minimal həyat səviyyəsinin dəstəklənməsi, sosial sfera sahələrinin sovet dövründə formalaşmış potensialının imkan daxilində qorunub saxlanması, habelə insanların hər bir təşəbbüsünə qarşı maneələrin aradan qaldırılması hesabına, müvafiq sahədə yeni iqtisadi və siyasi gerçəkliklərə uyğunlaşmanın təmin olunması kimi prioritetləri diqtə etmişdir. Obrazlı ifadə etmiş olsaq, bu dövr sosial siyasətin “həyat uğrunda mübarizə” dövrü kimi xarakterizə oluna bilər.

2000-ci illərdən başlayan ikinci mərhələ köklü şəkildə xarici iqtisadi faktorlara, o cümlədən neft-qaz konyunkturuna istinad edən sürətli iqtisadi artım dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Belə bir şəraitə adekvat olan sosial siyasətin əsas məzmunu-

nu dövlətin sosial dəstəyinin müxtəlif növləri (pensiya, müavinət, güzəştlər və s.) və sosial sfera sahələri arasında əlavə resursların ədalətli bölüşdürülməsinə istiqamətlənmiş tədbirləri təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı olaraq, bu mərhələdə sosial sfera sahəsində institutların formalaşması baş vermişdir. Digər tərəfdən isə fəaliyyət sosial istiqamətli xərclərin artırılması deyil, həm də onların səmərəliliyinin təmin olunması istiqamətində təşkil olunmuşdur. Bu kimi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, həmin dövrdə reallaşdırılmış sosial siyasət, bütövlükdə “passiv” xarakter daşımışdır. Məhz bu kontekstdə həmin dövr sosial siyasətin resurs bazasının artırılması mərhələsi kimi adlandırıla bilər.

Fikrimizcə, yol verilmiş bəzi nöqsanlara baxmayaraq, hazırda respublikamızda mövcud sosial-iqtisadi şəraitdə yeni sosial siyasət mərhələsinə keçid üçün etibarlı zəmin yaradılmışdır, bütün bunlar isə öz növbəsində dövlətin, biznesin və vətəndaş cəmiyyətinin konstruktiv əməkdaşlığına istinad edən yeni bir modelinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Ümumilikdə bu keçid prosesi, son illərin iqtisadi çətinliklərinə adekvat reaksiya kimi deyil, əksinə yeni imkanların yaranmasını təmin edəcək obyektiv dəyişiklik kimi qiymətləndirilməlidir [4,5,9, 13].

Bununla belə, bu keçiddə biz heç də tək-cə çətinlikləri yox, əksinə, yeni imkanları görürük. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün problemləri ilə “həyat uğrunda mübarizə” dövrünün problemlərinin bəzi hallarda əsassız olaraq eyniləşdirilməsi, resurs bazasının toplanması dövrü üçün xarakterik olan, lakin heç də hər zaman səmərəliliyin təmin olunması baxımından doğru hesab edilməyən qərarların qəbul edilməsi vərdisləri mövcud imkanların istifadəsinə maneçilik törədə bilər.

Belə ki, yalnız elmi əsaslandırılmış sosial siyasət innovasiyalara əsaslanan, rəqabətə davamlı, şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına öz töhfəsini verə bilər [8,10].

Son zamanlar ölkə iqtisadiyyatında müşahidə edilən artım sürətinin azalması bir sıra mənfi sosial fəsadlara, o cümlədən əhəlinin real gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, ölkədə ev təsərrüfatlarının mövcud rifah səviyyəsi, sosial sferanın inkişafı və çox da dərin olmayan iqtisadi tənəzzül göstərir ki, sosial investisiyaların reallaşdırılmasında yeni mərhələyə qədəm qoyulur. Bu gün respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının lokomotivi olan insan kapitalının keyfiyyətinə istinad edən sosial siyasətə keçid imkanları əvvəlki dövrlərlə müqayisədə qat-qat yüksək qiymətləndirilə bilər.

2. Sosial sfera sahələrinin təhlili. Səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi

Əhəlinin rifah halının təhlili yalnız təhsil və təlim sahəsində reallaşdırılan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə deyil, eyni zamanda istehlak tələbini və ev təsərrüfatı sektorunun sosial xidmətləri maliyyələşdirmək və investisiya resurslarını formalaşdırmaq imkanlarının müəyyənəşdirilməsinə də imkan yaradır. Belə ki, yeni iqtisadi şərait ev təsərrüfatlarının 1991-ci yaxud 2000-ci illərdən fərqli olaraq, daha yüksək gəlir təminatı səviyyəsində formalaşmışdır. Ev təsərrüfatlarının

malik olduqları resurslar, neft-qaz amilindən istifadəyə istinad edən siyasətdən imtina etməklə, sosial-iqtisadi tərəqqiyə qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına nail olma imkanlarını daha da artırır.

Ev təsərrüfatlarının uzunmüddətli istifadə olunan əşyalarla, o cümlədən daşınan və daşınmaz əmlakla təchiz olunma səviyyəsi, onların həyat keyfiyyətini yüksəltməyə və sistemli şəkildə dəyişməklə yanaşı, əmək bazarında təklif dairəsini genişləndirir. Ötən illər ərzində ölkənin ev təsərrüfatları yalnız gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmamış, eyni zamanda mobil rabitə vasitələri ilə təchizatda “inqilabi dəyişiklik” mərhələsindən, “kompüterləşmədən” və “avtomobilləşmə” mərhələlərindən keçmişlər. Bu dəyişikliklər meyllərin təsirinə yalnız əhalinin yüksək təminatlı təbəqəsi deyil, habelə aztəminatlı ailələr də məruz qalmışdır [4].

Gəlirlərin artması nəticəsində, respublika əhalisinin xeyli hissəsi təxirəsalınmaz ehtiyaclarının ödənilməsinə öz gəlirlərinin kiçik hissəsini yönəldir. Bu isə istehlakçı seçiminə, o cümlədən əhalinin mənzil, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət xidmətlərinin əldə edilməsinə pul ayırmasına, ev təsərrüfatları tərəfindən ölkənin investisiya resurslarının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda səhiyyə sektorunda da dövlət xərcləri artmışdır. Bu sahədə aparılan siyasət, bütövlükdə müxtəlif səbəblərdən ölüm hallarının baş verməsi göstəricilərinin azalmasına, səhiyyə işçilərinin əməkhaqlarının yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən isə əhali üçün pulsuz tibbi yardım qənaətbəxş səviyyədə saxlanmışdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı, tibbi yardımın göstərilməsi sisteminin yenidən strukturlaşdırılmasına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdir. Bu kimi tədbirlərdən başlıca olanlar sırasında qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərən tibb müəssisələrinin ixtisar edilməsi hesabına xəstəxanaların genişləndirilməsi ilə xəstəxana şəbəkəsinin yenidən təşkilini, stasionar tibbi yardımın artırılmasını, ixtisaslaşmış yardımı və kadr resursları təmərküzləşən rayonlararası diaqnostika mərkəzlərinin yaradılmasını qeyd etmək olar.

Səhiyyə sistemi sahəsində modernləşdirilmənin obyektivliyini şərtləndirən mövcud reallıq – ilkin tibbi-sanitariya yardımının aşağı səviyyədə qalmaqda davam edən keyfiyyət aspektidir. Əhalinin təcili tibbi yardıma olan tələbatının artmasının davam etməsi deyilən fikri təsdiqləyir. İlkin tibbi-sanitariya yardımının (İTSY) ilk növbədə sahə xidmətinin bəyan edilməsi yox, real təminatı gərəkdir. Güclü sahə xidməti – bu, ambulator səviyyədə ixtisaslaşdırılmış mütəxəssislərin və stasionar həkimlərinin müdaxiləsi olmadan, xəstəliklərin 70-80%-nin keyfiyyətli müalicəsinin səhiyyə sistemi tərəfindən təmin edə bilməsi deməkdir.

Xəstəxanaların yeni avadanlıqla təchizatının davam etdirilməsi, onların kadr potensialının gücləndirilməsi, stasionar fəaliyyətdə mürəkkəb tibbi müdaxilələrin

payının artırılması vəzifələri öz prioritetliyini hələ də saxlamaqdadır. Müasir səhiyyədə ayrı-ayrı tibbi xidmət sahələrinin fəaliyyətlərinin inteqrasiyanın əhəmiyyəti də xeyli yüksəlir, çünki əks təqdirdə tibbi yardımın müxtəlif mərhələlərində müalicənin davamlılığı zəifləyər, xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən pasiyentlər üzərində fasiləsiz nəzarət prinsipi pozula bilər.

Ortamüddətli perspektivdə səhiyyə sferasında siyasətin əsas prioritetlərinə insan potensialının inkişaf etdirilməsi tədbirlərini, o cümlədən tibbi təhsil və əlavə peşə təhsili sisteminin və peşəkarlıq səviyyəsinin təyin olunması və təsdiqlənməsi qaydalarının islahatı ilk olaraq sahə xidməti həkimlərinin ixtisasının artırılmasına dair irimiqyaslı dövlət ixtisasartırma proqramlarının reallaşdırılmasını aid etmək gərəkdir. Bu istiqamətdə ilk addımlar atılmaqdadır, lakin bu prosesin sürətləndirilməsi tələb olunur [9,13].

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən inkişaf istiqamətləri üzrə səhiyyənin inkişafı sözügedən sahənin maliyyə bazasının daha da gücləndirilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan, ortamüddətli perspektivdə səhiyyənin dövlət maliyyələşdirməsini ÜDM-in 1,6%-dən Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin orta səviyyəsinə, yəni ÜDM-in 4,8–4,9%-i səviyyəsində artırılması məqsədəuyğundur [2,14].

3. Təhsil sisteminin inkişafında başlıca meyillər. Araşdırılan dövr ərzində təhsil sferasında, xüsusilə də ali təhsilin ərazi üzrə qənaətbəxş olması, qeyri-bərabərliyin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması, məktəbəqədər təhsilin məqbul səviyyədə təmin olunması probleminin həlli, əlavə təhsil sferasının inkişaf etdirilməsi mümkün olmuşdur. Son bir neçə il ərzində respublikada ali təhsilə olan tələbat kifayət qədər yüksək səviyyədə qalır – məktəb məzunlarının orta hesabla 80%-dən çoxu ölkənin ali məktəblərinə daxil olur. Faktiki olaraq, ali təhsilin olması respublikada sosial normaya çevrilmişdir.

Bununla belə, təhsil sferasının başlıca problemlərindən biri bu sahəyə investisiyaların hələ də aşağı səviyyədə yatırılmasıdır. Bu vəziyyəti səhiyyə sisteminə də şamil etmək olar, lakin təhsil sahəsində bunun miqyasları daha nəzərəcarpacaqdır.

2000-ci illərdən başlayaraq, ali təhsilə həm ümumi xərclərin, həm də hər bir tələbəyə adambaşına düşən xərclərin davamlı olaraq artması müşahidə olunur, lakin Azərbaycanda ali təhsilin maliyyələşdirilməsinin həcmi hələ də inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli aşağıdır. Maliyyələşdirmənin bu səviyyədə olması təhsilin və elmi fəaliyyətin keyfiyyətinə görə inkişaf etmiş ölkələrlə rəqabət aparmağa imkan vermir.

Bununla yanaşı olaraq, son illərin iqtisadi və sosial şəraiti Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafında yeni zərurət formalaşdırmışdır. Bu, bir tərəfdən ölkə vətəndaşlarının əlyətərli və keyfiyyətli təhsil almasına zəmanət verən əsas nailiyyətlərin qorunub saxlanması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən cəmiyyətin konsolidasiyasında, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində təhsil sisteminin rolunun artacağı zərurəti ön plana çıxır. Bu kimi uğurlar, məhz insan kapitalının keyfiy-

yətinin yüksəlməsinə və əmək məhsuldarlığının artımına aparan yeni, qabaqcıl peşəkarlıq səriştəsinin inkişafı hesabına mümkün ola bilər. Odur ki, əsas diqqətin təhsil sisteminin inkişafına əngəl törədən aşağıdakı struktur elementlərin modernləşdirilməsi üzərində cəmləşdirməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- təhsil sisteminin idarəetmə və tədris heyətinin yenilənməsi;
- fasiləsiz təhsil, o cümlədən yaşlıların təhsil alması sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- təhsil sisteminə əmək fəaliyyətini başa vuran kadrlarının pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- təhsil sisteminin investisiya cəlbediciliyinin artırılması üçün şəraitin yaradılması;
- təhsil sisteminə rəqabət mühitinin formalaşdırılması üçün zəruri şəraitin yaradılması.

İnsan kapitalı və sosial sfera sahələrinin inkişafı məsələlərinin həlli baxımından, həkimlərin, müəllimlərin, elmi və sosial sahələrdə çalışan işçilərin, həmçinin mədəniyyət və idman sahəsində çalışan işçilərin əməkhaqlarının ödənişi problemi hələ də tam olaraq həll edilməmişdir.

4. Cəmiyyətin mədəni potensialının təkmilləşdirilməsi problemləri. Müasir mərhələdə cəmiyyətin yaradıcı, mədəni potensialı ölkə və regionların qlobal rəqabətə davamlılıq amili olmaqdadır, hərçənd, bu amil tez-tez insan kapitalının qiymətləndirilməsi çərçivəsindən kənarda qalır.

Müasir ərazilərin mədəni inkişafına dair bütün beynəlxalq əhəmiyyətli mədəni inkişaf indekslərinin praktiki olaraq hamısı yaradıcılıq sənayesinin töhfəsini nəzərə alır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yaradıcılıq sənayesinin inkişafı ərazilərin investisiya cəlbediciliyinin, işçilərin ixtisas səviyyəsinin, innovativ və yaradıcı fəaliyyətinin artmasına, şəhər və ölkələrin rəqabətə davamlılığının yüksəlişinə kömək edir. Kreativ iqtisadiyyat beynəlxalq ticarətin ən dinamik sektorlarındanır, 2002-2012-ci illər dövrü ərzində dünya üzrə ixrac həcmi iki dəfə artması buna dəlalət edir. BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) məlumatlarına əsasən, dünya maliyyə böhranı tələbin və beynəlxalq ticarət həcmi 12% azalmasına səbəb olmuş, bununla belə, kreativ iqtisadiyyatı isə ilbəl 14% sürət səviyyəsində artırmışdır [16].

Mədəniyyət sferası, təhsil və səhiyyə ilə yanaşı, insan kapitalının formalaşmasının əsasını təşkil edir. Keçən bu illər ərzində adıçəkilən sferanın potensialı xeyli artmış və inkişafını davam etdirir. Mədəni rifahların məqbul səviyyəsinin təminatı dövlət və qeyri-dövlət mədəniyyət müəssisələrinin son onilliklər ərzində inkişaf edən geniş şəbəkəsinə istinad edir.

Bununla belə, müasir iqtisadi şəraitdə əsas diqqət mədəniyyət sferasının sərəncamında olan resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına kömək edən tədbirlər üzərində cəmləşməlidir.

Belə ki, ümumi iqtisadi vəziyyət və dolların kursunun artması Azərbaycan vətəndaşlarının turizm imkanlarını xeyli azaltmışdır. Eyni vaxtda, bu, turist axınının daxili turizmə yönəldilməsi hesabına ölkədaxili turizm bazarının həcmiini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla, onun üçün müəyyən üstünlüklər yaratmaq olar.

Sərt büdcə məhdudiyyətləri şəraitində dövlət - özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin inkişafı və xeyriyyəçilik fəaliyyətinin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xeyriyyəçiliyin dəstəklənməsinə yönəlmiş “Xeyriyyəçilik haqqında” qanunun qəbul edilməsi zəruridir. Azərbaycanda xeyriyyəçilik institutunun və bütövlükdə xeyriyyəçilik sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə, hazırda aşağı inkişaf səviyyəsində olan, mesenatların maddi və mənəvi stimullaşdırılması sistemi yaradılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

İnnovasiyalar əsasında inkişafın müasir tələblərinə cavab verən mədəniyyət mühitinin yaradılması, yüksək keyfiyyətli mədəni rifah səviyyəsinin təminatı, regionlarımızın mədəniyyət-tədris-maarif turizmi baxımından cəlbediciliyinin artırılması üçün, dövlət mədəniyyət siyasətini formalaşdırıb həyata keçirərkən, təşkilatların mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, mədəniyyət sferasında rəqabət əsasında xidmətlərin büdcədən maliyyələşdirilməsi praktikasını, o cümlədən xidmət təchizatçılarına qrantların və digər növlərdən olan subsidiyaların müsabiqə əsasında təqdimatını, həmçinin mədəniyyət və incəsənət sferasında, təhsil sahəsində məqsədli istehlakçı subsidiyalarının (vauçerlərin) təqdimatını inkişaf etdirmək məqsəduyğundur.

Büdcə mənbələrindən maliyyələşdirilən mədəniyyət-tədris-maarif xidmətlərinin və mədəni turizmin təqdimatında qeyri-dövlət müəssisələrinin iştirakına maneələr törədən sədləri aradan qaldırmaq vacib məsələyə çevrilmişdir, çünki mədəniyyət müəssisələrinin yaradıcı sənayeləri ilə səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət formalarını, o cümlədən yaradıcı sənayeləri üçün zamanətlərin təqdimatını və mülkiyyətin güzəştli şərtlərlə icarəsini, faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılmasını, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin və könüllülüyn dəstəklənməsini inkişaf etdirmək tələb olunur.

Beynəlxalq təcrübə göstərdi ki, bütün ölkələrdə yardıcılıq sənayelərinin inkişafı dövlət dəstəyi proqramlarına əsasən həyata keçirilən tədbirlərlə reallaşdırılır, adı- çəkilən proqramlar yardıcı sənayeləri məhsullarının global bazarlara çıxarılmasına imkan yaradılmasına xidmət edir. Bütün bunlar isə dövlətin müntəzəm dəstəyi olmadan qeyri mümkündür.

5. Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi. Yeni sosial-iqtisadi reallıqlar sosial müdafiə tədbirləri hesabına əhali gəlirlərinin artırılmasının dəstəklənməsini də gündəmə gətirir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, 2015-ci ildə sosial ödəmələr əhalinin gəlirlərinin ümumi həcmində 18,1% təşkil etmişdir və bu göstərici sovet dövründəkindən artıqdır. Hər ikinci ailədə pensiyaçı var. Dövlət sosial yardım sistemi vasitəsilə dövlət büdcəsindən sosial ödəmələr, güzəşt və xidmətlər təxminən 300 min nəfərə verilir [2].

Sosial müdafiənin fəaliyyətdə olan sistemində, əvvəllər olduğu kimi, bu və ya digər kateqoriyaya mənsubiyyətdən asılı olaraq təqdim olunan sosial tədbirlər üstünlük təşkil edir. Bəyan edilən prioritetə baxmayaraq, aztəminatlı vətəndaşlara ünvanlanmış sosial müavinətlərin payı sosial yardım tədbirlərinə çəkilən xərclərin 16-17%-i civarındadır [2].

Dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilən sosial yardım tədbirlərinin əksəriyyəti gəlirlərin qeydiyyatını (uçotunu) nəzərdə tutmur. Ayrılan vəsait yardım alanların çoxsaylı kateqoriyaları arasında bölüşdürülür. Sosial transfertlər - sosial risklərin azaldılması funksiyasının, risklər gerçəkləşdikdə isə onların təsirinin təminatı kimi əsas funksiyalarının icrasından başqa, yüksək nailiyyətlər və xidmətlərə görə mükafat funksiyasını, dövlət üçün arzu olunan proses və hadisələrin stimullaşdırılması (məsələn doğum səviyyəsinin artırılması), həmçinin dövlətin onlara rəğmən işəgötürən rolunu oynadığı vətəndaşlara mükafatlandırma funksiyasını yerinə yetirə bilər. Xərclərin strukturu və sosial dəstək növlərinin müxtəlifliyinə görə üstünlük əlillərə, radiasiyanın təsirindən zərər çəkmişlərə, xidməti vəzifəsinin icrası zamanı xəsarət almış hərbiçilərə və güc strukturları əməkdaşlarına, həlak olduqda isə onların ailə üzvlərinə təminat xarakterli tədbirlərə sərf edilir. Bu seqmentdə ehtiyac meyarlarının tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi üçün ehtiyatların tapılması çox çətin məsələdir.

Son 10-15 il ərzində ölkəmizin sosial müdafiə sistemi sosial proqramların ünvanlılığının təmin edilməsinə və yardıma real ehtiyacı olan əhali qruplarının dəstəklənməsinə üstünlük vermə mərhələsinə hələ də tam olaraq keçməmişdir.

Bütövlükdə isə təhlillər göstərir ki, səmərəli büdcə manevri və sonrakı iqtisadi artım hesabına əldə olunan vəsait prioritet qaydada sosial inkişaf məqsədlərinə yönəldilməlidir. Lakin sosial sferanın resurs təminatının prioritetliyi onun təcili islahat ehtiyaclarını əvəz etməməlidir. İslahatlar resursların məqsədlər, sahələr üzrə daha düşünülmüş şəkildə paylanması və reallaşdırılan tədbirlər tipinin seçimi hesabına, həmçinin resurslardan istifadə proseslərinin iştirakçıları üçün stimulların köklü şəkildə gücləndirilməsi hesabına aparılmalıdır.

Nəticə. Yuxarıda söylənilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, təhlildən də görünüyü kimi, əvvəlki xammal modeli çərçivəsində, iqtisadiyyatın böhran hallarının dəf olunması mümkün deyil. İnsan potensialının keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəlişinə, əhalidə yeni peşə bacarığı və vərdişlərinin formalaşmasının təmin edilməsinə, həmçinin milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafına kömək edən yeni sahələrin və istehsalatların cəlb ediliyinin işçilər üçün, ələlxüsüs cavanlar üçün gücləndirilməsinə xidmət etməli olan sosial islahatların həyata keçirilməsi tələb olunur.

Qarşıya qoyulmuş hədəflərə nail olmaq üçün isə qabaqcıl texnologiyalara, geniş innovasiyalara və insan potensialının yüksək səviyyəsinə əsaslanan keyfiyyətə yeni

iqtisadi artım modelinə keçid vacib məsələyə çevrilmişdir. Eyni zamanda sosial sferanın inkişaf etdirilməsi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi”nin başlıca istiqamətlərindəndir və bir çox sahələr üzrə islahatların aparılması zərurəti getdikcə daha çox hiss olunur.

Ədəbiyyat

- [1] Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı
- [2] Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2015. Bakı: «Səda» nəşriyyatı, 2016, 869 s.
- [3] Azərbaycanda insan potensialının inkişafı. M.: Ves Mir, - 2013, 208 s. (rus)
- [4] Aras O.N., Süleymanov E. Azərbaycan İqtisadiyyatı. “Şərq-Qərb” mətbəəsi, Bakı. 2015, 336 s.
- [5] Atkinson A. Davamlı inkişaf dünyanı necə dəyişə bilər. M.: Binom, 2012 (rus)
- [6] Avropa Sosial xartiyası. Qaynaqlar, fəaliyyət və həyata keçirmə mexanizmi. M.: «Ves Mir» Nəşriyyatı, 1995, 65 s. (rus)
- [7] İnsan inkişafı: kəmiyyətin ölçülməsi və dünyada baş verən proseslər. Dİ və BƏ, 2010, №7, s.102-114. (rus)
- [8] Milli iqtisadiyyat qloballaşma şəraitində / Dövlət Universiteti – Ali İqtisad Məktəbi. Moskva.: Magistr, 2011, 429 s. (rus)
- [9] "Milli iqtisadiyyatın modernləşməsi: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. AMEA iqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2011.
- [10] Sokolova Q.N. Belarus Respublikasında insan kapitalının vəziyyəti və istifadəsi. Cəmiyyət və İqtisadiyyat, №5, 2012, s. 85-104 (rus)
- [11] Suxovski A. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində sosial sferanın dövlət tənzimlənməsi // İdarəetmənin nəzəri və praktiki problemləri, 2012, №8 (rus).
- [12] Государственная Программа по реализации Национальной Стратегии развития науки в Азербайджанской Республике на 2009-2015гг.
- [13] Исследование специфики ведения предпринимательской деятельности в Азербайджане. Центр экономических исследований «ГРАНИ» Самара, 2014, 39 с.
- [14] Роузфилд С. Сравнительная экономика стран мира: Культура, богатство и власть в XXI веке / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. 432 с.
- [15] Человеческое развитие: количественное измерение и процессы в мировой системе. МЭиМО, 2014, №7, с.102-114.
- [16] Creative Economy Report 2014, UNCTAD
<http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2014.pdf>.

ЭКОНОМИКА ЗНАНИЙ: МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ?

Е.В. Пилипенко

д.э.н., профессор, ННГУ им. Н.И. Лобачевского

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 14 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 14 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Резюме

В статье рассматриваются определения понятия экономика знаний, предлагается критерий, позволяющий четко идентифицировать изучаемый феномен среди других однородных явлений, т.е. отделить экономику знаний от, например, доиндустриальной, индустриальной и постиндустриальной экономик. Научная новизна исследования заключается в том, что предложены принципиально иные, чем когда-либо ранее, методы и инструменты достижения цели формирования системы социально-экономических отношений, обеспечивающих производство определенного экономического продукта. Результатом исследования является сделанное заключение о том, что экономика знаний – это не «экономика, производящая знания», а «экономика, производящая продукты, преимущественно (свыше 3/4) состоящие из знаний».

Ключевые слова: экономика знаний, факторы производства, общественное производство, кластеры, «Вещество Природы».

JEL Classification Codes: D83

BİLİKLƏR İQTİSADIYYATI: ƏFSANƏDİR YOXSA REALLIQ?

Xülasə

Məqalədə biliklər iqtisadiyyatı anlayışının tərifləri nəzərdən keçirilir, digər oxşar hadisələrin arasında bu fenomeni tədqiq etmək, yəni məsələn bilik iqtisadiyyatını pre-sənaye, sənaye və post-sənaye iqtisadiyyatlarından ayırmaq üçün bir meyar təklif olunur. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəyyən iqtisadi məhsulun istehsalını təmin edən ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminin yaradılmasının prinsipcə yeni üsulları və alətləri təklif edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində belə qənaət irəli sürülmüşdür ki, biliklər iqtisadiyyatı bu, "iqtisadiyyatı yaradan bilik"lər deyil, "əsasən (3/4 artıq) biliklərdən ibarət məhsulları istehsal edən iqtisadiyyat"dır.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, istehsal amilləri, ictimai istehsal, klasterlər, "Təbiət maddəsi".

ECONOMICS OF KNOWLEDGE: MYTH OR REALITY?

Abstract

The article deals with the definitions of the concept of the knowledge economy, a criterion is proposed that makes it possible to clearly identify the phenomenon being studied among other homogeneous phenomena, i.e. To separate the knowledge economy from, for example, pre-industrial, industrial and post-industrial economies. The scientific novelty of the research is that methods and instruments, fundamentally different than ever before, were proposed to achieve the goal of forming a system of socio-economic relations that ensure the production of a certain economic product. The result of the study is the conclusion that the knowledge economy is not a "knowledge-producing economy" but "an economy producing products, predominantly (over 3/4) consisting of knowledge".

Key words: knowledge economy, factors of production, social production, clusters, "Nature Substance".

Самым главным мифом, предопределившим появление всех последующих, является понимание экономики знаний как «экономики, производящей знания» [Определение некорректно уже в силу того неоспариваемого факта, что «производить» знания может только человек. Понятия же «человек» и «экономика» не только никогда не были, но даже никогда и не рассматривались в качестве эквивалентных. Фактическая подмена понятий и проводит, в конечном счете, к мифологизации экономики знаний]. Именно такой подход, в силу распространенности, претендует на то, чтобы считаться общепринятым. Во всяком случае, именно его «транслируют» такие уважаемые организации, как Всемирный банк и Организация экономического сотрудничества и развития:

- Всемирный банк: «под экономикой знаний следует понимать экономику, которая *создает, распространяет и использует знания для ускорения собственного роста и повышения конкурентоспособности*»;

- ОЭСР: экономика знаний – это «экономика, которая *непосредственно основана на производстве, распределении и использовании знаний и информации*».

К ним присоединяются российские исследователи: «Экономикой знаний мы называем такое состояние экономики данной страны, при котором ... знание становится одним из основных факторов производства» (Клейнер, 2006).

Отличительной чертой приведенных выше определений является их универсальность, т.е. применимость ко всем без исключения экономическим системам вне зависимости от времени их существования или господствующего общественного строя: знание всегда было, есть и будет «одним из основных

факторов производства»; абсолютно про любую экономическую систему можно сказать, что она «создает, распространяет и использует знания для ускорения собственного роста и повышения конкурентоспособности». Более того, в человеческом обществе вообще не было и нет другого фактора «роста и повышения конкурентоспособности», кроме знания.

В этом смысле со всей убежденностью можно утверждать, что *любая из существовавших и существующих ныне экономик – это экономика знаний: какие знания – такая и экономика*. С этой точки зрения, приведенные выше определения и справедливы, и, что редкость в экономической науке, универсальны.

Однако в нашем случае, когда речь идет не об определении «экономики вообще», экономики как некоего метафизического явления, а об определении вполне конкретного феномена, возникшего лишь во второй половине прошлого века, эта «универсальность» приобретает свойства «аморфности», поскольку не позволяет установить временные и пространственные границы возникновения и существования феномена экономики знаний, не приводит критерия, позволяющего четко идентифицировать изучаемый феномен среди других однородных явлений, т.е. отделить экономику знаний от, например, доиндустриальной, индустриальной и постиндустриальной экономик.

Между тем, такой критерий должен существовать – хотя бы в силу очевидной разницы между доиндустриальной, индустриальной, постиндустриальной экономикой и экономикой знаний.

При выработке критерия мы исходили из следующего:

1. Экономика, как вид (сфера) общественной деятельности существует всегда и только для производства экономического продукта. Там, где нет необходимости в производстве продукта – нет необходимости и в экономике. То есть, можно предположить, что особенности экономики определяются особенностями производимого ею продукта.

2. Несопоставимые в конкретных формах и свойствах, продукты различных социальных эпох и технологических укладов могут быть сопоставлены в абстрактных величинах и понятиях, а именно – в структуре производимых в рамках этих эпох и укладов продуктов. Структура продукта есть ничто, иное как соотношение факторов производства в произведенном продукте.

3. Все факторы, участвующие в производстве «экономического продукта» можно разделить на две основные группы: Знания и Вещество Природы. Такая – *двухфакторная – модель общественного производства является универсальной*, применимой ко всем без исключения социальным эпохам и технологическим укладам. Такое деление представляется наиболее логичным и естественным, вытекающим из самой сущности процесса производства, понимаемого

го как «специфически человеческий тип обмена веществами с природой, или, более точно, - процесс активного преобразования людьми природных ресурсов с целью создания необходимых материальных условий для своего существования» [Словари и энциклопедии [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/121912>].

Здесь требуются некоторые пояснения. Первоначально приведенная двух-факторная модель общественного производства обозначалась как Человек - Природные ресурсы (Природа), однако необходимость обеспечения максимальной сопоставимости продуктов различных эпох и технологических укладов потребовала корректировки обозначений факторов. Фактор «Человек» [В настоящее время наряду с фактором «Земля» (аналог «Природных ресурсов» в предлагаемой модели) принято выделять такие факторы производства, как «труд», «капитал», «предпринимательская деятельность», «информация», «наука». Однако сами по себе все эти факторы не создают изменений ни в чем, они лишь отражают изменения, происходящие с Человеком в процессе его эволюции. Фактически все они *вторичны, «производны»* по отношению к Человеку и являются не более чем *индикаторами* изменений фактора «Человек». В силу этого более правильным и эффективным будет изучение самого источника изменений, а не его отдаленных отражений. Таким образом, в предлагаемой нами модели общественного производства факторы «труд», «капитал», «предпринимательская деятельность», «информация», «наука» заменяем одним фактором – Человек]: участвует в производственном процессе посредством приложения либо физического, либо умственного труда, либо (что чаще) и того, и другого. Невозможность адекватного сравнения умственного труда с физическим трудом приводит к необходимости переформулирования изначального фактора. Обозначим фактор «Человек» как «Знания». Такая замена представляется и оправданной, и адекватной, поскольку:

- знания являются единственным фактором, в принципе создающим возможность как общения с Природой, так и любого воздействия на нее, тем более с целью ее преобразования;

- знания являются исключительным продуктом человеческого сознания. В естественной Природе невозможно «найти» Знания подобно тому, как находят природные ресурсы, полезные ископаемые и т.п. Знания могут быть только созданы, произведены – только Человеком и только в духовном производстве;

- с определенной (но, по нашему мнению, допустимой) степенью абстракции, можно утверждать, что человек есть ничто иное как совокупность заключенных в нем знаний: именно имеющимися знаниями определяется представление человека о мире и своем месте в нем, о способах взаимодействия с

Природой и Обществом, о возможностях и ограничениях и т.п. Также не будет большим преувеличением утверждение о том, что разница между людьми определяется разницей в имеющихся у них знаниях и сформированных на их основании понятиях и представлениях;

- место Человека в производственном процессе, а также то, каким он будет занят трудом – физическим или интеллектуальным - тоже всецело определяется имеющимися в его распоряжении знаниями.

Фактор «Природные ресурсы (Природа)»: исследования показали, что термин «Природные ресурсы» исчерпывающе характеризует одноименный фактор производства в технологических укладах [Технологические уклады - группы технологических совокупностей, связанные друг с другом однотипными технологическими цепями и образующие воспроизводящиеся целостности (Глазьев, 2007)] (далее - ТУ) с 1-го по 4-ый, и требует определенной корректировки применительно к 6-му и, частично, 5-му технологическим укладам. Составляющие ядро 6-го ТУ нанотехнологии предопределяют размерный уровень всех элементов производственного процесса – это наноуровень, т.е., фактически, уровень отдельных атомов и молекул. *«Природные ресурсы» на наноуровне правильнее было бы определять как «Вещество Природы».* Именно из *«вещества природы» на наноуровне сначала создаются полностью искусственные, не-природные ресурсы*, которые в дальнейшем, в ходе производственного процесса подвергаются обработке, подобно тому, как в предыдущих технологических Укладах (с 1-го по 4-ый) подвергались обработке естественные природные ресурсы. Именно поэтому универсальным для всех экономических эпох и технологических укладов является фактор «Вещество Природы».

В результате модель «Человек – Природные ресурсы» приобретает вид «Знания – Вещество Природы» - рисунок 1.

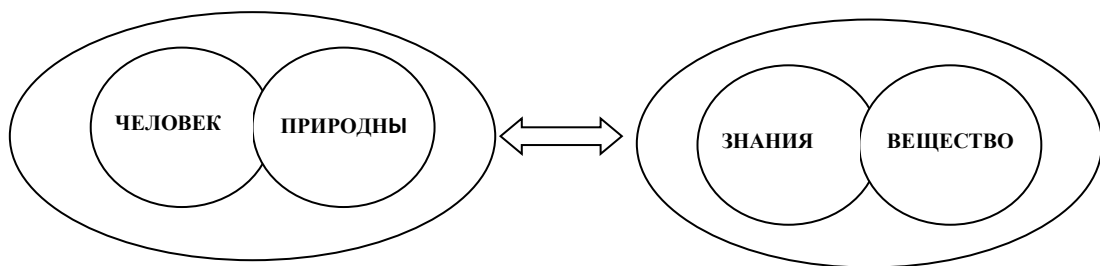

Рисунок 1 - Двухфакторная модель общественного производства

4. Соотношение факторов («Знания - Вещество Природы») в производстве продукта, как показывают исследования, определяется *геометрическим разме-*

ром вещества Природы, участвовавшего в производстве этого продукта – см. таблицу.

Определение зависимости (фактически, как показывают исследования, *функции*) экономической системы от геометрического размера обрабатываемого Вещества Природы непривычно, но вполне объяснимо и закономерно.

Вспомним, что производство любого продукта предполагает наличие предметов и средства труда, а также способа их соединения в едином производственном процессе - технологии. Вполне понятно, что и средства труда, и

Таблица – Эволюция структуры экономического продукта

Геометрический размер вещества Природы, участвующего в производстве продукта	Структура экономического продукта, по факторам, %		Соотнесение с:	
	ВЕЩЕСТВО ПРИРОДЫ	ЗНАНИЯ	Технологическим укладом (ТУ)	Этапом развития экономики
1	2	3	4	5
Макроуровень (1 мм и более)	75 (100-75)	25 (0-25)	1,2 ТУ	Доиндустриальная экономика
Мезоуровень (Десятки мкм -1мм)	50 (75-50)	50 (25-50)	3,4 ТУ	Индустриальная Экономика
Микроуровень (1мкм-десятки мкм)	25 (50-25)	75 (50-75)	5 ТУ	Постиндустриальная экономика
Наноуровень (1 нм – 1 мкм)	5 (25-5)	95 (75-100)	6 ТУ	Экономика знаний

способ их применения (технология) всецело определяются особенностями поступающих в обработку предметов труда и прежде всего – их параметрами, габаритами, т.е. геометрическим размером.

Невозможно изготовить микросхему или полупроводниковые элементы компьютера, размеры которых соответствуют одному микрометру, на автоматических станках, обрабатывающих материал не свыше нескольких десятков микрометров. Верно и обратное – чугунные или стальные заготовки, предполагающие обработку на металлорежущих станках, никак не могут быть обработаны средствами нанотехнологий [1].

Фактически, как следует из таблицы, при изменении геометрического размера вещества Природы, используемого обществом при производстве экономического продукта, меняется и социально-экономическая система. И чем кардинальней меняется этот размер, тем кардинальней меняется и экономическая система. При изменениях, происходящих внутри размерного диапазона (графа 1 таблицы) происходит *эволюция* экономической системы, при переходе от одного диапазона к другому – *революция*, требующая слома старых и создания совершенно новых социально-экономических условий, институтов и инструментов. В самом деле, нано - и биотехнологии не «вырастают» из технологий

металло- и машинообработки, не «встраиваются» в них, а полностью их заменяют, требуя адекватных изменений в обеспечивающей их реализацию социально-экономической системе.

Так, производство из природного вещества – графита - угольного топлива или грифеля не требует ни наличия системы образования (даже начального), ни, тем более, фундаментальной науки. Поэтому экономическая система общества, располагающего знаниями, позволяющими использовать графит только в виде угля или грифеля и не создает такие дорогостоящие и сложные системы, как образование и наука.

Но прежде чем из того же самого вещества – графита - производить нанотрубки, технология изготовления которых требует получения фуллеренов, лазерного испарения (абляции), электродугового синтеза, каталитического пиролиза углеводородов, выделения наночастиц металла, совершенно необходимо иметь уже развитую систему образования (на уровне всеобщего высшего) и науку как производственную отрасль.

Таким образом, *экономика, как сфера общественной деятельности, отвечает за организацию системы общественных отношений, необходимых для обработки вещества Природы на технологически доступном для общества уровне.* Излишне говорить, что «технологически доступными» делают Вещество Природы только знания, имеющиеся в распоряжении общества и человека [2].

Основываясь на сделанном выводе и полемизируя с приведенными в начале статьи определениями экономики знаний, можно заключить, что экономика знаний – это не «экономика, производящая знания», а «экономика, производящая продукты, преимущественно (свыше 3/4) состоящие из знаний».

То есть, в итоге, определение экономики знаний может выглядеть следующим образом: *экономика знаний - это система социально-экономических отношений по поводу производства, распределения, обмена и потребления продуктов, менее чем на 1/4 состоящих из естественного вещества природы.*

Предлагаемое определение экономики знаний имеет, во-первых, *универсальный* характер, поскольку определяет ее не как неизвестно как, где и почему появившийся «феномен», а как закономерный этап развития общества, вызванный переходом накопленного количества знаний в новое качество. Во-вторых, данное определение подчеркивает *уникальный* характер экономики знаний, формирующей систему социально-экономических отношений на четко определенном, уникальном, этапе эволюции человека.

Такое определение позволяет ответить на поставленный в начале статьи вопрос о временных и пространственных границах экономики знаний: *экономика знаний возникает там и тогда, где и когда общество переходит к производству*

продуктов, менее чем на одну четверть состоящих их естественного вещества природы. Или: экономика знаний возникает там и тогда, где и когда общество переходит к технологиям обработки вещества природы на наноуровне.

Приведенные определения идентичны по сути и полностью взаимозаменяемы. Необходимость в различной формулировке вызвана желанием обратить внимание на эту взаимозаменяемость, т.е. взаимообусловленность, практически функциональную зависимость доли вещества природы в изготавливаемом продукте от геометрического размера обрабатываемого вещества. Убеждение в наличии такой зависимости возникло из изучения продуктов, изготовленных по технологиям 6-го ТУ, т.е. при использовании в технологическом процессе вещества природы на наноуровне (на уровне отдельных молекул и атомов).

Использование таких технологий делает очевидными следующие выводы:

- поскольку человек не может сам, непосредственно, манипулировать наночастицами вещества, он должен будет объективно выйти как из процесса обработки вещества, так и из процесса изготовления машин, способных манипулировать наночастицами, полностью автоматизировав оба этих процесса и создав самовоспроизводящие машины.

- полностью искусственными становятся не только средства, но и предметы труда: прежде чем обработать вещество на наноуровне, надо сначала его создать, поскольку в естественной природе такого вещества нет (пример – смеси для 3 D принтеров);

- для производства «наноматериалов», «нанопродуктов» и «наномашин» потребуется крайне малое количество вещества и энергии, измеряемое не тоннами, килограммами и граммами, а количеством молекул и атомов (десятками, сотнями и тысячами);

- производство из массового будет трансформироваться в индивидуализированное, ориентированное на индивидуальные потребности человека. Уже сейчас в опытных образцах есть системы «нанокomпьютер – наноманипулятор», позволяющие организовывать сборочные автоматизированные комплексы, способные собирать любые индивидуальные макроскопические объекты по заранее снятой либо разработанной трехмерной сетке расположения атомов в неограниченном количестве.

Один из наиболее наглядных примеров – технологии изготовления на 3 D принтере. 3D печать - это процесс воссоздания реального объекта по образцу 3D модели. 3D принтер, накладывая вещество, слой за слоем, формирует реальный объект, пока на рабочем столе не окажется готовое изделие [3].

Уже сегодня возможны: «печать» домов, оружия, коробки передач для автомобилей, одежды, обуви, человеческих органов, пищи и т.п. Сам по себе

приведенный список способен буквально шокировать людей, выросших в условиях 3-4 ТУ, где господствовали технологии металлообработки и последовательной сборки конечного продукта из множества полуфабрикатов, из которых, как ни старайся, не изготовить ни человеческие органы, ни пищу.

Однако, кроме замечательной наглядности, подобные технологии исключительно информативны в плане изучения влияния особенностей изготавливаемого продукта на социально-экономическую среду.

Легко заметить, что подобные технологии (изготовления «здесь и сейчас») не требуют сложной системы поставщиков полуфабрикатов и продавцов готовой продукции, т.е. фактически, *не требуют рынка* – как локального, так и глобального, мирового рынка. То есть *рынок перестает быть основным условием существования производства*, каким он был на протяжении последних нескольких сотен лет.

Чтобы оценить масштабы грядущих за этим фактом социально-экономических трансформаций, вспомним, что основными причинами создания современной экономической конструкции (глобализации, разделения мира на «развитые» и «развивающиеся» страны, появления транснациональных корпораций и мирового рынка, ВБ, МФВ и ВТО), были именно особенности господствующих в то время технологий – технологий 4-го и 5-го ТУ. Одной из ключевых (с экономической точки зрения) особенностей этих технологий является массовый характер производства как необходимое условие обеспечения их рентабельности [4]. Именно это стало основой для формирования «общества потребления» в условиях капиталистической экономики и «работы на склад» в условиях плановой советской экономики.

Технологии 6 ТУ - это технологии не массового, а единичного, индивидуального производства, производства «под конкретного заказчика»: уже сейчас есть опытные образцы технологий в медицине, обеспечивающих точную доставку лекарственных средств в количестве нескольких молекул в конкретные пораженные болезнью клетки и т.п., что делает в принципе не- нужным массовое производство лекарственных средств, ориентированных «на болезнь», а не «на больного».

Кроме того, принципиальной, ключевой, системообразующей особенностью технологий 6 ТУ является их основной принцип – *изготовления сразу конечного продукта* и, зачастую, сразу для *конечного потребителя*. Основным принципом предшествующих технологий была *обработка*, что предполагало существенно большее количество этапов: нахождение и доставку сырья к месту переработки, изготовление из сырья полуфабрикатов, доработку полуфабрикатов до требуемых параметров качества, сборку из обработанных

полуфабрикатов готового продукта, хранение готового продукта, передачу его в снабженческо-сбытовые организации и, наконец, доведение до потребителя. Связующим звеном между этапами опять-таки был рынок. Такая сложная, длительная и дорогая система обработки являлась мерой вынужденной, призванной постепенно, поэтапно придавать исходному веществу те качества и конфигурацию, которыми они изначально не обладали.

Технологии 6 ТУ, за счет манипуляций отдельными атомами и молекулами, позволяют изначально придавать требуемые качества и свойства материалам и формировать их сразу в конечную конфигурацию заданной точности и сложности. В данном случае этапы не нужны – качества и свойства присутствуют в продукте изначально, с момента его создания.

Это принципиальным образом меняет весь производственный процесс и всю обеспечивающую этот процесс социально-экономическую среду, что хорошо видно по стремительной «кластеризации» экономики там, где начинается практическое производство продуктов 6 ТУ. Автор не разделяет существующее мнение о том, что причиной создания кластеров являлось желание «оптимизации расходов», «повышения конкурентоспособности». В условиях рынка оптимизация расходов и объединение против конкурентов – это норма существования предприятий, тем не менее, никогда ранее это не приводило ни к образованию кластеров, ни к устойчивому росту их количества. В то же время, нельзя не заметить, что чаще всего *кластеры* организуются *именно для выпуска продукции, соответствующей микронному и наноуровню вещества природы*: микроэлектроники, электронной техники и оборудования, медицинской техники, биотехнологий, информационных технологий и т.д. Показательно и то, что производство продукции предыдущих ТУ (электродвигателей, стального проката) по-прежнему осуществляется вне кластеров, в рамках отраслей – именно в этом основная причина провала «кластерных инициатив» российского правительства: для производства доминирующей в российской экономике продукции 3-4 ТУ кластеры не нужны, нужны отрасли. Однако при производстве продукции 5-6 ТУ кластеры становятся необходимым условием и формируются путем самоорганизации, без постановлений, просьб и заклинаний.

Таким образом, «реальные» проблемы экономики знаний все те же, давно и хорошо известные: формирование системы социально-экономических отношений, обеспечивающих производство определенного экономического продукта. Но вот решения, методы и инструменты достижения поставленной цели будут принципиально иными, чем когда-либо ранее, поскольку никогда ранее нематериальный, невещественный фактор (знания) не доминировал столь значительно над материальным, вещественным фактором (веществом природы). Это значит,

что невозможно практически ничего почерпнуть из предшествующего опыта - все надо изучать и разрабатывать заново - в этом и сложность, и интерес экономики знаний.

К «мифотворчеству» на тему экономики знаний отнесем «камлания» по поводу «превращения знания в товар» [5] и «сказ» про то, как «организации» или «экономика» «создают знания», а также различные модификации и сочетания этих тем.

Литература

- [1] Пилипенко Е.В., Гринюк К.П. Теоретические и методологические проблемы экономики промышленности как науки. Препринт. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН. 2013. 60 с.
- [2] Диалектика материального и духовного производства в экономике знаний /Под. общ. ред. акад. РАН А.И. Татаркина, д.э.н. В.И. Ефименкова. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. – Шадринск: Изд-во ОГУП «Шадринский Дом Печати». 2008.
- [3] По материалам сайта «Make-3d» - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://make-3d.ru/articles/chto-takoe-3d-pechat/>
- [4] Голанский М.М. «Современная политэкономия. Что век грядущий нам готовит?» М.: «Эдиториал УРСС», 1998.
- [5] Пилипенко Е.В. Сколько стоит уравнение Максвелла? - Научный журнал КубГАУ [Электронный ресурс]. – Краснодар: КубГАУ, 2013. – №04 (88). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2013/04/pdf/32.pdf> – Краснодар: КубГАУ, 2013. – №04(88). – С. 726-738

İQTİSADI ARTIM VƏ FİSKAL DAYANIQLIQ İQTİSADI SABİTLİYİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTİ KİMİ

M.X. Həsənlı

i.e.d., prof, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 18 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 05 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 18 March 2017; accepted 05 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi ölkənin iqtisadi sabitliyinin əsas xüsusiyyətləri olan iqtisadi artımın və fiskal dayanıqlığın təmin edilməsi problemlərinin araşdırılmasından ibarətdir. Tədqiqatın metodologiyası müqayisə, məntiqi ya da analitik ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə üsullarından istifadə edərək, yerinə yetirilməsidir. Tədqiqatın nəticələri. Müasir iqtisadi şəraitdə davamlı iqtisadi artım yoluna çıxış yalnız kifayət qədər ehtiyatlara malik olan, müəssisələrdə işləyən insanların yaradıcı təşəbbüslərini dəstəkləyən iqtisadiyyatın dövlət sektorunun müəssisələri əsasında mümkün ola bilər. Keyfiyyətli iqtisadi artımı təmin etmək üçün həm iqtisadi siyasətdə, həm də iqtisadi islahatlar ideologiyasında radikal xarakterli dəyişikliklər edilməlidir.

Açar sözlər: iqtisadi artım, fiskal siyasət, iqtisadi sabitlik, dövlət, islahat.

Jel Classification: F43; O23

ECONOMIC GROWTH AND FISCAL STABILITY - AS THE MAIN FEATURE OF ECONOMIC STABILITY

Abstract

Purpose of the study. Study of the problem of ensuring economic growth and fiscal sustainability. Methodology. Comparisons, generalizations, analysis and evaluation. Results of the study. The problems of economic growth are being considered. As part of the reform of the national economy, a new concept of long-term development of the country is being considered, aimed at modernizing the economy by creating an investment and innovation climate that would ensure the country's economic growth through the creation of a state-corporate sector of the economy.

Keywords. Economic growth, fiscal policy and economic stability of the state.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И ФИСКАЛЬНАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ КАК ГЛАВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Резюме

Цель исследования заключается в исследовании проблемы обеспечения экономического роста и фискальной устойчивости. Методология исследования состоит из таких способов научного исследования, как сравнение, обобщение, анализ и оценка. Результаты исследования. Рассмотрены проблемы экономического роста. В рамках реформирования национальной экономики рассматривается новая концепция долгосрочного развития страны, направленная на модернизацию экономики путем создания инвестиционно-инновационного климата, который обеспечил бы экономический рост страны через создание государственно-корпоративного сектора экономики.

Ключевые слова: экономический рост, фискальная политика, экономическая стабильность, государство, реформа

Giriş. Hər bir ölkənin davamlı iqtisadi artımı iqtisadiyyatın və siyasətin mövcud obyektiv reallığına əsaslanmalı və ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqramını özündə əks etdirməlidir. İqtisadi artımın əsas məqsədi “nemətlərin və xidmətlərin istehsal həcmələrinin və yerli iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, daha yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir”

1. “İqtisadi artım” anlayışının məzmunu və dövlətin iqtisadi artımı stimullaşdırması siyasəti. Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi artım anlayışına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi yanaşmaya görə, iqtisadi artım ölkədə müəyyən vaxt ərzində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin həcmələrinin daim artmasıdır. Həmçinin iqtisadi artıma məhsul buraxılışının artımı və ya işləyənlərin gəlirlərinin artması kimi də baxılır və eyni zamanda iqtisadi artım real ÜDM-in uzunmüddətli artım tendensiyasıdır. Bir çox hallarda iqtisadi artım dedikdə, iqtisadiyyatda real gəlirin artması vasitəsilə iqtisadi sistemin inkişafı kimi yanaşmaya da rast gəlmək olar. İqtisadi artım milli istehsalatın real həcmının uzunmüddətli vaxt intervalında istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə bağlı, uzunmüddətli dəyişikliklər kimi də başa düşülür.

Nəzərdən keçirdiyimiz yanaşmalar iqtisadi artımı nəzəri cəhətdən əsasən kəmiyyət tərəfindən xarakterizə edir, bu da mühüm məhdudiyyətdir və həmin hadisənin mahiyyətini tam açmağa imkan vermir.

Dövlət, maliyyə bazarının subyekti kimi, milli iqtisadiyyatın mühüm sahələr üzrə inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi artımın stimullaşdırılması siyasətini həyata

keçirməlidir. Dövlətin bu səlahiyyəti büdcə-vergi, kredit və iqtisadi siyasətin digər növləri ilə əlaqələndirilməlidir. Bu qarşılıqlı əlaqə zəruridir, belə ki, məhz o, iqtisadi artıma nail olmaq üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin, mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem kimi, lazımi sabitliyini və fiskal dayanıqlığının gücləndirilməsini təmin edə bilər.

Ölkənin iqtisadi artımının mexanizmləri əsas məqsədə – yüksək keyfiyyət xarakteristikaları ilə nemətlərin istehsalının artmasına yönəldilməlidir.

İqtisadi artımın maliyyələşdirmə mənbəyi maliyyə bazarlarının, təsərrüfat subyektlərinin, habelə dövlətin resursları ola bilər. Bugünkü şəraitdə keyfiyyət amilləri iqtisadi artımı təmin edən əsas amilə çevrilməlidir. ÜDM-in artım sürəti iqtisadiyyatın təkrar istehsalının keyfiyyətini əks etdirməlidir. Təkrar istehsal öz növbəsində iki formada həyata keçirilir: sadə və genişləndirilmiş. İqtisadi artım ölkə iqtisadiyyatının genişləndirilmiş təkrar istehsalının əksidir. İqtisadi artımla bərabər ölkənin digər iqtisadi-maliyyə potensialı da artmalıdır, əsas və dövrüyyə kapitalının, işçi qüvvəsinin artımı baş verməlidir. Bu, iqtisadi artımın birinci hissəsidir. Bu var-dırsa, deməli, məhz o, ümumdaxili məhsulun – iqtisadi artımın ikinci tərkib hissəsinin artması üçün möhkəm təmələ çevrilir. Beləliklə, əgər keyfiyyətli iqtisadi artım baş verirsə, istehsalatın mühüm texniki bazası kimi əsas istehsal fondlarının yenilənməsi baş verir, dövrüyyə kapitalının istifadəsi, müəssisələrdə işləyənlərin iş şəraiti yaxşılaşır, əməkhaqqı işçi qüvvəsinin layiqli qiymətləndirilməsi formasına çevrilir.

Fikrimizcə, iqtisadi artımı aşağıda qeyd edilənləri yerinə yetirməklə artırmaq mümkün ola bilər:

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi;
- daxili bazarın qorunması;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi;
- xarici iqtisadi inteqrasiyanın imkanlarından daha geniş faydalanma;
- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının innovativ tərkib hissəsinin gücləndirilməsi;
- iqtisadi inkişafın ənənəvi olaraq istifadə edilən bəzi amillərinin rolundan imtina edilməsi;
- elmtutumlu məhsullara tələbatın öyrənilməsi, bu məhsulların istehsalının təşkil edilməsi.

İqtisadiyyatın sabit inkişafı olmadıqda, onun mövcud olma imkanlarının, daxili və xarici təhlükələrə müqavimətinin kəskin azalması qaçılmazdır. Sabitlik vahid sistem kimi iqtisadiyyatın ən mühüm xüsusiyyətidir. Bu, onun elementlərinin möhkəmliyini və davamlılığını, sistemin daxilindəki şaquli, üfüqi və digər əlaqələri, daxili və xarici mənfə təsirlərdən qorumaq, yəni daxili və xarici təhlükələrə qarşı durmaq qabiliyyətini xarakterizə edir. Fikrimizcə, mövcud şəraitdə neoindustrial modernləşdirməni həyata keçirmək iqtidarında olan real qüvvə ancaq dövlət ola bilər.

2. Fiskal dayanıqlıq və iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət elementləri.

Təcrübə göstərir ki, bir çox ölkələrdə ölkə iqtisadiyyatının artımı daha çox xammal ehtiyatlarının, köhnə istehsal obyektlərinin və müəyyən işçi qüvvəsi ehtiyatının istifadəsindən asılıdır və onlara əsaslanır. Lakin iqtisadi artımın tərkibinin enerji-xammal parametrləri onun keyfiyyət parametri olmayacaq, belə ki, bunlar ölkənin texniki-iqtisadi inkişafının ləngiməsinin güclənməsinə səbəb olur.

Yuxarıda deyilənlər əsasında belə nəticə çıxarmaq olar ki, ÜDM-in artımının müsbət templəri hər zaman ölkənin iqtisadi potensialının artım tempini əks etdirmir: o, mənfi də ola bilər. Ölkənin iqtisadi potensialının mənfi artımı iqtisadiyyatın bütün sahələrinin potensialının zəifləməsi zamanı baş verir və genişləndirilmiş təkrar istehsalın uzunmüddətli inkişaf strategiyasında iqtisadi artımın təmin edilməsi vəzifəsi nə kəmiyyət, nə də keyfiyyət baxımından yerinə yetirilməyəcək.

Müxtəlif dövrlərdə baş verən dünya maliyyə-iqtisadi böhranları insan həyatı üçün təhlükə yaradan, ətraf mühiti çirkləndirən texnologiyaların əksinə olaraq, yeni və ekoloji təmiz istehsalatların əsasında inkişaf edən müasir texnologiyalara, bioiqtisadiyyata keçidlə bağlı yeni texniki-iqtisadi konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasının zəruriliyini aydın şəkildə özündə əks etdirdi.

Buna görə də, zamanın özü iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi konsepsiyasının irəli sürülməsində əsas yeri insan amilinin tutduğunu, texnoloji və təşkilati innovasiyaların həyata keçirildiyi yeni modelinin qurulmasının zəruriliyini göstərdi. İnnovasiya inkişafı üçün iqtisadiyyatın irimiqyaslı neosənayeləşməsinin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Belə bir şəraitdə dövlət bu problemləri həll etməli və bu yolla da iqtisadi təhlükəsizlik üçün, ən başlıcası isə fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsi və iqtisadi inkişaf üçün şərait yaratmalıdır.

Hazırda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi üçün dövlətin innovativ aktivliyi tələb olunur. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi potensialı həyata keçirilməli, bazar subyektlərinin, xüsusilə iri özəl şirkətlərin real maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə tətbiq edilməlidir, çünki onların istehsal potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Lakin rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın bütün potensialını qaldıra və göstərə biləcək bu aktivlik nəzəri cəhətdən yalnız dövlətin bazar subyekti kimi dominant strategiya qismində iqtisadi artıma yönələn iqtisadiyyatın sənaye inkişafı strategiyasını seçdikdə mümkün ola bilər.

Fikrimizcə, iqtisadi inkişafda şaquli integrasiya qanunu tətbiq edən Qərb ölkələri, iqtisadiyyatda dövlət prioritetini inkişaf etdirərək, xeyli səmərəli iqtisadi artıma nail olmuşlar. İqtisadi artım istehsal vasitələrinin istehsalını yüksək məbləğdə əlavə dəyər payına malik hazır məhsul şəklində təmin edir. Buna görə də, bu gün dövlət sektorunun rolunun artması və iqtisadiyyatın irimiqyaslı neosənayeləşməsinin həya-

ta keçirilməsi üçün dövlət-korporativ, yəni müxtəlif mülkiyyət formalı birgə sektorun yaradılması məsələsi qaçılmaz və zəruridir.

Məhz elə bu baxımdan, maliyyə-büdcə sistemində aşağıdakı tədbirlər sisteminin mərhələlərlə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- perspektivi olmayan sahələrə sərmayələrin həcmnin minimuma endirilməsi;
- əlverişli investisiya iqliminin yaradılması;
- kiçik investorların və sosial fondların pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin aktiv şəkildə stimullaşdırılması;
- dövlət və bələdiyyə borcları sisteminin inkişaf etdirilməsi.

Antiböhran tədbirləri sistemi üçün vergi və iqtisadi cinayətlərlə mübarizənin gücləndirilməsi üzrə sərt proqram tədbirlərinin davam etdirilməsi zəruridir. İşləyənlərin sosial müdafiəsi və regionların bütün əhalisinin dəstəklənməsi mexanizmlərinin təsirinin artırılması sahəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir:

- təkrar peşə hazırlığının təşkili və iş yerinin dəyişməsi, ikinci iş yeri və s. peşəkar mobilliyin sosial resursunun artırılması məqsədilə ixtisasın artırılmasına, yanaşı ixtisasların öyrənilməsinə köməklik;
- işçilərin sahələrarası və ərazi mobilliyinin artırılmasına imkan verən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi.

Bu gün iqtisadi strukturun çevikliyi təmin edən və həm biznes, həm də dövlət tərəfindən məhsuldarlığın artırılmasına yönəldilən tədbirləri stimullaşdıran, biznesi dəstəkləyən müasir dövlət strukturlarına ehtiyac duyulur. Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, struktura malik iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün iki növ institut lazımdır: yeni sahələrə investisiyaları stimullaşdıran dövlət institutları; müəssisələrin ölkə bazarlarında və qlobal bazarlarda yeni sektorlarda işini təmin edən özəl və dövlət sektorları.

Eyni zamanda ikinci növ institutların strukturu ölkədə yaranacaq yeni ixtisaslaşmadan asılıdır. Lakin iki növ institut üçün ümumi olan əsas cəhətləri qeyd etmək mümkündür. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- yeni tələbatları nəzər almaqla tez dəyişə bilən kadr hazırlığı və təkrar hazırlığı, peşəyə yiyələnmə sisteminin yaradılması;
- innovasiyaların və ölkə üçün yeni sahələrə və fəaliyyət sahələrinə investisiyaların stimullaşdırılması;
- yeni fəaliyyət sahələrinə daxil olarkən yaxud onlarla iş prosesində biznesdə yaranan informasiya problemlərini azaltmağa imkan verən institutların mövcud olması;

- yüksək qeyri-müəyyənlik və böyük risklər şəraitində tərəflərin maraqlarının müdafiəsini təmin edən müqavilələrin və mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi sisteminin yaradılması;

- riskli layihələrin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin olması, yəni maliyyə risklərinin müxtəlif sərmayəçilər qrupları arasında bölüşdürülməsi.

Təcrübə göstərir ki, elm ilə istehsalat arasında effektiv əlaqələrin lazımı səviyyədə olmaması milli iqtisadiyyata yüksək texnologiyalı – daha yüksək əlavə dəyər səviyyəsi olan sahələrdə səmərəli surətdə rəqabət aparmağa imkan vermir. Nəticədə istehsalatda elmi nailiyyətlərin tam istifadəsi xeyli aşağı səviyyədə olur.

İnstitusional sistemin təkmilləşdirilməsinə yönələn təcili tədbirlər, o cümlədən cəmiyyətdə iqtisadi və sosial fəaliyyət subyektlərinin etimad səviyyəsinin artırılmasını təmin edən bütün iştirakçılar üçün dəqiq və aydın olan qaydaların yaradılması tələb olunur.

Bu da öz növbəsində iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və iqtisadi subyektlərin işgüzar fəallığının artmasına imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, biznes üçün vergi yükünün optimallaşdırılmasını, o cümlədən ortamüddətli perspektivdə əlavə dəyər vergisinin əsas dərəcəsinin azalmasını, vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydalarının sadələşdirilməsini və daha səmərəli maliyyə-fiskal və monetar siyasətin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya yönümlülüynün təmin edilməsi məqsədilə intellektual mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinə, iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sahələrində investisiya və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə imkan verən maliyyələşdirmə mexanizmi yaradılmalıdır.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım müəyyən vaxt ərzində istehsal olunmuş maddi və qeyri-maddi nemətlərin həcmnin və miqyaslarının real artması, milli iqtisadiyyatın maliyyə imkanlarının və onun dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin yüksəkkeyfiyyətli artımıdır. İqtisadi artımın özü nemətlərin dünya iqtisadiyyatına münasibətdə kəmiyyət artımı ilə bağlıdır, lakin bu, həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi amillərin təsiri şəraitində nemətlərin istehsal texnologiyalarının keyfiyyətinin artırılması zamanı mümkün ola bilər. Beləliklə, fikrimizcə, iqtisadi artım dedikdə, milli istehsalatın real həcmnin uzunmüddətli vaxt intervalında istehsal qüvvələrinin inkişaf ilə əlaqədar olan və əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsilə şəxsi və ictimai rifahın yüksəlməsini təmin edən uzunmüddətli dəyişikliklər başa düşülməlidir. Əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi istehlakçı tələbinin ödəniş qabiliyyətinin, işçi qüvvəsinin təhsil və ixtisas səviyyəsinin, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasının, ölkədə sosial vəziyyətin artması və əhalinin gəlir səviyyəsinin təbəqələşməsinin azaldılması ilə ifadə olunur, yəni iqtisadi artım əsas iqtisadi göstəricidir. O, milli iqtisadiyyatın əhaliyə lazım

olan nemətləri satmaqla onun tələbatını ödəmək bacarığını və əhalinin həyat səviyyəsini artırmaq qabiliyyətini özündə əks edir.

Ədəbiyyat

- [1] Шараев Ю. Теория экономического роста. М.: ГУ ВШЭ, 2006. 250 с.
- [2] Теняков И. К вопросу о природе экономического роста // Экономист. 2007. № 11. С. 2830.
- [3] Амосов А. О неоиндустриальном сценарии в концепции развития до 2020г. // Экономист. 2011. № 6. С. 6.
- [4] Кучуков Р. Модернизация экономики: проблемы и задачи // Экономист. 2010. № 1. С. 20-29.
- [5] Астапов К. Ключевая задача российской экономики // Общество и экономика. 2009. №8. С. 81-82.

THE PERIOD OF TIME IN IMPLEMENTATION OF ECONOMIC REFORMS AND THE PROBLEMS OF ITS IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ENTREPRENEURSHIP

A.J.Huseyn

associate professor, PhD in Economics,

e-mail: a.huseyn@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 iyun 2017;

online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 15 June 2017; published online 23 June 2017

Abstract

In our time, the main policy of the state is the activity directed solely at addressing the economic situation of the state and social welfare of the population not by any means but on the basis of a market system. Thus, under the conditions of economic crisis and instability, the market mechanism does not have any serious opportunities to solve a number of problems. In this regard, the decisive importance for understanding how to obtain the process of stabilizing the economic system in the shortest time and with minimal losses to society depends on the targeted involvement of the state in these processes. The main goal of macroeconomic regulation is to determine in advance the path of socioeconomic development of the country. This task is carried out with the help of state policy. State policy is aimed at regulating socio-economic processes by direct (administrative), indirect (economic) impacts, and most importantly, through various levels, different principles, mechanisms. Rational economic policy begins with an analysis of the economic situation in the state. As the formation of economic policy, the traditional problem becomes the decision on the measures that were previously taken, but it is necessary to consider the results of these decisions in the future. This makes the subject of discussion questions of the accuracy of the choice of economic policy, its purposefulness. But in fact, we should not forget that even if decisions are subsequently made, each subsequent case requires an analysis of measures and this is a continuous process. Many factors influence this process. One of the most important factors in ensuring the success of reforms and measures is the need to form a layer of successful entrepreneurs. This factor is a way of reconciling the economic interests of different groups and therefore attention to the analysis of the mechanisms of influence has increased. The article explored all these issues and aspects of the impact of public administration reforms on the development of entrepreneurship.

Keywords: period of time, decision-making, competitive environment, sustainable development, public administration.

JEL Classification Codes: L26

İQTİSADI İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ ZAMAN KƏSİYİ VƏ ONUN MİLLİ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə dövlətin əsas siyasəti - dövlətin iqtisadi vəziyyətinin və əhalinin maddi rifahının, sosial təminatının istənilən yolla deyil, müstəsna olaraq bazar sistemi çərçivəsində həllinə yönəldilmiş fəaliyyətidir. Belə ki, iqtisadi böhran və qeyri-sabitlik şəraitində bazar mexanizmi bir sıra proseslərin həllinə hər hansı bir əsaslı təsir göstərə bilmir. Bu baxımdan, iqtisadi sistemdə sabitləşmə prosesinin mümkün qədər qısa müddətə və cəmiyyətə az itkilərlə başa gəlməsi, həlledici dərəcədə dövlətin bu proseslərdə məqsədyönlü iştirakı dərəcəsindən asılı olur. Makroiqtisadi tənzimləmənin əsas məqsədi ölkədə həyata keçirilən proseslər üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sosial-iqtisadi inkişaf yolunu istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Bu vəzifə dövlətin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi siyasət vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlətin siyasəti sosial-iqtisadi proseslərə birbaşa (inzibati), dolayı (iqtisadi) təsir göstərir, ən başlıcası isə çox fərqli həddə olmaqla, fərqli prinsiplərə, mexanizmlərə əsaslanı bilər. Dövlətin rəşional iqtisadi siyasəti iqtisadi vəziyyətin təhlilindən başlayır. İqtisadi siyasətin formalaşma-sı problemlərinə ənənəvi olaraq bir dəfə qəbul olunmuş qərarın gələcəkdə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan tədbirlərin seçilməsi və bu qərarların nəticələrinə zaman səpkisində baxılması aiddir. Bu isə iqtisadi siyasətdə seçimin düzgünlüyünü, məqsədyönlüyünü diskussiya obyektinə çevirir. Amma bununla belə həqiqətdə qərarların həyata keçirilməsi hər sonrakı zaman anında onun reallaşma alətlərinin müqayisəsi və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün daha üstün hesab olunan alətlərin seçilməsi kimi arası kəsilməyən bir prosesdir. Bu prosesə isə bir çox amillər təsir edir. Həyata keçirilən islahatların uğurunun təmin edilməsi mühüm amillərdən biri olan və həmin tədbirlər üçün zəruri olan müvəffəqiyyətli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Bu amil müxtəlif təbəqələrin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılmasının vasitəsi olduğu səbəbindən, ona təsir mexanizmlərinin təhlilinə diqqət artmışdır. Məqalədə qeyd edilən bu məsələlərə və dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan islahatların milli sahibkarlığın inkişafına təsiri aspektləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: zaman kəsiyi, qərarların qəbulu, rəqabət mühiti, davamlı inkişaf, dövlət idarəetməsi.

ПРОМЕЖУТОК ВРЕМЕНИ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ВЛИЯНИЯ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Резюме

В наше время основная политика государства – деятельность, направленная исключительно на решение вопросов экономического положения государства и социального обеспечения благосостояния населения не любыми средствами, а на основе рыночной системы. Таким образом, в условиях экономического кризиса и нестабильности рыночный механизм не имеет каких-либо серьезных возможностей решить целый ряд проблем. В связи с этим, решающее значение для понимания того, как получить процесс стабилизации экономической системы в кратчайшие сроки и с минимальными потерями для общества, зависит от целенаправленного участия государства в этих процессах. Основная цель макроэкономического регулирования заранее определить путь процессов социально-экономического развития страны. Эта задача выполняется с помощью политики государства. Государственная политика направлена на регулирование социально-экономических процессов прямыми (административными), косвенными (экономическими) воздействиями, а самое главное, с помощью различных уровней, различными принципами, механизмами. Рациональная экономическая политика начинается с анализа экономической ситуации в государстве. По мере формирования экономической политики традиционной проблемой становится принятие решение по поводу мер, которые были ранее приняты, но необходимо рассмотрение результатов этих решений в будущем. Это делает объектом обсуждения вопросы точности выбора экономической политики, его целенаправленности. Но на самом деле, следует не забывать, что даже если впоследствии осуществляется решение, каждый последующий случай требует анализа мер и это непрерывный процесс. На этот процесс влияют множество факторов. Одним из наиболее важных факторов в обеспечении успеха реформ и мер, необходимость формирования слоя успешных предпринимателей. Этот фактор является способом согласования экономических интересов различных групп и поэтому внимание к анализу механизмов влияния увеличилось. В статье были исследованы все эти вопросы и аспекты влияние реформ государственного управления на развитие предпринимательства.

Ключевые слова: период времени, принятие решений, конкурентная среда, устойчивое развитие, государственное управление.

The countries implement the economic democracy principles depending on selected development model in different levels with various mechanisms. Typically, it is reflected in ways, methods used in organization and management of economic life by private, collective, public and government institutions. In the situation where the geoeconomical environment takes the main role rather than the national economic environment in the solution of the problems of developing countries, as the result of changes the scope and requirements in realization of strategic national interests

where the impact of international financial-credit, transnational companies increase, every single “country” turns itself to an economic “system”.

One of the most sensitive issues in this case is the right choice of the sources of formation and development of economic system. In other words, the answer of the question “Where should be found the development source of economic system, in its inside or outside?” On the other hand, legislative and institutional grounds of “rules of the game in market”, adopted national economic development concept, economic thinking of people, national mentality and other factors have a strong impact on development process. Therefore, the solution to the problem is to find mutual compromise of national and international interests depending on to what extent in reality there is a need for regulation of state economy by government, scope and character of the interference of state to the economic-social processes.

In accordance to Article 15 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan development of the economy based on various forms of property serves to improve the well-being of the people. Azerbaijan creates conditions for development of social-oriented economy based on market relationship, guarantees free entrepreneurship activity, and prevents monopoly and unfair competition in economic relations [1].

As the result of denationalization and privatization creation of various property forms, formation of market infrastructure and segments, implementation of measures to prevent monopoly and unfair competition in order to to create free competitive environment, liberalization of price and formation based on demand and supply, implementation of antiinflation measures and achievement of financial stability, implementation of such measures as organization of social protection of population act as a grounds of economic reforms.

Transformation of economy can be divided into 5 main blocks in the framework of general reforms: liberalization; stabilization; privatization; formation of economic institutions; restructuring of economy.

In general, economic policy measures implemented in Azerbaijan can be divided into following stages:

I stage - covers the period of 1990-1994 and can be accepted as a stage of suspension of old activity without creation of new economical mechanism destroying the economic potential gathered long years, to bring to action the hiperinflation and “rules of game” of the market. In this case the new legislative base of the state economy is founded.

II stage - covers the period of 1995-1996, and is a period to ensure macroeconomic, social and political stability, especially financial stability and impelementation of consistent systematic measures for functioning of regulations.

III stage - covers the period of 1997-2003 and remains in mind as a period of Azerbaijan’s active joining to the world economy, regional cooperation by

elimination of system crisis, implementation of antiinflation measures. During this period grounds are built for intensive development of the national economy.

IV stage - during the years of 2004-2014 reduction of the state budget deficit to minimum and maintenance of the national currency in stable level compared with the exchange rate of other leading currencies were achieved. This can be shown as a period of elimination of poverty, decrease of unemployment rate, increase of social development of regions and finally, strengthening the material, financial and personnel potential, formation of institutional and general base.

V stage – from 2015 so far the period indicates conformation of infrastructure and institutional environment to the real requirements of market economy, implementation of relevant reforms in the field of public administration in order to built effective administration system of the country, achievement of optimal liberalization in all spheres of economy by eliminating the unfounded and unnecessary restrictions, to ensure the transition to the modernized, innovative development model by achieving attractiveness of investments in the field of final production, formation of favorable social-economic environment to ensure human capital development, formation of effective macroeconomic environment to ensure sustainable economic increase in the country, to ensure optimal development of productive forces and economy fields, then to ensure and formulate policies to identify country's long-term development objectives and directions, to ensure identification and realization of “Main directions of the strategic roadmap on national economy and key sectors of the economy”.

Economic thinking behavior of main population who are massive carriers of economic thinking, officials who make decisions with the purpose of implementation of state economic functions, entrepreneurs who are carriers of economic interests and finally, scholars, researchers, political thinkers affect to the formation of national economy, economic policy and its realization. “The role of human factor affects to the preparation of management decision, evaluation of current management decision and to the process of assessment of its implementation results” [6, p. 66].

The progress of the economic processes shows the increase of economic thinking, so that intellectual behavior being the reflection of unrealistic behavior, in particular increase of intellectual behavior is observed which is adequate to the real economic events. The experience of recent years shows that existence of main factors affecting to the formation of the national economy in the country still do not provide the automatic realization of the advantages of the country in the world-wide level. Eventually, materialization of advantages in each concrete period of time depends on the character of the economic policy of the country, along with the economic thinking behavior of people and conclusevely existing public-political environment,

is related to the promises of government given to the people. “Among other things, it is suggested that economic development is best pursued on a cooperative basis across an entire local labor market. Economic development strategies should consider the quality of jobs and who gets those jobs rather than just the total number of jobs. Tax subsidies to business for economic development are likely to be expensive per job created, so government managers should be selective in using the tax subsidy approach. Providing businesses with help with job training or modernization can be an effective economic development strategy. Relatively low cost survey methods can be used to evaluate many economic development programs” [Timothy J. Bartik. *Economic development strategies*. W.E. Upjohn Institute, bartik@upjohn.org Upjohn Institute Working Paper No. 95-33] . One of the main requirements of the increasing the effectiveness of economic policy is expecting the logical sequences of economic reforms, especially the implementation of commitments consistently. In this regard, recent years systematic, consistent and decisive measures taken for development of the entrepreneurial environment is evaluated very positive in the Republic.

In addition to the positive impact there are a number of factors available impeding the implementation of the economic policy. First of all, in order realized economic policy to give expected necessary impacts limitations reflecting negatively to the economic thinking of people such as political-ideological, class, psychological, religious and other restrictions arising from the national mentality must be gradually eliminated. Other barriers are that phases of period of time (lags) are not taken into account properly. It is clear that in order to get the positive results of economic reforms implementation of a number of measures in a certain period of time are inevitable. As economic processes do not occur instantly and realization of measures related to reforms require resources, as well as time. Therefore delays occur in the implementation of economic reform measures and it results with the existence of period of time where the objective becomes far from the outcome. In general, management institutions should know not only the results of the economic reforms, but at the same time when the outcome will be achieved, when to expect the outcome. Period of time spent on ensuring economic reforms within the framework of economic policy is of great importance and depends on the complexity of tools used for implementation of measures. However, this is not a difficult problem in terms of economic theory and practice. The correct identification and development of period of times (lags) make difficulties covering fully the implementation processes of reforms in order to prevent on time the results of the economic policy [5, page 95].

Period of time to be considered in the process of economic reform implementation covers 5 phases, and each of these phases being the collection of

prosedures and processes affect more or less the result. The phases taking more time than necessary or ending for a very short period, or deepening of the problem, or as the result of less attention to the process, does not give required quality, even in most cases leads to formalism, rather than solution to the problem.

The first period of time (lag) to be taken into consideration in the implementation process of economic reforms, first phase – is the stage of approval of the problem and this period of time consists of time spent to accept the existence of problem necessary for state intervention and regulation by policymakers in the government. In reality, this period of time in most cases covers a longer period than necessary. Specially, in a number of cases, delays in bringing the existence of problem to the agenda by officials, entrepreneurs, scholars, researchers, political thinkers, fear in publicly confessing and talking about it, or not admitting them as a problem, “approval of the problem” may cause further prolongation of the period of time, larger scope of the problem, capturing the spread and deepening in society and the economy. At the same time, sustainability of period of time “approval of problem” depends on cross-sectional approach of economic theory to the problem existing in practice, participation extent of theorists and practitioners in political decision-making process and other factors. As an example of the approval process of problem not consideration of the existing problem on time can be shown in the privatization process affecting the development of entrepreneurship. Privatization process passed several stages related to the substantial transformation of economy. After collapse of USSR in 1990 our country gained independence, privatization stage of property began as the result of substantial social-economic processes in our country. Until that time, “unregulated privatization” was held and during this time Law on “State enterprises (unities) dated of 30 June 1987 functioned in the USSR and it allowed to transfer the buildings, constructions, equipment and inventarization to other enterprises and organizations, temporary use and renting, to delete from balance in case of outdated. This Law namely played a negative role until the adoption of law on privatization of state property. Thus, with this Law private citizens, communities created by members of labor collectives were given a right to sale not only the facilities of state-owned enterprises, but also buildings and constructions. One more negative role played in the destroying of state property acts «Basis of legislation on rent» dated of 23 November 1989 of the Union republic within the Soviet Union. Their main idea was creation of collective property on the basis of state property. And its basis should be rent enterprises. One of the shortcomings of the mentioned act was declaration of tenants as a legal entity contrary to all rights of citizens and the organization did not possess special property and the period of activity was very short. Thus, they were neither registered as a legal entity, nor registered anywhere

about the suspension of their activity. This brought to the situation that as the result rented enterprises and their property were purchased lower than their legal price. In this regard, Law of the Republic of Azerbaijan on privatization of state property in 1993, afterwards I State Program on privatization of state property in the Republic of Azerbaijan during 1995-1998 were adopted and implemented. However, revealing and strengthening of competitiveness, participation of wide layers of population in the privatization and expressing their attitudes towards the entrepreneurship. These acts that did not reflect the principles of effectiveness of privatization process, increase of production volume in the country and provision of economic independence eventually were replaced with the II State Program on privatization of State property on 16 May 2000.

As another example, if to look at the existence of problems related to the formation of effective entrepreneurship environment, we can see that the groundless inspections implemented by different institutions and taking long time of the consideration of applications of the entrepreneurs who face such problems results with the negative cases in this field. As a result, the process of delivering the majority of groundless inspections which has negative impact on the business environment to the state government attention were prolonged, have caused the delays of taking under control and delayed the development of entrepreneurial. In order to prevent such cases creation of "hotline" service has been widely used. However, if to pay attention to the practice of a number of developed countries on e-government portal, it seems that through electronic systems the expansion of activity in the area of gathering data on existing problems is carried out. In our opinion, introduction of a new web service in the future is possible along with the telephone calls received via "hot lines" of the various government agencies. This is a system of analyze established information banks on administrative and legal problems via internet portal (based on electronic applications), so as the result "the approval of the problem" will serve to reduction of period of time, identification of the scope of the current problem and its time of existence, considering more quickly and diverting relevantly.

The second phase to be taken into account in the implementation of economic reforms – period (lag) – is to find a solution. This lag reflects the period between approval of the problem and adoption of making decisions for its regulation. After the adoption of the existence of the problem, development of necessary standard legal acts providing solution to the problem, as well as development and adoption of laws take time to go through the various instances. Specially, waiting for a series of procedures causes prolongation of this process sometimes for several months and delays in adoption of necessary laws in settlement of the problem. As a result, implementation of economic policy reforms, differences between the various

management tools that are necessary for the realization of reforms are more serious striking. Measures taken in the field of regulation of prices shows this more clearly. Liberization of prices which is one of the main requirements of transformation to the market relations, i.e., formation on the basis of supply and demand was implemented since 6 January 1992. This process was implemented in accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on “Liberalization of prices and tariffs” No. 540 dated of 2 January 1992 and in accordance with the Decision of the Cabinet of Ministers on “Liberalization of prices and tariffs” No. 3 dated of 2 January 1992. In accordance with the same decision, all enterprises, institutions and legal entities located in the country not depending on their subordination and ownership were allowed to apply free (market) prices (tariffs) formed on the basis of supply and demand formed in market to all productions – technical designated goods, people consumer good and services except for the less goods and services having decisive impact to the economy of the republic and welfare of the population. Thus, in connection with the transition to market relations state began to implement fully liberalization policy of prices. In general, even the liberalization of prices fully complied with the requirements and mechanisms of the market economy, turning out in implementation of this process occurred and as the result, prices of people consuming goods in internal market began differentiate from each other very sharply. Market relations, and in particular the provision of internal market was paid on expense of import, this caused delays in the production of local people consuming goods. Price system being a key element of market economy affects to the processes occurred in the economy constantly in an operative way and reflects these processes. Prices are subject to the self-regulation in the market relations conditions. However, self-regulation is not a natural process, and market consists of regulations and rules followed by contour agents. Violation of these regulations and rules leads to negative cases in economy. On the other hand sharp inflation in economy and crisis bring forward the monitoring of prices and tariffs (import and export prices) by state being a significant part of macroeconomic regulation. Even in developed countries 10-20% of prices is controlled and regulated by state. Despite the fact that in recent years, a number of measures had no positive results, gaps in the legislations in the fields linked with each other, in some cases contradictions to control the application of legislation to prevent this problems and improvement of monitoring systems make necessary to allocate more attention. Thus, study of the application state of legislation should be carried out systematically, proposals on improvement of legislation in accordance with the results gained on the basis of analyse of violations and gaps, control mechanisms on application of legislation should be considered to eliminate the gaps in the

legislation in a short period. Good practice of electronic information service base applied in Finland's administrative model where the population is informed about the gaps in the legislation and shortcoming in economy and management, and system on making proposals through electronic means on their elimination, ie., electronic information service base on shortcomings and proposals can be used in our country as a good example in future and participation of society in adoption of legislative acts, as well as improvement of laws by discovering the shortcomings on time can be achieved in a short period of time.

The above-mentioned process on formation of favorable entrepreneurial environment was completed when the President Ilham Aliyev paid direct attention to the problem and met with the entrepreneurs, took the problem under his control and for the elimination of the existing complaints elimination of shortcomings in legislation was achieved after the entering into force Law of the Republic of Azerbaijan on “Suspension of inspections in the field of entrepreneurship” on 1 November 2015 [2].

The third phase (time period (lag)) – reflects the decision-making and implementation of measures by the government authorities. The scope of this time period depends on the effective functioning of the state administration apparatus. Sometimes the adoption of standard legal acts does not result in its functioning and implementation. For this reason, specific measures are needed for implementation of decision made. For example, as the result of adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan on “Suspension of inspections in the field of entrepreneurship” in order to stimulate the development of the entrepreneurship suspension of inspections for 2 (two) years occurred in the field of entrepreneurship. The Prosecutor’s Office was recommended to investigate the violation of requirements arisen from the Decree of the Presidents of the Republic of Azerbaijan, No. 660 dated of 26 October on “Additional measures on state regulation of inspections on “Law of the Republic of Azerbaijan on “Suspension of inspections in the field of entrepreneurship”, enforcement of this Law and inspections carried out in the field of entrepreneurship and to ensure appropriate measures on revealed violations of legislation and submission of information regularly to the President of the Republic of Azerbaijan [4].

As a second example, we can note that although the legal basis of securities affected to the favorable business environment was the Law on Securities adopted in 1992, the real development of securities market began only after 4 years since 1996. As the results of measures taken in the Republic of Azerbaijan since 1996 necessary infrastructure enable to functioning of securities market mechanism and establishment of organized market of state loans. The main step in the formation of market was the adoption of the new Law on Securities in 1998, with the initiative of the National (Central) Bank, relevant infrastructure of securities was formed in the

beginning of 2001. Azerbaijan State Depository Center under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku Fund Exchange was established. As the result, the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on establishment of Control Chamber of Financial Markets of the Republic of Azerbaijan legal entity of public law on 3 February 2016 shows that reforms in this field still continue.

Another focus area is the agricultural field. As known, the successful implementation of various reforms in agrarian field predicts establishment of standard legal base, organizational-economical and financial system for independent activity of economies with different organizational and legal status. As legal basis of reforms Laws “On grounds of agrarian reforms”, “On reforms of Sovkhoz (state farms) and kolkhoz (collective farms)” and “On land reforms” and other normative-legal documents were adopted. For solution of these problems a number of laws adopted in our country, as well as Law of the Republic of Azerbaijan “On economy of peasant (farmer)” played an important role. Currently, the Constitution of the Republic of Azerbaijan, Land Code, Laws on “Family peasant economies” and other laws, decisions, decrees, as well as Orders and standard legal acts of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan constitutes the legal basis for the organization of activity of peasant economies. World experience shows that in rural areas as the large volume of economic production, improved management of it, develop to the necessary development steps and to maintain the development process at least at the same level make the usage of scientific-technical progress achievements necessary. Thus, in foreign countries, especially in the USA, Italy and France peasant (farmer) use high technics, chemistry, and biology and scientific-technical progress biotechnics regulates the production, sale and other economic relations with the support of ICT. In our opinion, to improve economic efficiency of the peasant (farmer) farms composition of the technical, technological, zooveterinary and other services should be increased, the number of training courses to improve the knowledge and professionalism of qualified personnel working in this sphere should be increased, the curricula of the higher educational institutions should be reviewed in order to ensure this field with specialized personnel.

The fourth phase (time period (mid-lag)) - based on the identification of tools for implementation of economic policy. The main problem is a lack of clear goals and confusing with the tools, which causes errors in the next steps. In other words, many measures adopted for the implementation of economic reforms are seen as a tool. However, if to watch it from the state authorities “eyes” then tool serves as a mean but not as a goal. As the result, state institutions focus their attention not on the higher goal, but on the tool which is an intermediate mean. This results with the delay in consideration of replacement of tool with the new one for a long period of time, in making a decision on its change. On the other hand, replication of functions and

authorities of state bodies with each other results increase of the number of tools and existence of more procedures which reduce the effectiveness. Therefore, functions and authorities of state bodies should be optimized by taking into account the real economic situation and identified in accordance with the international best practices.

The latter and important phase (time period (lag)) - is "impact" lag. In most cases, results achieved in a short time through the instruments and the economy becomes in the form the politicians want. But we must not forget that the process is ongoing, and influence can change or can be switched to the opposite effect. The "impact" period of time reflects the replacement of tools (i.e., its change) with others used for the realization of the economic policy. The scope of this period of time depends on the composition of mechanism of realization of tool, at the same time, combination of objective and interdependence of tool and objective. Especially it brings to the emergence of problem in correct assessment of effect of impact of tool to goal in a period of time. For example, in order to achieve economic growth state revitalizes the process of investment via "cheap money" policy and after a certain period growth in the money supply leads to inflation. In this case, the "cheap money" policy has a negative impact on economic growth. Research has shown that, after a period of 6 months, the maximum impact on economic policy instrument rises to the level of 40%, reaching after 1.5-2 years the maximum impact level. Then the affect of used tool to objective gradually reduces and comes up to zero. After a 3-year period impact of tool is no longer effective, but becomes negative [5, page 96]. This process demonstrates itself more vividly related with the implementation of laws. Thus, law begins to show its positive effect in the first 6 months after adoption, during 1-3 years implementation of mechanisms indicated in law is maximum achieved, but after 3 years increase tendency of abuse of shortcoming of the law is observed. This results with the increase of the number of amendments and changes in law, in some cases it is necessary to adopt new laws.

During the realization of the objective of economic reforms considers the implemetation of measures in a planned consistently way. However, in many cases, the situation gradually goes beyond the planned way and is replaced forcefully with another objective under the influence of the occuring incidents that are more wide or actual. And this is related with the uncertainty factor impeding the implementation of economic policy, as well as choosing the right economic policy model and uncertainty factor related with the future. Currently, one of the issues widely discussed is realization of an optimal policy. The main problem discussed in economic policy is maintenance of movement of state institutions on pre-selected regulations, or due to the lack of these regulations, or support of the movement of policymakers in accordance with the arising situation. Distinction of opinions arises in the application of policy such as "On pre-

selected regulations” or in accordance with the current economic changes “implemented regarding the situation”. In this case, the key issue to consider is that, if the uncertainty arises as the result of affect of tools to objective, then either the tools creating the uncertainty should be used less, or their impact should be considered beforehand and measures should be taken on time, without any delay.

Another factor impeding the implementation of economic reform – are expectation fitting the time, considering the time, not depending on time, not appropriate. This factor which the evaluation is very complex and problematic makes necessary consideration of a number of aspects. This is basically related with the repetition of several cases, creation of the threat of trust available for short-term and not being sufficient for a long-term period, especially having reputation and possessing the trust of the population. Economic reforms carried out in Azerbaijan affected the global rankings indicators of the country and according to the World Bank Report “[Doing Bussiness] Azerbaijan was evaluated as a world's “leading reformist country” in 2009. According to the World Economic Forum “Global Competitiveness Report for the years 2016-2017” Azerbaijan in comparison with 2006, places 27 steps ahead and ranks 37th place among 138 countries. According to this report, Azerbaijan in terms of the quality of the macroeconomic environment takes 39th place in the world, 26th place on labor market efficiency, 37th place for the ratio of the national revenue to GDP, 55th place on the quality of infrastructure” [3, p. 14] .

Main part of reforms carried out in the country focus on improvement of the business environment, development of entrepreneurship. Thus, suspension of inspections in the field of entrepreneurship for 2 years, repeatedly reduction of number of licenses and permits for enterpreneurial activity and amount of paid fees, simplification of procedures, as well as continuation of work on creation of e-portal in this field, creation of appeal boards to protect the rights of entrepreneurs, application of “one window” principle in the transit of cargo through the country, tax and customs incentives during 7 years to increase promotion of investments in the country, further expansion of the electronic customs services for simplification of customs procedures during export-import operations, minimizing required number of documents and procedures, establishmenet of “Green corridor” and other version of admission systems existing in international practice for trasnit of goods and transport vehicles through customs border, improvements in public procurement, creation of “Call centers” in state bodies which implements direct response to the applications of entrepreneurs, serving as information and consultancy services and etc. work have been carried out [7]. As a result of the implementation of economic reforms, a number of entrepreneurs has increased year

after year. Thus, the number of legal entities in 2009-2016 (first half) - increased 1.15 times, a number of individuals by 2.24 times.

Table 1. Number of Legal and individual entities

Years	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	I half of 2016
Number of Legal entities	89939	93416	75632	78966	86010	94563	100325	104191
Number of individuals engaged in entrepreneurial activity	272597	306933	364600	432141	454997	519860	576906	611394

Source: Development dynamic of entrepreneurship in Azerbaijan for the 6 months of 2016. Report of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan.

Formation of the national economy is formed and developed on the basis of national ideology as the result of mutual action of economy, society and people. However, the final result the effectivenesses of mutual activity of these elements in concrete stage depends mostly on economic policy of state, as well as national interest of state and objectives. Therefore, state of the economic conjuncture, limitations imposed by foreign and domestic policy, political decisions and real economic decisions should be taken into consideration and linked while implementing the economic reforms. Since 2015, the economy of Azerbaijan has entered into a new phase.

In order to transit to a new approach to economic growth, as the result of analyze of the economic growth model of 2010-2014, as well as analize of economic policy realized during this period make it necessary to identify new growth on the basis of main risks and challenges” [3,p.16]. From this point of view, analysis of characteristics of that period affected decision making and formation of economic policy during the transformation period, can be very necessary. Economic research shows that the following threshold levels of stability indicators of economic system to the threats must be taken into account [5, p. 193].

Table 2. The threshold levels of the country's economic system stability indicators against threats to be considered

Indicators	During 1-2 years	Several years continuously	For a long period
Level of inflation	50%	25%	8-12 %
State budget deficit	maximum 20-30%	10-15%	3-8 %
Negative saldo of the payment balance	50 %	20 %	5-8 %
Tax burden	40%	25-30%	15-20 %
Foreign debt	20 % of the state budget 3 % of national resources		50% of GDP
Currency reserves	50% of the state budget, 25% of GDP, 25 % of money supply in circulation		

Currently, the core of economic reforms in the country is the development of entrepreneurship and non-oil sector. As a result of the actions taken in this direction, "the ratio of non-oil budget deficit to non-oil GDP in 2004 increased from 11 percent to 37 percent in 2014. It should be noted that, this indicator reached at its peak level - 61 per cent in 2008 and later, there was a gradual decrease. Non-oil revenues enabled to finance 60 percent (2014) part of the current expenses of the state budget. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on "Additional measures on stimulating export of non-oil products" dated of 18 January 2016 No. 1713 and Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on "Additional measures on promotion of export of non-oil products" dated of 1 March 2016 No. 811 will enable the diversification and increase competitiveness of export of the country" [3, page 28]. As the result, development of the country in perspective period will be possible to achieve by providing the development of non-oil fields of the economy.

Literature

- [1] Constitution of the Republic of Azerbaijan. 27.11.1995. <http://e-qanun.az/>
- [2] Law of the Republic of Azerbaijan on "*Suspension of inspections in the field of entrepreneurship*"
- [3] Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated of 6 December 2016 No 1138 "Strategic road map on national economy and main directions of major sectors of economy"
- [4] Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated of 26 October 2015 No 660 on Law of the Republic of Azerbaijan on "*Suspension of inspections in the field of entrepreneurship*", application of the Law and Additional measures on state regulation of inspections in the field of entrepreneurship
- [5] M.Ahmadov, A.Huseyn. Economic policy of the state. Textbook. Baku, "University of Economics" Publication, 2014. Page 220
- [6] K.A.Shahbazov, H.S.Hasanov, M.H.Mammadov, V.N.Nasibov. Management decisions. Textbook. Baku, "University of Economics" Publication, 2014. Page 176
- [7] Development dynamic of entrepreneurship in Azerbaijan for the 6 months of 2016. Report of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=4291:az-sid-6-ay&catid=22:%C3%BCmumi-m%C9%99lumat&lang=az
- [8] <http://docs.cntd.ru/document/9049736>
- [9] Timothy J. Bartik. Economic development strategies. W.E. Upjohn Institute, bartik@upjohn.org Upjohn Institute Working Paper No. 95-33

MONETAR SİYASƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Q.S. Əlləzov

i.e.n., dos., UNEC

tel: (+99412) 566-64-90; (+99450) 380-47-79

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 03 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 16 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 03 April 2017; accepted 16 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla monetar siyasətin əsaslarını, prioritetlərini, alətlərini, strateji məqsədlərini və səmərəliliyini öyrənməkdən ibarətdir. Məqalədə monetar siyasətin, bütövlükdə iqtisadiyyatın, xüsusilə də real sektorun rəqabət qabiliyyətliliyini və maliyyə dayanıqlığını təmin edən tədbirlər, onun səmərəliliyini xarakterizə edən şərt və göstəricilər diqqət mərkəzində olmuş, həmçinin bir-birinə alternativ olan monetar nəzəriyyələr tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi, bütövlükdə sistemli təhlili, əsasən də elmi təhlilin analitik və funksional təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın orijinallığı və praktik əhəmiyyəti monetar siyasətin səmərəliliyinə, onun iqtisadiyyata effektiv ötürücülüyünün təmin edilməsinə əhəmiyyət verilməsidir.

Açar sözlər: monetar siyasət, pul təklifi, faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, ehtiyat norması.

JEL Classification Codes: O23, O42

EFFICIENCY OF MONETARY POLICY

Abstract

The main objective of the study is to study the bases, priorities, instruments, strategic objectives and the effectiveness of monetary policy, taking into account the experience of developed countries. The article focused on measures to ensure the competitive ability and financial stability of monetary policy, in general, the economy, especially the real sector, considered the conditions and indicators that characterize its effectiveness, as well as alternative monetary theories. The research work was carried out as a whole on the basis of system analysis, in particular on the basis of methods of scientific analysis, such as analytical and functional analysis. The originality and practical importance of the study is that it emphasizes the importance of the effectiveness of monetary policy, and emphasizes the effectiveness of its implementation.

Key words: monetary policy, money supply, interest rate, exchange rate, reserve rate.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МОНЕТАРНОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

Основная цель исследования – изучение основ, приоритетов, инструментов, стратегических целей и эффективности монетарной политики, с учетом опыта развитых стран. В статье центральное место было уделено мероприятиям по обеспечению конкурентной способности и финансовой устойчивости монетарной политики, в целом экономики, особенно реального сектора, рассмотрены условия и показатели, характеризующие ее эффективность, а также альтернативные друг другу монетарные теории. Исследовательская работа была выполнена в целом на основе системного анализа, в частности на основе методов научного анализа, таких как аналитический и функциональный анализ. Оригинальность и практическое значение исследования в том, что в ней подчеркивается значимость эффективности монетарной политики, придается большое значение эффективности ее проведения.

Ключевые слова: монетарная политика, денежное предложение, процентная ставка, курс валюты, норма запасов.

Monetar (pul-kredit) siyasəti makroiqtisadi siyasətin əsas hissəsidir. Onun məqsədi tam məşğulluq və inflyasiyasız istehsalın ümumi səviyyəsini təmin etmək və iqtisadiyyatın əsas sektorlarında inkişafın müsbət dinamikasına nail olmaqdır. Monetar siyasətin əsas mahiyyəti istehsalın məcmu həcmi, məşğulluğu və qiymətin səviyyəsini sabitləşdirmək məqsədi ilə pul təklifini tənzimləməkdən ibarətdir. Pul-kredit tənzimlənməsinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın real sektorunun müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdir.

Monetar siyasətdə faiz dərəcəsinin və pul təklifinin müəyyən səviyyədə saxlanılması mərkəzi yer tutsa da, o, bir çox makroiqtisadi göstəricilərə təsir edir. Ona görə də ona yalnız faiz dərəcəsinin və pul kütləsinin müəyyən edilməsi kimi deyil, daha geniş: pul kütləsinə, faiz dərəcəsinə və valyuta məzənnəsinə nəzarət, bank kreditinin həcmələrinin səmərəliləşdirilməsi kimi baxılmalıdır. Monetar siyasət çərçivəsində hökumət məcmu tələbə sadəcə nəzarət etməməlidir, həmçinin istehsalın həcmi və məşğulluğa təsir və valyuta məzənnəsinə nəzarət etməlidir. Bunlardan hər birinə konkret iqtisadi duruma və qarşıda duran məqsədə müvafiq önəm verilməlidir, çünki monetar siyasət real və iqtisadi və sosial proseslərə uyğun həyata keçirildikdə daha səmərəli olur. Bu cür olduqda, iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün ilkin zəmin yaranır, pula tələb ilə real pul təklifi arasında tarazlıq yaranır və digər sektorların inkişafının müsbət dinamikasına nail olmaq mümkün olur. Əsas məqsəd isə pul kütləsinin artımı və inflyasiya göstəricisinin müəyyən edilmiş sürətinə və təsbit edilmiş valyuta məzən-

nəsinə, pul bazarının tarazlığına nail olmaq və işgüzar fəaliyyətin dinamikasında tərəddüdləri aradan qaldırmaq olmalıdır.

Monetar siyasətin səmərəliliyinin uzunmüddətli dövrdə pul kütləsinin həddindən artıq artmasının qarşısının alınması və onun artım sürətinin ÜDM-in artım sürəti ilə uzlaşması ilə səciyyələnir. Sadə pul kəmiyyəti nəzəriyyəsinə və onun daha inkişaf etmiş formasına uyğun olaraq ÜDM-in artımı və pul kütləsinin artımı müəyyən asılılıqda olur. Monetar siyasət bu iki mühüm makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasının uyğunlaşdırılmasına imkan verir.

Monetar siyasətin strateji məqsədi milli valyutanı möhkəmləndirmək, bank sisteminin dayanıqlığını yüksəltmək, müəssisə və sahələrin maliyyələrini sağlamlaşdırmaq, real sektorun müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmək, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının gəlirlilik balansına nail olmaq, kapital hərəkətinin iqtisadi səmərəliliyi üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Monetar siyasətin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə məsul olan MB-nin qəbul etdiyi qərarlar, uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın sürətinə, qısa- müddətli dövrdə isə işsizlik və istehsalın həcminə mühüm təsir göstərir. MB həmçinin ölkədə qiymət sabitliyinə nail olunmasına ümumiyyətlə, məsuliyyət daşıyır. MB ölkədə pul təklifi həcmi kommersiya banklarında olan artıq ehtiyatları tənzimləmək yolu ilə dəyişir. Artıq ehtiyatlar bank sisteminin pul yaratması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Monetar siyasətin səmərəliliyinin meyarı pul təklifinin kəmiyyət xarakteristikası deyil, pula tələb ilə pul təklifinin tarazlığını təmin edən pul emissiyası mexanizminin özüdür. Bütövlükdə monetar siyasətin səmərəliliyi uzun müddət kəsiyində pul kütləsinin və kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması ilə xarakterizə olunur. Pul kütləsi sürətlə artdıqda, yüksək inflyasiya ehtimalı mövcud olur. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməməsi isə işgüzar fəaliyyətin tsiklik dəyişməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən də iqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə, pul kütləsinə dövlət nəzarəti zərurəti yaranır. Əgər hökumət uzunmüddətli dövr ərzində pul təklifinin artımını məhdudlaşdırmaq istəyirsə, onda o, pul kütləsi artımının mənbələrinə: bankların likvidlik əmsalına, tədiyyə balansının profitinə və dövlət sektorunun defisitinə nəzarət etməyə cəhd göstərməlidir.

Uzunmüddətli dövrdə hökumət dövlət sektorunun borc vəsaitinin kəmiyyətini pul kütləsinə nəzarət etməklə məhdudlaşdırmalı, qısa müddətli dövrdə isə məcmu tələbi aşağı salmalıdır. Bunun üçün hökumət pul kütləsinin birbaşa azaldılması, faiz dərəcəsinin yüksəldilməsi və kreditin səmərəliləşdirilməsi üsullarından birindən istifadə etməlidir.

Monetar siyasətlə əsas problem mülkiyyət formasından asılı olmayaraq real sektorun müəssisələrinin kredit qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır. Bu problemin həlli ilə yanaşı strategiyada əsas istiqamət istehsalın bank kreditləşməsinin gücləndirilməsidir. Bunun üçün əsas fiziki və hüquqi şəxslərin milli val-

yutada yığımlarını stimullaşdıran tədbirlərin qəbul edilməsi əsasında bank passivlərinin dayanıqlığının yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır.

İqtisadiyyatın real sektoruna bank kreditləşməsinin aktivləşdirilməsi üçün dövlət proqramı olmalıdır. Hər şeydən əvvəl kommersiya banklarının, müəssisələrin və əhəlinin sərbəst pul vəsaitlərinin real sektorun kreditləşməsi üçün istifadə edilməsinə şərait yaradılmalıdır. Onların büdcə kəsirinin örtülməsi və digər istiqamətə cəlb edilməsi məhdudlaşdırılmalıdır.

Monetar siyasətin səmərəliliyini artırmaq üçün çevik siyasət aparılmalıdır və iqtisadi konyunktura uyğun olaraq, daim korreksiya edilməlidir. Bu korreksiya pul kütləsinin və kredit qoyuluşlarının tətbiqində sinxronluğa nail olmaq, iqtisadiyyatın real sektorunun rentabelliyni nəzərə almaqla faiz dərəcəsinin tarazlaşdırılması, kredit faizlərinin aşağı salınması və onların depozit üzrə faiz dərəcəsi ilə uyğunlaşdırılması istiqamətində olmalıdır.

Əksər iqtisadçılar monetar siyasətin fiskal siyasətlə müqayisədə daha səmərəli olduğunu söyləyirlər. Monetar siyasətə məsul olan MB açıq bazarda gündəlik əməliyyatları apara bildiyindən, sərbəst surətdə pul təklifinə və faiz dərəcəsinə tez təsir göstərə bilir. Bundan başqa, monetar siyasət siyasi cəhətdən fiskal siyasətə nisbətən daha mülayimdir və ona görə də daha yumşaq və incə fəaliyyət göstərir. Lakin bunlarla yanaşı, monetar siyasət müəyyən məhdudiyyətlərdən zərər çəkir və real gerçəklikdə bir sıra çətinliklərə məruz qalır.

Pul kütləsinin tənzimlənməsinin ən sadə və ənənəvi alətlərindən biri məcburi ehtiyat normalarıdır. Bu normalar adətən kommersiya banklarının öhdəliyinə faizlə müəyyən olunur və cəlb edilmiş resursların növündən asılı olaraq fərqlənir. Bu normalar adətən bankların düşündüyü səviyyədən yüksək olur. Onun həddindən artıq yüksək olması inflyasiyanın səviyyəsi əsasında bank sisteminin qeyri-sabitliyi ilə şərtlənir. Bu vəsaitlər MB saxlanılmaqla kommersiya banklarının likvidliyinin saxlanılması üçün istifadə olunur. Ehtiyat normasının artması bankların saxlamalı olduqları zəruri ehtiyatların miqdarını artırır. Bu halda bank ya kredit yolu ilə özünün pul yaratmaq qabiliyyətini azaldıb, artıq ehtiyatını itirir, ya da onlar özlərinin ehtiyatlarının az olmasına rəğbəthüsn-rəğbət göstərir, özlərinin cek hesablarını və müvafiq olaraq pul təklifini məcburən azaldırırlar. MB qanunla müəyyən edilmiş ehtiyat tələbinin gələcəkdə artmasını nəzərdə tutduqda, banklar bu tələbin yerinə yetirilməsinin gələcəkdə mümkün olmaması qarşısında qalır. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün məcburən cari hesab açmağı azaldacaq və eyni zamanda ehtiyatları artıracaq. Ehtiyatını artırmaq üçün bank qiymətli kağız portfelinin bir hissəsini satır, əldə etdiyi məbləği özünün ehtiyatına əlavə edir. Bu cür əməliyyat nəticəsində pul təklifi azalır.

MB banklara özlərinin nağd ehtiyatlarını və likvidlik əmsalını azaltmağa və kredit yaratmağı artırmağa mane olmaq üçün ehtiyatların məcburi normasını müəy-

yönləşdirir. Təcrübə göstərir ki, əksər ölkələr əvvəllər pul kütləsinin artmasını zəiflətmək məqsədilə olduqca yüksək normalar tətbiq etmişdir. Bankirlər nə qədər çox artıq ehtiyatlar saxlayırsa, bank sisteminin kreditin genişləndirilməsinə ümumi potensialı bir o qədər aşağı olur. Belə ki, artıq ehtiyatlar banka faizlər gətirmir, borc və investisiya isə gəlir gətirir. Ona görə də son dövrlərdə bankların saxladığı artıq ehtiyatların kəmiyyəti praktik olaraq minimum olmuşdur.

Ehtiyat normasının aşağı salınması məcburi ehtiyatları artıqlığa çevirir və müvafiq olaraq bankların kreditləşmə yolu ilə yeni pul yaratmaq imkanını artırır.

MB-lər pul bazasına, bank multiplikatoruna təsir etməklə pul təklifinə nəzarət edir. Pul bazasının istənilən genişlənməsi ilə kreditin az həcmi yaranır. Bu çür məhdudiyyətlərin tətbiqində əsas problem bankların dolay yollar tapa bilməsidir. Son nəticədə banklar kredit vermək istəyir. Ona görə də son illərdə əksər ölkələr ya minimal ehtiyat tələbini tam ləğv edib, ya da onların kəmiyyətini aşağı salıb. Bu vəziyyət indi keçmişə nisbətən pul ekspansiyası üçün az maneə yaradır.

Bankların kənditləşmə həcmələrini artırması və müvafiq olaraq likvidliyin daha aşağı əmsalını yerinə yetirməsini saxlamaq üçün hökumət pula uzunmüddətli tələbi cilovlamalıdır. Bu isə adətən uzunmüddətli faiz dərəcələrinin yüksək səviyyədə saxlanılmasına səbəb olur. Lakin bu valyuta məzənnəsinin yuxarı qalxmasına təkan verir və hökumət valyuta məzənnəsini tarazlı səviyyədən aşağı saxladığı halda, ixrac fəallığını çətinləşdirir.

Dövlət borclanması (dövlət sektorunun borc vəsaitinə tələbatı) pul təklifinin artmasına səbəb olur. Bunun qarşısını dövlət istiqrazlar satışı hesabına alır. Lakin əlavə istiqrazları satmaqdan ötrü hökumət daha yüksək faiz dərəcəsi təklif etməli olur. Bu isə xüsusi sektorun faiz dərəcəsinə dağıdıcı təsir göstərir. Nəticədə dövlət borclarının dövlət istiqrazlarının buraxılmasının köməyi ilə maliyyələşdirilməsi xüsusi sektorun borclanmasını, onun investisiyasını “sıxışdırıb çıxarır”. Dövlət sektorunun borc vəsaitinə tələbatının istiqrazlar satışı hesabına maliyyələşməsi həmçinin xalis ixracın aşağı düşməsinə və qismən də istehlak xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. “Sıxışdırma effekti” stimullaşdırıcı monetar siyasətin nisbi səmərəliliyini zəiflədir. Stimullaşdırıcı monetar siyasətin nisbi səmərəliliyi pul kütləsinin artmasının və faiz dərəcəsinin azalmasının investisiyalar və xalis ixracın dinamikasına stimullaşdırıcı effektin kəmiyyəti ilə müəyyən olunur. “Sıxışdırma effekti” faiz dərəcəsi yüksəldiyi, milli gəlirin səviyyəsinin isə dəyişmədiyi halda özünü tam göstərir. Keynsçi nəzəriyyəyə görə, stimullaşdırıcı monetar siyasəti investisiyaların və yığımın faiz dərəcəsinin dəyişməsinə az həssas olması səbəbindən milli gəlirin artımını az stimullaşdırır. Ona görə də Keynsçilər stimullaşdırıcı monetar siyasəti qeyri-səmərəli hesab edirlər və onu qısa müddətli tədbir kimi faiz dərəcəsi yüksək olduqda və pul kütləsi çatışmazlığı hiss olunduğu halda tətbiq etməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Pul siyasəti

multiplikatoruna görə, pula tələbin faiz dərəcəsinin və milli gəlirin dinamikasına həssaslığı nə qədər az və eyni zamanda investisiyaların faiz dərəcəsinin dinamikasına həssaslığı nə qədər çox və dövlət xərcləri multiplikatoru nə qədər böyük olarsa, monetar siyasətin stimullaşdırıcı effekti bir o qədər yüksək olur.

Monetaristlər stimullaşdırıcı monetar siyasətin nəticəsində pul kütləsinin və məcmu xərclərin artmasından irəli gələn yeni inflyasiya proseslərinin baş verməsi səbəbindən onu son dərəcə qeyri-səmərəli hesab edirlər. Ona görə də onlar stimullaşdırıcı monetar siyasəti rədd edir və ləngidici monetar siyasəti məcmu tələbə təsir edən ən səmərəli siyasət hesab edir və onun qısa müddətli dövrdə səmərəli olduğunu göstərirlər. Onlar göstərirlər ki, əgər hökumət pul kütləsini azaltmaq və əlavə maliyyə sıxışdırması effektindən qaçmaq istəyirsə, müvafiq olaraq dövlət sektorunun borc vəsaitinə xalis tələbatını azaltmalıdır. Onlar xüsusi sektora istehsalın və məşğulluğun uzunmüddətli artımının əsas mənbəyi kimi baxırlar. İstənilən bəlli pul təklifi üçün həmişə pul təklifini pula olan tələbə bərabərləşdirən faizin müəyyən tarazlı dərəcəsi mövcud olur. Monetaristlər hesab edirlər ki, məcmu tələbi azaltmaq üçün hökumət daha sərt monetar siyasət həyata keçirməlidir. Bunun üçün hökumət pul kütləsini azaltmalı və bundan sonra bərqərar olan faiz dərəcəsini qəbul etməlidir. Pul təklifinin azalması nəticəsində adətən daha yüksək faiz dərəcəsi formalaşır.

Sonradan faiz dərəcəsini əvvəlki səviyyəyə endirmək üçün pul kütləsinin artırılması, investisiya xərclərini azaltmaq üçün faizin aşağı dərəcəsinin saxlanması, bununla yanaşı, pul kütləsinin əvvəlki səviyyəyə qədər azaldılması lazım gəlir. Lakin hökumət eyni vaxtda pul təklifinə nəzarət etmək və pul tarazlığının pozulması problemi ilə rastlaşmamaq üçün aşağı faiz norması saxlaya bilmir. Bu vaxt pula tələb onun təklifini üstələdiyindən, kreditin səmərələşdirilməsindən istifadə edilməsi lazım gəlir. Pul təklifini faiz normasını yüksəltmədən və kreditin səmərələşdirilməsini həyata keçirmədən də azaltmaq mümkündür. Bunun üçün pula transaksiya tələbi azaldan məhdudlaşdırıcı fiskal siyasət yeritmək lazım olur.

İqtisadi ədəbiyyatda pul təklifinə nəzarətə iki geniş yanaşma mövcuddur. Biri kredit vermənin əsası olan bank sistemində likvidlik səviyyəsinin dəyişdirilməsidir. Digər yanaşma ehtiyatların həcmnin depozitə nisbətini dəyişərək, bank multiplikatoru kəmiyyətinin dəyişdirilməsidir. MB pul təklifinə müxtəlif vasitələrlə nəzarət edir. Bunlardan dünyada ən geniş yayılmış açıq bazarlarda əməliyyatların aparılmasıdır. Bu əməliyyatlar MB tərəfindən açıq bazarda qiymətli kağızların (istiqraz və veksellərin) alqısı və satqısıdır. Qiymətli kağızlar dövlət borcunun bir hissəsini təşkil edir. İstiqrazların satışı pul təklifini azaldırsa, bank sektoru tərəfindən aktiv alınan veksellər isə əksinə, pul təklifini artırır.

Qiymətli kağızlar əməliyyatının məqsədi gəlir əldə etmək deyil, onlar əsasən kommersiya banklarının ehtiyatlarının həcminə və müvafiq olaraq onların borc vermək

yolu ilə pul yaratmaq qabiliyyətinə təsir göstərmək məqsədi ilə alınıb satılır. Açıq bazarda qiymətli kağızların alqısı və satqısı dövlət sektorunun borc vəsaitinin dəyişməsinə cavab kimi həyata keçirilmir, daha çox borc vəsaiti kontekstindən baxılır.

Əgər MB pul kütləsini azaltmaq istəyirsə, qiymətli kağızları çox satmalıdır. Bu vaxt əhali qiymətli kağızlara ödədiyi vəsaiti banklardakı öz hesablarından çıxarır. Ona görə də MB-dəki bank hesablarındakı qalıqlar azalır. Bu əməliyyat bank ehtiyatlarını onların mümkün ola bilən səviyyədən aşağı salırsa, banklar kreditləşməni azaldır və təkrar pul kütləsinin azalması baş verir.

MB açıq bazarda qiymətli kağız (əhalidən və kommersiya banklarından) aldıqda kommersiya banklarının ehtiyatlarını artırır. Onlar öz artıq ehtiyatlarını borca verir, nəticədə ölkədə pul təklifi artır. Əksinə, MB qiymətli kağızları satdıqda, kommersiya banklarının ehtiyatı azalır. Əgər bu əməliyyat bank ehtiyatlarının onların yol verilən səviyyədən aşağı salırsa, bu bank kreditləşməsinə və pul təklifini azaldır. Əməliyyatlar istiqrazlar bazarında keçiriləndə, pul təklifinin azaldılması nöqtəyi-nəzərdən səmərəli olur. Əlavə qiymətli kağız veksəl olduqda və onların müəyyən hissəsi bank tərəfindən alındıqda, səmərə az olur, çünki bir likvid aktiv (istiqraz) müəyyən dərəcədə digər likvid aktivin artması ilə kompensasiya olunur.

Pul təklifinə nəzarət vasitələrindən biri də MB tərəfindən bankların kredit verməsini azaltmaqdır. MB verilən kreditlərin həcmi azaltmaqla pul təklifini azalda bilər. Əksər ölkələrdə bankların MB-dən müxtəlif vasitələrlə (veksellərin yenidən uçota alınması, qiymətli kağızların geri alınması və birbaşa kreditlər) əlavə pul ala və öz ehtiyatlarını artırmaqla bilər. Lakin banklar bu üsullarla az pul alırsa, onlar kredit verməyi azaltmalı olurlar. Bu, geniş mənada, pul təklifinin azalması deməkdir.

Kommersiya banklarının MB-dən əlavə pul almaq imkanından istifadə edib- etməməsi MB tərəfindən tutulan faiz dərəcəsindən qiymətli kağızların geri alınması dərəcəsindən, kredit dərəcəsindən və onların kredit vermək, qiymətli kağız almaq arzusundan asılıdır.

Bəzi ölkələrdə MB siyasəti bankları məşğul olmağa və qiymətli kağızları geri satmağa həvəs oyatmaq üçün onların öz faiz dərəcəsini faizin bazar dərəcəsindən aşağı səviyyədə saxlanılmasından ibarətdir. Bu cür aşağı dərəcə ilə MB pul bazarına nəzarət edə bilər. MB verilən kreditin həcmi azaltmaqla pul təklifini azalda bilər.

MB pul bazarına nəzarətin açıq bazarlarda əməliyyatlar və bankların kredit verməsinin azaldılması üsullarının alternativini kimi banklarda likvidliyin ümumi vəziyyətinin dəyişdirilməsi üsulundan da istifadə edə bilər. Bu yolla MB dövlət borclarının möhkəmləndirilməsi vəziyyətini dəyişir. Möhkəmləndirmə dövlət borcunun bir tipinin digəri ilə dəyişməsidir. Bunun sayəsində MB bankların likvid aktivlərini azalda bilər.

Əgər banklar likvidliyin daha aşağı əmsalına malik olmağı həll edərsə, onlar likvidlik artıqlığı ilə rastlaşırlar. Lakin likvid artıqlığı kreditləşməni genişləndirmək

üçün istifadə oluna bilər. Bu pul təklifinin multiplikativ artımına səbəb olur. Son dövrlərdə bir sıra ölkələrdə banklararası kreditləşmənin artması meyli müşahidə olunur. Hazırda başqa banklara qısa müddətli borc vermə və depozit sertifikatlar likvid bank aktivlərinin iki ən mühüm elementləridir. Bu aktivlər banklar tərəfindən kreditlərin genişlənməsi üçün istifadə olunur və kredit yaratmağın əsas zənciri sayılır, həttdə ki bu aktivlər həm də ayrı bank üçün likvidlik olsa da, onlar, bütövlükdə bütün bank sisteminin likvidliyinə heç nə əlavə etmir. Onları kredit yaratmaq üçün istifadə edərək bank sistemi daha aşağı ümumi likvidlik əmsalı ilə fəaliyyət göstərir.

Pul təklifini azaltmaq üçün MB çoxlu istiqrazlar və az veksellər buraxır. Banklar az veksellərə malik olduqda, digər şərtlər dəyişmədikdə, onların likvid aktivlərinin azalması və müvafiq olaraq kredit vermənin həcmi azalması baş verir.

Əksər inkişaf etmiş ölkələrin MB-ləri əvvəllər minimal ehtiyatlar norması və dəyişən tələb sistemi ilə işləmişlər. Dəyişən minimal ehtiyatlar tələbinin artması bankları onlar tərəfindən verilən kreditin həcmi azaltmağa məcbur edir. Minimal ehtiyatlar tələbi norması minimal ehtiyatların dəyişən norması kimi istifadə edilmir və bu səbəbdən, aşağı səviyyədə müəyyən edilir. Banklardan ehtiyat tələblərin minimal normasının saxlanması tələb olunursa və MB bu normanı rahat dəyişə bilirsə, o bunu istənilən pul bazasında pul təklifinin dəyişməsi vasitəsi kimi istifadə edir. MB bunu pul bazasına təsir vasitəsilə deyil, bank multiplikatorunun kəmiyyətinə təsir vasitəsilə edir. MB pul bazasına pulun kəmiyyətinə nəzarət etməklə nəzarət edir.

Hazırda ehtiyatların minimal normasını tətbiq edən Avropa ölkələri bu normaların dəyişməsinə nisbətən daha çox açıq bazarda əməliyyatlara və bankların birbaşa kredit verməsinə inanırlar. ABŞ-də isə hələ də minimal ehtiyatların dəyişən normasından istifadə olunur.

Avropa zonası ölkələrində pul-kredit tənzimlənməsində faiz dərəcəsinin tənzimlənməsinə daha çox önəm verilir. Burada pul kütləsinə nisbətən daha çox faiz dərəcəsinə nəzarət edilir. MB tərəfindən alınan faiz dərəcəsi digər bazar dərəcələrinə nisbətən nə qədər aşağı olursa, banklar bir o qədər çox borc almağa hazır olur və müvafiq olaraq pul bazası bir o qədər çox genişlənilir. Ona görə də MB özünün faiz dərəcəsinə qaldırmaqla pul kütləsinin azaldılmasının səmərəsinə nail olur.

Adətən faiz dərəcəsinin dəyişməsi haqqında əvvəlcədən məlumat verilir. Sonra isə faizin elan olunmuş dərəcəsinə tarazlı dərəcə kimi saxlanılmasına cəhd göstərilir. MB faiz dərəcəsinə yüksəltmək qərarına gəlirsə, bütövlükdə o banklarda likvidlik defisitini saxlamağa çalışır. Bu “defisit” gələcəkdə faiz dərəcəsinin dəyişməsinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə oluna bilər.

MB kommersiya banklarına verdiyi borca görə açdığı faiz ödənişi “uçot dərəcəsi” adlanır. Kommersiya banklarının MB-də aldığı borclar onların əhaliyə kredit vermək

imkanlarını genişləndirərək ehtiyatlarını, kommersiya banklarının kreditlərini artırır. Bu yeni ehtiyatlara əsaslanan kommersiya bankları kreditlərini artırır.

Uçot dərəcəsinin aşağı düşməsi kommersiya banklarının MB-dən borc almaq həvəsini artırır. MB-nin borcları kommersiya banklarının ehtiyat hesablarına daxil olaraq bank sisteminin məcburi ehtiyatlarını artırır, pul bazasını genişləndirir və pul təklifinin multiplikasiya dəyişikliyinə əsasını yaradır.

MB-dən alınan borc nəticəsində əldə olunan bütün yeni ehtiyatlar artıq ehtiyatı təşkil edir. Kommersiya banklarının bu yeni ehtiyatlara söykənən kreditləri pul təklifini artırır. Uçot dərəcəsinin artımı kommersiya banklarının borc almasını azaldır, nəticədə investisiya kreditlərinin aşağı düşməsi və yığımların artması səbəbindən, pul təklifi azalır. Uçot dərəcəsi adətən faizin bazar dərəcəsindən aşağı olur.

Pul təklifinin və faiz dərəcəsinin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında birmənalı fikir yoxdur. Monetarist nəzəriyyə nəzərdə tutur ki, pul təklifi faiz dərəcəsindən tamamilə asılı deyil. Bu nəzəriyyəyə görə pul təklifi hökumət tərəfindən müəyyən olunur.

Keynsçi nəzəriyyəyə görə isə yüksək faiz dərəcəsi daha yüksək pul təklifinə səbəb olur.

Bütövlükdə monetar siyasətin səmərəliliyi onun ötürücü mexanizminin işləmə keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu mexanizm 4 halqadan ibarətdir.

1. Pulun real təklifi kəmiyyətinin dəyişməsi;
2. Faizin bazar dərəcəsinin dəyişməsi;
3. Məcmu tələbin (məcmu xərclərin), əsasən də investisiya xərclərinin faiz dərəcəsinin dəyişməsinə reaksiyası;
4. Məcmu tələbin dəyişməsinə cavab olaraq məhsul buraxılışı həcmində dəyişməsi.

Faizin bazar dərəcəsinin dəyişməsi MB-nin apardığı müvafiq monetar siyasətin nəticəsində iqtisadi subyektlərdə zəruri olduğundan çox pul yarandıqdan sonra onların aktivlər portfeli strukturunun dəyişməsi nəticəsində baş verir. Faiz dərəcəsinin ötürücü mexanizminin işləmə qaydası belədir: pul kütləsinin artımı pul təklifinin pula tələbi üstələməsinə gətirib çıxarır, bu: 1. Faiz dərəcəsini aşağı salır; 2. Investisiyaları artırır; 3. Milli gəlirin multiplikativ artımına səbəb olur. Lakin milli gəlir artıqda, pul qalıqına transaksiya tələb də müvafiq olaraq faiz dərəcələrinin olduqca çox aşağı düşməsinin qabağını alaraq artır.

Pul bazasının reaksiyası pula tələbin xarakterindən asılıdır. Pula tələb faiz dərəcəsinin dəyişməsinə kifayət qədər həssas olduqda, pul təklifinin artımının nəticəsi faiz dərəcəsinin olduqca az dəyişməsi olur. Pula tələbin faiz dərəcəsinə həssaslığı zəif olarsa, onda pul təklifinin artımı faiz dərəcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olur.

Faiz dərəcəsinin dəyişməsinə investisiya xərcləri digərlərindən fərqli olaraq daha çox reaksiya verir.

Monetar siyasətin ötürücü mexanizminin hər bir halqasında baş verən pozuntular monetar siyasətin səmərəsinin azalmasına, hətta onun səmərəsiz olmasına gətirib çıxarır, çünki faiz dərəcəsinin cüzi dəyişməsi və məcmu tələbin faiz dərəcəsinin dəyişməsinə reaksiyasının olmaması pul kütləsinin tərəddüdləri ilə məhsul buraxılışı həcmi arasında əlaqəni pozur.

Monetar siyasətin səmərəliliyi haqqında birmənalı fikir yoxdur. Keynsçilər hesab edir ki, pul kütləsinin artması ilə faiz dərəcəsinin aşağı düşməsinin və investisiyanın artmasının səmərəsi zəifdir və bu vəziyyət monetar siyasəti məcmu tələbə nəzarət etmək üçün etibarsız alət etdiyindən, o, etimada layiq deyil. Monetaristlər isə hesab edirlər ki, faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi və investisiyanın artmasının səmərəsi daha güclüdür, amma uzunmüddətli planda məcmu tələbdə hər cür dəyişiklik istehsalın həcminə və məşğulluğa deyil, ancaq qiymətə təsir göstərir. Monetaristlərə görə pul təklifində dəyişiklik məcmu tələbə güclü təsir göstərir. Bu öz növbəsində inflyasiyanın səviyyəsinə və tədiyyə balansına təsir edir. Uzun müddətli dövrdə isə pul təklifi praktiki olaraq istehsalın həcminə və məşğulluğa təsir etmir.

Keynsçilər isə əksinə göstəricilər ki, pul təklifində dəyişiklik çox ehtimalla məcmu tələb üçün qeyri-müəyyən nəticəyə malikdir. Lakin həqiqətən məcmu tələbin hər cür dəyişikliyi baş verirsə, iqtisadiyyatda istehsal güclərinin natamam yüklənməsindən asılı olaraq həm istehsalın həcminə və məşğulluğa, həm də inflyasiyaya və tədiyyə balansına təsir edir. Keynsçilər hesab edirlər ki, pul təklifindəki dəyişiklik məcmu tələbə yalnız dolayı təsir edir və bu təsir qeyri- müəyyən xarakterə malikdir. Ona görə də monetar siyasətin məcmu tələbin tənzimlənməsinin etibarsız alətidir.

Monetaristlər isə sübut edirlər ki, pul təklifində dəyişiklik məcmu tələbə həm birbaşa, həm də dolayı cəhətdən mühüm təsir edir.

Pul təklifinin dəyişməsi ilə məcmu tələbin dəyişməsi arasında birbaşa və dolayı ötürücü mexanizm mövcuddur. Birbaşa ötürücü mexanizm ondan ibarətdir ki, pul təklifinin artımı məcmu tələbin artmasına səbəb olur. Dolayı ötürücü mexanizm aralıq dəyişən vasitəsilə məcmu tələbə təsir edir. Belə ki, pul təklifinin artımı əvvəlcə bəzi aralıq dəyişənə təsir edir, bu aralıq dəyişən sonradan məcmu tələbə təsiri zamanı dolayı ötürücü mexanizm fəaliyyət göstərir.

Monetar siyasətdə valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi də əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə yüksək idxal və ixrac payına malik olduqda və üzən valyuta sistemi şəraitində fəaliyyət göstərdikdə, valyuta məzənnəsi mühüm dolayı ötürücü mexanizm olur. Valyuta məzənnəsinin ötürücü mexanizminin işlənməsi belədir: pul təklifinin artımı faiz dərəcəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur; pul təklifinin artması üstə gəl (+) faiz dərəcəsinin azalması dünya valyuta bazarında milli valyuta təklifinin artmasına gətirib çıxarır; bu, valyuta məzənnəsinin azalmasına və ixracın artmasına, idxalın azalmasına və müvafiq olaraq milli gəlirin multiplikativ artımına səbəb olur.

Pul təklifinin artımı idxal əmtəələrinə və xarici aktivlərə tələbin artmasına səbəb olur. Faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi də həmçinin xarici aktivlərə tələbin artmasına səbəb olur. Ona görə də valyuta bazarına düşən milli valyuta təklifinin artması baş verir və bu valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İxrac əmtəələri daha çox rəqabətqabiliyyətli olur. Eyni zamanda bu vaxt idxal əmtəələri daha bahalı olur və ona görə də istehlakçıların bir hissəsi idxal əmtəələrdən imtina edib ölkə əmtəələrinə üstünlük verir.

Hökumət valyuta məzənnəsini tarazlıqdan aşağı səviyyədə saxlamaq üçün valyuta bazarına müdaxilə edirsə, milli valyutaya əlavə tələb yaranır. Məzənnəni aşağı səviyyədə saxlamaq üçün MB əlavə miqdarda milli valyuta təklifi hesabına xarici valyutanın artıqlığını ləğv etməsi ölkənin valyuta ehtiyatını artırır. Amma bu milli valyuta sonradan ixracatçılar tərəfindən banka depozitə qoyulursa, bunun əsasında pul təklifinin multipilikativ artımına səbəb olan kreditləşmə yaranır.

Mübadilə məzənnəsinin saxlanması məqsədilə hökumət əsaslı tədbirlər qəbul edir. Bu proses sterilizasiya adlanır. MB pul kütləsinin artıqlığının və defisitinin nəticələrini kompensasiya etmək məqsədilə MB daxili kreditin həcmi dəyişməklə, valyuta ehtiyatlarının gəlmə və getmə axınının sterilizasiyasını aparır.

Mükəmməl cəvə valyuta məzənnəsi şəraitində ümumi valyuta axınının artıqlığı valyuta məzənnəsinin artmasının köməyi ilə aradan qalxır və pul kütləsinin heç bir artımı baş vermir, çünki ümumi valyuta axını artıqlığı ləğv olunduqda, pul təklifinin artımı dayanır, lakin, əgər MB valyuta məzənnəsini müvazinət səviyyəsindən aşağı saxlamağa cəhd edirsə, onda kəsiri örtmək üçün o, milli valyutanın əlavə həcmi təklifi davam etdirməli olur və beləliklə pul təklifinin artımı davam edir. Lakin son nəticədə pul kütləsinin artımı həmin artıqlığı aradan qaldırır, çünki o, məcmu tələbin artmasına səbəb olur. Məcmu tələbin artımı ixrac həcmi artmasına və daha yüksək qiymətlər üzündən ixracın azalmasına gətirib çıxarır.

Nəticə. Monetar siyasətin tədqiqi göstərir ki, onun məqsədi iqtisadiyyatın əsas sektorlarında inkişafın müsbət dinamikasına nail olmaqdır. Ona görə də ona yalnız faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsi kimi baxılmamalıdır, daha geniş mənada pul kütləsinə, faiz dərəcəsinə və valyuta məzənnəsinə nəzarət, bank kreditləri həcmi səmərəlilikləndirilməsi kimi baxmaq lazımdır.

Monetar siyasət real iqtisadi və sosial proseslərə uyğun həyata keçirildikdə, daha səmərəli olur. Yalnız bu halda, iqtisadiyyatın yüksəlişi üçün ilkin zəmin yaranır, pula tələb və təklif arasında tarazlıq yaranır, iqtisadiyyatın digər sferalarının inkişafının müsbət dinamikasına nail olmaq mümkün olur.

Monetar siyasət vasitəsilə iki mühüm makroiqtisadi göstəricinin: ÜDM və pul kütləsinin dinamikasının uyğunlaşdırılmasına imkan verən əsas tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmalıdır.

İqtisadiyyatın real sektoruna bank kreditləşdirməsinin aktivləşdirilməsi üçün dövlət proqramı işlənib hazırlanmalıdır. Hər şeydən əvvəl kommersiya banklarının, müəssisənin və əhalinin sərbəst pul vəsaitlərinin büdcə kəsirinin örtülməsinə cəlb edilməsi məhdudlaşdırılmalıdır.

Monetar siyasətin səmərəliliyini artırmaq üçün iqtisadi konyunktura uyğun olaraq daim korreksiya edilməlidir. Bu korreksiya pul kütləsinin və kredit qoyuluşlarının tətbiqində sinxronluğa nail olmaq, iqtisadiyyatın real sektorunun rentabelliğini nəzərə almaqla faiz dərəcəsinin tarazlaşması, kredit faizlərinin aşağı salınması və onların depozit üzrə faizlə uyğunlaşdırılması istiqamətində olmalıdır.

Monetar siyasətdə əsas problem mülkiyyət formasından asılı olmayaraq real sektorun müəssisələrinin kredit qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılmasıdır. Bu problemin həlli ilə yanaşı, strategiyada əsas iqtisadi istehsalın bank kreditləşməsinin gücləndirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin milli valyutada yığımlarını stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin qəbulu əsasında bank passivlərinin dayanıqlığının yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması olmalıdır.

Monetar siyasətin səmərəliliyi uzunmüddətli dövrdə pul kütləsinin həddindən artıq artmasının qarşısının alınması və onun artım sürətinin UDM-in artım sürəti ilə uzlaşması ilə səciyyələnir. Pul kütləsi sürətlə artıqda, yüksək inflyasiya ehtimalı mövcud olur. Əgər hökumət uzunmüddətli dövr kəsində pul təklifinin artımını məhdudlaşdırmaq istəyirsə, onda o, pul kütləsinin artım mənbələrinə: bankların likvidlik əməsalına, tədiyyə balansının profisitinə və dövlət sektorunun defisitinə nəzarət etməlidir.

Ədəbiyyat

- [1] Menkui Q. Ekonomiksin prinsipləri, B., 2009.
- [2] Курс Экономика, Под. редак. профес. Райзберга Б.А.
- [3] İqtisadi nəzəriyyə kursu, elmi redaktor Sidoroviç A.V.
- [4] İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2, M. 2008.
- [5] Фетисов Г.Г. Монетарная политика и развитие денежно-кредитной системы России в условиях глобализации, М. 2006.
- [6] Макконнелл К., Брю С. Экономикс, В. 1992.
- [7] Харрис Л. Денежная теория, М. 1990.
- [8] Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело, М. 2000.
- [9] Фишер С., Дорнбуш Р., Штвlenзи Р. Экономика, М. 2000.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

H.A. Cəfərli

iqtisad elmləri namizədi, dosent, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 10 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 10 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi problemlərinin araşdırılması və problemlərin həlli yolları üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatın vəzifəsini milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının aktual problemlərinin təhlil edilməsi, öyrənilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas indikatorlarının xüsusiyyətlərinin araşdırılması və bütün bunların ümumiləşdirilməsi təşkil edir. Tədqiqatın metodologiyası ümumnəzəri elmi metodlarla bərabər, sistemli təhlil, qruplaşdırma, müqayisə, ümumiləşdirmə metodlarından ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına imkan verən mexanizm və fəaliyyət indikatorlarının əsas qrupu müəyyənəşdirilmiş, milli iqtisadiyyatın inkişafının səmərəli istiqamətləri qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının daha effektiv mexanizmlərinin öyrənilməsi məqsədilə, global iqtisadi təhlükələr şəraitində yüksək səmərə nümayiş etdirən praktiki nümunələrin baxılmasında çətinliklər diqqət çəkmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti tədqiqat nəticələrinin milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsində elmi-metodik baza kimi baxılmaq imkanının olmasıdır. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi və bu istiqamətdə problemlərin həlli yolları üzrə müasir elmi baxışın formalaşdırılmasıdır.

Acar sozlər: milli iqtisadiyyat, milli iqtisadi inkişaf modeli, milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri, davamlı iqtisadi inkişaf mexanizmləri, milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas indikatorları.

JEL Classification Codes: E00; E02; E60; E63.

THE PROBLEMS AND SOLUTIONS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Abstract

Purpose –the problem, to make recommendations and proposals on how to address the sustainable development of the national economy in modern conditions are

investigated. Objectives –the characteristics and summarize the main indicators of the national economy, the study and analysis of the urgent problems of sustainable development of the national economyare investigated. Design/methodology– scientific methods such a summarizing, system and conceptual approach, analysis and synthesis were applied. Finding– the rational direction of national economic development identifies the main groups of activity indicators and a mechanism for contributing to the sustainable development of the national economyare appreciated. Research limitations–the difficulties in choosing a more rational, practical experience and a sample of effective mechanisms for the sustainable development of the national economy to counter the global economic challengesare seen. Practical implications–as scientific and methodological basis for the improvement and updating of the model of development of the national economyare considered. Originality value–the modern scientific view of sustainable development of the national economy and solving problems in these areasare formed in the article.

Key words: national economy, national model of economic development, the problem of national economic development, mechanisms of sustainable economic development, the main indicators of national economic development.

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Резюме

Цель исследования заключается в исследовании проблемы, подготовки рекомендаций и предложений по обеспечению устойчивого развития национальной экономики в современных условиях. Задачи исследования состоят в изучении особенностей и обобщении основных индикаторов развития национальной экономики, изучении и анализе актуальных проблем устойчивого развития национальной экономики. Методология исследования: в процессе исследования были использованы такие общие научные методы как обобщение, системный и концептуальные подходы, анализ и синтез. Результаты исследования: оценены рациональные направления развития национальной экономики, определены основные группы индикаторов деятельности и механизм, способствующий устойчивому развитию национальной экономики. Ограничения исследования: наблюдались трудности в выборе более рационального, практичного образца и опыта эффективных механизмов для устойчивого развития национальной экономики по противодействию глобальным экономическим угрозам. Практическое значение исследования состоит в возможности рассмотрения результатов исследования в качестве научно-методической базы по совершенствованию

ванию и обновлению модели развития национальной экономики. Оригинальность и научная новизна исследования: в статье сформированы современные научные взгляды по обеспечению устойчивого развития национальной экономики и решению проблем по этим направлениям.

Ключевые слова: национальная экономика, национальная модель экономического развития, проблемы развития национальной экономики, механизмы устойчивого экономического развития, основные индикаторы развития национальной экономики.

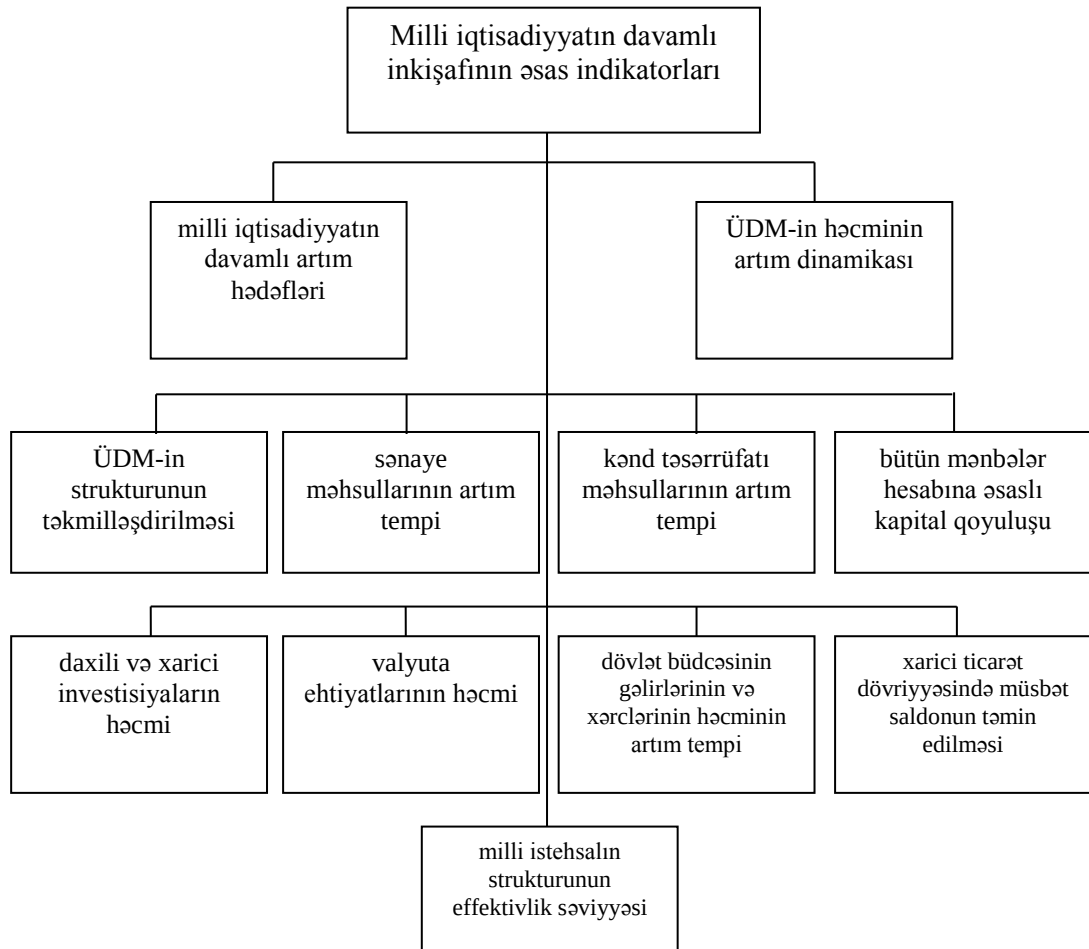
1. **Giriş.** Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün zəruri tədbirlərin görülməsi bütün dövrlərdə aktuallığı ilə diqqət çəkmişdir və bunun məsuliyyətini dərinədən dərk etmək vəzifəsi ilk növbədə dövlətin üzərinə düşür. Buna görə də, dövlət milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün zəruri mexanizmlər işləyib hazırlamalı və həyata keçirməli, ölkənin iqtisadi siyasətində bunlarla əlaqədar olaraq təkmilləşdirilmələr aparılmalı, zəruri hallarda isə dövlət tənzimləməsi mexanizmləri və alətləri hazırlanmalı, tətbiq olunmalıdır. Millətlərin yaşadıqları ərazidə mövcud olan təbii resurslardan millətlərin inkişafı və tərəqqisi, yaxşı yaşaması naminə səmərəli istifadəsi görkəmli klassik iqtisadçı Adam Smitin elmi baxışlarında və nəzəriyyələrində də geniş yer almışdır [1]. Milli iqtisadiyyatın inkişafı, milli resurslardan effektiv istifadə, milli istehsal proseslərinin inkişafı prinsipləri, istehsal proseslərinin təşkilində milli dividendlərin alınması və bunların əsasında milli gəlirin formalaşdırılmasının vacibliyini qeyd edən Alfred Marşall bu proseslərdə əsas iqtisadi resurslardan olan əmək və kapitalın qarşılıqlı fəaliyyətinə xüsusi önəm vermişdir [2]. İqtisadiyyatın inkişafı və onun səmərəliliyinin artırılması, bu proseslərdə istehsal amillərinə önəm verilməsi də diqqətdən yayınmamışdır. Fransız klassik iqtisadçısı J.B. Sey istehsal amilləri üzrə nəzəri baxışlarında malın dəyərinin müəyyənləşdirilməsində əsas iqtisadi resursların - əmək, torpaq və kapitalın rolunu qiymətləndirmişdir [3]. Bunlarla bərabər, iqtisadiyyatın potensialının artırılması, inkişafının sürətləndirilməsi, milli sərvətlərin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi, onlardan iqtisadiyyatın sənaye sahələrində səmərəli istifadə olunması məsələlərinə də elmi münasibətlər diqqəti cəlb edir. Alman iqtisadçısı A. Veberin “Sənayenin yerləşməsi nəzəriyyəsi” əsərində sənayenin yerləşməsinin əsas şərtlərindən biri kimi başlıca sərvətlərin coğrafiyasının dominantlığı qeyd edilmişdir [4]. Bu nəzəri baxış müasir dövrdə də aktuallığını saxlamaqdadır və bu baxımdan, milli sərvətlərdən, təbii ehtiyatlardan maksimum səmərəli istifadənin və qənaətcil rejimin tətbiqi əsas götürülməklə, real resurslar əsasında iqtisadiyyatın əlavə dəyər yaradan sahələrinin və emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi əksər ölkələrin diqqət mərkəzindədir və strateji hədəflərindədir.

2. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının aktual problemləri. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün tələb olunan tədbirlərin reallaşdırılması ilə bərabər, eyni zamanda institusional alətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proseslərin, mexanizmlərinin yenilənməsi iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, tələb olunan səviyyədə təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır. Nobel mükafatı laureatı Paul Kruqman bildirir ki, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün ölkədəki resurslardan istifadənin səmərəliliyi, milli iqtisadiyyat strukturunun təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması, yeni texnologiyalardan istifadə etməklə milli iqtisadiyyat sahələrinin modernləşdirilməsi mümkündür, resurslardan qənaətə imkan verər və həmçinin tükənən resurslardan qənaət rejimində istifadəsini önə çəkər [5, s.9]. Tədqiqatçı Q. Feyqin qeyd edir ki, qloballaşma şəraitində bir tərəfdən milli iqtisadiyyatların sıx integrasiyası və bir-birinə çalın-çarpaz qarışması gedir, iqtisadi əməkdaşlıq inkişaf edir, mal axını güclənir, kapital və xidmətlərin hərəkəti üçün baryerlər azalırsa da, digər tərəfdən ayrı-ayrı ölkələr üçün özlərinin milli-iqtisadi maraqlarının qorunmasının aktuallığı və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacibliyi artmaqdadır [6]. Bu kimi strateji məsələlərdə ləngliyə və səbat-sızlığa yol vermək dövlət orqanları və milli iqtisadiyyat üçün neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər. İqtisadi inkişafın problemlərlə üzləşməsi, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməməsi, qlobal təhlükələrdən minimum zərərlə çıxmaq üçün operativ və əsaslandırılmış tədbirlərin vaxtında görülməməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempini zəiflədər, maliyyə-iqtisadi sistemlərin fəaliyyətini mürəkkəbləşdirər, bank-kredit sisteminin fəaliyyətini qeyri-sabitləşdirər, bütün bunlar isə ölkədə sosial-iqtisadi gərginliyi artırır, əhəlinin və cəmiyyətin içərisində narazılıqlar çoxalır, bir sözlə, dövlətin siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyi üçün problemlər artar, əhali ilə hakimiyyət arasında etimadsızlıq yaranar, neqativ proseslərin genişlənməsinə səbəb olar və s. Tədqiqatçı E. Maymina bunlarla bağlı olaraq qeyd edir ki, qlobal iqtisadi proseslərin təsirindən baş verən dünya maliyyə və iqtisadi böhranlarından sonra milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması və strukturunun təkmilləşdirilməsinin vacibliyi obyektiv zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Buna görə də, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün makrosəviyyə ilə yanaşı, mikrosəviyyə də daxil olmaqla, milli iqtisadiyyat sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin və strukturunun təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması prosesləri sürətləndirilməlidir [7]. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində effektiv fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri və modernləşdirilmə prosesləri başa çatdırılmamış milli iqtisadiyyat sahələri davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə problemlər yaradır və buna görə də, optimal fəaliyyət istiqamətlərindən biri də bu sahələr üzrə yenidənqurma proseslərinin sürətləndirilməsi, zərərlə işləyən və ya rentabellik səviyyəsi aşağı olan təsərrüfatların, müəssisələrin, o cümlədən dövlət müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sağlamaş-

dırılması, borclara və öhdəliklərə yeni şərtlərlə baxılması, dövrüyyə vəsaitlərinin artırılması, istehsalın və biznesin inkişafının genişləndirilməsi üçün maliyyə resurslarının yeni mənbələrinin formalaşdırılması, idarəetmə strukturunun yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi, işçi heyətinin və menecmentin yüksək hazırlıqlı kadrlar hesabına yenidən komplektləşdirilməsi, strateji hədəflərin və prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına əlavə töhfələr verə bilər. Tədqiqatçı P. Tolmaçev bildirir ki, iqtisadi artımın və iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi üçün ilk növbədə yeni iqtisadi model və inkişaf institutları yaradılmalıdır. İnstitusional islahatların aparılması ilə bərabər, insan kapitalının keyfiyyətini əhəmiyyətli şəkildə yüksəltmək, strateji inkişaf layihələrini həyata keçirmək, bu məqsədlərlə fəal dövlət dəstəyi, o cümlədən dövlət maliyyə dəstəyini təmin etmək vacibdir [8]. Son dünya maliyyə böhranı, bununla əlaqədar olaraq iqtisadi fəallığın azalması, maliyyə sektorunda çətinliklərin yaranması, şübhəsiz, iqtisadiyyatın davamlı inkişaf proseslərinə təsirsiz ötürməmişdir. Bir çox ölkələrdə, əsasən neft iqtisadiyyatlı və xammal ixracı üstün olan ölkələrdə bu təsir daha çox hiss olunmuşdur. Neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi, valyuta vəsaitlərinin azalması bu qəbildən olan ölkələrin iqtisadi inkişaf proseslərini nisbətən zəiflətməmiş, davamlı iqtisadi inkişafı ilə bağlı iri layihələrin maliyyələşdirilməsində fasilələr yaranmış və yaxud bir çox infrastruktur layihələrinin icrası müəyyən vaxta qədər təxirə salınmışdır. Bu amillər və yaranan situasiya milli iqtisadiyyat strukturunun daha keyfiyyətli və maksimum effektiv təkmilləşdirilməsini, onun mənevər qabiliyyətinin artırılmasını tələb edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun artım mənbələri ayrı-ayrı iqtisadi sektorlardan tam asılı olmamalı, iqtisadiyyatın strukturu geniş formada təşkil edilməli, ölkənin resurs potensialına və iqtisadi resurslarına söykənmiş güclü, alternativ milli iqtisadiyyat sektorları formalaşdırılmalı, inkişaf etdirilməlidir. Tədqiqatçı P. İpatov belə hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın artımını təmin etmək üçün iqtisadi amillərlə yanaşı, bir qrup qeyri-iqtisadi amillərin də ciddi nəzərə alınması vacibdir. Bunlara milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillər - innovasiya-texnoloji, psixoloji, fiziki-coğrafi və s. daxildir [9].

3. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas indikatorları. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas istiqamətləri və onların mahiyyəti kifayət qədər mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir, bu baxımdan, həmin istiqamətlər üzrə strateji fəaliyyət hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi, milli iqtisadiyyat strukturunun təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin diqqətdə saxlanılması onun resurs potensialından maksimum səmərəli istifadə olunması, milli iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının təmin edilməsi vacib şərtlər kimi xarakterizə olunur. Milli iqtisadiyyatın davamlı və intensiv inkişafı onun əsas istiqamətlərinin, konseptual yanaşma-

larının və mühüm amillərinin ardıcıl, eyni zamanda əsaslandırılmış kontekstdə baxılmasını tələb edir. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın möhkəm təməllər və prinsiplər üzərində inkişafı iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə etməli, milli iqtisadiyyatın artımına stimül verməli, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə çata biləcək hədəfləri qarşısına qoymalıdır. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas indikatorlarının təxmini sxemi Şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas indikatorlarının təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1-in təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas indikatorları daha çox milli iqtisadiyyatın davamlı artımına imkan verən hədəflərdən, yəni ÜDM-in həcmnin artım dinamikası, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının artım tempi, əsaslı kapital qoyuluşu, daxili və xarici investisiyaların, həmçinin valyuta ehtiyatlarının həcmi, milli istehsal strukturunun effektivlik səviyyəsi və s. ibarətdir. T. Bequn qeyd

edir ki, milli iqtisadiyyatın davamlı və sabit inkişafının təmin edilməsində resurs potensialının mümkün sərhədləri obyektiv müəyyənləşdirilməli, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin elmi-texniki prinsip və yeniliklər əsasında inkişafı təmin olunmalı, iqtisadiyyata əsaslı kapital qoyuluşu balanslaşdırılmalı və davamlı iqtisadi inkişafın mühüm komponentləri ən yüksək səviyyədə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [10]. İqtisadi inkişafın və milli iqtisadiyyatların inkişafının modelləşdirilməsi zamanı və onun inkişaf modellərinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi prosesində iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin və inkişaf səviyyələrinin kompleks və sistemli təhlili, ümumiləşdirilməsi, sintezi, müxtəlif aspektdən obyektiv inkişaf təmayüllərinin və istiqamətlərin qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən, müasir global çağırışlar şəraitində iqtisadi-təsərrüfat münasibətlərinin yeni prioritetləri və iqtisadi inkişafının kulminasiya sərhədləri nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, iqtisadi inkişafın ənənəvi, mümkün və məlum olan iqtisadi inkişaf determinantları və prioritet istiqamətləri ilə bərabər, daha effektiv, səmərəli, məhsuldar yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, təbii və iqtisadi resursların qənaətcilik və səmərəlilik prinsipləri əsasında təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi, milli məhsulun çeşidinin genişləndirilməsi, milli istehsalın həcmının artırılması, nəticədə milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin təkmilləşdirilmiş variantının formalaşdırılması aktual problemlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə - XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq, dünyada ilk dəfə olaraq, Yaponiyanın iqtisadi inkişaf modeli dünya iqtisadi proseslərini qabaqlayırdısa, hazırda bu statusa Çinin iqtisadi inkişaf modeli yiyələnmişdir [11]. Milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin hər bir detallı və konstruktiv dayağı kifayət qədər ciddi arqumentlərlə, hesabatlarla, uzunmüddətli proqnozlarla və effektivlik əmsalları ilə əsaslandırılmalı, yalnız praktiki adaptivliyinə əminlik artdıqdan sonra onun reallaşdırılmasına başlanılması məqsədəuyğundur. Tələsik qəbul edilmiş qərarlar, digər ölkələrdən öyrənilmədən tirajlanmış iqtisadi mexanizmlər, iqtisadi inkişaf istiqamətləri, metodları və yanaşmaları özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən hər hansı bir milli iqtisadi inkişaf sistemi üçün yararlı olmaya bilər və dünya təcrübəsində bu ehtimallar kifayət qədər öz təsdiqini tapmışdır. Milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmamış və obyektiv resurs potensialına söykənməmiş, birtərəfli effektdə istiqamətlənmiş fəaliyyət sahələrinin dünyaya iqtisadi proseslərindəki deformasiyalar, böhranlar zamanı necə çətinliklərlə üzləşdiyinin bariz nümunəsi son dünya maliyyə böhranından sonra əksər ölkələr üçün tarixi ibrət dərsi olmuşdur. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın inkişaf modeli çoxukladlı və geniş formada bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanmalı və bununla yanaşı, milli maraqları özündə ehtiva edən ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin inkişafını nəzərdə tutmalıdır. Bundan əlavə, milli iqtisadi inkişaf modeli geosiyasi, ekoloji, so-

sial, demoqrafik xüsusiyyətləri özündə əks etdirməli, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında olmalı, bütün növ müəssisələrin eyni rəqabət mühitində fəaliyyətinə imkan verməli, xarici investisiyaların cəlbi və xarici investorların ölkəyə gəlməsinin fəallığına nail olunmanı, xarici iqtisadi siyasətin çoxvektorluğunu təmin etməlidir [12]. Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatın inkişaf modellərinin təsnifatından asılı olaraq, milli iqtisadiyyatın inkişaf modelləri hədəflərinin də adekvatlığını ciddi nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, hələ 2010-cu ildə BMT-nin mütəxəssisləri tərəfindən 160 ölkə üzrə aparılmış təhlillərə və tədqiqatlara əsasən dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi 3 səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Bunlara inkişaf etmiş ölkələr, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr aiddir. Bu baxımdan, hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişaf modeli və konseptual hədəflərini müəyyənləşdirərkən iqtisadi inkişaf səviyyəsinin parametrlərini, resurs potensialını və dünya iqtisadi sistemindəki real mövqeyini, gücünü, tutduğu yeri, manevr və ixtisaslaşma imkanlarını mütləq obyektiv qiymətləndirməli və nəzərə almalıdır. Digər mühüm amillərdən biri də milli iqtisadi artım inkişaf modelinin formalaşmasında bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin dərinliyinin təmin edilməsi, bu sahədə özəl sektorun payının kifayət qədər çox olması, “dövlət - özəl sektor” əməkdaşlığının genişləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafında süni müdaxilələrin, o cümlədən əsaslandırılmamış dövlət tənzimləmələrinin azaldılması, dövlət iqtisadi siyasətinin iqtisadi inkişaf proseslərinə adekvatlığının qorunması və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsidir. Milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin optimal formalaşdırılması üçün milli iqtisadi sistemin əsas elementlərinin - sosial-iqtisadi münasibətlərinin, iqtisadi resursların və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin, təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilati formalarının, təsərrüfat mexanizmlərinin, makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodlarının, təsərrüfat subyektləri arasında konkret iqtisadi əlaqələrin məzmunu, mahiyyəti, effektivliyi və xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [13]. Milli iqtisadiyyatın inkişaf modellərinin işlənməsi və hazırlanması mürəkkəb bir prosesdir və bu proseslərin uğurlu olması heç də təbii və iqtisadi resursların bolluğundan tam olaraq asılı deyildir. Amerika menecmentinin əsasını qoyanlardan biri hesab olunan Piter Druker qeyd etmişdir ki, millətin tarixi nailiyyəti təbii resurslarla və texnologiyalarla əldə edilmir və bu sahədə nailiyyətin 80%-i idarəetmənin effektivliyi ilə bağlıdır [14]. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin hazırlanması prosesində iqtisadiyyatın optimal idarəetmə mexanizmləri, milli iqtisadiyyatın səmərəli idarə edilməsinin mühüm aspektləri və milli xüsusiyyətləri konseptual formada nəzərə alınmalıdır. Professor V. Yançevski qeyd edir ki, milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin formalaşdırılması prosesində iqtisadiyyatın idarə edilməsinin milli konsepsiyasının tərkibinə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması hədəfləri və mexanizmləri, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin

inkişafının nəzərə alınması və sosial prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, sosial-iqtisadi gərginliyin yaradılmaması, iqtisadi siyasətin kökündə insan amilinin dayanması və s. daxil edilməlidir [15].

4. Nəticə. Beləliklə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi problemləri və onların həlli yolları üzrə bir qrup məsələləri qeyd etmək mümkündür:

- Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına imkan verən mexanizmlərə kompleks və sistemli baxılmalı, bu istiqamətdə problemlə məsələlər sistemləşdirilməli, təhlil edilməli və adekvat tədbirlər hazırlanmalıdır;

- Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin intensiv inkişafının təmin edilməsi, modernləşdirilməsi və effektiv mexanizmlər hesabına təkmilləşdirilməsi tədbirləri görülməlidir;

- Milli iqtisadiyyatın inkişafı, strateji hədəfləri, genişlənməsi, şaxələnməsi, davamlı olması, yüksək artım nümayiş etdirməsi – bütün bunlar insan amili, insan üçün, əhalinin yaxşı yaşaması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün olduqda, cəmiyyətlə milli iqtisadiyyatın inkişafının harmoniyası, qarşılıqlı vəhdəti və effektivliyinin formalaşdırılması üçün milli iqtisadiyyatın məhsuldar və səmərəli indikatorlarının inkişafının intensivliyi və dinamikliyi təmin edilməlidir və s.

Ədəbiyyat

- [1] Smith, Adam. Wealth of Nations, edited by C. J. Bullock. Vol. X. The Harvard Classics. New York: P.F. Collier & Son, 1909–14; Bartleby.com, 2001.
- [2] Alfred Marshall. Principles of Economics, 1890—1891.
- [3] Say J.B. A Treatise on Political Economy, 1803.
- [4] Alfred Weber. Über den Standort der Industrie. Bd. 1: Reine Theorie des Standorts.-1909.
- [5] Krugman Paul. Development, Geography and Economic Theory. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts London, England. 1995. -118 p.
- [6] Фейгин Г.Ф. Закономерности глобализации и развитие национальных экономик. Дисс. д-ра экон. наук, Санкт-Петербург, 2009.-465 с.
- [7] Маймина Э.В. Реструктуризация деятельности организации как институциональный инструмент обеспечения устойчивого развития национальной экономики. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2009, 368 с.
- [8] Толмачев П.И. Экономический рост как основа устойчивого развития национальных экономик: внешнеэкономические факторы. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2005, 392 с.
- [9] Ипатов П.Л. Неэкономические факторы роста национальной экономики. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт-Петербург, 2009, 370 с.

- [10] Бегун Т.В. Устойчивое развитие: определение, концепция и факторы в контексте моногородов. Меркурий, 2012, ст. 158-163 <http://www.moluc.ru>.
- [11] Модели развития национальных экономик с разным уровнем развития. <http://www.bizbook.online/ekonomika.teoriya/modeli-razvitiya-natsionalnyih-ekonomik.html>.
- [12] Основные черты и этапы перспективной модели социально-экономического развития Республики Беларусь. <http://www.sites.google.com>.
- [13] Сущность экономических систем. Типы и модели экономических систем. <http://www.abc-people.com>.
- [14] Drucker Peter F. Management Challenges for 21st Century (New York: Harper Business).-1999.
- [15] Янчевский В. О национальной управленческой концепции, качестве персонала и модели управления в начале XXI в. [http:// www. vasilieva.narod.ru](http://www.vasilieva.narod.ru).

ÜTT-nin YARADILMASININ İQTISADI ƏSASLARI VƏ TARİXİ

Z.Y. Aslanov

dos., t.e.n. UNEC

K.S. Dadaşova

i.ü.f.d., UNEC

e-mail: aslanov.zabit@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 18 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 05 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 18 March 2017; accepted 05 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə ÜTT-nin yaradılmasının iqtisadi əsasları və tarixi araşdırılmış, onun fəaliyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli və müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq dövlətlər arasında iqtisadi, xüsusilə də ticarət münasibətlərinin genişlənməsi məsələsi araşdırılmış, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi və bütövlükdə iqtisadiyyatın qloballaşması müvafiq sferada daim genişlənməkdə olan münasibətlərin beynəlxalq tənzimlənməsi üzrə təhlillər aparılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: ticarət sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: ÜTT-nin yaradılmasına bir sıra iqtisadi amillər, o cümlədən xarici ticarətin həcmnin artması tendensiyası təsir göstərmişdir. Bu tendensiya müvafiq fəaliyyətə daha çox dövlətlərin cəlb edilməsini və iqtisadiyyatın qloballaşmasını özündə əks etdirir ki, müvafiq tendensiyaya əsasən dünya ticarəti dünya istehsalına nisbətə daha yüksək tempə inkişaf etmiş və hazırda da inkişaf etməkdədir.

Açar sözlər: ÜTT, GATT, Beynəlxalq ticarət, ÜTT-nin tarixi.

Jel Classification: F13

ECONOMIC BASIS AND HISTORY OF THE WTO

Abstract

The main objective of the research is to study the processes associated with the development of the World Trade Organization, the analysis of the current situation,

to provide suggestions and recommendations towards the development of this organization in the regulation of international trade. To this end, the article investigated the economic bases and history of the WTO, has been studied its activities. The research was carried out on the basis of research methods, as a scientific abstraction, comparative and systematic analysis, logic synthesis. As a result of studies, tests were carried out to enhance the economic, especially trade relations among States, the aggravation of mutual economic relations in general, economic globalization, the international regulation of ever-expanding relations in the relevant field. Limitations of the research: requires a little wide information. The practical significance of the research: can play a positive role in enriching scientific and practical knowledge of specialists, conducting research and working in the area of trade. Scientific novelty and originality research: the creation of the WTO have influenced some of the economic factors, including the tendency to increase the volume of foreign trade. This trend reflects a more involvement of States and globalization of the economy, thus, on the basis of this trend, the world trade in comparison with world production has developed at a faster pace and currently continues to develop.

Keywords: WTO, GATT, International trade, the history of the WTO

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ВТО

Резюме

Основная цель исследования является исследование процессов, связанных с развитием Всемирной Торговой Организации, анализ текущей ситуации, предоставление предложений и рекомендаций в направлении развития этой организации в регулировании международной торговли. С этой целью в статье были исследованы экономические основы и история создания ВТО, была изучена ее деятельность. Исследование было выполнено на основе методов исследования, таких как научная абстракция, сравнительный и системный анализ, логическое обобщение. Как результат исследования, был проведен анализ расширения экономических, особенно торговых отношений между государствами, обострение взаимных экономических отношений и в целом глобализация экономики, международное регулирование постоянно расширяющихся отношений в соответствующей сфере. Ограничения исследования: требует более широкую практическую информацию. Практическое значение исследования: может играть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, ведущих исследования и работающих в сфере торговли. Научная новизна и оригинальность исследования: на создание ВТО влияли некоторые экономические факторы, в том числе тенденция увеличения объема внешней торговли.

Эта тенденция отображает в себе привлечение еще больше государств и глобализацию экономики, таким образом, на основе этой тенденции мировая торговля, по сравнению с мировым производством, развивалась ускоренным темпом, и в настоящее время продолжает развиваться.

Ключевые слова: ВТО, ГСТТ, Международная торговля, история ВТО.

Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) xüsusi rol oynayır. ÜTT millətlər arasında mövcud olan qlobal ticarət qanunları ilə işləyən yeganə beynəlxalq təşkilatdır. Hazırda bu və ya digər formada beynəlxalq ticarət dövryyəsinin 90-95%-ni tənzimləyən ÜTT Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT - General Agreement on Tariffs and Trade) hüquq varisi hesab olunur [5]. GATT 30 oktyabr 1947-ci il tarixində Cenevrədə imzalanmışdır. ÜTT-nin yaradılması dünya təsərrüfatı əlaqələri konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Müvafiq konsepsiyanın əsasını isə dünya ticarəti təşkil edir. Dünya ticarəti dövlətlərin yaranması ilə birgə formalaşmış və minillik tarixə malikdir. Məsələn, Roma İmperiyasının Misirlə geniş ticarət aparması, rus knyazlıqlarının Bizansla ticarət əlaqələri məlumdur. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif dövlətlərin alimləri ayrı-ayrı vaxtlarda bu fəaliyyət növünü tədqiq etmiş və əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin iqtisadi roluna münasibətdə öz nəzəriyyələrini irəli sürmüşlər. Müasir iqtisadi nəzəriyyə öz başlanğıcını XIX əsrin ortalarından, yəni bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərin meydana çıxmasından götürür. Bu dövrün görkəmli iqtisadçılarından olan Adam Smit xarici ticarəti əməyin təbii bölgüsü mövqeyindən araşdırmışdır. Digər müəllif David Rikardo isə iqtisadi inkişaf konsepsiyasına millətin və milli sərvətin inkişafının şərtlərindən biri olan xarici ticarətin azadlığı prinsipini daxil etmişdi. Prinsipial olaraq ÜTT ideologiyası bu qədim postulat üzərində qurulmuşdur. Birinci Dünya Müharibəsi dünyada xammal bazarlarının ələ keçirilməsi istiqamətində dövlətlərin maraqlarını aşkar etməklə “millətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti” amilini meydana çıxartdı. Bu konsepsiya ətrafında görkəmli iqtisadçı alimlər - Henşer və B. Olin tədqiqatlar aparmışlar. Hətta B. Olin hər bir regionun beynəlxalq ticarət münasibətlərində rəqabət ideyasını da əsaslandırmışdı [2]. ÜTT-nin yaradıcıları tərəfindən qəbul edilən müasir konsepsiyaların formalaşmasında dövlətdaxili və dövlətlərarası əsasda ixracatın stimullaşdırılması zərurətini əsaslandıran C. Keyns böyük töhfə vermişdir. 1977-ci ildə V. Leontyevin başçılığı ilə dünyanın aparıcı alimlərindən — BMT ekspertlərindən ibarət böyük bir qrup Dünya İqtisadiyyatının Gələcəyi adlı məruzə hazırlamışdı. Məruzənin “Beynəlxalq ticarət, qiymətlər və maliyyə əməliyyatları” adlı ikinci fəslində V. Leontyev yazır ki, müxtəlif regionların iqtisadiyyatı bir-birilə beynəlxalq, daha dəqiq desək, regionlararası ticarət axınları ilə bağlıdır. Ümumdünya ticarət balansını hər bir əmtəə üzrə bütün regionların ixracının ümumi məbləğinin həmin regionların idxalının ümumi məbləğinə bərabərliyini nəzərdə tutur [3].

ÜTT-nin yaradılmasına bir sıra iqtisadi amillər də təsir göstərmişdir. Birinci amil xarici ticarətin həcmnin artması tendensiyasıdır. Bu tendensiya müvafiq fəaliyyətə daha çox dövlətlərin cəlb edilməsini və iqtisadiyyatın qloballaşmasını özündə əks etdirir. Müvafiq tendensiyaya əsasən dünya ticarəti dünya istehsalına nisbətə daha yüksək tempə inkişaf etmiş və hazırda da inkişaf etməkdədir. Məsələn, ÜTT-nin yaradılması ərəfəsindəki beşillik müddət ərzində dünya ticarəti il ərzində 5,2% (dünyada əmtəə istehsalından 1,5 dəfə tez) artmışdır. Tokio Raundundan Uruqvay Raunduna qədər olan müddət ərzində dünya ticarətinin həcmi iki dəfədən çox yüksəlmişdir. İkinci mühüm amil birinci amillə bilavasitə bağlı olan və iqtisadi cəhətdən İnkişaf Etmiş Ölkələrin (İEO) beynəlxalq iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq institutların yaradılmasına cəhd göstərməsini nəzərdə tutan amildir. Dövlətlərin müvafiq cəhdləri əvvəlcə prinsip etibarilə beynəlxalq ticarətə xidmət edən və onunla sıx bağlı olan valyuta-maliyyə sferasını əhatə edirdi. 1944-cü ildə Bretton-Vuds Konfransı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması buna misaldır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun və GATT-ın fəaliyyətində oxşar prinsiplər, yəni dünya iqtisadiyyatı parametrlərinin birgə tənzimlənməsi, beynəlxalq hesablaşma prosedurlarının sadələşdirilməsi kimi prinsiplər olub. ÜTT-nin yaradılmasına təsir göstərən üçüncü amil ərəzi əlamətlərinə görə iqtisadi blokların formalaşması və onların integrasiyası məsələsi ilə bağlıdır. Avropa məkanında yaradılmış iqtisadi birliklər bu tip iqtisadi bloklara misaldır. Avropada ümumi bazarın, azad ticarət zonasının və gömrük ittifaqının yaradılması dünyada integrasiya proseslərinin genişlənməsinə təkan vermişdir. Avropa ilə yanaşı, Amerikada da iqtisadi integrasiya prosesləri sürətlə inkişaf edirdi. Amerika qitəsində Mərkəzi Amerika Dövlətlərinin Ümumi Bazarı, Azad Ticarət üzrə Latın Amerikasını Assosiasiyası, And Ümumi Bazarı və Azad Ticarət üzrə Karib Zonası kimi integrasiya birlikləri formalaşmışdı. 1988-ci ildə ABŞ və Kanada arasında Azad ticarət haqqında Saziş imzalandı. Bu Saziş Şimali Amerika Azad Ticarət Zonasının (NAFTA) yaradılması ilə nəticələnmişdir. Qeyd etdiyimiz regional təşkilatların daxili əlaqələrin qorunması şərtlə vahid bir təşkilatda birləşdirilməsi tendensiyası ÜTT-nin yaradılmasında həlledici rol oynamışdır. Beləliklə ÜTT-nin ideoloji fundamenti XIX əsrdə formalaşmış xarici ticarətin liberallaşdırılması ideyasıdır. İqtisadi münasibətlərin son dövrdə inkişafı, xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin rolu, hazırda milli, regional və dünya bazarları və integrasiya proseslərinin sürətli inkişafı məsələləri ilə tamamlanaraq, bu ideyanın Müasirləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasındakı dövrdə beynəlxalq ticarətdə görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən bir sıra dövlətlər, xüsusən də sənayeləşmiş ölkələr narahat olurdu, çünki sənaye istehsalının sürətlə inkişaf etdiyi bu ölkələrdə iqtisadi həyatın dinamikliyi, böyük ölçüdə geniş xarici bazarın varlığına bağlı idi. Bu məqsədlə Qərb ölkələri, hətə İkinci Dünya müharibəsi başa çatmadan çoxfunksiyalı bey-

nəlxalq ticarət və ödəmə sistemini yaratmaq istiqamətində təşəbbüslə çıxış edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra dövlətlər arasında barışıqı təmin etmək məqsədilə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa başlanmasının vacib olduğu qərarlaşdırılmışdır. Bu kontekstdə bir sıra dövlətlər bəzi ölkələrin inkişafına kömək göstərilməsi, beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilib inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni qurumların yaradılması istiqamətində müzakirələrə başlamışdır. Artıq 1943-cü ildə beynəlxalq ticarətə dair amerikan-ingilis müzakirələrində Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının (BTT) yaradılması məsələsi irəli sürülmüşdü. 1945-ci ildə ABŞ öz müttəfiqlərinə ticarət və inkişaf məsələlərinə dair beynəlxalq konfrans keçirməyi və müvafiq beynəlxalq təşkilatın yaradılması ideyasını təklif etmişdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması, beynəlxalq ticarətin vahid mərkəzdən tənzimlənməsi və s. buna bənzər ideyalar ilk dəfə 1945-ci ildə ABŞ-da “Dünya ticarəti və məşğulluğun inkişafı üzrə təklif”adlı broşürdə nəşr edilmişdir. 1945-48-ci illərdə London, Cenevrə və Havanada keçirilmiş diplomatik raundların gedişində bu təkliflər yenidən hazırlanmış və beynəlxalq saziş layihəsi forması almışdır [6]. 1946-cı ilin fevral ayında BMT İqtisadi və Sosial Şurası (ECOSOC) İkinci Dünya müharibəsindən sonra keçirilmiş I Sessiyasında Ticarət və Məşğulluq üzrə BMT Konfransının çağırılmasına dair Qətnamə qəbul etdi və 19 dövlətin nümayəndəsindən ibarət Hazırlıq Komitəsi yaradıldı. Hazırlıq Komitəsi BTT-nin Nizamnaməsi və GATT-ın layihəsini hazırladı. GATT 1 yanvar 1948-ci ildə onun Müvəqqəti tətbiqi haqqında Protokolun 8 dövlət (Avstraliya, Belçika, Fransa, Lüksemburq, Hollandiya, Böyük Britaniya, ABŞ və Kuba) tərəfindən imzalanmasından sonra qüvvəyə mindi. Bunun ardınca 1948-ci ilin iyul ayına kimi müvafiq sənədi daha 15 dövlət (Yeni Zelandiya, Norveç, CAR, Braziliya, Birma, Şri-Lanka, Hindistan, Pakistan, Zimbabve, Livan, Suriya, Çili, Çexoslovakiya, Çin və Haiti) imzalamış və GATT-ın iştirakçı-dövlətlərinin sayı 23-ə çatmışdır. Paralel olaraq 1947-ci il noyabr ayının 21-dən 1948-ci il mart ayının 24-ə kimi Havanada BTT- nin Nizamnaməsinin layihəsini hazırlayan Ticarət və Məşğulluq üzrə BMT Konfransı keçirilmişdi [4].

GATT yaradılarkən 4 əsas prinsip formalaşdırılmışdır: 1) ən çox nəzarətdə saxlanılan ölkə qanunu (non-discrimination); 2) beynəlxalq təsir qanunu (national treatment); 3) gömrük vergilərinin endirilərək konsolidasiyası; 4) müdafiənin sadəcə gömrük vergiləri ilə həyata keçirilməsi (tarifdənəkar tədbirlərin tarifi çevrilməsi) [1]. Bu prinsiplər bu gün dünya ticarətini nizamlayan global sistemin təməl daşlarını və fəlsəfəsini təşkil edir.

Punta-del-Este Bəyannaməsi faktiki və hüquqi baxımdan GATT sferasından kənarda qalan 2 mühüm iqtisadiyyat sahəsinin: tekstil məhsulları ilə ticarət və kənd təsərrüfatı məhsulları sektorunun GATT sferasına inteqrasiyasını nəzərdə tuturdu. Bununla yanaşı, Bəyannamədə gələcək ticarət danışıqlarına indiyə kimi GATT sferasına daxil olmayan 3 sektorun: xidmətlər, əqli mülkiyyət hüququ və investisiya sektorlarının daxil edilməsi

nəzərdə tutulmuşdu. Uruqvay Raundu gedişində bəzi aparıcı dövlətlərdə (ABŞ, Fransa) baş vermiş siyasi dəyişikliklər danışıqlarda müsbət nəticələrin əldə edilməsinə mənfi təsir göstərirdi. 1988-ci ildə danışıqlar Nazirlər Müşavirəsinin Monreal şəhərində keçirilmiş Konfransı ilə “aralıq yekunların aparılması” mərhələsinə qədəm qoydu. Konfransda gündəlikdə duran məsələlərin daha 2 il müddətinə dəqiqləşdirilməsi məsələsi müəyyən edilmişdi. Bütün GATT sisteminin obyektiv dəyişikliyi zərurəti aşkara çıxmışdı. Bu zərurət ÜTT-nin yaranması yolu ilə reallaşmışdır [5].

Bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla müqayisədə ÜTT dövlətlərin bərabərliyi prinsipinə əsaslanır. ÜTT üzvləri təkcə dövlətlər yox, həmçinin öz xarici iqtisadi əlaqələrində muxtariyyətə malik hər bir gömrük sazişi ola bilər. Məsələn, Honkonq, Tayvan, Fələstin və ya gömrük ittifaqları. Məhz bu əsasda Honkonq və AI 1 yanvar 1995-ci ildə ÜTT-nin üzvləri oldu. ÜTT öz fəaliyyətində ərazi prinsipini rəhbər götürərək, xüsusilə federativ quruluşa malik dövlətlərin fəaliyyətinə daha çox diqqət ayırır. Belə ki, məhz federativ dövlətlərdə beynəlxalq öhdəliklərə münasibətdə beynəlxalq hüquq və konstitusiya hüquq normalarının uyğunsuzluğu hallarına rast gəlinir. Məsələn, 26-cı maddənin təfsirinə münasibətdə razılaşmada göstərilir ki, əgər ÜTT-nin hüquq normaları mərkəzi hakimiyyətə tətbiq edilərsə, onda yalnız onlar öz ərazi subyektlərinin bu hüquqa riayət etməsinə görə məsuliyyət daşıyacaqlar, əgər sonuncular ÜTT normalarını pozarlarsa, onda Mübahisələrin Həlli üzrə Orqan qarşısında mərkəzi hökumət cavab verməli olacaq. ÜTT-də GATT dövründən qalan müddəa saxlanılıb - ÜTT-nin ayrı-ayrı üzvləri arasında bir üzvə, digər üzvə münasibətdə bütün hüquqi massivi, bütövlükdə tətbiq etməməyə imkan verilir. Belə qayda GATT-nin dövründə CAR, İsrail, Yaponiya və Portuqaliyaya münasibətdə tətbiq edilmişdir. Bu o deməkdir ki, bəzən üzv-dövlətlər sırf siyasi səbəblər üzündən digər üzv-dövlətlərlə normal ticarət münasibətləri qurmaq istəmədiyi halda, yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyət baş verir. Buna Tayvan və ya Fələstin kimi “ərazilərin” qoşulması zamanı müraciət edilə bilər.

Beləliklə ÜTT-nin yaradılması haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri ümumiləşdirərək, biz aşağıdakı nəticələrə gəlirik: dövlətlər arasında iqtisadi, xüsusilə də ticarət münasibətlərinin genişlənməsi, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi və bütövlükdə iqtisadiyyatın qloballaşması müvafiq sferada daim genişlənməkdə olan münasibətlərin beynəlxalq tənzimlənməsi zərurətini formalaşdırırdı. Məhz bu zərurətin nəticəsi olaraq ÜTT-nin yaradılması oldu; ÜTT sistemi GATT sistemindən müqayisə edilməz dərəcədə mürəkkəbdir. GATT yalnız beynəlxalq əmtəə ticarətinə (yəni “görünən” ticarətə) tətbiq edilirdi. ÜTT sistemi daha geniş təsir sferasına malikdir, o həm beynəlxalq xidmətlər ticarətinə (“görünməyən” ticarətə), həm də kommersiya sövdələşmələri ilə əlaqədar bəzi əməliyyatlara (investisiya, əqli mülkiyyət əməliyyatlarına) şamil edilir. QATT beynəlxalq ticarəti tam deyil, onun bəzi

məqamlarını tənzimləyirdi. QATT çoxlu boşluqlara malik olan qısaldılmış tənzimləmə mexanizmi idi. Belə ki, məşğulluq, rəqabət, xarici investisiyaların inkişafı və xammal ticarətilə əlaqə məsələləri bu boşluqların göstəriciləridir; ÜTT hüquqi cəhətdən GATT-nin məzmunudursa, inzibati cəhətdən yüzlərlə əməkdaşa malik iri beynəlxalq təşkilatdır. GATT beynəlxalq-hüquqi şəxs statusunu de-fakto əldə etmişdirsə, ÜTT-nin özünün bu statusu birbaşa olaraq üzv-dövlətlərin həm daxili hüququna görə, həm də beynəlxalq hüquqa görə tanınmışdır; GATT lazımi təşkilati quruluşa malik deyildi (xüsusilə ilk vaxtlar), GATT-nin institusional tərəfi zəif idi. Ticarət mübahisələrini tənzimləmə mexanizmi effektiv deyildi; GATT üçün müddət lazımınca təmsil olunmamış və kifayət qədər universal deyildi; GATT sistemində yalnız bir qrup dövlətlərin dövlət maraqları təmsil olunmuş və leqallaşmışdır. Məlum olduğu kimi, GATT-nin yaradıcıları 23 ölkədən olan qrup idi. GATT üzvlərinin sayı da tədricən artmaqda idi. Yalnız XX əsrin 90-cı illərində GATT sistemi universallığa meyl etdi; GATT çərçivəsində sazişlərin mürəkkəb kompleksi yaranmışdı və dövlətlərin bu sazişlərdə iştirak edib-etməməsi onların öz öhdələrinə buraxılmışdı. Belə ki, Antidempinq Məcəlləsinə yalnız 26 dövlət qoşulmuşdu. GATT-nin 6, 16, 23-cü maddələrinin təfsiri və tətbiqi üzrə 1979-cu il Sazişinə (subsidia və kompensasiya tədbirlərinə həsr edilmişdir) 24 dövlət, Ticarətdə texniki maneələr haqqında 1979-cu il Sazişinə 44 dövlət qoşulmuşdu; GATT iştirakçı dövlətlərin daxili hüququna birbaşa təsir göstərə bilmir, öz hüquqi qüvvəsilə iştirakçı-dövlətlərin GATT normalarına zidd olan mövcud qanunvericiliyini dəyişə bilmirdi. Başqa sözlə, daxili hüquq üzərində üstünlüyə, daxili hüquq qaydasına birbaşa təsirə malik deyildi; GATT-nin qarşılığı öz növbəsində, tərəflər arasında hüquq və öhdəliklərin tarazlığının pozulmasına səbəb olmuşdu.

Ədəbiyyat

- [1] Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе с Леонтьевым В., М.: Международные отношения, 1979
- [2] Бородулина Л.П. Международные экономические организации. М.: Экономистъ, 2005, 298 с.
- [3] Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М.: Волтерс Клувер, 2004, 496 с.
- [4] Данильцев А.В. Основы торговой политики и правила ВТО. М.: Международные отношения, 2005, 448 с.
- [5] Дайнеко А.В. Всемирная торговая организация: механизмы функционирования и практика вступления. Минск: Дика, 2006, 408 с.
- [6] Зенкин И.В. Право ВТО. М.: 2003

XƏRCLƏRİN UÇOTUNUN METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ VƏ TANINMA KRİTERİLƏRİ

S.F. Hacıbəyova

dissertant, UNEC

sevdahajibayova@gmail.com

mob: (+99450) 3540480

V.M. Quliyev

i.e.n., dos., UNEC

(+99451) 8717862

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 07 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 23 iyun

2017; online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 07 April 2017; accepted 23 June March 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın başlıca məqsədi müəssisə və şirkətlərin xərcləri uçotunun rəşional təşkilində, onların maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələri barədə kənar istifadəçilər üçün obyektiv informasiya formalaşdırılmasında əsas metodoloji prinsiplərin rolu və əhəmiyyətini əsaslandırmaqdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, müşahidə və sistemli təhlil, elmi və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işində ayrı-ayrı ölkələrin uçot ədəbiyyatlarında, beynəlxalq və milli standartlarda tövsiyə olunan və təsbit edilmiş metodoloji prinsiplər tənqidi araşdırılmış, onların üstün tərəfləri və çatışmazlıqları göstərilmişdir. Sübut edilmişdir ki, metodoloji prinsip kimi əsaslandırılan və tövsiyə olunan bir sıra müddəalar mücərrəd xarakter daşıyır, xərclər, gəlirlər, maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri haqqında relevant informasiya formalaşdırmaq iqtidarında deyil. Aparılmış təhlil belə deməyə imkan vermişdir ki, xərclərin, eləcə də maliyyə hesabatının digər elementlərinin “Prinsiplərdə” və “Konseptual əsaslarda” təsbit edilmiş tanınma kriterilərinin alternativləri yoxdur, ancaq onların inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş metodoloji informasiya tələb etməsindədir. Tədqiqatın elmi yeniliyi uçot sferasına rəğmən prinsiplərə ümumi tərifi verilməsi və həmin tərifi bazasında hansı qaydaların metodoloji prinsiplər kimi qəbul oluna biləcəyinin əsaslandırılmasıdır.

Açar sözlər: metodologiya, prinsip, kriteri, xərclər, maliyyə nəticələri.

JEL Classification Codes: B41, D01, D63, D61, M40.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF COST ACCOUNTING AND THE RECOGNITION CRITERIA

Abstract

The main aim of the research work, to justify the role and importance of basic methodological principles in the formation of objective information for outside users, about rational organization of cost accounting of enterprises and companies, their financial condition and financial results. In the research work critically investigated the methodological principles, recommended and set out in the accounting literature of different countries, International and National Standards, showed their strengths and weaknesses. It is proved that some of the provisions justified and recommended as a methodological principle is abstract, and not being able to formulate relevant information on expenditures, income, financial condition and financial results. The analysis allows us to say, the recognition criteria's set out in the Principles and Conceptual bases of expenses, as well as of other elements of the financial statements have no alternatives, but there is a need to develop them. Scientific novelty of research consists in general determining of principles, despite accounting sphere, and on the basis of this definition to justify what rules can be regarded as methodological principles.

Keywords: methodology, principles, criteria, costs, financial results.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И КРИТЕРИИ ПРИЗНАНИЯ УЧЕТА РАСХОДОВ

Резюме

Главная цель исследования - обосновать роль и важность основных методологических принципов в формировании, для внешних пользователей, объективной информации о рациональной организации учета затрат предприятий и компаний, их финансовом состоянии и финансовых результатах. В исследовании критически рассмотрены методологические принципы, рекомендованные и изложенные в учетных литературах разных стран, международные и национальные стандарты, показаны их сильные стороны и недостатки. Доказано, что некоторые положения, обоснованные и рекомендованные как методологический принцип, имеют абстрактный характер, и не в состоянии сформулировать релевантную информацию о расходах, доходах, финансовом состоянии и финансовых результатах. Проведенный анализ позволяет нам сказать что, критерии признания, закрепленные в Принципах и Концептуальных основах расходов, а также других элементов финансовой отчетности не имеют альтер-

нативы, но есть необходимость их развивать. Научная новизна исследования состоит в общем определении принципов, несмотря на учетную сферу, и обосновании на базе этого определения правил, которые можно рассматривать как методологические принципы.

Ключевые слова: методология, принципы, критерии, затраты, финансовые результаты.

Mühasibat uçotu, o cümlədən maliyyə uçotu sistemində “prinsip” yaxud “prinsiplər” anlayışı həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Həmin anlayışın nəzəri xarakteri onunla izah oluna bilər ki, prinsiplər məcburi xarakter daşıyır, belə ki, onlar konkret standart deyil, hansısa standartın təsbitədiçi funksiyasını yerinə yetirmir. Ümumiyyətlə, heç bir prinsip özü-özlüyündə heç bir uçot obyektinin, maliyyə hesabatı elementinin kəmiyyətini müəyyən etmir, yaxud ölçür. İnformasiyanın kəmiyyətini yaratmayan, ölçməyən hər bir ən ümumi qayda mücərrəd kimi qəbul edilməlidir. Sual olunur, əgər prinsiplər ən ümumi qaydadırsa, onda nəyə görə onlar həm də praktiki xarakter daşıyır? Bu barədə geniş danışmadan onu demək olar ki, ən ümumi qaydalar kimi qəbul olunan prinsip, yaxud prinsiplər informasiya formalaşdırmağın əsasını, fundamentini müəyyən edir. Nəzəri-metodoloji xarakter daşmasına baxmayaraq, ümumi qəbul edilmiş qaydalar olan prinsiplər konkret metodların əsasında durur, metodlar isə obyektlər, elementlər barədə informasiya formalaşdırır. Formalaşdırılan informasiya fəaliyyətin idarə olunması, qiymətləndirilməsi, müxtəlif pillələrdə daxili və kənar istifadəçilər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur.

Fikrimizi bir qədər geniş izah edək. “Prinsip” sözü latın sözü olub, hərfi mənası birinci, ilk, ilkin deməkdir. Bəs mühasibat uçotuna, xüsusən də maliyyə uçotuna və hesabatına rəğmən prinsiplər deyəndə, nə başa düşülməlidir? Araşdırmalar göstərir ki, bu məsələdə iqtisadçı-mühasiblər arasında yekdil fikir yoxdur, prinsiplərin nə olduğu hələ də tam müəyyən olunmamışdır, prinsiplər adlandırılan ümumi qaydaların bəziləri nəzəriyyəçilər və praktiklər arasında mübahisə obyektii olaraq qalır. Hətta adı “Prinsiplər” adlanan sənədlərin özündə “prinsiplər” sözünün nəzəri-metodoloji və praktiki mahiyyəti açıqlanmır. Buna misal olaraq Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları Şurası tərəfindən hazırlanmış “Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsi prinsipləri” adlı sənədi göstərmək kifayətdir.

Mühasibat (maliyyə) uçotu və hesabatı sistemində prinsiplərin mahiyyəti, təyinatı və əhəmiyyəti barədə araşdırmalara E.S. Hendriksenin və M.F. Van Bredanın yazdığına görə, keçən əsrin 30-cu illərində start verilmişdi. Araşdırmalar prosesində onun mərhələlərini ardıcıl izləyən müəlliflər həmin məsələlərin hələ də tam aydınlaşdırılmadığını vurğulayırlar. Ancaq bu o demək deyil ki, bu sahədə olan baxışların,

müddəaların hamısı səhvdir. Əksinə, məhz uzun araşdırmaların və mübahisələrin nəticəsi “Prinsiplər”də, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin mühasibat (maliyyə) uçotu və hesabatını tənzimləyən normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

İnformasiya obyektlərinin, onların əhatə dairəsinin, informasiyadan istifadə məqsədlərinin və istifadəçilərin müxtəlif olması həmin informasiyanın formalaşdırılmasına ümumi yanaşmaların işlənilib hazırlanmasını zəruri edir. Sübuta ehtiyac yoxdur ki, maliyyə uçotu və hesabatının informasiyası, o cümlədən onların obyektləri (elementləri) olan gəlirləri, xərcləri və maliyyə nəticələri barədə olan informasiya kənar istifadəçilər üçündür. Deməli, informasiya formalaşdırılarkən onların tələbatı birinci nəzərə alınmalıdır. Lakin istifadəçilərin tərkibi və tələbatları müxtəlifdir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, gəlirlərin, xərclərin, maliyyə nəticələrinin və digər elementlərin barəsində informasiya, əsasən kənar istifadəçilərin bütün tələbləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır. Başqa sözlə, informasiyanın formalaşdırılmasında prioritet - istifadəçilərin tələbatıdır. Müxtəlif qrupların müxtəlif tələbatlarını ödəyə biləcək informasiyanı formalaşdırmaq üçün uçot və hesabat müəyyən nəzəri, metodoloji və metodiki arsenalə malik olmalıdır. Sual meydana çıxır: informasiyaya olan tələbatı ödəmək üçün mühasibat (maliyyə) uçotu və hesabatının arsenalında kifayət qədər nəzəri, metodoloji və metodiki hazırlıq varmı? Buna birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Ancaq onu demək yerinə düşər ki, istifadəçiləri uçot və hesabatın formalaşdırdığı informasiya tam qane etmir, çünki informasiyanın hansı qayda və üsullarla formalaşdırılması istifadəçilər tərəfindən deyil, uçot və hesabatın nəzəriyyəsini və və praktikasını müəyyən edən insanlar, onların subyektiv tövsiyələri, müddəaları və baxışları əsasında işlənilib hazırlanmış normativ sənədlərlə müəyyən olunur. Standartlarda və digər oxşar sənədlərdə uçotun aparılmasının alternativ qaydaları təsbit edilmişdir. Məsələn, xərclərin tərkibinə daxil olan amortizasiyanın bir neçə üsul ilə hesablanı biləcəyini alternativ qaydalar kimi qəbul etmək olar. Həmin üsullardan hər hansı birini seçməklə, xərclərin və maliyyə nəticələrinin kəmiyyətini dəyişdirmək mümkündür. Nəticədə kənar istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etməsi üçün zəruri olan informasiya təhrif edilmiş olur. Bir müəssisədə amortizasiyanın bir üsulla, digərində isə başqa üsulla hesablanması həmin müəssisələrin maliyyə nəticələrinin müqayisə olunmasına imkan vermir, investisiya seçimi etməyə mane olur.

Gəlirlərin, xərclərin, maliyyə nəticələrinin mühasiblərin fərdi konsepsiyaları əsasında tanınması, qiymətləndirilməsi, bütövlükdə maliyyə uçotu və hesabatı sistemində formalaşdırılmış informasiyanın etibarlı olmasına inamı azaldır. Gətirilən və digər arqumentlər uçotun aparılmasında, qiymətləndirmənin həyata keçirilməsində, gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin tanınması üçün hamı tərəfindən qəbul ediləcək ümumi qaydaların nəinki mücərrəd şəkildə, həmçinin qanunvericilik şəklində təsbit olunmasını zəruri edir. Odur ki, prinsiplər sözünün uçot və hesabatə rəğmən mahiyyəti

barədə yekdil fikir olmasa da, prinsiplər kimi qəbul edilən ümumi qaydaların olması sırf nəzəri məsələ olmayıb, praktiki tələbatdan irəli gəlir. Uçot üzrə nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda, uçot və hesabatı tənzimləyən normativ sənədlərdə prinsiplər qismində müxtəlif qaydalar, prosedurlar irəli sürülür, onların uçot və hesabat sisteminin metodoloji və metodiki bazasının formalaşmasında rolu və əhəmiyyəti açıqlanır.

Əgər prinsip sözünün hərfi mənasına əməl olunsa, onda uçot və hesabatı rəğmən prinsipin metodoloji-praktiki başlanğıc olduğunu demək olar. Bu mənada müasir uçotun və hesabatın başlanğıcı kimi, on beşinci əsrin sonlarında italyan Luka Paçolinin kəşf etdiyi ikili yazılışı qəbul etmək lazımdır, çünki onsuz müasir uçot və hesabatı təsəvvür etmək olmaz. Hamıya bəllidir ki, mühasibat balansı, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və digər hesabat formaları bilavasitə ikili yazılış prinsipi əsasında qurulur. Ancaq bir çox alimlər, mühasiblər, auditorlar tərəfindən qəbul olunan və normativ sənədlərdə əksini tapmış olan digər ümumi qayda və prosedurların tarixi çox da uzaq deyil. Məsələn, hazırda beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş iki fundamental prinsipdən biri sayılan hesablama metodu ilə uçot prinsipi ilkin olaraq İngiltərə və ABŞ-də keçən əsrin ortalarında müzakirəyə çıxarılmış və həmin ölkələrin mühasibat uçotu üzrə müxtəlif təşkilatlarının sənədlərində öz əksini tapmışdır. Sırr deyil ki, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının fundamentalini təşkil edən Prinsiplərdə qəbul edilmiş əsas yolverilmələr (əslində metodoloji-praktiki əhəmiyyət daşıyan prinsiplər) adıçəkilən ölkələrdə xeyli müddət aparılmış və hazırda da davam edən müzakirələrin və mübahisələrin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Həmin prinsiplərin mahiyyətini biz bir qədər sonra açıqlayacağıq.

İqtisadçı alimlər-mühasiblər arasında uçot və hesabatın ümumi qaydaları kimi, bir çox yolverilmələr, tələblər irəli sürülür. E.S. Hendriksen və M.F. Van Breda uçotun əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edirlər: fəaliyyət göstərən vahid prinsipi, fəaliyyət göstərən müəssisə prinsipi, dövrilik prinsipi, konservatizm prinsipi, pul ilə ölçmə prinsipi. Robert N. Antoni mühasibat uçotunun aşağıdakı prinsiplərinin olduğunu göstərir: ikitərəflilik prinsipi, pul ilə ölçmə prinsipi, fasiləsizlik prinsipi, maya dəyəri prinsipi, konservatizm prinsipi, maddilik prinsipi, uyğunluq prinsipi. Qeyd edək ki, həm birinci, həm də ikinci mənbədə göstərilən prinsiplərin bir çoxu mühasibat uçotu və hesabatı üzrə ədəbiyyatlarda, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin normativ sənədlərində ümumqəbul edilmiş prinsiplər sayılır. Bunu müəlliflərin özləri də etiraf edir.

Devid Middlton mühasibat uçotunun əsas prinsipləri olaraq, aşağıdakıları hesab edir: fasiləsiz fəaliyyət göstərən müəssisə prinsipi, hesablama prinsipi, mühasibat uçotu metodlarının tətbiqinin daimiliyi prinsipi, konservatizm prinsipi. D. Middlton bu prinsiplərdən əlavə, mühasibat uçotunun aparılmasının dörd şərtini irəli sürür: iqtisadi obyektlərin müstəqilliyi, ikili yazılış, pul ölçüsü və ilkin dəyər.

Göründüyü kimi, uçotun prinsiplərinin tərkibində xeyli fərqlər vardır. Onlardan hansının düzgün, hansının isə düzgün olmadığını qətiyyənlə demək olmaz, çünki prinsiplər, şərtlər, qaydalar adlandırılan bütün prosedurlar müəssisələrin fəaliyyəti prosesində baş verən faktlar barədə informasiyanın formalaşdırılmasında bu və ya digər dərəcədə tətbiq olunur, həmin informasiyanın kəmiyyətini müəyyən etməyə, müqayisələr aparmağa imkan verir.

Adları çəkilən müəlliflərin prinsiplər, şərtlər, qaydalar kimi irəli sürdüyü metodoloji elementlərin tam əksəriyyəti, bilavasitə gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri üzrə informasiyanın formalaşdırılmasında başlıca rol oynayır. Bunlara misal olaraq, hesablama metodu ilə uçot prinsipini, konservatizm prinsipini, pul ilə ölçmə prinsipini, uyğunluq prinsipini göstərmək olar.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, inkişaf etmiş ölkələrdə mühasibat uçotunun prinsipləri problem kimi xeyli zamandı müzakirə və mübahisə obyektinə olsa da, onun mahiyyəti, tərkib elementləri, uçot və hesabatın aparılmasında rolu və əhəmiyyəti barədə araşdırmalar sona yetməmişdir. Bunu həmin problemi araşdıranların “gücsüzlüyü” ilə izah etmək olmaz. Bunun bir çox səbəbləri vardır ki, onları da tezis şəklində aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

–müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi siyasi, iqtisadi, sosial mühit dəyişilir, bu da onların məqsədinə, fəaliyyət mexanizminə təsir edir. Bu dəyişikliklər fonunda uçotun bu və digər prinsipi öz ilkin əhəmiyyətini itirməyə də, yerini digərinə verir;

–müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi bazar ideal deyil, çox dinamikdir, mürəkkəbdir və əhəmiyyətlidir. Qlobal bazarda iqtisadi durğunluq və böhran baş verdikdə, mühasibat uçotu ilə əlaqəsi olmayan iqtisadçılar, siyasətçilər, hətta sosioloqlar da uçotun və hesabatın prinsiplərinin praktikaya uyğun gəlmədiyini və buna görə də onun dəyişdirilməsini tələb edirlər. Nəticədə uçotun məqsədləri və deməli, prinsipləri də müəyyən modifikasiyaya uğrayır. Bu barədə E.S. Hendriksen və M.F. Van Bredanın yazdıqları fikrimizi daha düzgün başa düşməyə kömək edir. Onlar yazırlar: “ABŞ-də uçot ilkin olaraq kreditrlərə yönəlmişdi, daha sonra investorların rolu müəyyənəddici kimi qəbul olundu və lap bu yaxınlarda mühasibat uçotu investisiya qərarlarının informasiya ilə təmin olunmasına səmərəlendirildi. Məqsədlərin istənilən dəyişilməsi prinsiplərin də dəyişilməsini nəzərdə tutur” [5, s.30-35].

–ayrı-ayrı ölkələrdə uçot və hesabatın normativ-hüquqi bazası, iqtisadiyyatın idarə olunması metodları müxtəlifdir və dəyişilir. İnzibati idarəçilik metodları əsasında idarə olunan iqtisadiyyatda yaxud planlı iqtisadiyyatda uçotun metodologiyası geniş müzakirə və mübahisə obyektinə deyildi, prinsiplər anlayışına isə demək olar ki, rast gəlinmirdi. Məsələn, Azərbaycanın da daxil olduğu keçmiş SSRİ məkanında mühasibat uçotu metodunun elementləri kimi yalnız aşağıdakılar araşdırılır və öyrədilirdi: mühasibat balansı və hesabat, hesablar sistemi və ikili yazılış, qiymətləndirmə və kalkulyasiya,

sənədləşmə və inventarizasiya. Bu elementlərin bəzilərinin metodoloji rola və əhəmiyyətə malik olmadığını sübut etməyə ehtiyac da yoxdur. Məsələn, sənədləşmə və inventarizasiya, kalkulyasiyalasdırma daha çox texniki xarakter daşıyan elementlərdir.

Bazar münasibətlərinə keçid, sözsüz ki, keçmiş sosializm sisteminə daxil olan ölkələrdə uçot və hesabatın məqsədlərinin dəyişilməsinə gətirib çıxartdı. Məqsədlərin dəyişməsi isə təbii ki, metodoloji prinsiplərin dəyişdirilməsi zəruriliyini yaratmış oldu. Prinsiplərin dəyişilməsi təkcə uçotun məqsədlərinin dəyişilməsi ilə deyil, həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini və fəaliyyətinin digər tərəflərini əks etdirən göstəricilərin hesablanması, təhlili və interpretasiyası üçün informasiyanın hazırlanması zəruriliyi ilə izah olunurdu. Xarici ölkələrdən MDB ölkələrinə investisiya axınının başlıca şərtlərindən biri mühasibat uçotu və hesabatının inkişaf etmiş ölkələrdə təşəkkül tapmış və praktiki olaraq istifadə edilən ümumi prinsiplərin, qaydaların və prosedurların qəbul edilməsi və tətbiqi idi.

Uçot və hesabatın beynəlxalq prinsipləri və qaydaları ayrı-ayrı məqalələrdə, dərsliklərdə, monoqrafiyalarda müzakirə obyektı oldu, prinsiplərin mahiyyəti açıqlandı, onların tərkib elementləri göstərildi. Bu sahədə prof. Y.V. Sokolovun, V.F. Paliyin, N.P. Kondrakovun, V.V. Kaçalinin, V.V. Patrovun, A.N. Xorinin, Q.Ə. Abbasovun, S.M. Səbzəliyevin, S.M. Qasimovun, N.M. İsmayılovun və başqalarının araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Adları çəkilən və digər müəlliflərin əsərlərində prinsiplərə müxtəlif yanaşmalar müşahidə olunur, onların xülasəsi verilir. Məsələn, V.D. Novodvorskinin redaktorluğu altında dərc olunmuş “Теория бухгалтерского учета” adlı dərs vəsaitində prinsiplərə öyrənilən nəzəriyyənin əsas müddəalarını əks etdirən vasitələr kimi baxılır, onların mühasibat uçotunun ümumi konsepsiyasının əsası olduğu və maliyyə hesabatı informasiyasının istifadəçilərinin maraqları nəminə uçot standartlarının işlənilib hazırlanmasına kömək etdiyi göstərilir [6, s.30-35]. Burada on dörd adda prinsip sadalanır və onların qısa xülasəsi verilir. Ancaq çətin ki, həmin prinsiplərin hamısı ümumi qəbul olunmaq üçün kifayət qədər yararlı olsun və informasiyanın formalaşdırılması sistemində əhəmiyyətli rol oynasın. Məsələn, qeydiyyat prinsipi, əslində hansısa mühüm ümummetodoloji yanaşma ola bilməz, çünki qeydiyyatın bütün ölkələrin mühasibləri tərəfindən tətbiq oluna biləcək qaydası yoxdur. Təsərrüfat faktlarının qeydiyyatdan keçirilməsinin alternativ üsulları və qaydaları ola bilər. Ancaq ikili yazılışın, hansını ki, adıçəkilən dərs vəsaitləri prinsiplər sırasına daxil etməmişlər, alternativ yoxdur, mühasibat (maliyyə) uçotunun aparıldığı və maliyyə hesabatının tərtib olunduğu istənilən təsərrüfat subyekti ikili yazılış aparmadan həmin işləri həyata keçirə bilməz. Adıçəkilən dərs vəsaitində əlavəlik prinsipi deyilən prinsip daha mübahisəli və əsaslandırılması kifayət qədər zəif olan kimi görünür. Müəlliflər həmin prinsipi belə bir müddəa üzərində qurmuşlar ki, əgər hansısa bir göstərici miqdarca dəqiqliklə ölçülmüşsə,

onunla bağlı olan digər göstərici daha az dəqiqliklə ölçülmüş olur. Onlar misal göstərərək yazırlar ki, əmlakın dəyəri yüksək dəqiqliklə ölçüldükcə, maliyyə nəticəsi nisbətən qeyri-dəqiq olur. Ancaq müəlliflər bilməmiş deyil ki, əmlakın dəyəri yenidən qiymətləndirilərkən, dəyərin artan hissəsi müəlliflərin göstərdiyi kimi maliyyə nəticələrinə aid edilmir, kapitalın tərkibində yenidən qiymətləndirmə ehtiyatı kimi uçota alınır və bu zaman “Mənfəət və zərərlər” hesabı deyil, kapital hesabı kreditləşir. Bu qayda uzunmüddətli aktivlər üçün müəyyən olunmuşdur. O ki qaldı qısamüddətli aktivlərə, daha doğrusu, ehtiyatlara, onların yenidən qiymətləndirilməsi iki kəmiyyətdən: maya dəyəri və satışın mümkün xalis dəyərindən ən aşağı olan kəmiyyətlə qiymətləndirilməlidir. Məhz bu qayda konservatizm prinsipinin tələbi nəzərə alınmaqla müəyyən olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, nəzərdən keçirilən mənbədə sadalanan prinsiplərin bir çoxu sırf idarəetmə uçotuna aid edilə bilər.

“Теория бухгалтерского учета” adlı dərslikdə vahid prinsiplərin tətbiqi bütün təşkilatlarda mühasibat uçotu məlumatlarının müqayisə oluna bilməsi zəruriliyi ilə izah olunur [9, s.64].

Prinsiplərin məlumatların müqayisəliliyini təmin etmək üçün müəyyən olunması zəruriliyini heç kim inkar etmir, lakin prinsiplərin funksiyalarının yalnız bir tələbə müncər edilməsi düzgün hesab edilə bilməz.

Adıçəkilən dərslikdə, eləcə də son dövrlərdə rusca dərc olunmuş digər dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, monoqrafiyalarda və jurnal məqalələrində prinsiplər RF-də qəbul edilmiş PBU 1/98-in müəyyən etmiş olduğu tərkibdə göstərilir. Başqa sözlə, RF-nin uçot ədəbiyyatlarında prinsiplərin tərkibi rəsmi nizamlayıcı sənədin müəyyən etdiyi kimi qəbul olunur. PBU-1/98-in 6-cı maddəsi dörd yolverilmə (prinsip) və altı tələb müəyyən etmişdir. Yolverilmələrə aşağıdakılar aid edilir:

- əmlak ayrılığı;
- fasiləsiz fəaliyyət;
- uçot siyasətinin ardıcıl tətbiqi;
- təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının vaxt müəyyənliyi.

PBU 1/98-da müəyyən olunmuş altı tələblər bunlardır:

1. Mühasibat informasiyasının tam əks etdirilməsi;
2. Təsərrüfat həyatı faktlarının vaxtında əks etdirilməsi;
3. Təsərrüfat həyatı faktlarının qiymətləndirilməsində ehtiyatlılıq (konservatizm);
4. Məzmunun forma qarşısında üstünlüyü;
5. Məlumatların uyğunsuzluğunun olmaması;
6. Mühasibat uçotunun aparılmasının səmərəliliyi.

Prof. Y.V. Sokolov PBU 1/98-də tələblər kimi müəyyən olunmuş altı tələbi də prinsip kimi qəbul edir. Bir çox müəlliflər həmin prinsipləri-yolverilmələri, tələbləri tənqid edir, onların hansı çatışmazlıqlara malik olduğunu göstərirlər.

Doğrudan da, sadalanan bütün yolverilmələr və tələblər öz mahiyyəti və funksiyaları baxımından, prinsiplər kimi qəbul edilə bilməz. Məsələn, əmlak ayrılığının prinsip kimi qəbul edilməsi uçotun aparılmasının hansı qaydasını müəyyən etməsini demək çətindir. Digər tərəfdən, həmin yolverilmə iqtisadi deyil, hüquqi xarakter daşıyır, yəni müəssisənin əmlakının üzərində kimlərin mülkiyyət hüququ olduğunu göstərir. Balansdan bəllidir ki, aktivlərdən öhdəliklər çıxılmaqla bütün yerdə qalan əmlak müəssisənin təsisçilərinə məxsusdur. Deməli, müəssisənin təsisçinin mülkiyyətindən başqa hansısa mülkiyyətə malik olması absurddur. Müəssisələrə müstəqillik hüququnun verilməsi, heç də onun təsisçinin mülkiyyəti olmaması anlamına gəlmir, yaxud da gəlməməlidir. Təbiidir ki, müəssisənin öhdəlikləri üçün mülkiyyətçi (təsisçi) cavabdehlik daşımır, ancaq əgər borc vəsaitləri hesabına yaradılmış əmlak (aktivlər) həmin öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət etmirsə, onda kapitalın bir hissəsi, yaxud hamısı sərf olunmalıdır, kapital isə mülkiyyətçinin/təsisçinindir. Bir təsərrüfatçılıq subyekti kimi müəssisə istifadədə olan resurslar üzərində nəzarət edir, öhdəliklərin yaranması və ödənilməsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürür, öz fəaliyyətini idarə edir.

Fəaliyyətin fasiləsizliyinin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilməsi təkcə Rusiya Federasiyasının deyil, eləcə də əksər inkişaf etmiş ölkələrin uçot-hesabat sistemi üçün xarakterikdir. Deyək ki, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları Şurası iki əsas prinsipdən biri kimi, fəaliyyətin fasiləsizliyini təsbit etmişdir. Eynilə Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının Konseptual əsaslarında da fəaliyyətin fasiləsizliyi, hesablama metodu ilə uçot prinsipi ilə yanaşı, əsas prinsip kimi qəbul edilmişdir.

Bu müddəanın mühüm prinsiplərindən biri kimi qəbul edilməsi aşağıdakı əsas arqumentlərlə əsaslandırılır:

- fəaliyyət göstərən firmanın fəaliyyəti prosesində onun fasiləsiz öhdəlikləri yaranır, odur ki, həmin öhdəlikləri ödəmək üçün fəaliyyət fasiləsiz olmalıdır;
- fasiləsiz fəaliyyət müəssisənin gələcək fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasına, bu da istifadəçilər tərəfindən əsaslandırılmış iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə imkan verir;
- fəaliyyətin fasiləsiz olmaması müəssisə aktivlərinin tarixi (ilkin, maya dəyəri) əsasında deyil, ləğvetmə dəyəri əsasında qiymətləndirilməsini tələb edir. Bunun baş verməməsi üçün müəssisə yaxın gələcəkdə öz fəaliyyətini davam etdirməli və onun həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaltmamalıdır.

Bəzi iqtisadçılar kimi biz də fəaliyyətin fasiləsizliyinin əsas prinsiplərinin tərkibinə, ya da iki prinsipdən biri kimi qəbul edilməsini məqsədəuyğun hesab etmirik. Bunu bir sıra arqumentlərlə izah etmək olar.

Birincisi, fəaliyyətin fasiləsizliyi real iqtisadiyyatdakı faktlarla uzlaşmır. Bütün dünyada yüz minlərlə, hətta milyonlarla müəssisə, firma, şirkət müflisləşərək və başqa səbəblərdən öz fəaliyyətini dayandırır. Fəaliyyətin dayandırılması isə daha çox kənar faktorların təsiri nəticəsində baş verir. Odur ki, müəssisənin həmin prinsipə əməl etməsi onun özündən asılı deyil. Məgər ikili yazılış, pul ilə ölçmə prinsiplərindən qaçmaq olarmı? Bunlar əbədi prinsiplərdir. Fəaliyyət isə hər hansı konkret müəssisə üçün əbədi ola bilməz. Hətta müəssisənin öz fəaliyyətini dayandırması əməliyyatları zamanı da ikili yazılış və pul ilə ölçmə prinsipləri tətbiq edilir.

İkincisi, müəssisənin öz fəaliyyətini dayandırmaq, yaxud onun həcmi əsaslı şəkildə azalmaqla niyyətinin olması hələ o demək deyil ki, o öz aktivlərini mütləq ilkin qalıq dəyərindən adətən aşağı olan ləğvetmə dəyəri ilə qiymətləndirməlidir. Əksinə, ola bilər ki, ləğvetmə dəyəri ilkin qalıq dəyərindən yüksək olsun. Məsələn, bir şirkətin digər şirkəti aldığı zaman yaranan müsbət qudvil dediyimizə sübut ola bilər.

Üçüncüsü, müəssisə mənfəətlə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə fəaliyyətini dayandırma, yaxud onun həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, bu da onun digər fəaliyyətə istiqamətlənməsi zəruriliyi ilə bağlı ola bilər. Belə olan halda, müəssisənin aktivlərinin digər qiymətləndirilməsi üçün əsas görünür.

Zənnimizcə, fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi uçotun fasiləsizliyi kimi formulə olunmalıdır, bu da mühasibat uçotunun öz mahiyyətindən irəli gəlir və onu prinsip qismində deyil, aksioma qismində qəbul etmək düzgün olardı. Məsələn burasındadır ki, fasiləsizlik müəssisənin fəaliyyəti üçün əbədi şərt deyil, uçotun aparılması üçün əbədi şərtədir. Bütövlükdə araşdırmalar göstərir ki, öyrənilən məsələlər kontekstində aşağıdakı prinsiplər daha mühüm əhəmiyyətə malikdir: ikili yazılış prinsipi; hesablama metodu ilə uçot prinsipi; pul ilə ölçmə prinsipi; konservatizm prinsipi. İkili yazılış prinsipi gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri üzrə balans yaradılmasını təmin edir. Bu balansda uçot ədəbiyyatlarında dinamik balans da deyilir. İkili yazılışın köməyiylə dinamik balansda mənfəət və xərclərin məbləği gəlirin məbləğinə bərabər olur, yaxud əksinə, gəlirin məbləği xərclər ilə mənfəətin yekununa bərabər olur. Əgər satışdan zərər olursa, onda yenə də ikili yazılışın vasitəsilə dinamik balans formalaşdırılır: $gəlir + zərər = xərclər$ yaxud $xərclər = gəlir + zərər$. İkili yazılış sayəsində dinamik balans ilə statik balans arasında əlaqə yaranır. Belə ki, son maliyyə nəticəsi kimi, bölüşdürülməmiş mənfəət kapitalla aid edilir. İkili yazılış əsasında tərtib olunan statik və dinamik balanslar arasında əlaqə aşağıdakı məlum bərabərlikdən aydın görünür:

$$A=K+\ddot{O}+G-X \quad (1)$$

Burada, $A=K+\ddot{O}$ statik balans, $G-X$ isə dinamik balans əks etdirir. $G>X$ olduqda, kapital və onunla bərabər xalis aktivlər də artmış olur, $G<X$ olduqda isə kapitalın və eyni zamanda xalis aktivlərin məbləği azalır. Qeyd edək ki, digər bütün prinsiplərin metodoloji-praktiki bazasını da ikili yazılış prinsipi təşkil edir.

Müasir uçot və hesabatın metodoloji və praktiki aspektlərini formalaşdıran bütün beynəlxalq və milli konsepsiyalarda, prinsiplərdə, konseptual əsaslarda, standartlarda hesablama metodu ilə uçot prinsipi ən vacib prinsip kimi təsbit edilmişdir. Həmin prinsipin ilk növbədə gəlirlər və xərclər barəsində dinamik balansda informasiya formalaşdırmasının universal və hamılıqla qəbul edilmiş qaydası olduğu heç kimdə etiraz doğurmur. Hesablama metodu ilə uçot prinsipinin başlıca mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əməliyyatların və sair hadisələrin nəticələri onların baş verməsi faktı əsasında tanınır. Başqa sözlə, gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin daxil olduğu, yaxud köçürüldüyü vaxt deyil, ilkin olaraq baş verdiyi vaxt tanınmalıdır. Hesablama metodu ilə uçot prinsipi təkcə keçmiş hadisələr üzrə deyil, həmçinin gələcək hadisələr (debitor borclarının daxil olması, kreditor borclarının ödənilməsi və s. oxşar əməliyyatlar) üzrə pul vəsaitlərinin daxil olması və ödənilməsi üzrə istifadəçilərə informasiya verir, bu da onların iqtisadi qərarlar qəbul etmələri üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sözügedən prinsip əsasında uçotun aparılması və hesabatın tərtib olunması balansda yalnız real əmlakın deyil, eləcə də müəssisənin malik olduğu mülkiyyət hüquqlarının real məbləği əks etdirilir. Belə əmlak hüquqlarına müxtəlif debitor borclarını misal göstərmək olar. Eynilə də, müəssisənin gələcəkdə ödəməli olacağı və onun aktivlərinin axıb getməsinə səbəb olacaq öhdəlikləri, digər müəssisələrin həmin müəssisənin aktivlərinin müəyyən hissəsi üzərində mülkiyyət hüquqlarının olduğunu göstərir. Debitor borcları, əslində, gələcəkdə daxil olacaq real gəlir, kreditor borcları isə gələcəkdə çəkiləcək xərclərin kəmiyyətini əks etdirir. Beləliklə də, gəlirlərin və xərclərin hesablama metodu ilə uçota alınması maliyyə nəticələri barədə hesabatda və maliyyə vəziyyəti haqqında balans hesabatında real informasiyanın formalaşmasına imkan verir. Belə olan halda, müəssisənin maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək imkanı yaranır.

Hesablama metodu ilə uçot prinsipinin ən böyük üstünlüklərindən biri də odur ki, o, müəssisənin gələcək pul axınlarını və gəlirliliyini təhlil etməyə və bunun əsasında proqnozlaşdırma üçün informasiya əldə etməyə imkan verir. Deyilən müsbət məqamlarla yanaşı, təhlil olunan metodun çatışmazlıqlarını da qeyd etmək lazımdır. Söhbət ondan gedir ki, gəlirlərin tanınması üçün müxtəlif şərtlər irəli sürülür və yalnız həmin şərtlərə əməl olunduqda, gəlir hesablama metodu ilə uçotda əks etdirilir.

Digər bir çatışmazlıq isə ondan ibarətdir ki, hesablama metodu ilə uçot aparıldıqda, pul gəlirinin yaranması ilə pulun real daxilolması arasında vaxt fərqi yaranır. Bəzən elə ola bilər ki, hesablama metodu ilə uçotun aparılması zamanı maliyyə nəticəsi mənfəət olsun, lakin müəssisənin öz öhdəliklərini ödəməsi üçün pul vəsaiti olmasın. Bu halda, müəssisənin likvidlik göstəriciləri pisləşmiş olur və nəticədə onun müflis elan olunması qorxusu yaranır.

Pul ilə ölçmə prinsipinin zəruriliyi onunla izah olunur ki, mühasibat (maliyyə) uçotu sistemində gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri, eləcə də digər kəmiyyətlər yalnız pul ifadəsində ümumiləşdirilə, qiymətləndirilə və təhlil oluna bilər.

Uçot üzrə ədəbiyyatlarda pul ilə ölçmə prinsipinin başlıca çatışmazlığı kimi, o qeyd olunur ki, keçmiş qiymətlər əsasında formalaşmış uçot məlumatları vaxt keçdikcə və inflyasiyanın təsiri nəticəsində dəyişilmiş olur. Odur ki, həmin məlumatların cari pul qiymətləndirilməsinə uyğunlaşdırılması lazımdır. Əlbəttə, bu cür vəziyyət bizim nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərə də bilavasitə təsir edir, yəni gəlir və xərclərin real kəmiyyətini dəyişdirmiş olur. Ancaq bu çatışmazlıqlara baxmayaraq gəlirlərin, xərclərin, maliyyə nəticələrinin və digər uçot-hesabat elementlərinin pulla ölçülməsi prinsipi alternativsizdir. Hesablama metodu ilə uçot və pul ilə ölçmə prinsipləri sayəsində istənilən əməliyyatın, bütün fəaliyyət seqmentlərinin, bölmələrin və bütövlükdə fəaliyyətin maliyyə nəticələrini dərhal müəyyən etmək olur.

Uçot üzrə ədəbiyyatlarda mübahisə obyektı olan prinsiplərdən biri də konservatizm prinsipidir. Bu prinsipin tələbinə görə, mühasiblər aktivlərin və gəlirlərin mümkün dəyərlərindən ən aşağı olanı, öhdəliklərin və xərclərin mümkün dəyərlərindən isə ən yüksək olanı əks etdirməlidir. Konservatizm metodu real faktlara deyil, mühasiblərin qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul etdiyi qiymətləndirmələrinə əsaslanır. Əslində həmin metod hesablama metodu ilə formalaşdırılan informasiyanı dəyişdirir, bu da onun relevantlığına və müqayisəliliyinə xələl gətirir. Bu nöqsanlara baxmayaraq, konservatizm prinsipi Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda informasiyanın formalaşdırılmasının tələblərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Bu da onunla əsaslandırılır ki, istifadəçilər müəssisəni gözləyə biləcək qeyri-müəyyənliklər və risklər barədə məlumatlı olsunlar. Konservatizm prinsipinin başlıca məqsədi istifadəçilərin, xüsusilə də kənar istifadəçilərin marağını təmin etməkdir, bu da ümumiyyətlə maliyyə hesabatı qarşısında qoyulan məqsədlə üst-üstə düşür. Digər tərəfdən, konservatizm prinsipi gəlir və xərclərin tanınmasının əsasında duran başlıca kriterilərdən biridir. Gəlir o zaman uçota alınır ki, onun alınması üçün möhkəm inam və əsas vardır, xərclər isə o zaman uçotda tanınır ki, onların baş verməsi tamamilə ehtimal oluna biləcək hadisədir, yəni onun baş verməsi labüddür. Odur ki, zənnimizcə həmin prinsipin gəlirlər, xərclər və maliyyə nəticələri barəsində faydalı və obyektiv informasiya formalaşdırılmasında mühüm rolu vardır. Birbaşa gəlirlər və xərclərə aid oluna biləcək prinsiplərdən biri də uyğunluq prinsipidir.

Beləliklə, prinsiplər istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul edə bilməsi üçün tələb olunan faydalı informasiyanın formalaşdırılması prosesində istifadə olunan standartların, metodların əsasında qoyulmuş və hamı tərəfindən qəbul edilmiş ən ümumi ilkin qaydalardır.

Gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin tərfi, uçotu və hesabatının prinsipləri onların avtomatik olaraq maliyyə hesabatlarının elementləri olmasına əsas vermir. Onların maliyyə hesabatının elementləri kimi tanınması üçün müəyyən kriterilərin işlənilib hazırlanması tələb olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ölkədə Konseptual əsaslar və Milli Mühəsibat Uçotu Standartları təsdiq olunana qədər gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin, həmçinin aktivlərin və öhdəliklərin tanınması problemi gündəlikdə durmurdu və normativ sənədlərdə bu barədə kifayət qədər açıqlama verilmirdi. Həmin problem heç uçot üzrə ədəbiyyatlarda da müzakirə obyektinə deyildi. Amma bu o demək deyil ki, əvvəllər həmin problem olmamışdır. Hesablar Planının tətbiqinə dair Təlimatda satışdan gəlirin ya pulun daxil olması ilə, ya da hesablaşma sənədlərinin sifarişçiyə (malalana) təqdim olunması ilə müəyyən edilməsinə (tanınmasına) yol verilmirdi. Göründüyü kimi, gəlirin hesablaşma sənədlərinin təqdim edilməsi anında tanınması formal xarakter daşıyırdı, çünki sənədin təqdim olunması özündə nə iqtisadi və əslində, nə də hüquqi yük daşıyırdı. Sənədin təqdim olunması gəlirin daxil olmasına tam zamanət vermirdi və mal üzərində mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsinə tam təsdiqlənmirdi. Satışdan gəlirin sənədlərin təqdim olunması əsasında müəyyən edilməsi gəlirlərin və deməli, maliyyə nəticəsinin (mənfəətin) məbləğinin real olmayacağını deməyə əsas verirdi. Gəlirin pulun daxil olması əsasında tanınması isə həm gəlirin, həm də maliyyə nəticəsinin (mənfəətin) həcmnin azalmasına səbəb olurdu, çünki bu halda, debitor borcları nəzərə alınmırdı.

Xərclərin tanınması barədə yalnız mühəsibat yazılışı əsasında məlumat əldə etmək mümkün idi: debet 46, kredit 20, 37, 40, 45 və s. Bu yazılış, əslində, xərclərin satışa silinməsi mənasını verirdi. Həmin yazılışın debet 62, kredit 46 yazılışı ilə eyni vaxtda aparılması nəzərdə tutulurdu. Hər iki yazılışın eyni anda tərtib olunması onu göstərirdi ki, xərclər gəlirlərlə eyni vaxtda tanınır. Bu da gəlirlərin və xərclərin tanınmasının Prinsiplər və Konseptual əsasların müəyyən etmiş olduğu ümumi tələbə uyğundur – gəlirlər və xərclər eyni zamanda tanınmalıdır. Ancaq hesablar Planına dair təlimat Prinsiplərə və Konseptual əsaslar kimi gəlirlərin və xərclərin eyni anda tanınması üçün heç bir şərt yaxud tələb qoymurdu, bu da onların tanınmasının real deyil, formal xarakter daşıdığını bir daha sübut edirdi.

Prinsiplər və Konseptual əsaslar gəlirlərin və xərclərin, həmçinin maliyyə hesabatının digər elementlərinin tanınmasını bir proses kimi müəyyən edir. Tanınma prosesi gəlir və xərclərin mənfəət və zərərlər haqda hesabatda daxil olunmasıdır. Həmin hesabatda tanınmalı olan obyekt (gəlir və xərc obyektləri), ona verilən təriflərə uyğun gəlir və aşağıdakı tanınma şərtlərinə cavab verir:

(a) bu obyekt ilə əlaqədar olan istənilən iqtisadi fayda şirkət tərəfindən əldə ediləcək, yaxud itiriləcəkdir;

(b) obyekt dəyərə, yaxud qiymətə malikdir və onu etibarlı şəkildə ölçmək olar.

Prinsiplərdən fərqli olaraq, Konseptual əsaslar tanınma şərtlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirir:

- (a) obyekt (gəlir, xərc) maliyyə hesabatının elementlərinin tərifinə uyğun gəlir;
- (b) obyekt ilə əlaqədar gələcək iqtisadi səmərənin artımı və ya azalması ehtimalının olması;
- (c) obyektin dəyərinin və ya qiymətinin etibarlı səviyyədə müəyyən oluna, qiymətləndirilə və ya hesablanı bilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən şərtlər ümumi xarakter daşıyır. Məsələn, Prinsiplər üzrə (a) bəndi, Konseptual əsaslar üzrə isə (b) bəndi konkret olaraq gəlirə və/və ya xərcə aid edilə bilməz. Gəlir o zaman hesabat elementi kimi tanınma bilər ki, o, gələcəkdə aktivin artması, yaxud öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi faydalara gətirib çıxarsın. Xərc isə o zaman tanınmalıdır ki, o, aktivlərin azalması, yaxud öhdəliklərin artması şəklində gələcək iqtisadi faydaları azaltmış olacaqdır. Görmək çətin deyil ki, sözügedən bəndlər, əslində, gəlirlərə verilən təriflərin mahiyyətindən irəli gəlir. Bundan başqa, nəzərdən keçirilən bəndlərin özləri də ümumi xarakter daşıyır və onların detallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu, xüsusilə gəlirlərə aiddir, çünki gəlirlərin tanınması konkret situasiyalarda iqtisadi faydaların artmasının qeyri-müəyyən olması ilə bağlıdır. Gəlirləri tanımadan həmin gəlirləri yaradan xərcləri də tanımaq mümkün deyil, əgər gəlirlərin yaranması ehtimalı yoxdursa, onda baş vermiş xərclər hesabatda zərərlər kimi tanınmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq praktikada, Beynəlxalq standartlarda, Milli standartlarda, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, monoqrafiyalarda, məqalələrdə və s. mənbələrdə gəlirlərin tanınması daha geniş şəkildə açıqlanır. Konkret olaraq, MHBS 18 və MMUS 6-nı göstərmək olar. Həmin standartlar gəlirin tanınmasında yalnız yuxarıda nəzərdən keçirilən ümumi şərtlərlə kifayətlənmir, bir sıra xüsusi şərtlər müəyyən edirlər. Məsələn, MHBS 18-də malların satışından gəlirin tanınması üçün aşağıdakı xüsusi şərtləri irəli sürür:

- (a) şirkət mallara sahib olma ilə bağlı əhəmiyyətli riskləri və mükafatlandırma alıcının üzərinə keçirmişdir;
 - (b) şirkət adətən sahib olma ilə əlaqələndirilən dərəcədə idarəetmə ilə məşğul olmur və satılmış mallara nəzarət etmir;
 - (c) satışdan gəlirin məbləği etibarlı şəkildə ölçülə bilər;
 - (d) sövdələşmə ilə bağlı iqtisadi faydaların şirkətə müvafiq axınının baş verməsi ehtimal olunandır;
 - (e) sövdələşmə ilə bağlı çəkilmiş, yaxud gözlənilən xərclər etibarlı şəkildə ölçülə bilər.
- Göstərilən normativ sənədlərdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:
- gəlirlərin tanınması bir çox hallarda (bənd (a) və (d)) ehtimallara əsaslanır;
 - gəlirlərin tanınması hüquqi müstəviyə keçirilir (bənd (a) və bənd (b));

- gəlirlərin tanınması üçün etibarlı ölçü vahidinin nədən ibarət olması göstərilir;
- şərtlərin məzmununun forma üzərində üstünlüyü əsasında deyil, formanın məzmun üzərində üstünlüyü əsasında qurulduğu aydın sezilir.

Deyilənlər MHBS 18 hansısa nəzəri, metodoloji və praktiki xarakterli çatışmazlıq ilə izah olunmamalıdır. Həmin nöqsanlı cəhətlər daha çox bazar iqtisadiyyatının qeyri-müəyyənlikləri, baş verən iqtisadi hadisə və faktların hüquqi bazasının mü-kəmməl olmaması, hətta bəzən ziddiyyətli xarakter daşması ilə bağlıdır. Bütün bun-lara baxmayaraq, uçotun nəzəriyyəsi və praktikası indikindən daha dəqiq və univer-sal tanınma kriteriləri hazırlamamışdır. Odur ki, prinsiplərdə və Konseptual əsaslar-da formulə olunmuş tanınma kriterilərinin alternativini yoxdur. Uçot ədəbiyyatlarında onların tənqidi təfsiri verilsə də, həmin kriterilər indiki dövrdə dəyişilməz olaraq qa-lır, onların yalnız detalları dəqiqləşdirilə bilər.

Verilən təriflər, prinsiplər və tanınma kriteriləri özü-özlüyündə gəlirlərin, xərclərin və maliyyə nəticələrinin kəmiyyətini müəyyən etmir. Gəlir və xərcləri dəyər ifadəsində qiymətləndirmədən onların müqayisəsini aparmaq, mənfəət və zərərlərin həcmi-ni, bütövlükdə müəssisənin, həmçinin onun ayrı-ayrı seqmentlərinin rentabellik səviyyə-sini, gəlirliliyini müəyyən etmək mümkün deyil. Qiymətləndirmə olmadan onların maliyyə hesabatının elementləri kimi tanınması belə qeyri-mümkündür, başqa sözlə, qiymətləndirmə gəlirlərin, xərclərin və deməli, maliyyə nəticələrinin tanınmasının başlıca şərtlərindən biri kimi qəbul olunur, baxmayaraq ki, tanınmanın digər şərtləri kimi etibarlı şəkildə ölçmə yalnız sözlərlə ifadə olunan bir kriteridir.

Ədəbiyyat

- [1] “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanunu, 2004;
- [2] Муждународные Стандарты Финансовой Отчетности 1999; издание на русском языке. М.: Аскери-АССА,1999;
- [3] Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual əsasları. Bakı, 2010;
- [4] Муждународные Стандарты Финансовой Отчетности 2009; издание на русском языке. М.: Аскери-АССА,2009;
- [5] Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ./Под ред. проф. Соколова Я.В.- М.:Финансы и статистика,1997;
- [6] Теория бухгалтерского учета: учебное пособие для вузов/Под ред.проф. В.Д. Новодворского.- М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2000;
- [7] Роберт Н. Антони. Основы бухгалтерского учета. Москва,1998;
- [8] Миддлтон Д. Бухгалтерский учет и принятие финансовых решений/Пер. с англ.; Под ред.И.И. Елисеевой.- М.: Аудит, ЮНИТИ,1997;
- [9] Захарьин В.Р. Теория бухгалтерского учета: Учебник - М.:ИНФРА-М.: ФОРУМ,2003.

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI DİNAMİKANIN DAVAMLILIQ BAXIMINDAN TƏHLİLİ

E.Ə. İbrahimov

doktorant, iqtisad elmləri namizədi, dosent,

İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

e-mail: elwen.1977@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 10 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 05 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 10 March 2017; accepted 05 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından təhlil edilməsi, müvafiq təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi üsullar əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın gedişində respublikamızda iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından mövcud vəziyyəti araşdırılmış və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: ölkəmizdə iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından təhlili kifayət qədər geniş dəyərləndirilməmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi, inkişafın prioritetlərinin əsaslandırılması ölkəmizdə iqtisadi dinamikanın davamlılığına dair məqsədli proqramların işlənməsi prosesində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: müasir dövrdə respublikamızda iqtisadi dinamikanın davamlılıq baxımından təhlili əsasında dünya təcrübəsi və milli maraqlar uzlaşdırılmış, yaxın perspektiv üçün prioritetlər müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi artım, davamlı inkişaf, dinamika, rəqabət qabiliyyətlilik, investisiyalar.

Jel Classification: Q01

THE ANALYSES FROM THE POINT OF VIEW OF THE ECONOMIC DYNAMIC IN AZERBAIJAN

Resume

The main purpose of the research is the investigation from the point of view of the durability of the economic dynamic in Azerbaijan, appropriate suggestion and advice. The research has been done on the base of the search ways such as systematic analyses, logical generalization, statistical analyses. As the conclusion of the research the current situation of the economic dynamic by the durability has been researched and analyzed definitely. The limitations of the research by the durability of the

economic dynamic in our country have not been enough estimated. The practical importance of the research is to improve the principles of the provision of the durable economic development, the bases of the progress priorities and on the base of the durable analyses of economic dynamic that can be used in the usage process of the targeted programs.

Key words: economic growth, sustainable development, dynamics, competitiveness, investments.

АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЕЕ УСТОЙЧИВОСТИ

Резюме

Исследование и анализ экономической динамики в Азербайджане с точки зрения ее устойчивости, и разработка соответствующих предложений являлись основной целью исследования. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования как системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. В результате исследования рассмотрено современное состояние экономической динамики в республике с точки зрения ее устойчивости и проведен соответствующий анализ. Ограничения исследования: недостаточно оценен анализ экономической динамики в стране с точки зрения ее устойчивости. Практическая значимость исследования состоит в том, что ее результаты нацелены на совершенствование принципов обеспечения устойчивого экономического развития, обоснование приоритетов развития на ближайшую перспективу, и могут быть использованы в процессе разработки соответствующих целевых программ. Оригинальность и научная новизна исследования: на основе анализа экономической динамики республики в современный период с точки зрения ее устойчивости, определены приоритеты развития с учетом мирового опыта и национальных интересов.

Ключевые слова: экономический рост, устойчивое развитие, динамика, инвестиции.

Giriş. İqtisadi tərəqqinin davamlılığı müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə olunur. Mütəxəssislərin bir qismi davamlılığı rəqabət qabiliyyətlilik kimi, bir qismi xarici təsirlərə dözümlülük kimi, bir qismi işsizliyə və yoxsulluğa qarşı mübarizə, ərzaq təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsi, bir qismi isə sabillik kimi xarakterizə edirlər. Konkret olaraq, davamlı inkişaf terminininə yanaşmalara nəzər saldıqda aydın olur ki, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, iqtisad elmləri doktoru, professor Ə.X. Nuruyevə görə, davamlı iqtisadi inkişafın başlıca problemləri iqtisadi

inkişaf, işsizlik, yoxsulluq, ərzaq təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsidir. Bunun həlli yolu isə davamlı iqtisadi artımın ətraf mühitin mühafizəsi ilə, texniki-texnoloji inkişafın və davamlı insan inkişafı siyasətinin işsizlik probleminin həlli ilə uzlaşdırılmasıdır [1, s. 5-9]. İqtisadçı alim, prof. M. Əhmədovun fikrincə, davamlı inkişaf xarici təsirlərə dözümlü və dinamik surətdə inkişaf deməkdir. Akademik U. Ələkbərov və prof. S. Hüseynov isə davamlı inkişafa daha çox BMT-nin “Davamlı İnkişaf Konsepsiyası” kontekstindən yanaşırlar. Bu alimlər davamlı inkişaf üçün sosial, iqtisadi və ekoloji məsələlərə kompleks yanaşmanı tövsiyə edir. Davamlı inkişaf dedikdə, qeyd edilən hər üç istiqamət üzrə səmərəli olan dinamik proses nəzərdə tutulur. İqtisadçı alim, prof. N. İmanov isə davamlı inkişafın rəqabət qabiliyyətli və müəyyən bir dəhliz üzrə dinamik olaraq artan iqtisadiyyatı tərənnüm etdiyini xüsusi vurğulayır. Uyğun istiqamətlər-də araşdırmalar aparan bir qisim Rusiya alimləri (A.D. Урсул, В.А. Лось, П. Мунин və başqaları) isə iqtisadi inkişafın davamlılığında ekoloji məsələlərə daha çox üstünlük verirlər. Bu alimlərə görə davamlı iqtisadi inkişaf ətraf mühit üçün ən az zərərli və ya zərərsiz olan inkişafdır [2; 5; 12; 13].

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi prinsipləri. Araşdırmalar göstərir ki, alimlərin fikirlərində ümumi bir yanaşma mövcuddur. Belə ki, bütün tədqiqatçılar dinamik tərəqqini, dinamik iqtisadi artımı davamlılığın zəruri şərti kimi qeyd edirlər. Bütövlükdə iqtisadiyyatın davamlılığının başlıca şərti dinamik iqtisadi inkişafı təmin etməkdir. Bu nöqteyi-nəzərdən davamlı inkişaf və davamlı iqtisadi inkişafın əsas ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, hər iki anlayış aşağıdakı beş əsas prinsipə söykənir:

- bəşəriyyətin inkişafının davamlılığı və uzun müddətliliyi;
- təbii resursların istismarı sahəsindəki nisbi xüsusiyyətlər. Bu, texniki və sosial amillərin müasir səviyyəsi ilə, eyni zamanda biosferin insan fəaliyyətinin nəticələrini aradan qaldırmaq qabiliyyəti ilə əlaqədardır;
- cəmiyyətin zəruri tələbatlarını ödəmək və hamının gələcəkdə daha yüksək təminatlı həyata olan ümidinin reallaşdırılmasına şəraitin yaradılması. Tədqiqatlar göstərir ki, bu kimi məsələləri nəzərə almadan uzunmüddətli və davamlı inkişaf sadəcə olaraq qeyri-mümkündür;
- böyük kapital və maddi imkanlara malik olanların həyat tərzinin planetin ekoloji məsələləri ilə, xüsusilə enerji istehlakı ilə uzlaşdırılması;
- dünyada əhali artımının yerin qlobal ekosisteminin dəyişməyə meyilli istehsal potensialı ilə əlaqələndirilməsi.

Hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidinin təmin edilməsi ilk növbədə müvafiq milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılmasını tələb edir. Təcrübə göstərir ki, hər bir ölkənin təbii sərvəti iqtisadi inkişaf üçün ilkin zəmin yaratsa da, bir çox hallarda onun həlledici şərti kimi çıxış etmir. Məsələ burasındadır

ki, nə qədər təzadlı olsa da, bu gün dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin böyük hissəsi təbii ehtiyatlarla zəngindir. Belə vəziyyət hər şeydən əvvəl ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın effektiv reallaşdırılmasına şərait yaradan müvafiq iqtisadi siyasətin olmaması və reallaşdırılmaması ilə şərtlənir. Ümumiyyətlə davamlı inkişafın hər hansı bir ölkənin konkret təmsilində əməli cəhətdən reallaşdırılması məntiqi ardıcılıqla milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin sistemli təhlilini, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini, mövcud iqtisadi münasibətlər sisteminin milli maraqlara nə dərəcədə cavab verməsini və nəhayət onun tənzimlənməsinin forma, metod, miqyas və vasitələrinin müəyyənləşdirilərək dəyərləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycanda iqtisadi dinamikanın təhlili. Azərbaycanın qlobal və regional proseslərə fəal qoşulduğu müasir şəraitdə mövcud iqtisadi realiaqları ehtiva edən bir modelin əsas cəhətlərinin, prinsiplərinin sistemli təhlili göstərir ki, bu gün respublikamızda reallaşdırılması nəzərdə tutulan inkişaf modeli əslində bazar prinsiplərinə, azad sahibkarlığa, beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşməsinə, dinamik iqtisadi artımı, humanitar, sosial istiqamətinin təmin olunması ilə birbaşa bağlı olan bir inkişaf yoludur.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra olan iqtisadi inkişaf dinamikasını bir neçə mərhələyə ayırmaq olar. Belə ki, məlum olduğu kimi, uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrin pozulması nəticəsində 1994-cü ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatında tənzimlənmiş hökm sürmüş, 1995-ci ildən başlayaraq 2003-cü ilə qədər ölkə iqtisadiyyatında dərin iqtisadi islahatlar, sabillik və davamlı inkişaf müşahidə olunmuş, növbəti illərdə isə ölkə iqtisadiyyatında sürətli inkişaf başlamışdır [7; 10].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi iqtisadi dirçəlişin əsasını qoydu. Beləliklə də, ulu öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində sabillik, islahatlar və dinamik iqtisadi tərəqqi dövrü başladı ki, bu da 1995-2003-cü illəri əhatə edir. Sabitlik və davamlı iqtisadi artım ilə xarakterizə olunan bu dövr ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu dövrün ən mühüm hadisələrindən biri də “Əsrin müqaviləsi”nin reallaşmasıdır. Bu müqavilənin reallaşması Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasını daha da sürətləndirərək, ölkəmizi Avropanın enerji təhlükəsizliyində aparıcı tərəflərdən birinə çevirmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, 1996-cı ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa ixrac neft kəmərlərinin istismara verilməsi və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin inşası ilə bağlı sazişin imzalanması, Dövlət Neft Fondunun yaradılması, Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları ilə sıx əməkdaşlıq kimi məsələlər də öz həllini tapmışdır.

Aydındır ki, bazar münasibətlərinə keçidin başlıca tələblərindən biri özəl sektorun inkişaf etdirilməsidir. Məhz bu zərurətdən irəli gələrək, 1993-2003-cü illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, iqtisadiyyatda mülkiyyətin çoxnövçülüüyünün

təmin olunması və sahibkarlığın inkişafı kimi məsələlər də xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Eyni zamanda, MDB-də ilk dəfə olaraq, torpaq islahatlarının aparılması, sahəvi sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin, valyuta bazarının liberallaşdırılması da, məhz 1995-2003-cü illərə təsadüf edir. Həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər nəticəsində müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində dövlətin rolunun məhdudlaşdırılması, bazar institutlarının formalaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün də əlverişli mühit yaradılmışdır. Baxılan dövrün statistik mənzərəsi də təsdiq edir ki, yalnız 1995-2003-cü illər ərzində ÜDM-in orta illik artımı 9 %, adambaşına düşən ÜDM artımı 3 dəfə, özəl sektorun ÜDM-də payı 2 dəfədən çox artaraq 73% təşkil etmiş, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 dəfə, orta aylıq real əmək- haqqı 5,6 dəfə, xarici investisiya qoyuluşları 10, daxili investisiya qoyuluşları isə 5 dəfə artmış, eləcə də istehlak qiymətləri indeksi 1995-ci ildəki 512 %-dən, 2003-cü ildə 2,2 %-ə qədər aşağı düşmüşdür. Bununla da, Cənubi-Qafqaz iqtisadiyyatında müstəqil Azərbaycan Respublikasının payı 50 faizi ötüb keçmişdir [4; s. 214-245; 7; 10].

Nəhayət, Heydər Əliyev ideyaları və iqtisadi strategiyasının uğurla davam etdirildiyi 2004-2014-cü illəri ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişaf dövrü kimi xarakterizə etmək olar. Bu dövr makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, büdcə kəsirinin minimum səviyyəsi, inflyasiyanın idarə olunması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, məqsədli Dövlət Proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın qəbul edilməsi, Dövlət İnvestisiya Proqramları çərçivəsində irimiqyaslı sosial və infrastruktur layihələrinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin daha da artırılması, biznes və investisiya mühitinin köklü şəkildə yaxşılaşdırılması, eləcə də sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafının dəstəklənməsi kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Məhz bu dövrdə, ölkəmizin qazandığı iqtisadi uğurlar nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də dəfələrlə qeyd edilmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

✓ Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan “Doing Business 2015” hesabatında Azərbaycan 189 ölkə arasında 80-ci olmuşdur. Hesabatda ölkəmiz “Mülkiyyətin qeydiyyatı” göstəricisi üzrə dünyada 10-cu, “Biznesə başlamaq” göstəricisi üzrə isə 12-ci olmuşdur.

✓ “Dünya Rəqabət Qabiliyyətliliyi İndeksi 2014-2015” hesabatına əsasən Azərbaycan 144 ölkə arasında 38-ci yer və MDB ölkələri arasında 1-ci yer, o cümlədən makroiqtisadi mühit amilinə görə 9-cu, “inflyasiya alt qrupu” üzrə 1-ci, “ümumi milli yığımın ÜDM-ə nisbəti”nə görə 12-ci, əmək bazarının səmərəliliyinə görə isə

33-cü pillədə qərarlaşmışdır. Bu hesabatə əsasən, ölkəmiz artıq altı ildir ki, MDB məkanında birincidir;

- ✓ Dünya İqtisadi Forumunun nəticələrinə görə İKT üzrə MDB məkanında 1-ci yer;
- ✓ Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “İnsan İnkişafı İndeksində” görə, 2005-ci ildə 101-ci yerdən 2015-ci ildə 187 ölkə arasında 76-cı yerə yüksəlmişdir. Son 10 ildə Azərbaycan insan inkişafı sahəsində ən sürətli irəliləyişə imza atan ölkədir və son 10 ildə postsovet məkanında illik 1,77 artım dərəcəsi ilə ən yüksək göstəriciyə malikdir. Nəticədə Azərbaycan “orta insan inkişafı” ölkələr qrupunu tərk edərək, yüksək insan inkişafı ölkələri kateqoriyasına daxil edilmişdir [11].

Mürəkkəb global iqtisadi proseslər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı inkişaf və makroiqtisadi sabitlik davam etmişdir. Həmçinin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə durumunun mürəkkəbliyi şəraitində milli iqtisadiyyatın əlverişli xarici mövqeyi qorunmuşdur. Həyata keçirilmiş uğurlu iqtisadi proqram və layihələr nəticəsində, 2014-cü ildə ÜDM-in orta illik artımı 2,8 %, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 7,0 %, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi 61 % olmuşdur. Eyni zamanda, adambaşına düşən ÜDM 2004-cü ilə nisbətən 6 dəfə artmış, özəl sektorun ÜDM-də payı 81,9 %-ə çatmışdır. Bu dövrdə (2005-2015-ci illər) ölkə iqtisadiyyatına qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmi davamlı olaraq artmış, sosial və infrastrukturun inkişafına yönələn dövlət investisiyalarının həcmində də dinamik artım qeydə alınmışdır [7; 10; 14]:

- ✓ İqtisadiyyata cəmi investisiya qoyuluşları 3,0 dəfə, o cümlədən xarici investisiya qoyuluşları 2,5, daxili investisiya qoyuluşları isə 4,3 dəfəyə qədər artmış;
- ✓ Ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2003-cü ilə nisbətən 14 dəfədən artıq yüksələrək, 2010-cu ilin sonuna 29 milyard ABŞ dollarını ötmüş (hazırda 40 mlyarda yaxın);
- ✓ Dövlət büdcəsinin xərcləri (xüsusilə sosial və iqtisadiyyat sahələrində) orta hesabla hər il 8,3 % artırılmış;
- ✓ Büdcə kəsiri davamlı olaraq minimum səviyyədə saxlanılmış;
- ✓ Xarici ticarət dövriyyəsi 2005-ci il ilə müqayisədə 2,4 dəfədən çox, o cümlədən ixrac 2,6 dəfədən çox artmış, ticarət saldosu 2004-cü ildən başlayaraq, müsbət olmuşdur. Bu dövrdə xarici ticarət dövriyyəsinin 57,7 %-i, o cümlədən ixracın 59,1 %-i Avropa ölkələrinin payına düşmüşdür.

Həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq sosial sferada da böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir:

- ✓ orta aylıq nominal əməkhaqqı 2003-cü il ilə müqayisədə 2015-ci ildə 6,0 dəfə, əhalinin gəlirləri 7,3 dəfə, adambaşına düşən gəlirlərin həcmi isə 6,1 dəfə artmış;
- ✓ pensianın orta məbləği 2003-cü il ilə müqayisədə 2015-ci ildə 7,4 dəfə, minimum əməkhaqqı isə 4 dəfədən çox artırılmış;

✓ 2003-cü ildən etibarən ölkədə 1102 mini və yaxud 74,4 %-i daimi olmaqla 1480 mindən çox yeni iş yeri yaradılmış, 2161 yeni məktəb binası, 400-dən çox səhiyyə obyektı və digər sosial obyektlər tikilib istifadəyə verilmişdir;

✓ yoxsulluq səviyyəsi 2015-ci ilin yekunlarına görə, 2003-cü ildəki 44,7 faizdən 4,9 faizədək enmişdir.

Qlobal və regional səviyyədə gedən mürəkkəb iqtisadi proseslər dünya iqtisadiyyatına öz təsirini göstərmişdir. Güclü xarici iqtisadi və maliyyə təzyiqləri şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatında əldə edilmiş iqtisadi uğurlar sonrakı illərdə də davam etdirilmiş, bütün göstəricilər üzrə dinamik artımlar təmin edilmişdir. Həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər nəticəsində 2014-cü ildə ölkənin inkişafını xarakterizə edən əsas makrogöstərici - ümumi daxili məhsul istehsalı 2,8 faiz və ya müqayisəli qiymətlərlə 832,0 milyon manat artaraq, 59,0 milyard manata çatmış, əhalinin hər nəfərinə həcmi 6268,0 manat (7990,8 ABŞ dolları) olmuşdur. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əlavə dəyəri 7,0 faiz artaraq, ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 57,0 faizdən 61,0 faizədək yüksəlmiş, neft-qaz istehsalı və emalı sahələrinin payı isə 39,0 faiz təşkil edərək 4,0 faiz azalmışdır. Özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 81,0 faizini təşkil etmiş, ümumi istehsalın 91,8 faizi sənaye mallarının (əmtəələrin), 8,2 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin istehsalı hesabına yaradılmışdır. Dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq agentliklərinin investisiya reytinginə görə, ölkəmiz 144 ölkə arasında 46-cı, MDB ölkələri arasında isə birinci yerdə olmaqla, Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan malik olduğu reytingi saxlayan yeganə ölkədir. Müstəqillik illərinin ən yüksək investisiya fəallığı 2012-ci ilə təsadüf edir. Bütün maliyyə mənbələrindən ölkə iqtisadiyyatına 21,9 milyard manat (27,9 milyard ABŞ dolları) və ya 2013-cü ilə nisbətən 2,1 faiz çox investisiyalar yönəldilmişdir. Daxili investisiyaların həcmi 12,7 milyard manat (16,2 milyard ABŞ dolları), xarici investisiyaların həcmi isə 9,2 milyard manat (11,7 milyard ABŞ dolları) olmuşdur. Bütün investisiyaların 19,6 milyard ABŞ dolları qeyri-neft sektoruna, 8,3 ABŞ dolları isə neft sektoruna yönəldilmişdir. Birbaşa xarici investisiyaların həcmi 9,0 faiz artmış və 11,5 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2014-cü ildə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 17,6 milyard manat vəsait yönəldilmiş, onun 75,4 faizi və ya 12,7 milyard manatı tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 1,7 faiz azalmış, tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmiş vəsait isə 7,6 faiz çox olmuşdur [10, s. 404-408].

Azərbaycan Respublikası 2016-cı ildə də öz inkişafını davam etdirmiş, əsas gəlir mənbəyi olan neft ölkəyə 3-4 dəfə az gəlir gətirməsi ilə 59987,7 milyon manatlıq və ya 2015-ci ildəkindən 3,8 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilsə də, qarşıya qoyulmuş məsələlər öz həllini tapmışdır. Yola saldıığımız ildə ümumi daxili məhsu-

lun 39403,1 milyon manatı, yəni 65,7 faizi iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin, 34,3 faizi (20584,6 milyon manatı) isə neft-qaz sektorunun payına düşmüşdür. ÜDM-in əhalinin hər nəfərinə düşən dəyəri 6223,8 manat olmuşdur [10; 13].

İl ərzində qeyri-neft sənaye istehsalı 5 faiz, kənd təsərrüfatı isə 2,6 % artmışdır. 2016-cı il ərzində 3,7 milyard dolları daxili mənbələr hesabına olmaqla, ümumilikdə 11,7 milyard dollar investisiya cəlb edilmişdir. Həyata keçirilən qabaqlayıcı tədbirlər sayəsində Neft Fondunun valyuta ehtiyatları qorunmuş, qiymətlərin 3-4 dəfə azalmasına baxmayaraq, Fondun vəsaitləri 4 % azalmışdır. Hazırda Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda 33 milyard dollar vəsait mövcuddur [10; 11; 14].

Təhlillər göstərir ki, Dünya Bankının 2016-cı il üzrə "Doing Business" hesabatında Azərbaycan 65-ci yerdədir. Eyni zamanda, Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesablamalarına görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətliyinə görə, 3 pillə irəliləyərək 40-cı pillədən 37-ci pilləyə qalxmışdır ki, bu da MDB məkanında müvafiq göstərici üzrə birinci yer deməkdir.

2016-cı ildə sosial məsələlər də diqqət mərkəzində olmuşdur. İl ərzində bir sıra sosial problemlər öz həllini tapmış, eləcə də sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində qərarlar qəbul edilmişdir. 2016-cı ildə maaşlar 7 faiz, pensiyalar 8 faiz artmış, il ərzində 485 məktəb təmir edilmiş, 29 yeni məktəb, 41 xəstəxana tikilmiş və ya təmir edilmişdir [13].

Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər sayəsində artıq müxtəlif xidmət sahələrində inkişaf templəri nəzərə çarpmaqdadır. Bunun bariz nümunəsi kimi, 2016-cı ildə ölkəmizə gələn turistlərin sayında 11% artım olmuşdur [13].

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, 2016-cı ilin sentyabr ayının 1-nə ölkənin bank və bank olmayan kredit təşkilatlarının kredit portfelini milli valyuta ekvivalentində 16839,7 milyon manat təşkil etmiş, onun 13211,3 milyon manatı uzunmüddətli kreditlər olmuşdur. Kredit portfelini 2015-ci il sentyabr ayının 1-i ilə müqayisədə 16,2 faiz azalmışdır. Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği ümumi kredit portfelinin 9,5 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin banklardakı əmanətlərinin milli valyuta ekvivalentində məbləği 2016-cı il sentyabr ayının 1-nə 7931,9 milyon manat təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, ilin yanvar-noyabr aylarında inflyasiya 12,1 % olmuşdur ki, bu da 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8,4 % çoxdur.

Nəticə. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığı istiqamətində aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, ölkədə müsbət iqtisadi dinamika təmin olunmuşdur. Bununla belə, əldə edilən dinamikanın neftin qiymətinin aşağı düşməsi, milli valyutanın dollar qarşısında ucuzlaşması ilə zəifləməsi iqtisadi tərəqqinin davamlılığının hələlik tam etibarlı olmadığını deməyə əsas verir. Başqa sözlə desək,

iqtisadi tərəqqinin davamlı və etibarlı dinamikasının saxlanması bir sıra tədbirlərin reallaşdırılmasını artıq zərurətə çevirmişdir:

- iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi və neftdən asılılığın azaldılması;
- regionların ixtisaslaşdırılması və ayrı-ayrı regionlara konkret ixtisaslaşma istiqamətlərində dövlət dəstəyinin göstərilməsi;
- ixrac proseslərində dövlətin yaxından iştirakı zəruridir. Belə ki, sərhəd-gömrük proseslərinin sadələşdirilməsi istiqamətində atılan addımlara baxmayaraq, ixrac proseslərində müəyyən çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Ona görə də dövlət tərəfindən məhsulların alınması və xarici bazarlarda reallaşdırılması məsələsi də nəzərdən keçirilə bilər. Bu halda, qeyri-neft sektorundan ölkəyə valyuta daxil olmaları arta bilər ki, bu da iqtisadi tərəqqinin davamlılığı, xüsusilə neftin qiymətinin azalması, manatın ucuzlaşması kimi hallara qarşı dözümlülüyü artırmaqla bilər. Öz növbəsində bu kimi problemlərin səmərəli həlli yaxın gələcək üçün respublikamızda bütün istiqamətlər üzrə işlənib hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”nin başlıca istiqamətlərinin prinsiplərinə, məqsədlərinə və metodologiyasına əsaslanmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

- [1] Nuriyev Ə.X. “Davamlı inkişaf konsepsiyası: mahiyyəti, hazırlanma səbəbləri, məqsədləri və reallıqları”, “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, № 3(9) 2015, səh 4-11
- [2] Əsgərov Ə., Hüseynov S.Y. və b. “Davamlı insan inkişafı”, Bakı, ADİU, 2009, 494 s.;
- [3] Vəliyev D.Ə. “Azərbaycanın qlobal iqtisadi mühitə inteqrasiyası”, “Bakı, Adiloğlu, 2008, 428 səh.;
- [4] Heydər Əliyev irsi. Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. “Azərbaycan” nəş., 2006. s. 783.
- [5] Əhmədov M.A. “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı, “Azərneşr”, 2003, s. 520.
- [6] Aliyev İ., Hüseynov S. və Əsədov A. “Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf”, Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2012, 475 səh.
- [7] Aliyev İ. “Ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları genişlənir”, Azərbaycan qəzeti, 26 Noyabr 2013.
- [8] Zengin E. “Davamlı inkişaf və vahid ekoloji siyasət: Türkiyə və Azərbaycan”. Bakı, Adiloğlu, 2007, s.260.
- [9] Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyev Q.A. “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar, perspektivlər.” Bakı, 2016.
- [10] Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2016, Bakı, 2016, 824s

- [11] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəaliyyəti haqqında hesabatlar, 2013, 2014, 2015, 2016.
- [12] Урсул А.Д., Лось В.А. “Устойчивое развитие”. М.:, Агар, 2000, 256 стр.
- [13] Мунин П. “Теория устойчивого развития”. М.:, Ленанд, 2015, 312 стр.
- [14] <http://www.stat.gov.az/source/transport/>
- [15] http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_
- [16] <http://www.worldbank.org/> - Всемирный банк;
- [17] www.wto.org - Всемирная торговая организация;
- [18] www.imf.org - Международный валютный фонд

KEYFİYYƏT TƏMİNATININ TRANSAKSIYA XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

R.Ə. Əlizadə

i.e.f.d., Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 03 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 05 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 03 March 2017; accepted 05 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi inkişaf etməkdə olan iqtisadi sistemdə bazar münasibətləri şəraitində transaksiya xərclərinin mahiyyətinin, xarakteristikasının, keyfiyyətini təmin etmək üçün yaranma prinsiplərinin tədqiqidir. Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik hesablama-konstruktiv, müqayisəli təhlil, monoqrafik və digər elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafında məhsulda və ya keyfiyyət sistemində ortaya çıxan uyğunsuzluqların səbəblərinin müəyyən edilməsi və bu səbəblərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən təhlil və bərpaedici fəaliyyətlərin yaratdığı məsrəflərin elmi cəhətdən araşdırılaraq, davamlı inkişaf kontekstində ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq integrasiyasını təmin etmək, bununla da xərclərin tədqiqində daha bir elmi yeniliyə yol açmaqdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: iqtisadi sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: transaksiya xərcləri, milli iqtisadiyyat, keyfiyyətin təminatı, beynəlxalq integrasiya, xərc.

JEL Classification Codes: D23

TRANSACTIONAL COSTS ANALYSIS OF QUALITY ASSURANCE

Abstract

Research objective – Study of the development principles of transactional costs at an emerging market economy in terms of nature, characteristics, quality guarantee of transactional costs. The research process employs statistical-economical, constructive, comparative analysis, monographic and other scientific methods. The research is designed to find a scientific innovation in the study of costs, ensuring international integration of the national economy in the context of sustainable development, by determining the reasons of discrepancies that emerge in product and/or quality in national economy and conducting a scientific study of the costs created by analysis and reparative activities aimed at removing these reasons. The practical significance

of the research can play a positive role in improving scientific and practical knowledge of specialists that work and conduct researches in this field.

Keywords: transactional costs, National Economy, Quality Assurance, international integration, expense

АНАЛИЗ ТРАНСАКЦИОННЫХ ЗАТРАТ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА

Резюме

Цель исследования - изучение принципов развития транзакционных издержек в зарождающейся рыночной экономике с точки зрения сущности, характеристики и гарантии качества операционных издержек. В процессе исследования используются сравнительный анализ, статистическо-экономический, конструктивный, монографический и другие научные методы. Исследование разработано с целью: применения научных инноваций в изучении затрат, обеспечения международной интеграции национальной экономики, в контексте устойчивого развития, путем определения причин расхождений, возникающих в продукте и / или системе контроля качества в народном хозяйстве, которые выявляются) с помощью анализа и реконструктивных мероприятий, направленных на устранение этих причин. Практическая значимость исследования: может сыграть положительную роль в улучшении научных и практических знаний специалистов, которые работают и ведут исследования в этой области.

Ключевые слова: транзакционные издержки, национальная экономика, обеспечение качества, международная интеграция, расход.

Giriş. Keyfiyyət təminatının transaksiya xərci anlayışı keyfiyyətin müəyyənlişdirilməsi prosesində meydana gələ biləcək səhvləri qabaqlamaq məqsədi ilə həyata keçirilən fəaliyyətlərin, planlı keyfiyyət muayinələrinin və məmulatın istehsalı zamanı və ya müştərilərə təslimindən sonra yaranan səhvlərin nəticəsində ortaya çıxan məs-rəflər formasında təyin oluna bilər.

Keyfiyyət istehlakçı ehtiyaclarını ən yüksək iqtisadi səviyyədə qarşılamağı məqsəd qoyan mühəndislik və istehsalat xarakteristikalarının birləşməsidir. İstehlakçı tələblərini vaxtlı-vaxtında maksimal səviyyədə qarşılamaq məqsədi ilə müəssisə təşkilatın istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyət kriterilərinin təmin edilməsi və inkişaf etdirilməsi yolundakı səylərini birləşdirib koordinasiya edir ki, bu sistemə də ümumi keyfiyyət yoxlaması deyilir [4].

Toplam keyfiyyətə nəzarət fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində müəyyən xərc ünsürləri ölçmə meyarları olaraq istifadə edilir. Keyfiyyətə nəzarətin qeyri-kafiliyindən doğan xərclərlə fəaliyyət nəticəsində ortaya çıxan xərclər müxtəlif üsullarla müqayisə olunaraq, lazımi tənzimləmələr edilir.

"Keyfiyyət xərcləri" termini müxtəlif iqtisad alimləri tərəfindən araşdırılaraq, fərqli yanaşmalar ifadə edir. Bəzi alimlər keyfiyyət xərclərini keyfiyyətə çatma xərcləri olaraq izah edirkən, bəziləri keyfiyyət xərclərini biznes xərci olaraq adlandırmışlar. Keyfiyyət mütəxəssislərinin yeni şərtləri keyfiyyət xərclərini qeyri-kafi keyfiyyətin (əsas da, qüsurlu işi tapma və qüsursuz hala gətirmə xərcləri) səbəb olduğu xərclər olaraq təyin edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəçilər, "keyfiyyət xərcləri" terminini istifadə etdikləri zaman, qeyri-kafi keyfiyyətin səbəb olduğu xərclərdən bəhs edirlər.

Keyfiyyət sistemində keyfiyyət planları çərçivəsində alınan hər cür tədbir ümumi xərcin yaranma səbəbinə görə iki kateqoriyaya bölünür:

- * daxili müvəffəqiyyətsizlik;
- * xarici müvəffəqiyyətsizlik.

Daxili və xarici müvəffəqiyyətsizlik səbəbindən yaranan transaksiya xərcləri bir-bəşə nəzarət edilə bilən və keyfiyyət səviyyəsi aydınlaşdırıla bilən xərclər deyildir.

Keyfiyyət planı çərçivəsində edilən müayinə, test və təcrübələrdə bəzi məhsulların təmir və ya yenidən emal ilə istənilən keyfiyyətin spesifik xüsusiyyətlərini təmin edən qərar verilə bilər. Bu vəziyyətdə uyğunsuzluğun aşkar olunduğu məhsullar digər standartlara uyğun olan məhsullardan ayrılaraq hansı əməliyyatlarla təkrar istehsal ediləcəyinə qərar verilir. Planlar hazırlandıqdan sonra lazımi təmir və ya yenidən emal fəaliyyətləri tətbiq olunaraq, keyfiyyət təmin olunur və məhsulun istehsalı prosesi həyata keçirilir. Bütün bu əməliyyatlar əsasında bir sıra əlavə transaksiya xərcləri meydana gələ bilər.

Bu çərçivədə həyata keçirilən fəaliyyətlərdə

- * işçilərə çəkilən xərclər,
- * materiala çəkilən xərclər,
- * planlaşdırmaya çəkilən xərclər,
- * anbarda saxlama xərcləri

daxili müvəffəqiyyətsizlik xərcləri olaraq nəzərə alınır [5], [6].

Keyfiyyət təminatının transaksiya xərcləri məhsulda və ya keyfiyyət sistemində ortaya çıxan uyğunsuzluqların səbəblərinin müəyyən edilməsi və bu səbəblərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən təhlil və bərpaedici fəaliyyətlərin yaratdığı məs-rəflərdir.

Uyğunsuzluğun səbəblərini ortaya çıxaran təhlillər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1. Pareto qanunu və ya prinsipi keyfiyyətə hansı faktorların daha əhəmiyyətli dərəcədə təsirinin araşdırılması üçün tətbiq edilir.

2. Səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili bir uygunsuzluğun mümkün olan bütün səbəblərinin müxtəlif kateqoriyaları üzrə qruplaşdırılaraq təsbit edilməsini təmin edən qrafik bir təhlildir ki, bu da məlumatların toplanması və beyin fırtınası texnikası ilə dəstəklənir.

3. Qüsurlar və müvəffəqiyyətsizlik təhlili qüsurları müvəffəqiyyətsizlik rejimlərinə görə paylamalarının təsbit edildiyi və eyni zamanda sistem işçilərinin müvəffəqiyyətsizliyinin təsirlərini ölçən statistik təhlil növüdür.

Qiyətləndirmə keyfiyyətin təminatının transaksiya xərcləri məhsulu lazım olan xüsusiyyətlərdə və keyfiyyətdə istehsal etmək üçün aparılan bütün müayinə, ölçmə və qiymətləndirmə xərcləri Cozef Juran tərəfindən təsnifləşdirilərək aşağıdakı fəaliyyətlərə görə qruplaşdırılmışdır: [3]

* daxil olan əsas vəsait, material və xammalların müayinələri üçün çəkilən xərclər;

* müayinə, test, müşahidə və təcrübələr üçün çəkilən xərclər;

* keyfiyyət yoxlayıcısı avadanlığının təmin edilməsi üçün çəkilən xərclər;

* anbarlardakı malların keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün edilən testlərə görə çəkilən xərclər.

Ümumi şəkildə araşdırdıqda, keyfiyyət təminatının transaksiya xərclərinin qiymətləndirilməsi yalnız məhsulun keyfiyyət xarakteristikalarının müştərilər və digər maraq dairələri nümayəndələri tərəfindən təqdim olunan tələbələrə uyğunluq dərəcəsinə əsaslanmır. Belə dəyərləndirmə müəssisəyə aid olan bütün transaksiyaları: müştərilərin axtarılması üçün çəkilən xərcləri, ilkin danışıqlardan, təqdim olunan məhsul və xidmətdən başlayaraq, tullantıların kənarlaşdırılmasına qədər bütün prosesləri, bir sözlə, istehsaldan istehlaka qədər olan bütün mərhələlərdə əks olunan transaksiya xərclərini əhatə edir.

Təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirtmək üçün keyfiyyət təminatının transaksiya xərclərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək lazımdır [5], [3], [11]:

- istehlakçı tələbinin yüksəldilməsi üçün informasiya toplanması və əlaqələrin yaradılması [12];

- hansı məhsula (işə və xidmətə) tələbatın olduğu barədə sorğunun aparılması, müşahidənin keçirilməsi, təkliflərin hazırlanması, müqavilənin bağlanması üçün danışıqların aparılması, müqavilənin imzalanması;

- tərəflərin maraqlarının təminatı, yəni tərəf-müqabilinə veriləcək güzəştlərin şərtləndirilməsi, mübadiləsi reallaşmış məhsulların keyfiyyətinə zəmanət haqqında razılaşma;

- mübadilə prosesi, yəni məhsulların yüklənməsi, daşınması və saxlanması əməliyyatları, həmçinin xidmətlərin göstərilməsi üçün çəkilən əlavə transaksiya xərcləri [5];

- nəzarət, yəni auditor yoxlamaları, ilkin, cari və yekun nəzarət, ilk nümunələrin sınağı, məhsulun qəbulu, son sınağı, reklam;

- uyğunlaşma, yəni məhsuldan (xidmət və görülən işdən) məmnunluğun təsdiqi məsələlərinin aktuallaşdırılması [1];

- suboptimal razılaşma şərtlərinə düzəlişlər, güzəştlərinin tələb olunması, əsas şərtlərin dəyişilməsi;

- strateji mövqelərin zəifləməsi, yəni istehlakçı tələbinin azalması, bazar mövqeyinin zəifləməsi və bazar payının azalması;

- razılaşmanın tamamlanması, yəni məhsulun (işin, xidmətin) dəyərinin ödəmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, artıq işçi heyətinin azad edilməsi;

- son sənədlərin rəsmiləşdirilməsi və s.

Məhsulun (işin və xidmətin) keyfiyyəti ilə bağlı olan transaksiya xərclərinin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, müəssisə üçün onların qiymətləndirilməsi də ciddi problemdir. Bunun üçün firmadaxili hesabat sisteminin məlumatları kifayət etmir. Yaxın vaxtlara qədər keyfiyyətlə bağlı olan transaksiya xərclərinin qiymətləndirilməsi üçün əsasən dolaylı üsullardan istifadə olunurdu. Belə ki, müəyyən xidmətlərin həyata keçirilməsinin əsas parametrləri barədə empirik məlumatların köməyi ilə xərclərin nisbi ölçülərindəki fərqləri qiymətləndirmək mümkün olur. Bu yolla müxtəlif sazişlərin effektivliyini müəyyən etmək mümkün olmasa da, aşkar edilmiş meyllərdən kifayət qədər dəqiq dəyərləndirmə kriteriləri kimi istifadə etmək olar.

Tələbatın ödənilməsində keyfiyyət uyğunluğu müvafiq sahədə koordinasiya tədbirlərinin reallaşması, keyfiyyət planlaşdırması, müəssisədə təşkilati işlərin reallaşdırılması, həmçinin ətraf mühitlə səmərəli əlaqənin saxlanılmasını bir sistem kimi əhatə etməlidir. Bununla bərabər, qarşıya belə bir məqsəd qoyulur ki, keyfiyyət təminatının transaksiya xərcləri stabil gəlirə malik olmağa imkan verən rəqabətə davamlılığı təmin etməlidir [8].

Hər bir təsərrüfat subyekti arasında baş verən mübadilə prosesləri (mal, xidmət, mülki hüquq mübadiləsi) öz-özlüyündə transaksiyadır. Bu zaman transaksiya xərcləri adı altında analogi mübadilə razılaşmalarının yerinə yetirilməsində meydana çıxan xərclərin miqdarı əldə olunan xidmət və koordinasiya formaları növündən asılıdır [6].

Keyfiyyətin idarə edilməsi üçün sisteminin optimallaşdırılması həllində iki əsas məqamı: xarici və daxili mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Keyfiyyətin təminatının idarə olunmasının səmərəliliyini qiymətləndirməyə transaksiya xərclərinin müqayisəsi imkan verir ki, bu da öz növbəsində iki aspekt hesabına reallaşdırılır:

- 1) müəssəsin daxili imkanları hesabına;
- 2) xarici əlaqələrdən istifadə etməklə.

Keyfiyyət təminatının transaksiya xərcləri sahəsində məsələnin həllində əsas üç parametri nəzərə almaq lazımdır: xidmətin xüsusiyyəti, kənardan satınalma əməliyyatlarının şəffaflığı və nailiyyətlərin müqayisə edilən olması.

Konkret halda xidmətin xüsusiyyət adı altında müəyyən transaksiya çərçivəsində razılaşmada iştirakçı olan tərəf-müqabilin bacarığı başa düşülür. Həmin tərəf-müqabili digər mübadilə münasibətlərində öz investisiyaları hesabına məqbul səviyyəli gəliri təmin etməlidir. Keyfiyyətlə əlaqədar yuxarı səviyyəli xidmətin parametrləri onun müəssisənin strukturuna integrasiyasını tələb edir. Bir müəssisənin təşkilat nöqteyi-nəzərdən digər müəssisədə standart kimi qəbul olunma halı da istisna olunmur [2].

Məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması bir sıra transaksiya xərclərinin və iqtisadi baxımdan aşağıdakı itkilərin yaranmasına səbəb olur .

* Keyfiyyət uyğunsuzluğu səbəbi ilə məhsulları aşağı qiymətlərlə reallaşdırma xərcləri,

* Satışı zəif olan məhsulların satışını yüksəltmək üçün aşağı qiymətə reallaşdırma xərci və s.

Keyfiyyətin təmin edilməsində transaksiya xərclərinin təhlilini aparmaq üçün keyfiyyət strategiyası tətbiq edilir.

1. Qüsurlu məhsul xərclərini sıfıra endirmək üçün birbaşa cəhd etmək,
2. İnkişaf üçün doğru önləyici fəaliyyətlərə sərmayə yatırmaq,
3. Nəticələrə görə qiymətləndirmə və xərclərin aşağı salınması,
4. Daha çox inkişaf üçün davamlı tədbir fəaliyyətlərini təqib və yenidən istiqamətləndirmə.

Strategiyanın təməl fəlsəfəsi isə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- hər qüsurlu istehsalın bir təməl səbəbi vardır;
- bu səbəblər aşkarlanaraq, aradan qaldırıla bilər;
- keyfiyyətsiz məhsul istehsalının qarşısını alaraq transaksiya xərclərini daha aşağı salmaq mümkündür.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq müəssisələrdə yaranan keyfiyyət xərcləri, hazır məhsulların və xidmətlərin məqsədlərə nə dərəcə yaxınlaşdığını, varsa, kənarlaşmanın nə səviyyədə olduğunun müəyyən olunması və bunun səbəblərinin araşdırılıb lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından, rəhbərliyə böyük faydalar verə biləcəyini göstərmək olar.

Keyfiyyətin təmin olunmasına çəkilən transaksiya xərclərinə olan nəzarəti həyata keçirtmək üçün keyfiyyət ölçmə mexanizmlərini müəssisədəki keyfiyyət parametrlərini analiz etməyə çəkiləcək minimum xərclər şəraitində maksimum iqtisadi mənfəət

təmin edə biləcək bir qiymətləndirmə mexanizmi Beynəlxalq sistemin yaradılacağı təqdirdə mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1] Abbasov Ə.M., Bağırov M.M. və b. İzahlı terminlər lüğəti, II cild. Bakı, Nurlan, 2005, 546 s.
- [2] Abbasov Q.Ə. Məhsul istehsalına məsrəflərin uçotu. Maliyyə və uçot, N9-20, 1998
- [3] Abbasov İ.M. Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996, 116 s.
- [4] Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti, Bakı, 2005, 421 s.
- [5] Axundov Ş. Marketingin əsasları, Bakı, 2001, 572 s.
- [6] Cozef E. Stiglits Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar, Bakı, 2004, 317 s.
- [7] Бабарыкин С.В. Возникновение и развитие теории учета затрат в США и Великобритании. Бух. учет №3, 1997
- [8] Бернастайн Л.А. Анализ финансовой отчетности. Москва, Финансы и статистика, 1996
- [9] Бляхман Л. Основы функционального и антикризисного менеджмента. М. Экономика 1999, 380 с.
- [10] Большой экономический словарь, Москва, Институт новой экономики, 1998, 864 с.
- [11] Капелюшкин Р.И. Категория транзакционных издержек // Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. Сборник статей института коммерческой инженерии. Москва, ИКИ, 1994
- [12] Ronald Coase H. (1937). "The Nature of the Firm" *Economica*(*Ekonomy*), N.S., 4(16), pp. 386-405. "The Problem of Social Cost" of *Law and Economics*, (1960). pp. 1-44.
- [13] Williamson, Oliver E. (1981). "The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach", "The American Journal of Sociology", Cilt 87(3), say. 577 say. 548.
- [14] Arnold C. Harberger. Projekt Evolution for Next Decade II Economic development instate. October, 1992
- [15] Alhian A., Demsetz H. Production information Cost and Economic Organization. *American Economic Review*. 1972-LXII. N5, PP 777,795
- [16] Jensen M.C., Meckling W.H. Theory of the Firm: Managerial Behavior. Agency Costs and Ownership Structure. II. *Journal of Financial Economics*. 1976, V3, N4, PP. 305-360
- [17] <http://www.juran.com>
- [18] <http://asq.org/learn-about-quality/cost-of-quality/overview/overview.html>
- [19] <http://softwaretestingfundamentals.com/cost-of-quality/>
- [20] <https://www.ifbhh.de/qualitaetssicherung/>

EFFEKTIV RƏQABƏT MÜHİTİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN DÖVLƏT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

N.Q. Hacıyeva

i.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: nadjiba_h@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 19 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 19 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Mövcud reallıqları nəzərə alaraq milli iqtisadi inkişafın optimal inkişaf strategiyasının seçilməsi, milli iqtisadiyyatın daxili və xarici bölmələrinin optimal əlaqəsinin təmin edilməsi, resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelindən tədricən texnoloji cəhətdən rəqabət qabiliyyətli inkişafa keçid üçün zəruri iqtisadi, texniki-texnoloji, təşkilati potensialı formalaşdırmaq lazımdır. Real bazarda rəqabət mühiti bazara daxil olma imkanlarının geniş və ya məhdud olması ilə və bu prosesə dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi, onun təsir vasitələrinin sayı və s. ilə ölçülür. Apardığımız təhlil bir daha göstərdi ki, indiyə qədər istər nəzəri, istərsə də metodiki yanaşmalar müasir rəqabət mühitinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün kifayət etmir və onun vəziyyətini tam xarakterizə etməyə çətinlik çəkir. Bu isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin rolunun elmi araşdırmalara əsaslandırılmasını təsdiq edir ki, bu da məqalənin elmi və praktiki əhəmiyyətini təyin edir.

Açar sözlər: rəqabət mühiti, milli iqtisadiyyat, rəqabət qabiliyyətlilik, dövlət tənzimlənməsi, tənzimləmə mexanizmləri.

JEL Classification Codes: D41

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО МЕХАНИЗМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ

Резюме

Принимая во внимание реалии разработки стратегии оптимального развития национальной экономики, обеспечения оптимального сочетания отечественных и зарубежных отраслей народного хозяйства, переход от основанного на ресурсы модели экономического развития постепенно к развитой, с точки зрения технологической конкуренции, делает необходимым формировать эконо-

мический, технико-технологический, организационный потенциал. Конкурентная среда на реальном рынке измеряется широким спектром возможностей или ограничениями для выхода на рынок, степени государственного вмешательства в данный процесс, количеством средств влияния и так далее. Наш анализ показал, что до сих пор, будь то теоретические или методологические подходы к анализу и оценке конкурентной среды и ее статусу не достаточны, чтобы полностью ее охарактеризовать. Это в свою очередь подтверждает актуальность научных исследований о роли государственных регулятивных механизмов в повышении конкурентоспособности национальной экономики, научную и практическую значимость статьи.

Ключевые слова: конкурентная среда, национальная экономика, конкурентоспособность, государственное регулирование, механизмы регулирования.

THE BASIC DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF THE STATE MECHANISM OF PROVIDING EFFECTIVE COMPETITIVE ENVIRONMENT

Abstract

Taking into account the realities of the development of the strategy for optimal development of the national economy, ensuring the optimal combination of domestic and foreign branches of the national economy, the transition from a resource-based model of economic development to development in terms of technological competition makes it necessary to form the economic, technical, technological and organizational potential. The competitive environment in the real market is measured by a wide range of opportunities or restrictions for entering to the market, the degree of state intervention on the process, the number of influence tools, and so on. Our analysis showed that until now, whether theoretical or methodological approaches to the analysis and evaluation of the competitive environment and its status are not sufficient to fully characterize it. This, in turn, confirms the relevance of scientific research on the role of state regulatory mechanisms in enhancing the competitiveness of the national economy, the scientific and practical significance of the article.

Keywords: competitive environment, national economy, competitiveness, state regulation, regulatory mechanisms.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi böhranlara qarşı dayanıqlı və inkişaf baxımından davamlı olması onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadi təhlükəsizliyinin gözlənilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatların açıqlığı və dünya iqtisadiyyatına integrasiyası intensivləşir və belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmədən, ölkədə davamlı inkişafı əslində təmin etmək mümkün deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi göstərir ki, qloballaşma milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi, səmərəliliyi, iqtisadi təhlükəsizliyi və nəhayət onların effektiv qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təmin edilməsi, son nəticədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Bütün bunlar öz növbəsində mövcud reallıqları nəzərə alaraq milli iqtisadi inkişafın optimal inkişaf strategiyasının seçilməsi çox zəruridir. Bu zaman ilk növbədə tərtib olunan strateji proqramların reallaşması imkanları müəyyənləşdirilməli və onlar çevik olmaqla davamlı inkişafı təmin etmək üçün vaxtaşırı yeniləşməli və korreksiya edilməlidir. Bu zaman qarşıda duran ən vacib problemlərdən biri milli iqtisadiyyatın daxili və xarici bölmələrinin optimal əlaqəsinin təmin edilməsi, başqa sözlə desək, onun açıqlığının optimal həddinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bütün bu vəzifələri uğurla həyata keçirmək üçün respublikamızda, əvvəla, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı indiki və gələcək nəsillərin maraqları nəzərə alınmaqla səmərəli istifadə olunmalı, ikincisi, resurslara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelindən tədricən texnoloji cəhətdən rəqabət qabiliyyətli inkişafa, başqa sözlə innovasiyalı davamlı inkişaf modelinə keçid üçün zəruri iqtisadi, texniki-texnoloji, təşkilati potensialı formalaşdırmaq lazımdır. Nəhayət, bu problemləri əməli cəhətdən ölkə daxilində və xaricdə səmərəli reallaşdırmaq üçün milli rəqabət strategiyası formalaşdırmaq zəruridir. Bir tərəfdən ölkə milli iqtisadi təhlükəsizlik prinsiplərini gözləməlidir (daxili bazarı və milli istehsalı qorumalı), digər tərəfdən liberal prinsiplər əsasında dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Perspektivdə səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşması baxımından onların optimal tətbiqi hədlərinin gözlənilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Daha bir təzahürün, yəni təsərrüfat subyektlərinin inhisarların təcrübəsindən istifadə etməsi hallarının olmasını da danmaq olmaz. Ona görə, məhz böhran və təhlükələrin artdığı bir zamanda inhisarların yaranması halları da çoxalır, bir növ inhisarların yaranması böhranların nəticəsi kimi çıxış edir. TMK məhz inhisarçı subyekt kimi qiymətləndirildiyindən onların neqativ təsirləri ilə yanaşı, qloballaşma və integrasiya şəraitində dövlətləri və sahibkarları bir araya gətirməsi, müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarına cəlb etdikləri investisiyaları və digər müsbət tərəflərini də nəzərə almaq zəruridir. Milli sərhədlərin dünya təsərrüfat subyektlərinin üzünə açılması, daxili bazarın qorunması və milli təhlükəsizliyin təminin vəhdəti ilə dövlətin antiinhisar və effektiv rəqabət mühitinin yaradılması siyasətlərində müsbət və mənfi tərəflərin kompromisi-

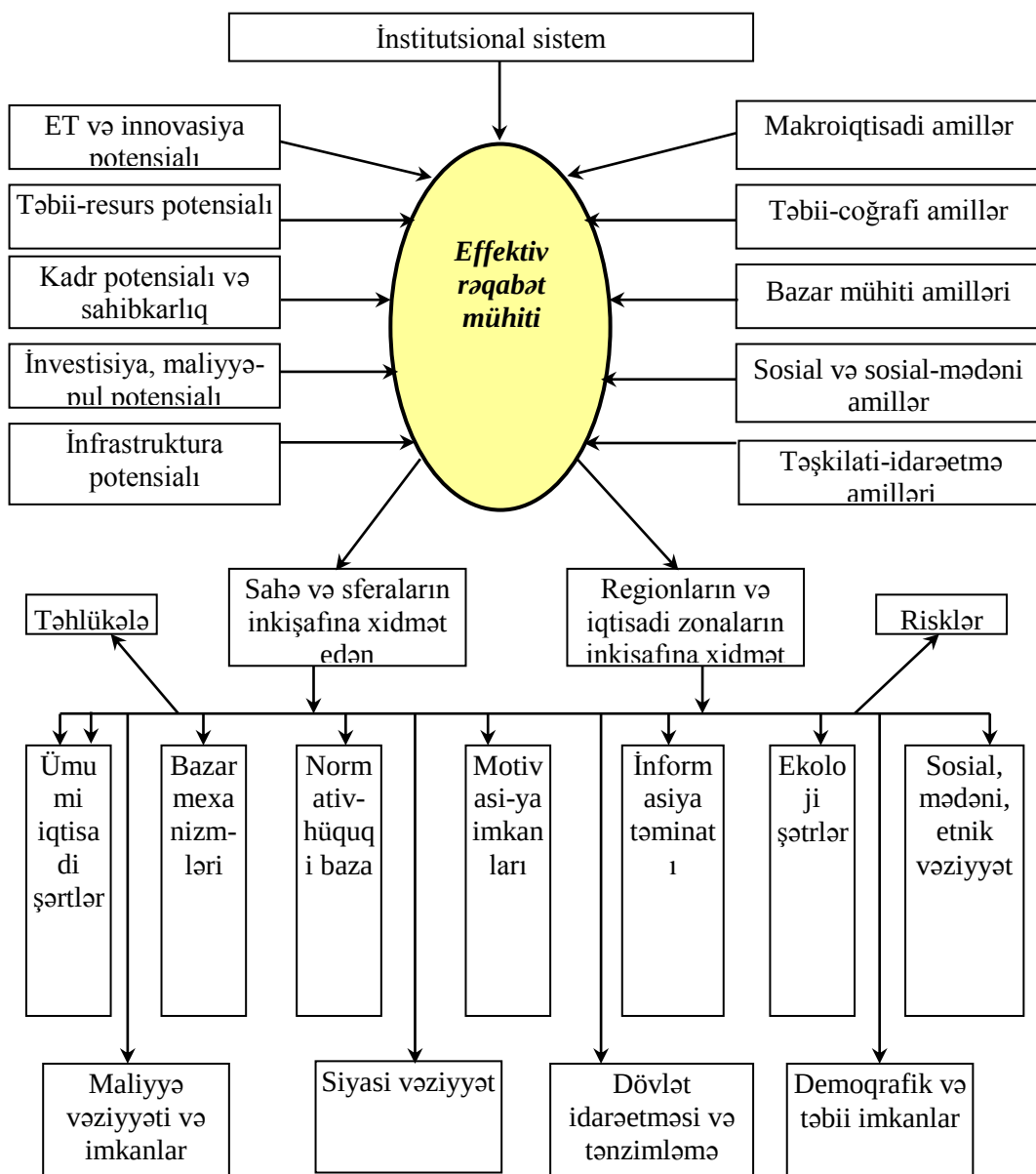
nin tapılmasını tələb edir. Belə şəraitdə dövlətin antiinhisar siyasətinin prioritetlərindən ən əsası inhisarların təsirinin azaldılması və inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq, ölkə üçün optimal hesab edilən rəqabət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Qeyd edək ki, bazar yönümlü ölkələrin böyük əksəriyyətində bu gün antiinhisar qanunvericiliyi qəbul olunmuşdur və dünya üzrə bütün antiinhisar qanunları vahid əsaslar üzərində qurulur ki, bu da əvvəla, təsərrüfat subyektlərinin birləşməsinə dövlət nəzarətinin olması, ikincisi, sahibkarların sövdələşməsinə qadağaların qoyulması, nəhayət, üçüncüsü, haqsız rəqabət formalarının qarşısının alınmasıdır. Real bazarda rəqabət mühiti bazara daxil olma imkanlarının geniş və ya məhdud olması ilə və bu prosesə dövlət müdaxiləsinin dərəcəsi, onun təsir vasitələrinin sayı və s. ilə ölçülür. Apardığımız təhlil bir daha göstərdi ki, indiyə qədər istər nəzəri, istərsə də metodiki yanaşmalar müasir rəqabət mühitinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün kifayət etmir və onun vəziyyətini tam xarakterizə etməyə çətinlik çəkir. Ona görə də təcrübədə bir sıra aşağıdakı sxemdə göstərdiyimiz amillər nəzərə alınmalıdır.

Bazar iştirakçılarının arzu olunan səmərəlilik və innovasiya davranışına yönəlmiş tədbirlərin əhəmiyyəti artır. Postindustrial iqtisadiyyat bazar subyektlərinin iqtisadi əlaqələrinin mürəkkəbləşdiyi və rəqabətin xarakterinin, formalarının dəyişdiyi bazarda təsərrüfat subyektlərinin davranışının da dəyişdirilməsini tələb edir. Bazarda daha səmərəli “davranış” üsulları olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti dəstəklənir, yəni dünya iqtisadi sisteminə integrasiyasının təsiri altında transmilli əməliyyatlar aparan, müxtəlif ölkələrin istehlakçılarının mənafeyinə və dünya bazasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinə təsir göstərən transmilli biznes sistemləri yaranır. Lakin onlar da milli iqtisadi siyasətləri nəzərə almalı olur, yəni dövlət iqtisadi siyasətinin mexanizmləri vasitəsilə milli iqtisadiyyatda çərçivə şərtləri yaradır ki, bu da rəqabət mühitinin əsas atributlarına çevrilir. Belə çərçivə şərtləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- mülkiyyət hüququna zəmanət. Iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi üçün bu şərtin vacib olması neoinstitusionalistlərin işlərində daha geniş şərh olunmasına baxmayaraq qeyd etməliyik ki, təcrübədə mürəkkəb və dəyişkən siyasi şəraitdə əmlakın və mülkiyyətin müsadirə edilməsi riski artmaqdadır və bu riskin böyük olması istənilən ölkənin reytinginə mənfi təsir etmiş olur. Ona görə də müxtəlif ölkələrdə bu zəmanətlərin verilməsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar əqli, yaradıcılıq mülkiyyətləri üzrə patent, lisenziya sahəsində inhisarların qorunması tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi kimi çıxış edir.

- rəqabət mühitinin saxlanması naminə rəqabətaparma imkanlarına dəstək siyasəti. Antiinhisar və haqsız rəqabət formalarına qarşı mübarizəyə dair qanunvericiliyinin ciddi dəqiqliklə yerinə yetirilməsi təkcə bazar rəqabətinin yaranması şərti kimi deyil, həm də milli bazarlara daxil olmada maneələrin azalması şərti kimi də

çıxış edir. Bu isə milli bazarlarda iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində xərclərin azaldılmasına və nəticədə təsərrüfat subyektlərinin həmin milli bazarlarda əldə etdikləri əlavə dəyərlərin artmasına, yeni sahələrə investisiya qoymasına və inhisarların azalmasına imkan verir.

Sxem 1. Effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına təsir edən amillər

Qeyd edək ki, Azərbaycanda effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər davamlı olaraq həyata keçirilir. Belə ki, “Vergi Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra vergilərin iqtisadi fəallığa uzunmüddətli stimullaşdırıcı təsi-

rini təmin etmək, investisiyaları təşviq etmək, müəssisələrin istifadəsində qalan maliyyə vəsaitlərini artırmaq məqsədilə ötən 10 il ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsi mərhələlərlə aşağı salınaraq, 2003-cü ildə 27 faizdən 25 faizə, 2004-cü ildə 24 faizə, 2006-cı ildə 22 faizə, 2010-cu ildən isə 20 faizə endirilmişdir. Fiziki şəxslərin 14 faiz dərəcə ilə vergiyə cəlb olunan aylıq gəlirlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün bu dərəcənin 35 faizdən 20 faizə endirilməsi isə fərdi sahibkarlar üçün gəlir vergisinin və hüquqi şəxslər üçün mənfəət vergisinin dərəcələrinin uzlaşdırılması və vergi yükünün bərabərləşdirilməsi məqsədini daşıyır. Ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, onların vergitutma mexanizmini asanlaşdırmaq məqsədilə 2001-ci ildən sadələşdirilmiş vergi növü tətbiq edilir” [1].

1992-2016-cı illər ərzində ƏDV, mənfəət vergisi və fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri

il	Mənfəət vergisi (faiz)	Gəlir vergisi (faiz)	Əlavə dəyər vergisi (faiz)
1992	35	12-55	0-28
2016	20	14-25	0-18

İnhisarların yaranmasında əsas amillərdən biri kimi bazar informasiyasının asimmetriyası, çatışmamazlığı çıxış edir. Onun aradan qaldırılması bazar institutlarının işinin səmərəli və düzgün qurulmasından asılıdır və eyni zamanda bu informasiya qıtlığının özünün aradan qaldırılması, əks reaksiya kimi, həmin bazar institutlarının işlərinin səmərəli qurulmasına da birbaşa təsir edir, yəni proses qarşılıqlı əlaqəlidir. Digər tərəfdən əlverişsiz xarici effektlərin baş verməsi zaman neqativ nəticələrin aradan qaldırılması və ya təsirinin azaldılması da bu siyasətin əsas istiqamətlərindən hesab edilir. Məhz inhisarların yaranmasında xərclərin azaldılması şərti kimi belə xarici effektlərin yaradılması çıxış edirsə, dövlətin bu sahədə tədbirlərinin gücləndirilməsi antiinhisar tədbiri kimi vacib hesab olunur və milli bazar sisteminin mümkün ola bilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə siyasətin həyata keçirilməsi zəruri olur. Rəqabət mühitinin təhlili rəqiblərin fəaliyyəti haqqında bir sıra məlumatların toplanması ilə də həyata keçirilə bilər. Lakin bazarda heç də bütün amillər hərtərəfli təhlil edilə bilinmir. Əsasən də rəqibin xərcləri və məsrəflərinin strukturu gizli kommersiya sirri olduqda, bu, təhlil üçün çətinlik yaradır. Belə çətinlik yaranan informasiya kimi, təsərrüfat subyektində işləyən heyətin sayı (çox zaman əmək müqaviləsi bağlanmır və faktiki işçilərin sayı heç bir sənəddə dəqiq göstərilmir), birbaşa və faktura xərclərinin strukturu (bəzən artıq göstərilir), xammal, material, komplektləşdirici detalların dəqiq dəyəri (onlar rəsmi sənədlərdə süni olaraq artırılı, azaldıla bilər), ehtiyata və əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının həcmi, satış həcmi göstərilməsi çıxış edir. Ona görə də təhlilin dəqiqliyi mövcud informasiyanın olması və

ya düzgün olmasından, rəqibin isə təhlükəli (rəqabət baxımından) hesab edilməsi dərəcəsindən asılıdır.

Rəqabətin inkişafında innovasiyanın stimullaşdırılması və innovasiya cəhətdən aktiv təsərrüfat subyektlərinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması antiinhisar siyasətinin aktiv elementi olan istehlakçılar üçün dəyərlərin artırılmasına şərait yaradan daha çevik sistemlərə ehtiyac duyulur. Qloballaşma dövründə KIT, istehsal və nəqliyyat texnika, texnologiyalarının, üfüqi şəbəkə ticarət sisteminin inkişaf etdiyi bir şəraitdə rəqabət imkanlarının artması həyata keçirilən antiinhisar siyasətində aşağıdakı amillərin də nəzərə alınmasını zəruri edir:

- rəqib təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin artma templəri və həcmi;
- təsərrüfat subyektlərinin istehsal-satış siyasətinin məqsəd və motivlərini;
- təsərrüfat subyektlərinin öncə tətbiq edilmiş və cari satış strategiyalarını;
- istehsal xərclərinin strukturunu;
- istehsal və satış təşkilatlarının strukturunu;
- idarəetmə mədəniyyətinin səviyyəsini.

Artıq qeyd olunduğu kimi, rəqabətə təsirin qiymətləndirilməsində ən çox istifadə olunan təhlil rəqabət mühiti səviyyəsinin təhlilidir ki, bu da konkret an, müddət üçün həyata keçirilir. Bu təhlilin əsasında tənzimləmənin qanunverici və inzibati normalarının tətbiqi haqda fikir yürüdülmür və proqnozlar işlənilib hazırlanır. Amma bütün bu proseslərin bir neçə çətinlik törədən tərəfləri də var ki, bunlara diqqət yetirək. Əvvəla, bir neçə biri-biri ilə əlaqəsi olan bazarların hər hansı bir ümümləşdirilmiş göstəricisinin tətbiqi zamanı ortaya çıxan çətinlik odur ki, rəqabət mühitinin birmənalı kəmiyyət göstəriciləri yoxdur. İkincisi, iqtisadi nəzəriyyə tərəfindən təklif olunan bir sıra model və indekslərdə elə bir informasiya tələb olunur ki, onun özünü əldə etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Ona görə, fikrimizcə, rəqabət mühitinin qiymətləndirilməsində daha çox sorğu metodlarının, rəqabətin qəbul edilmə göstəricilərinin (*Competition Perception Index*) istifadəsi optimaldır. Digər bir məqam da odur ki, rəqabət mühitinin təhlili zamanı iqtisadi modellərdən də istifadə olunmalıdır. Rəqabət mühiti daim dəyişkəndir və ona görə də onun hər bir vəziyyətdə optimallaşdırılması mütləqdir və belə olan halda, onun qiymətləndirilməsi konkret səviyyədə aparılmalıdır. Eyni zamanda rəqabət mühiti təkcə dövlət idarəetmə və icra orqanları tərəfindən deyil, həm də bazarın subyektləri tərəfindən də təhlil edilir. Bu da onun strateji xarakter daşması ilə əlaqədardır. Antiinhisar siyasətini həyata keçirərkən, ümumilikdə milli iqtisadiyyatın və sahənin strukturunun rəqabət qabiliyyətlik baxımından təyini həyata keçirilməlidir. Prinsip etibarilə rəqabətin güclü və ya zəif olma dərəcəsinə, onun intensivliyinə bir çox amillər təsir edir. Lakin onların arasında daha çox rast gəlinlər kimi rəqib təsərrüfat subyektlərinin sayı və gücü (müqayisədə), tələbin həcm və dinamikasının dəyişməsi, rəqiblərin istehsal-bazar fəaliyyətinin diversifikasiyası

dərəcəsi, bazara daxil olmada və ondan çıxmada mövcud olan maneələr, baryerlər, sıx əlaqəli, qonşu olan bazarlardakı vəziyyət, təsərrüfat subyektlərinin strategiyaları və s. aiddir və onların təhlil edilərək proqnozlaşdırılması, integrasiya proseslərində dövlətin həyata keçirdiyi antiinhisar siyasətində bu amillərin daha geniş nəzərə alınması vacibdir. Eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin dövlət tərəfindən həyata keçirdiyi müəyyən tədbirlərə cavab reaksiyasının da istiqamətləri, meylləri və necə ola biləcəyi müəyyən edilməlidir.

Ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi, sağlam rəqabətin təmin edilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, sahibkarların maarifləndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və digər tədbirlər nəticəsində ümumi daxili məhsulun həcmində özəl sektorun payı 2016-cı ilin 6 ayı ərzində 81,2 faiz təşkil etmişdir. Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin sayı 715585 vahid olmuşdur. 2016-cı ilin 1 iyul tarixinə qeydiyyatdan keçmiş ümumi sahibkarların 36,1 faizi Bakı şəhərində, 63,9 faizi regionlarda qeydiyyatdan keçmişdir. Sahibkarların ümumi bölgüsünə görə onların təqribən 14,6 faizini hüquqi şəxslər, 85,4 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir. Hüquqi şəxslərin sayı 2007-ci ildə 79147-dən 2016-cı ilin ilk 6 ayı ərzində 104191-ə çatmışdır. 2016-cı ilin 1 iyul tarixinə kimi qeydiyyatda alınmış 104191 hüquqi şəxsin 10662-si dövlət mülkiyyətinə, 91829-u xüsusi mülkiyyətə (onlardan 5987-si tam xarici investisiyalı, 1880-i birgə müəssisə), 1700-ü isə bələdiyyə mülkiyyətinə mənsub olmuşdur. Fiziki sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin sayı 2009-cu ildə 272597-dən 2016-cı ilin ilk 6 ayı ərzində 611394-ə çatmışdır [2].

Tədqiqat və təcrübə birmənalı göstərir ki, antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində mövcud olan qanunvericilik, əməli baxımdan, tam tələbləri ödəmir və ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsini təmin edə bilmir. Bütün bunları nəzərə alaraq, aşağıdakıların həyata keçirilməsi tövsiyə edilir:

- qonşu və əməkdaşlıq edən ölkələr arasında antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində statistik və məlumat materialları, normativ-hüquqi aktlar, metodik göstərişlər və qanunvericiliyin pozulmasını müəyyən edən tədqiqatlar sahəsində təcrübə mübadiləsi;
- integrasiya proseslərinə və ərazidə əhalinin rifahının yüksəldilməsinə imkan verən əmtəə bazarlarında tədqiqatların aparılması;
- əməkdaş ölkələr arasında antiinhisar və rəqabət siyasətləri sahəsində normativ-hüquqi aktların və təcrübənin yaxınlaşdırılması, uyğunlaşdırılması.

Müasir dövrdə ölkəmizində rəqabət mühitinin optimallaşdırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iqtisadi və sosial inkişaf etmiş ölkələr siyahısına daxil olmaq üçün zəruridir. Ona görə də cəmiyyətdə optimal rəqabət mühiti yaratmaqla bütün formalarda inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırması, dövlətin

məntiqi, ardıcıl və sistemli şəkildə antiinhisar tədbirlərinin reallaşdırılması yaxın gələcəkdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına bərabər əsaslarla tam və səmərəli inteqrasiyasını təmin edə biləcək.

Ədəbiyyat

- [1] Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi http://taxes.gov.az/uploads/statistika/voxi_I-14i.pdf
- [2] 2016-cı ilin 6 ayı üzrə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf dinamikaı. AR İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatları.
- [3] “Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli” mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, III kitab, “Qloballaşma və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası”, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı 2007, 286 s.
- [4] Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi. AR Vergilər Nazirliyinin hesabatları.
- [5] Кузнецов Ю. Критика теоретических основ антимонопольного регулирования. Институт приватизации и менеджмента, ЭКОБЕСТ, 2002, стр. 595–613.
- [6] Макроэкономическое регулирование: роль государства и корпораций. Уч. пособие под ред. В.М.Соколинского. М.КНОРУС, 2010 - стр. 248.
- [7] Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.
- [8] De Jong, Henry W. and William G. Shepherd, eds., *Pioneers of Industrial Organization: How the Economics of Competition and Monopoly Took Shape*. Cheltenham: Edward Elgar, 2007;
- [9] Edlin, Aaron S. and Joseph Farrell, “The American Airlines Case: A Chance to Clarify Predation Policy (2001),” in John E. Kwoka, Jr., and Lawrence J. White, eds., *The Antitrust Revolution*, 4th edn. New York: Oxford University Press, 2004, pp. 502—527.

THE IMPACT OF UNANTICIPATED SHOCKS ON PRODUCTIVITY: EMPIRICAL STUDY

N. R. Rustamova

ADA University, adjunct professor

E-mail: narmina_rustamova@hotmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 19 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 19 May 2017; published online 23 June 2017

Abstract

Many macroeconomic theories study the impact of anticipated changes and “surprises” (unanticipated shocks), which are implemented within monetary policies, on production. In this paper, empirical assessment of these shocks is presented. Being more precise, the research measures how unanticipated shocks in economies affect productivity. In order to do so, the sharp decline in oil prices in 2014 is taken as an unanticipated shock, and the change in gross domestic product (GDP), which is a response to this “surprise”, is evaluated. The reason of oil price decrease being used as an unanticipated shock is that, similarly to any tool implemented in monetary policies, it changes money supply in economy and the behavior of economic agents. For the evaluation purposes, data covering 147 randomly selected countries from 2012 till 2015 (out of which, the states experiencing military conflicts were excluded) is used and econometric model is developed. According to the results of this analysis, unexpected shocks induce an increase in GDP in the short run. The latter is an empirical evidence, which supports the findings of the “Lucas islands” model. However, inferences about long-run effects of these shocks require wider data base, and can serve as a basis for future studies.

Key words: anticipated shocks, unanticipated shocks, money supply, oil prices, GDP growth.

JEL Classification Codes: D24

GÖZLƏNİLMƏZ AMİLLƏRİN (ŞOKLARIN) İSTEHSALA TƏSİRİ: EMPIRİK TƏHLİL

Xülasə

Məlumdur ki, bir çox makroiqtisadi nəzəriyyələr pul-kredit siyasəti çərçivəsində istifadə olunan gözlənilən və gözlənilməyən şok amillərin istehsala təsirini araşdırır. Bu məqalədə iqtisadiyyatda baş verən gözlənilməz şok amillərin istehsala təsiri araşdırılır və qiymətləndirilir. Məqalədə 2014-ci ildə xam neftin qiymətinin baş

vermiş kəskin sürətlə ucuzlaşması gözlənilməz iqtisadi şök amili kimi istifadə olunaraq, ümum daxili məhsulun artımına (ÜDM) təsiri təhqiq olunur və ölçülür. Bu məqsədlə, 2012-2015 illərdə müharibə vəziyyətində olmayan 147 ölkə üzrə ÜDM, istehlak və digər iqtisadi göstəricilər istifadə olunmaqla ekonometrik model qurulub. Həmin modelin nəticələrinə görə, gözlənilməz şök amillər qısa müddətdə ÜDM-in artmasına səbəb olur. Məqalədə “Lukasın adaları” modelinin qısa müddət üçün nəticələri empirik təsdiqini tapır, lakin gözlənilməz şök amillərin uzunmüddətli təsiri barədə nəticə çıxarmaq üçün daha geniş məlumat bazasının tədqiqatına ehtiyac var ki, bu da növbəti araşdırmanın predmeti olacaqdır.

Acar sözlər: gözlənilən şoklar, gözlənilməyən şoklar, pulun məcmu təklifi, xam neftin qiyməti, ÜDM-in artması.

ВЛИЯНИЕ НЕОЖИДАННЫХ (ШОКОВЫХ) МЕР ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО: ЭМПИРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА

Резюме

Многие макроэкономические теории исследуют влияние ожидаемых и неожиданных мер (шока) воздействия, используемых в денежно-кредитной политике, на производство. В данной статье производится эмпирическая оценка данных теорий, а именно, воздействие неожиданных шоковых мер на производство. С этой целью, в качестве неожиданных шоковых мер воздействия используется резкое снижение цен на нефть в 2014 году и рассматривается как, в результате этого события, меняется внутренний валовой продукт (ВВП). Использование снижения цен на нефть, в качестве шоковых мер воздействия, обусловлено тем, что аналогично инструментам, применяемым в денежно-кредитной политике, оно меняет денежную массу в экономике и влияет на поведение экономических агентов. С целью произведения расчетов, данные о 147 случайно выбранных странах с 2012 по 2015 г.г. (исключая те, в которых в данный период идут военные действия) были использованы и разработаны эконометрические модели. В результате анализа, было установлено, что неожиданные шоковые меры воздействия вызывают увеличение ВВП в краткосрочной перспективе. Последнее является эмпирическим подтверждением заключения, полученного в макроэкономической модели «острова Лукаса». Тем не менее, чтобы сделать вывод о долгосрочных последствиях необходимо исследование большой базы данных, что рассматривается как следующая задача автора.

Ключевые слова: ожидаемые меры воздействия, неожиданные меры воздействия (шоки), денежная масса, цены на нефть, рост ВВП.

Introduction. Throughout the history, nothing has empowered countries more than their economic growth. (D. Rodrik, 2007). Increasing welfare has always straightened social and political positions of states and their citizens. For decades, strong economies have ensured better living conditions and happier lives for all members of societies. Not surprisingly, all countries aim at increasing their economic growth or at least keeping it constant. In order to regulate economies and attain higher performance, governments develop fiscal and monetary policies, within which they sometimes introduce economic shocks.

Shocks are used to influence the behavior of the economic agents. The main assumption is that all agents in the economy are rational. Based on this assumption, policy developers build expectations about the reaction of those agents on different types of shocks. They, further, expose the agents to those shocks, to regulate their behavior and, correspondingly, economic processes.

Macroeconomic theories distinguish between anticipated and unanticipated shocks. According to Lucas islands model (Lucas, 1972), if agents are rational they react differently to changes, which were foreseen and those which were unexpected. Consequently, if economic agents expect the shocks, which are basically changes in monetary policies, they will not increase production. However, if shocks are unexpected, the agents have imperfect information and increase their output.

On the other hand, representatives of the neoclassical theory argue that there is an aggregate impact of anticipated and unanticipated shocks (Milani & Treadwell, 2012). They, further, clarify that true surprises – unexpected shocks have a small, but immediate impact on output. In opposite, the influence of foreseen changes in monetary policy is large and persistent.

Despite the variety of approaches and assumptions behind the macroeconomic models, recent crises in the global economy signal about an existence of serious drawbacks in them. According to Romer (2016), claims that macroeconomic theory “has gone backwards” within the last decades. He criticizes his colleagues for not ignoring simple assertions and attribution shocks to imaginary factors, rather than actions of individuals. Moreover, he accuses economists working in other fields of economics in tolerating the misleading approach of macroeconomists.

In this paper, I attempt to assess macroeconomic theory on shocks in economies using econometric tools. Being more precise, I will construct the empirical model, which would enable me to evaluate the impact of the unanticipated shock, which is measured as oil price decrease, on the production. By doing so, I will try to assess how well macroeconomic theories reflect modern economic processes.

In my work, I use panel data for 2012-2015 including 175 randomly selected countries. I include oil price decrease in 2014 as an unanticipated shock in the

economy. Further, running a difference in difference model I verify how output across the countries changes in response to the shock. My findings support the theory, which was developed by Lucas in 1972, and show that in the short run unanticipated changes will boost production.

The paper consists of an introduction, five chapters, and conclusion. The first chapter, which is a literature review, discusses earlier studies in this field and distinction of the current work in comparison with them. The second chapter - data description provides detailed information about variables, counties and years, which are included in the analysis. The third chapter – modeling, introduces the model and comments on adjustments. The fourth chapter presents the results of the model and possible intuition behind it. Finally, conclusion discusses the findings, drawbacks, and possibilities for future studies.

Literature review. There is a sizable amount of literature, which studies the impact of monetary shocks on productivity. Among these works, one of the earliest belongs to Lucas (1972). Introducing rational expectations assumption, the author claims that economic agents will utilize all available information and predict the upcoming prices. As a result, anticipated shocks will not have an impact on their behavior and production will not be extended. On the other hand, similar to Friedman (1968), Lucas states that unanticipated shocks will change output level. However, this shift will take place only in the short run. In the long-run sustaining higher level of production will require more financial resources and, hence, production will return to its initial level.

Another research covering the impact of monetary shocks on productivity is performed by Cacio (2013). The author distinguished anticipated and unanticipated shocks, to assess how inflation-targeted monetary policy affects real variables. The findings of the paper are in line with previous works in the field and suggest that unexpected shocks have higher but short term impact on productivity, while anticipated shocks have an only immediate impact.

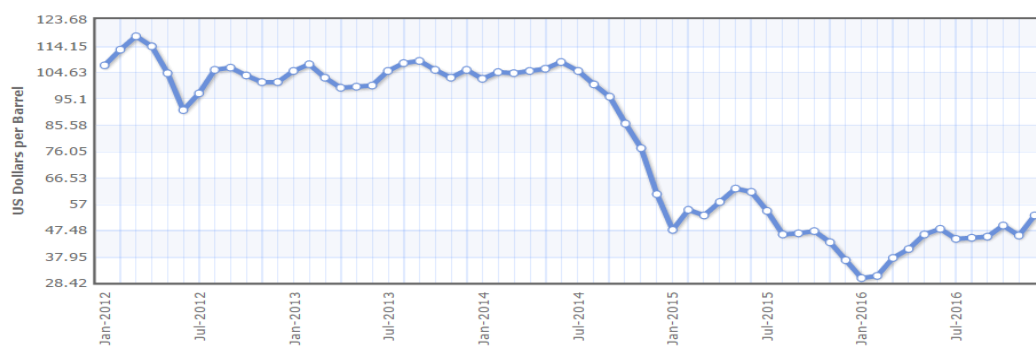
One more work assessing the impact of tax shocks on economic performance is conducted by Mertens and Ravn (2009). The authors studied the aggregate effects of anticipated and unanticipated shocks. For the research purposes, time series data on the U.S. was used. According to the findings, unanticipated shocks, which are defined as surprise shocks, have “expansionary and persistent impact on output”. Moreover, anticipated shocks are claimed to have an impact on output as well.

In contrast to all earlier works, this paper implements an econometric approach to assessing the impact of the shock on economic performance. Moreover, this work is, in a way, based on natural experiment, using the fall in oil prices as an unanticipated

shock, similar. Further, the data in this paper includes a cross section of countries, rather than concentrating on a particular one as it was usually done in the previous works.

Data Description. One implication of the supply and demand law is that an increase in the supply given the same or decreasing level of demand leads to the drop in the price of a normal good. Oil prices react to the changes in supply and demand in the same way. Oil supply is enhanced because of increasing shale oil production in the U. S. Along with this, Iran, sanctions against which has been removed, can now also export oil and, coherently, increase supply. Once the quantity of oil is boosted in the global market, its price falls. In the face of increasing supply, the demand for oil by European and developing countries is falling. As a result, oil prices started to fall rapidly in 2014 and approached minimum in January 2016 (see graph 1). The highest portion of oil rents as a percentage of GDP was recorded in the Congo Republic in 2012, which remained the main source of income within the covered period.

Graph 1. Oil price change.

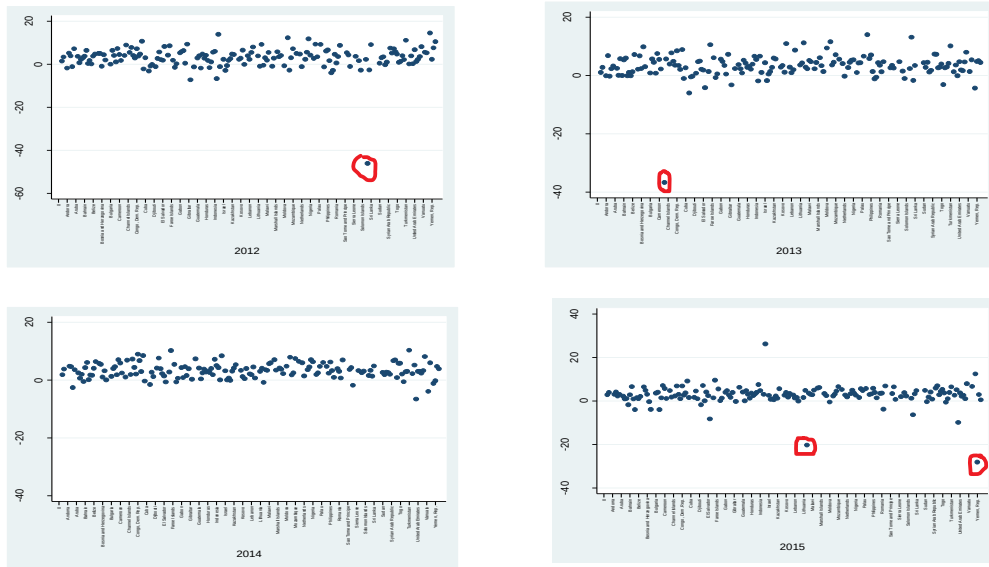

Source: www.indexmundi.com

In this paper, the change in oil prices is taken as an unexpected negative shock for oil producing countries. The time span between 2012 and 2015 is used to assess how productivity, which is measured by gross domestic product growth (GDP), in 175 countries reacts to the shock. While the data estimates an average GDP growth to be 3.1% with a standard deviation 4.36, some countries experienced devastating shrink in the indicator (see graph 2).

Such drastic decrease in GDP growth was observed in the Central African Republic in 2012, South Sudan in 2013, as well as in Yemen in 2015. As is known, in all three countries ongoing civil wars started in the corresponding years. Since the decline in economic indicators in these states can be explained by civil wars rather than oil prices shock, they are not included in the analysis process.

Graph 2. GDP growth, 2012 – 2015.

Source: www.worldbank.com

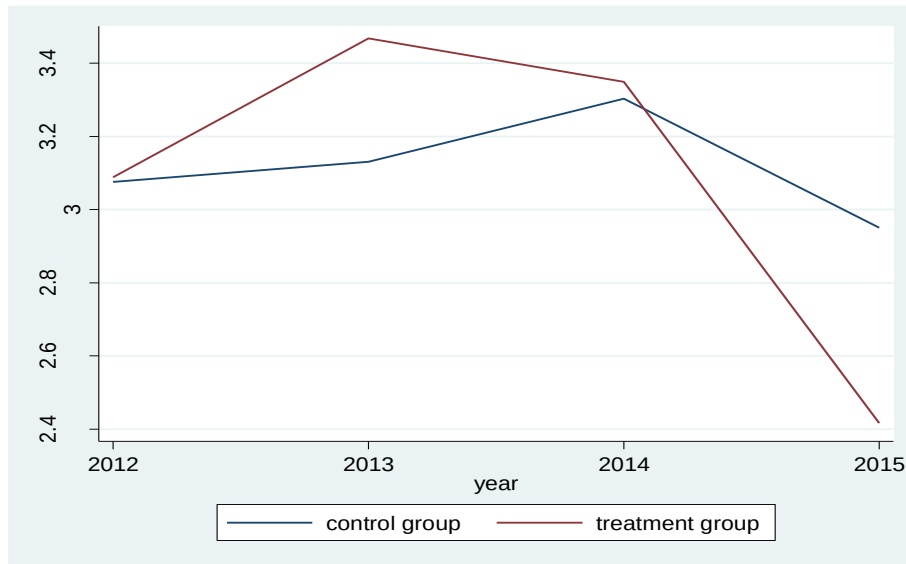
Another variable of interest in the given research is exchange rates. Currency rates are strongly related to prices of goods and services, which are being imported and exported in oil producing counties. Once the price of a commodity, which is exported decreases, the inflow – supply of foreign currency diminishes. Coherently, the price of the foreign monetary unit increases, while the price of local one decreases, which leads to a rise in prices of all other goods and services in the country. Thus, in the stage of falling oil prices, currencies of oil exporting countries faced vast challenges in terms of retaining their positions. The latter, in its turn, is expected to have an impact on productivity, since countries will try to compensate the decrease by extending production in nonoil production. Real effective exchange rate, which is (a measure of the value of a currency against a weighted average of several foreign currencies) divided by a price deflator or index of costs (World Bank definition) is used in this work.

Modelling. In order to measure the response of productivity to the change in oil prices, a difference in difference method is implemented. The strategy behind this method is to divide the countries into two groups: treatment and control and find the differences between the two groups before and after the treatment. Following, the same logic, the countries, which are included to this research are separated into two groups. The states, which are mainly exporting oil and, thus, exposed to the oil

prices shock, are included in the treatment group. On the other hand, the ones, which are not oil dependent, are left as a control group.

Furthermore, data shows that a response variable in both groups was following similar upward trend before oil price shock, which took place in 2014. Along with this, the graph clearly presents a sharp decline in the treatment group afterward (see graph 3). The graphical analysis evidence that oil price shock has a significant impact on productivity and difference in difference method is appropriate to use.

Graph 3. The trend in the GDP growth before and after the treatment.

While the graph presents support in favor of treatment effect, I, further, refer to hypothesis testing to verify the statement. The null hypothesis for a given test is that there is no difference in the average of GDP growth. According, to a simple t-test result, the null hypothesis is not rejected at 95% confidence level (p-value=0.2) for a pre-treatment phase. On the other hand, for a post-treatment time span, the null hypothesis is rejected at 95% confidence level (p-value=0.04). Two tests, once more support the initial argument of an oil price shock affecting productivity.

Further, the dif-in-dif method is implemented for analysis purposes. In order to assess the degree of impact, the model presented by equation (1) is designed:

$$gdp_i = \alpha_0 + \alpha_1 * consumption_i + \alpha_2 * savings_i + \alpha_3 * investments_i + \alpha_4 * inflation_i + \alpha_5 * exrate_i + \alpha_6 * oilrentsi_i + \alpha_7 * yr14_i + \alpha_8 * oil14_i + u_i, (1)$$

where exrate stands for exchange rate; yr14 is a dummy variable, which is equal 1 if the year is 2014, exr14 is exchange rate in 2014, ui is an unobservable term. The

main variable of interest is oil14, which is a dummy variable and takes values 1 if a country was exposed to shock, 0 otherwise.

One of the main drawbacks of the current model is collinearity between savings and investment. The explanation behind is as following. Income of individuals is usually spent on consumption or saved. The part of income, which is saved is usually invested. Hence the more people save, the more funds they have for investments. In this view, eliminating one of the correlated variables might help to overcome the problem. A model, adjusted for collinearity between independent variables, is presented below:

$$gdp_i = \beta_0 + \beta_1 * consumption_i + \beta_2 * savings_i + \beta_3 * inflation_i + \beta_4 * exrate_i + \beta_5 * oilrents_i + \beta_6 * yr14_i + \beta_7 * oil14_i + v_i, (2)$$

However, if one of those variables is excluded from the model, an unobservable variable bias will occur and zero mean condition will be violated. Along with this, excluding one of the variables from the model might reduce goodness-of-fit. Hence the tradeoff between no collinearity and zero conditional mean assumptions has to be chosen.

Results. The results of the study provide strong evidence in support of Lucas arguments. The data indicates that oil prices shock boosted production in the treatment group (see table 1).

Table 1. Dif-in-dif regression for GDP growth.

	GDP (1)	GDP (2)
conspr	0.330	0.342
	(2.57)*	(3.01)**
savUS	-0.000	
	(0.82)	
Emp	0.133	0.134
	(4.10)**	(4.20)**
invUS	0.000	0.000
	(1.58)	(1.73)
Infpr	-0.062	-0.062
	(1.07)	(1.08)
Oilr	-0.014	-0.012
	(0.26)	(0.23)
exrate	0.121	0.122
	(1.82)	(1.86)
oilexp	0.419	0.395
	(0.50)	(0.48)
oil14	5.151	5.138
	(2.23)*	(2.27)*
yr14	-4.479	-4.496
	(2.15)*	(2.21)*
_cons	-19.218	-19.373
	(3.20)**	(3.24)**
R ²	0.74	0.74
N	42	42

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

The results of the first regression produce four significant variables, out of which consumption and treatment impact (oil14) are significant at 5% significance level, while employment and dummy variable for 2014 is significant at 1% significance level. R-squared indicates that 74% of the change in GDP growth is explained by independent variables.

As was expected, consumption and employment have a positive impact on GDP. Once employment increases, people have more money to spend. They either can spend more money on buying goods and services, which increases demand and, coherently, production of commodities increase; or they can invest money and directly increase production. In accordance with demand and supply laws, once consumption increases supply has to be adjusted and, consequently, production increases. The estimation shows that an increase in consumption and employment escalates GDP growth by 0.33 % and 0.13% correspondingly.

Furthermore, the impact of the treatment increases GDP growth by 5.15 %. The finding is in line with Lucas (1972) statement. Apparently, oil price decline, which can be considered as an unanticipated monetary shock in the economy, increases production. The latter might be explained by the fact that oil price shock affects currency rates and prices of commodities in general: once local currency depreciates as a resulting shock, prices of goods and services increase. However, since the shock is unexpected and the time span is a short run, producers have only imperfect information about the processes and expand their productions as a response to increasing prices.

However, the regression indicates that in 2014 the GDP growth decreased by 4.47%. The possible explanation of decreasing growth given higher production might be a reduction in consumption. Referring to depreciated local currencies in consequence of oil price shock, the change in consumption can be explained by shrink in real income of the population. Hence, oil prices shock decreased the real income of individuals, what in its turn reduced demand and had a negative impact on production. The regression, which assesses the causal relationship between oil price shock and consumption, confirms the above-presented justification. According to the results of the regression, oil price shock decreases consumption by 6.51% and the coefficient is significant at 90% confidence level.

Interestingly, the two regression provide similar results. The only difference is the change of the significance level of consumption (from 5% to 1%), which is negligible. Along with this, there is R-square does not decrease, once investments variable is excluded from the model. Consequently, the first model eliminates violation of zero mean condition, it better fits the research purposes of the given paper.

Conclusion. The paper aims at assessing the impact of the recent oil price shock on productivity. By the means of econometric tools, the macroeconomic theories on monetary shocks are being questioned. The findings of the paper support Lucas's island model, which says that unexpected shocks have a positive impact on production in the short run. The study, as well, implies that unexpected decline in oil prices in 2014 lead to an increase in productivity of oil exporting countries. Despite this, GDP growth in these countries presented declining trend, which might be explained by the negative impact of the shock on consumption.

However, the paper fails to evaluate the influence of the monetary shocks on productivity in the long run due to a limited time span. Along with this it the research does not answer the question about the impact of anticipated monetary shocks in the economy. However, given work can be considered as a basis for future study in this field.

References

- [1] Faith Christian Q. Cacio. "Revisiting the issue of anticipated and unanticipated monetary policy shocks". Bangko Sentral Ng Pilipinas Review. (2013)
- [2] Lucas, Robert E. "Expectations and the Neutrality of Money." *Journal of economic theory* 4, no. 2 (1972): 103-124.
- [3] Mertens, Karel, and Morten O. Ravn. "Understanding the aggregate effects of anticipated and unanticipated tax policy shocks." *Review of Economic dynamics* 14, no. 1 (2011): 27-54.
- [4] Milani, Fabio, and John Treadwell. "The effects of monetary policy "news" and "surprises"." *Journal of Money, Credit and Banking* 44, no. 8 (2012): 1667-1692.
- [5] Rodrik, Dani. *One economics, many recipes: globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press, 2008.
- [6] Romer, Paul. "The trouble with macroeconomics." September, forthcoming in *The American Economist* (2016).
- [7] Stock, James H., and Mark W. Watson. *Introduction to econometrics*. Vol. 104. Boston: Addison Wesley, 2003.
- [8] Wooldridge, Jeff. "What's new in econometrics? Lecture 10 difference-in-differences estimation." *NBER Summer Institute*, available at: www.nber.org/WNE/Slides7-31-07/slides_10_diffindiffs.pdf, accessed April 9 (2007): 2011.
- [9] www.indexmundi.com
- [10] www.wolrdbank.com

DAVAMLI İNKİŞAF, ONUN İQTİSADI İNKİŞAFDAKI ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

N.Z. İsmayılov

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 26 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 30 March 2017; accepted 26 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Məqalədə davamlı inkişafın insan cəmiyyətindəki rolu və əhəmiyyəti açıqlanmış, bu konsepsiyanın yaranma tarixi və təkamülü izah olunmuş, beynəlxalq təşkilatların bu konsepsiyaya uyğun fəaliyyət istiqamətləri təhlil olunmuş, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş “Bizim Ortaq Gələcəyimiz” hesabatının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Davamlı inkişaf prosesini xarakterizə edən bir sıra meyillər, o cümlədən sənayeləşmənin artması, ticarət əlaqələrində baş verən dəyişikliklər, istehsal proseslərində insan kapitalının və biliyinin artması və s. nəzərdən keçirilmiş, onlara münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, davamlı inkişafın səviyyələri, sənayeləşmənin artımı, ticarət əlaqələri, insan kapitalı.

JEL Classification Codes: Q01

SUSTAINABLE DEVELOPMENT, ITS ROLE AND IMPORTANCE IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The article reveals the role and significance of sustainable development in society, attempts are made to trace the history of the emergence and progress of this concept, the directions of activity of international organizations are analyzed in accordance with this concept, the importance of the report "Our Common Future", adopted by the United Nations in 1984, Th year. Some trends that characterize the process of sustainable development were examined, including: the growth of industrialization, the changes occurring in trade relations, the increase of human capital and knowledge in production processes, etc., and the attitude towards them is expressed.

Key words: sustainable development, levels of sustainable development, growth of industrialization, trade relations, human

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ, ЕЕ РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Резюме

В статье раскрыта роль и значение устойчивого развития в обществе, предпринята попытка проследить историю возникновения и прогресса этой концепции, проанализированы, в соответствии с этой концепцией, направления деятельности международных организаций, подчеркнуто значение отчета «Наше общее будущее», принятого ООН в 1984-м году. Были рассмотрены некоторые тенденции, характеризующие процесс устойчивого развития, в том числе: рост индустриализации, изменения, происходящие в торговых отношениях, увеличение человеческого капитала и знаний в производственных процессах и др., и выражено отношение к ним.

Ключевые слова: устойчивое развитие, уровни устойчивого развития, прирост индустриализации, торговые связи, человеческий капитал.

İnsan cəmiyyətinin inkişaf etməsi davamlı inkişaf konsepsiyasının əhəmiyyətini artırmışdır. Əvvəlki dövrlərdə təbii ehtiyatlar həcminin kifayət qədər olması, dünya əhalisinin sayının az olması nəticəsində maddi tələbatın aşağı olması və ekoloji problemlərin az olması davamlı inkişaf haqqında nəzəriyyələrin yaradılmasını zəruri etməmişdir. Lakin zamanla, texnologiyanın sürətli inkişafı, dünya əhalisinin sayının artması, maddi tələbin yüksəlməsi, sənayenin sürətli inkişafı, siyasi mübarizənin artması, ekologiyanın kəskin korlanması davamlı inkişafın təmin edilməsi məsələsini aktuallaşdırmışdır. Davamlı inkişaf konsepsiyasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Bir çoxları davamlı inkişafı gələcək nəsillərin özlərini təmin etmək imkanlarına xələl gətirmədən hazırkı cəmiyyətin tələblərini ödəyə bilən iqtisadi inkişaf kimi qəbul edir. Digər yanaşmada isə davamlı inkişaf əbədi olaraq insanların qidalanması və zəruri maddi nemətlərlə təmin edilməsi kimi başa düşülür. Yanaşmalar müxtəlif olsa da, davamlı inkişaf nəzəriyyəsinin əsasında insanların ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə zəruri məhsul və xidmət istehsalının təmin edilməsi və eyni zamanda gələcək nəsillərə zəruri ehtiyatların ötürülməsi başa düşülür. Davamlı inkişaf çox geniş bir konsepsiya olduğundan, onun müxtəlif və çoxcəhətli aspektləri vardır. Bura maddi, ekoloji, sosial, iqtisadi, mədəni, siyasi, psixoloji aspektləri aid etmək olar. Davamlı inkişafın təmin edilməsinin özünəməxsus məhdudiyyətləri vardır. Onlar təbii sərvətlərin azalması, ekologiyanın korlanması, sosial və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, mədəni müxəlifliklər və texnoloji inkişafdan irəli gəlir. İnsanların bu məhdudiyyətlərin çox az hissəsini dəyişmək imkanı vardır. Əksəriyyətinə isə insanların birbaşa təsir etmək imkanları yoxdur və təbii olaraq, onların səviyyəsi artmaqdadır. Ekoloji, texno-

loji, mədəni və insanların zəruri dəyərlərində daima dəyişikliklərin baş verməsi davamlı inkişafı dinamik bir konseptə çevirmişdir. Belə dəyişikliklərin daima baş verməsi davamlı inkişafın belə dəyişikliklərə adaptasiyasını və adekvat cavab verə bilmək qabiliyyətinə malik olmasını zəruri edir. Davamlı inkişaf qarşısında dayanan məhdudiyyətlərin məlum olmasına baxmayaraq, adaptasiya prosesinin əsasında müxtəlif imkanlardan zəruri olanların seçilməsi dayandığından, davamlı inkişafın proqnozlaşdırılması çətinləşir. Əsrlər boyu davamlı iqtisadi inkişafı fərdlərin sahib olduqları var-dövlətə görə qiymətləndirmişlər. Burada onların lazımı ərzaq məhsullarını ala bilmək, ev ala bilmək, daha üstün həyat yaşaya bilmək, övladlarına yaxşı təhsil verə bilmək, tibbi ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik olması nəzərdə tutulurdu. Qeyd edilən ehtiyacları ödəyə bildiyi halda, insanlar xoşbəxt sayılırdı. Lakin bu yanaşma insanların xəstələnməsi, dünyasını dəyişməsi, qəzaya düşməsi və digər bu kimi hadisələr baş verdiyi halda, öz əhəmiyyətinin itirirdi. Buna görə də, insanların xoşbəxtliyini bir indikator vasitəsilə xarakterizə etmək məsələyə əhatəli yanaşmağa imkan vermir. Bu baxımdan, davamlı inkişaf da müxtəlif aspektlərə malik olmaqla hərtərəfli inkişaf təmin edildiyi halda mümkündür.

Davamlı inkişaf mürəkkəb bir anlayış olduğundan, onun başa düşülməsinin sadələşdirilməsi üçün müxtəlif çərçivələr təklif edilmişdir. Öldə edilən ümumi nəticəyə əsasən isə davamlı inkişafın əsasən 3 səviyyədə müəyyənləşdirilməsi qəbul edilmişdir. Bu səviyyələrə iqtisadi, sosial, ekoloji səviyyələr aiddir. Lakin hər üç səviyyənin ayrılıqda öyrənilməsi və bu sahələrdə problemlərin həll edilməsi davamlı inkişafın səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün kifayət etmir. Buna görə də, davamlı inkişaf konsepsiyası hər üç səviyyənin əlaqəli şəkildə və digər səviyyələrə mənfi təsir etmədən inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Sözsüz ki, hər üç səviyyəyə uyğun gələn inkişaf modeli onların kəsişməsindən yarandığından, davamlı inkişafın əhatə dairəsindən kənara çıxılır. Lakin bu qaçılmazdır və hər üç səviyyə sistemli və əlaqəli şəkildə inkişaf etməsə, onda hərtərəfli davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Belə yanaşma həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, belə halda ekologiya korlanmaması halında davamlı inkişafı təmin etmək məsələsi öz aktuallığını qoruya bilir. Yəni insan öz fəaliyyəti ilə iqtisadi və sosial inkişafa ekoloji amilləri nəzərə almadan nail olarsa, uzunmüddətli perspektivdə insan təbiəti məhv etməklə özünü də məhv etmiş olur. Yəni təbiətin bəxş etdiyi təbii imkanların daralması sosial və iqtisadi inkişafın əhəmiyyətini azaldır. Təsadüfi deyil ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının beynəlxalq inkişaf istiqamətində siyasi səhnəyə daxil olması Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən yaradılmış Ətraf Mühit və İnkişaf komissiyasının 1984-cü ildə hazırladığı “Bizim Ortaq Gələcəyimiz” adlı hesabatla baş vermişdir. Burada da davamlı inkişafa insan cəmiyyətinin cari ehtiyaclarının gələcək nəsillərin özünü təmin etmə qabiliyyətinə zərər vermədən təmin edilməsi kimi yanaşılır (1).

Son dövrlərdə davamlı inkişaf konsepsiyasına daha bir səviyyənin əlavə edilməsi təklif edilir. Bu səviyyə əsasında mənəvi və etik dəyərlərin dayandığı mədəni müxtəliflikdir. Burada göstərilir ki, dünyada universal insan hüquqlarının və sülhün təmin edilməsi davamlı inkişafın təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər mədəni müxtəlifliklərə qarşılıqlı hörmət və ekoloji amillərin qorunması təmin edilərsə, davamlı inkişafda fərdlərin iştirak etmək maraqları da artacaqdır.

Davamlı inkişaf konseptinin yaranmasının və inkişaf etməsinin əsasında ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olan elm sahələri dayansa da, bu konsepsiyanın inkişafında iqtisadi elmlərin də əhəmiyyəti böyük olmuşdur. İqtisadçıların davamlı inkişafa yanaşması hansı kapital formalarının cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsinə xidmət etdiyini və davamlı inkişaf konsepsiyasının gələcək nəsillər üçün hansı kapital formasının saxlanmasını tələb etdiyini müəyyənləşdirməkdən başlayır. Bu kapital formalarına əsasən fərdlərin təhsil səviyyəsi və bacarıqlarını əhatə edən insan kapitalı, infrastrukturunu əhatə edən fiziki kapital, təbii ehtiyatları özündə birləşdirən təbii kapital aiddir. Təbii resurslar yerləşməsinə, həcmində, iqtisadi aktivliyə təsir etmə imkanlarına və digər kapital formaları ilə əvəz oluna bilmək imkanlarına görə fərqləndiyindən, ekologiya ilə məşğul olan iqtisadçılar təbii kapitalı 3 forma ilə fərqləndirirlər (2). Birincisi kritik təbii kapitaldır, hansı ki böyük dəyərə malikdir və həyatda qalmaq üçün vacibdir. Məsələn, yer kürəsini əhatə edən atmosfer qatı. İkincisi sabit təbii kapitaldır, hansı ki müəyyən formada qorumaq mümkündür və bərpa edilmə imkanları vardır. Üçüncü növ kapital isə az dəyərə malik, kasad olmayan və mübadilə edilməsi asan olan təbii kapitaldır. Davamlı inkişafın təmin edilməsi iqtisadi baxımdan qeyd etdiyimiz kapital formalarının öz xarakterlərinə uyğun olaraq istifadə edilməsini və onların səmərəli istifadəsi nəticəsində həm indiki ehtiyacların ödənilməsini, həm də gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələlərini əhatə edir.

Ümumiyyətlə, davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişaf və artım haqqında digər standart nəzəriyyələrdən təbii resurslara təbii kapitalın bir forması kimi yanaşması ilə fərqlənir. Təbii kapital da maliyyə, insan və istehsalat yönəldilən kapital kimi insanları məhsul və xidmətlərlə təmin edir. Təbii kapitalın tükənməsini müəyyən qədər istehsal və insan kapitalına investisiya yatırmaqla azaltmaq mümkündür. Buna görə də, davamlı inkişaf üçün xalis davamlı milli məhsulu (DMM) hər bir ölkənin ÜDM-dən təbii kapitalın amortizasiyası (TKA), istehsal kapitalının amortizasiyası (İKA) və insan kapitalının amortizasiyası (İNKA) xərclərini çıxmaqla tapmaq olar (3):

$$DMM = \text{ÜDM} - \text{TKA} - \text{İKA} - \text{İNKA}$$

Buradan o nəticəyə gələ bilərik ki, əgər iqtisadiyyat düsturda göstərilən amortizasiya xərclərini qarşılamaq gücündə olmazsa, o zaman davamlı inkişafı təmin etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də, davamlı iqtisadiyyatın təmin edilməsinin

arxasında təbii kapitaldan səmərəli istifadə, insan və istehsal kapitalının daima inkişaf etdirilməsi dayanır. Eyni zamanda insan və istehsal kapitalını artırmaqla təbii kapitalın artırılmasına da nail olmaq mümkündür. Məsələn, kənd təsərrüfatında istehsalın artırılması fermerlərin təhsil səviyyəsini artırılması məqsədilə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və istehsal prosesini həyata keçirmək üçün istehsal kapitalının artırılmasından asılıdır. İnsan və istehsal kapitalına zəruri yatırımların həyata keçirilməməsi bir sıra ölkələrdə səhrələşmənin artması, meşə örtüyünün məhv olması, torpaqların şoranlaşmasına səbəb olur ki, bu da təbii kapitalın məhv olmasına gətirib çıxarır. Belə olan şəraitdə gələcək nəsillər üçün təbii kapitalın qorunub saxlanması qeyri-mümkün olması davamlı inkişafı təmin etməyə imkan vermir. Bir sıra təbii kapital formalarının digər kapital növləri ilə əvəz olunması imkanlarının mədud olması bu növ təbii kapitalın qorunub, gələcək nəsillərə ötürülməsinin əhəmiyyətini daha da artırır.

Davamlı iqtisadi inkişafın əsasını iqtisadi davamlılıq təşkil edir. Övvəldə qeyd etdiyimiz fikrə uyğun olaraq, davamlı iqtisadiyyat o iqtisadiyyat sayılır ki, burada istehsal gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödəyə bilməsinə neqativ təsir etmədən, hazırkı ehtiyacların ödənilməsinə imkan yaradır. Davamlı iqtisadiyyat konsepsiyası məşhur iqtisadçı Hiks tərəfindən onun 1939-cu ildə nəşr edilmiş “Dəyər və Kapital” kitabında irəli sürülmüşdür. İlk dövrlərdə iqtisadçılar təbii ehtiyatların sonsuz olduğunu düşünürdülər və buna görə də, bazarların təbii ehtiyatları səmərəli bölüşdürmək imkanlarının çox olduğuna inanırdılar. Bununla yanaşı, eyni zamanda onlar inanırdılar ki, istehsal prosesində istifadə edilmiş ehtiyatları zamanla texnologiyanın inkişafı nəticəsində bərpa etmək mümkün olacaqdır. Lakin zaman keçdikcə bu fikirlərin səhv olduğu ortaya çıxdı və təbii ehtiyatların sonsuz olmadığı özünü göstərməyə başladı. Zamanla, iqtisadi sistemin sürətli inkişafı və həcmnin artması təbii resurs bazasının kəskin azalmasına səbəb oldu. Bu isə idarə edilməyən inkişaf və istehlakın kəskin artması məsələlərini daha da aktuallaşdırdı. Davamlı iqtisadi inkişafın müəyyən edilməsi üçün digər yanaşma əhalinin sayı ilə bağlıdır. İqtisadi inkişaf ÜDM və adambaşına düşən ÜDM-in artımı ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, əgər əhalinin artımı ÜDM-in artımını üstələyərsə, bu zaman iqtisadi inkişaf baş vermədiyi anlamına gəlir. Əgər əksinə, ÜDM-in artımı əhalinin artım tempini üstələyərsə, bu zaman iqtisadi inkişafın baş verdiyini demək olar. Davamlı iqtisadi inkişafa bu cür yanaşma onun əsasən əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş nəzəri bazaya sahib olmasından irəli gəlir. Bu baxımdan iqtisadi inkişafın təmin edilməsi iqtisadiyyatın artan əhalinin ehtiyaclarını hansı səviyyədə ödəyə bilməsinədən asılıdır və ölkələrin də iqtisadi sisteminin əsas məqsədi məhz bu istiqamətdə nailiyyətlərin əldə edilməsinə yönəlmişdir.

Davamlı iqtisadi inkişafın əsas iqtisadi göstəriciləri olan ÜDM, maliyyə gəlirləri, pul təklifi, inflyasiya və ticarət dövriyyəsi ilə yanaşı, davamlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanan və qeyd etdiyimiz göstəricilər əsasında təmin edilən bir sıra digər, eyni zamanda mənəvi xarakter daşıyan göstəricilər də vardır. Bu göstəricilərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İşləmək şəraiti və bununla da fərdlərin öz ailələrini təmin etmək imkanı;
- Fərdlərin kifayət edən qədər yaşayış yeri, ərzaq və digər bu kimi onları yoxsulluqdan qoruya biləcək ehtiyaclarını qarşılamaq imkanı;
- Yüksək səviyyəli təhsil əldə etmək və bununla da həyat səviyyəsini yüksəltmək;
- Yaşlılar üçün sosial sığortanın təmin edilməsi;
- Əhalinin tibbi ehtiyaclarının ödənilməsi;
- Əhalinin cəmiyyətdə demokratik və siyasi iştirak imkanı;
- Qanun çərçivəsində, iqtisadi sistem daxilində fərdlərə cinsindən, irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq, bərabərhüquqlu şəraitin yaradılması.

Davamlı inkişaf deyərkən, əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsini nəzərdə tuturuqsa, o zaman bu qeyd etdiyimiz amillərin təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü iqtisadi siyasətin aparılması vacibdir. Yəni ÜDM, ticarət dövriyyəsi kimi göstəricilərin inkişaf etdirilməsinin əsasında əhaliyə qeyd etdiyimiz mənəvi xarakter daşıyan ehtiyaclarının ödənilməsi dayanmalıdır. Uzun illər boyu məşhur iqtisadçılar da öz iqtisadi nəzəriyyə və modellərini hazırlayarkən, iqtisadi inkişafa nail olmaqla, yoxsulluğun aradan qaldırılması və sosial-iqtisadi gəlirlərin əhali arasında ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi ideyasını əsas götürmüşlər.

İqtisadçılar tərəfindən bir sıra əsas struktur dəyişiklikləri və meyillər müəyyən edilmişdir ki, onlar davamlı iqtisadi inkişaf prosesini xarakterizə edir. Bura ilk növbədə **sənayeləşmənin artmasını** qeyd etmək olar. Müəyyən edilmişdir ki, davamlı iqtisadi inkişaf sənaye buraxılışının həddi və sənayedə işçi qüvvəsinin artımı ilə sıx əlaqədardır. Burada, xüsusilə istehsal sənayesi daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Sənaye sektoru texnologiyanın inkişafı və tətbiqinə daha çox meyilli olduğundan, bu sektorda əməkhaqqı kənd təsərrüfatı sektoru ilə müqayisədə daha yüksək olur. Bu isə öz növbəsində istehsal və əmək məhsuldarlığının artmasına, eyni zamanda işçilərin və sahibkarların gəlirlərinin artmasına imkan yaradır. Sənaye sektorunun inkişaf etdikcə isə tətbiq edilən istehsal metodları insan kapitalının inkişafı nəticəsində intensiv xarakter alır. Bu davamlı inkişaf prosesi zamanla şəhər əhalisinin həm sayının, həm də dəyər yaratma qabiliyyətinin kənd əhalisi ilə müqayisədə artmasına səbəb olur. Bunun əsas səbəbi isə əhalinin daha çox gəlir əldə etmək istəyi nəticəsində kəndlərdən şəhərlərə miqrasiya etməsidir.

Sənayeləşmənin artmasına paralel olaraq, davamlı inkişaf prosesində **kənd təsərrüfatının** iqtisadiyyatda yaradılan ÜDM-də payı azalır. Bu, eyni zamanda kənd

təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən işçi qüvvəsinin sayının və regionların əhalisinin azalması deməkdir. İstənilən iqtisadiyyatda sənaye və kənd təsərrüfatı sektorları arasında belə tərs mütənasib münasibət mövcuddur. Kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən işçi qüvvəsi daha çox əməkhaqqı qazanmaq üçün sənaye sektorunda işləməyə can atır. Bu, eyni zamanda əhalinin daha az məhsuldarlığa malik olan sektordan daha çox məhsuldarlığa malik olan sektora yönəlməsi deməkdir, bu proses, nəticədə iqtisadiyyatda yaradılan dəyərin kəskin artmasına səbəb olur. Texnologiyı inkişaf və əmək məhsuldarlığı kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və mədən sənayesi kimi sahələrdə aşağı olsa da, zamanla bu sahələrdə də adambaşına düşən dəyər artmağa başlayır. Bu, eyni zamanda həmin sektorlarda işçi qüvvəsinin azalması ilə də bağlıdır. Baş verən bu əsas iki struktur dəyişikliklərindən o nəticəyə gəlmək olur ki, davamlı iqtisadi inkişaf prosesində istehsal prosesi ixtisası zəif olan işçi qüvvəsi tərəfindən yaradılan əsas məhsulların istehsalından savadlı kadrların yaratdığı innovativ məhsulların istehsalına doğru inkişaf edir (3).

Davamlı iqtisadi inkişaf prosesi həm də **ticarət əlaqələrində** baş verən dəyişikliklərlə də müşayiət olunur. Davamlı iqtisadi inkişaf prosesində ticarət sistemi getdikcə möhkəmlənir və ilk mərhələdə ticarətdə daha böyük paya sahib olan kənd təsərrüfatı, mədənçilik, meşəçilik və digər bu kimi sahələrdə istehsal olunan sadə məhsullar sonrakı mərhələdə istehsal edilmiş məhsullar, xidmətlər və digər innovativ məhsullarla əvəzlənir. Eyni zamanda, zamanla, ticarət edilən məhsul çeşidi sayı kəskin artır. Ticarət sisteminin belə inkişafı iqtisadiyyatın asılı olduğu sadə məhsulların ticarətdə payının azalması və informasiya texnologiyaya məhsulları, kompüter, avtomobil, biotexnologiyı və digər bu kimi yüksək əmək dəyərinə malik olan məhsulların payının artmasına gətirib çıxarır. Bu proses nəticəsində ixrac edilən məhsullar içərisində istehsal edilmiş hazır məhsullar əsas paya sahib olur.

Davamlı iqtisadi inkişaf prosesində baş verən əsas dəyişikliklərdən biri də istehsal prosesində **insan kapitalının və biliyinin** payının artmasıdır. İqtisadi inkişaf prosesi iqtisadiyyatın bütün sektorlarında əmək məhsuldarlığının artırılmasını tələb edir. Bunun üçün isə mövcud olan və gələcək işçi qüvvəsinin trening və təhsil vasitəsilə bilik səviyyəsinin artırılması vacibdir. Əmək məhsuldarlığının artırılması yalnız savadlılığın artırılması ilə bitmir və bununla yanaşı, inkişaf etmiş avadanlıqların istehsal prosesində tətbiqi də önəmlidir. Bu zaman isə savadlı kadrların əmək məhsuldarlığı daha da yüksəlmiş olur ki, nəticədə istehsal prosesinin səmərəliliyi artır. Qeyd etdiyimiz vasitələrlə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi sonrakı mərhələdə əməkhaqqlarının artmasına və istehsal prosesinin asanlaşmasına səbəb olur ki, bu da əhalinin rifah halının yüksəldilməsi deməkdir.

Qeyd etdiyimiz institusional dəyişikliklər fonunda iqtisadiyyat inkişaf etdikcə bank sisteminin, maliyyə bazarlarının və sığorta sektorunun payı, iqtisadiyyatda əhə-

miyyəti artmağa başlayır. İnkişaf prosesində dövlətin rolu isə ilk mərhələdə iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif infrastrukturun yaradılması ilə məhdudlaşır və dövlət özəl sektorun inkişafına bazar iqtisadiyyatı sisteminin tətbiqi ilə nail olmağa çalışır. Bunlarla yanaşı, dövlət hüquq sistemini inkişaf etdirərək mülkiyyət hüququnun qorunması, maliyyə-bank sektorunun səmərəli idarə edilməsi və təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi vəzifəsini də yerinə yetirir. Dövlətin idarə etmə sistemində əsaslı dəyişikliklər etmədən, hökumət institutlarının fəaliyyət istiqamətlərini düzgün və səmərəli şəkildə müəyyən etmədən davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, dövlət özü əvvəlki mərhələdən qalma bir institut olduğundan, onun idarəetmə sisteminin islahatlar vasitəsilə dəyişdirilməməsi dövlətə yeni hüquqi dəyişikliklərin və islahatların həyata keçirilməsi üçün çətinliklər yaradır. Bunlarla yanaşı, özəl sektorun inkişaf etdirilməsi üçün onlara tam azad və sağlam rəqabət aparmaq üçün azad bazarın yaradılması da vacibdir. Yalnız azad iqtisadi rəqabət üzərində qurulmuş iqtisadi inkişaf yüksək iqtisadi artımın əldə edilməsinə imkan verir. Davamlı iqtisadi inkişaf iqtisadiyyatın bütün sektorlarının kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Onun məhz bu xarakterə malik olması davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi imkanlarını azaldır və iqtisadi inkişaf prosesində müxtəlif maneələrlə üz-üzə qalmasına səbəb olur. Dünya dövlətlərinin inkişaf səviyyəsinə görə, bir-birlərindən əsaslı surətdə fərqlənmələrinin əsas səbəbi də müxtəlif dövlətlərin öz coğrafi mövqeyinə, mədəniyyətinə, strateji əhəmiyyətinə və digər bu kimi səbəblərə görə müxtəlif maneələrlə qarşılaşmasıdır. Davamlı iqtisadi inkişaf qarşısında dayanan maneələri daxili və xarici maneələr kimi qruplaşdırmaq olar. Daxili maneələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ölkə iqtisadiyyatında əldə edilən gəlirlərin və mülkiyyət hüququnun qeyri-bərabər bölgüsü;
- Fiziki infrastrukturun, yəni yolların, kommunikasiya sisteminin, su xətlərinin, nəqliyyat sisteminin inkişaf səviyyəsi və səmərəliliyi;
- Bank sistemi və maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və iqtisadi subyektlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanları;
- Təhsil sisteminin zəif inkişafı və təhsil sisteminə ayrılan vəsaitlərin çatışmazlığı;
- Mərkəzi hökumətin iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolu. Siyasi, iqtisadi azadlıq və demokratiya səviyyəsi;
- Korrupsiyanın səviyyəsi və onun siyasi və iqtisadi idarəetmə sisteminə təsiri;
- Əsaslı bazar böhranlarının mövcudluğu (bu, bazarda gedən proseslər haqqında dəqiq məlumatların iqtisadi subyektlərə çatdırılmaması nəticəsində resursların səmərəsiz bölgüsü və səmərəsiz istehlak düşüncəsinin formalaşmasından irəli gəlir);

- Coğrafi mövqe. Okenalara və dənizlərə çıxışın olmaması, səhra və dağlıq ərazilərin möv-cudluğu;

- Hərbi konfliktlər və müharibələr.

Davamlı iqtisadi inkişafın qarşısında dayanan xarici maneələrə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ölkə resurslarının transmilli korporasiyalar tərəfindən idarə edilməsi, süni rəqabətin formalaşması;

- Digər böyük dövlətlərin geosiyasi və strateji maraqlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri;

- Beynəlxalq yardımların və xarici investisiyaların əlyətənliyi;

- Beynəlxalq maliyyə institutlarının ölkə iqtisadiyyatında təsir imkanları (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və.s.)

- Digər böyük dövlətlərin geosiyasi və strateji maraqlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri;

- Xarici dövlət borcunun səviyyəsi,

- Beynəlxalq ticarət təşkilatları ilə əlaqələr və onların ölkə iqtisadiyyatına təsir imkanları;

Davamlı iqtisadi inkişaf böyük və kompleks bir konsept olduğundan, göründüyü kimi, onun həyata keçirilməsi qarşısında dayanan çox sayda maneələr vardır. Bəzən bu maneələr ölkənin idarəetmə sistemindən asılı olmadığından, onların tamamilə aradan qaldırılması mümkün deyildir. Buna görə də, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mümkün olduğu qədər maneələrin tamamilə aradan qaldırılmasını və eyni zamanda qarşısının tamamilə alınması mümkün olmayan maneələrə qarşı isə mövcud imkanlar və milli maraqlar çərçivəsində səmərəli müdafiə sistemlərinin qurulmasını tələb edir. Bu baxımdan, mövcud imkanların düzgün qiymətləndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi də davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Davamlı iqtisadi inkişaf qarşısında dayanan maneələrin hamısının aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Zamanla iqtisadi inkişaf prosesi getdikcə bəzi maneələr aradan qalxır və bəzi yeni maneələr ortaya çıxır. Ona görə də iqtisadi inkişaf prosesinin qarşısında dayanan əsas məsələ bu maneələrin mövcud olub-olmaması deyil, onların hansı üsullarla aradan qaldırılmasıdır. Maneələr bəziləri iqtisadi inkişaf prosesinin müəyyən mərhələləri üçün xarakterik sayılır. Yəni iqtisadi inkişaf prosesi keçən hər bir dövlət bu maneələrlə üzləşir. Bu istiqamətdə təcrübənin mövcud olması dövlətlərə maneələrlə mübarizədə sınaqdan keçmiş dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi və maneəyə qarşı daha səmərəli mübarizə aparmaq imkanı yaradır (4).

Ümumiyyətlə davamlı iqtisadi inkişaf əsas iki makroiqtisadi göstəricidən biri vasitəsilə ölçülür. Bu göstəricilər ümumi daxili məhsul (ÜDM) və ya ümumi milli gəlirdir (ÜMG). ÜDM dedikdə müəyyən dövr ərzində iqtisadiyyatda iqtisadi sub-

yektlər tərəfindən yaradılmış milli məhsulun dəyəri başa düşülür. ÜMG dedikdə isə müəyyən dövr ərzində xarici və daxili iqtisadi fəaliyyət nəticəsində iqtisadi subyektlərin əldə etdikləri gəlir başa düşülür. ÜMG-ə ÜDM-dən fərli olaraq ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası nəticəsində xarici fəaliyyətlə əlaqədar əldə edilən gəlirlər də daxildir. Yəni iqtisadiyyat qapalı olarsa və xarici iqtisadi əlaqələr inkişaf etməzsə, o zaman ÜMG termininin əhəmiyyəti olmaz. Hər iki göstərici iqtisadi inkişafı ölçmək baxımından əhəmiyyətliyə. Buna görə də, hansı göstəricinin daha effektiv olduğunu müəyyənləşdirmək vacibdir. ÜMG ölkə əhalisinin istehlak, investisiya və dövlət xərcləri üçün sahib olduqları maliyyə vəsaitlərini göstərir. Yəni ÜMG əhalinin son istifadəsi üçün mövcud olan istehsal edilmiş məhsulların və xidmətlərin dəyərinin cəmini göstərir. ÜMG əhalinin sahib olduğu real maliyyə vəsaitlərini göstərdiyindən, bu göstərici əhalinin rifah halının müəyyənləşdirilməsi baxımından daha əhəmiyyətliyə. Ümumilikdə, ÜMG əhalinin hazırda xərcləmək və gələcəkdə investisiya etmək üçün sahib olduğu real vəsaitləri özündə əks etdirdiyindən, milli inkişafın müəyyənləşdirilməsi üçün daha uyğun göstəricidir. ÜDM isə ölkə sərhədləri daxilində yaradılmış dəyər və əldə edilmiş gəliri özündə əks etdirir. Lakin ÜDM-in əks etdirdiyi gəlirlərin hamısı əhalinin xərcləməsi üçün istifadə edilə bilən deyildir. ÜDM əhalinin alıcılıq qabiliyyətini deyil, sadəcə ölkə daxilində yaradılmış xidmət və məhsulların dəyərini göstərir. Buna görə də, ÜDM əhalinin rifah halının müəyyənləşdirilməsi baxımından səmərəli göstərici deyil. ÜDM vasitəsilə iqtisadiyyatda yaradılan məhsul və xidmətlərin səviyyəsinin necə dəyişdiyini müəyyən etmək mümkün olsa da, bu məhsul və gəlirlərin necə bölüşdürüldüyünü müəyyən etmək mümkün deyil. Davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsasında əhalinin zəruri məhsullarla təmin edilməsi, rifah halının yüksəldilməsi və gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəyə bilməsi fikri dayandığından, bu anlamda, ÜMG göstəricisinin əhəmiyyəti artır. Ancaq bu o demək deyil ki, ÜDM-dən iqtisadi inkişafın müəyyən edilməsi üçün istifadə edilməsi səmərəli deyil. İqtisadiyyatın həcmının və onun özünü təmin etmə qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün ÜDM-in də əhəmiyyəti vardır və onun vasitəsilə ölkədə istehsal prosesinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Buna görə də, deyə bilərik ki, iqtisadi inkişafın müəyyənləşdirilməsi baxımından aparılan təhlilin xarakterindən asılı olaraq, bu göstəricilərin hər birinin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır.

Göründüyü kimi, davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının insanların resurs qıtlığının yarandığını və əhalinin artan ehtiyaclarının ödəmək imkanlarının daralması faktı ilə qarşı-qarşıya qalması nəticəsində inkişaf etmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu terminin yaranması və istifadəsi ətraf mühitin qorunması və ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində aparılan araşdırmalara təsadüf etmişdir. Bu konsepsiya vasitəsilə insanlar artıq iqtisadi fəaliyyətə yalnız daha çox dəyər yaradaraq

gəlir əldə etmək prizmasından deyil, eyni zamanda onun gələcək nəsillərə ötürülməsi və təbii kapitalın qorunması prizmasından yanaşırlar. Bu baxımdan, dövlətlər iqtisadi fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə edərək iqtisadiyyatı davamlı inkişaf konsepsiyası əsasında inkişaf etdirməyə çalışırlar. Qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən istifadənin kəskin artması, elektrikli işləyən avtomobillərin və yük maşınları istehsalının sürətlənməsi, günəş və külək enerjisi sənayelərinə böyük həcmdə investisiyaların yönəldilməsi, nəqliyyat vasitələri tərəfindən havaya buraxılan zərərli maddələr üzərində nəzarətin artması və yeni standartların tətbiq edilməsi inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən davamlı iqtisadi inkişaf konsepsiyasının tətbiqinin ən parlaq nümunələridir. Azərbaycanda da neft gəlirləri hesabına iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, təbii resurslardan səmərəli istifadə nəticəsində əhəlinin rifah halının yüksəldilməsi davamlı inkişaf konsepsiyasının səmərəli tətbiq edildiyini göstərir. Bu baxımdan, Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə təcrübəsinin təhlil edilməsi əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

- [1] George R., D. Appraising Weak and Strong Sustainability: Searching for a Middle Ground. University of Reading, Berkshire, United Kingdom, 2013
- [2] Perkins, Dwight H., Steven Radelet, Donald R. Snodgrass, Malcolm Gillis, and Michael Roemer. 2001. Economics of Development. 5th ed. New York: W.W. Norton and Co.
- [3] Amsden, Alice H. 2001. The Rise of “the Rest”: Challenges to the West from Late-Industrializing Countries. Oxford: Oxford University Press
- [4] Waterbury, John and Alan Richards (1998) A Political Economy of the Middle East, second ed. Boulder, Colorado: Westview Press.

CLASSIFICATION FOR LEVERAGE OF ENTERPRISES IN AZERBAIJAN

E. N. Safarli

Mobil: (+99455) 214 03 06

E-mail: elmir.safarli@sefco.net

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 30 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 30 May 2017; published online 23 June 2017

Abstract

Since 1958, capital structure has been considered the most discussed topic in corporate finance. The major question is to find optimal capital structure point and determine the fundamental determinants. Extensive investigations have been attracted to provide the leverage ratio of the companies. In light of previous literatures and theories, the main purpose of this study is to investigate financing choice of Azerbaijan companies and to measure leverage classification of different sectors. Findings prove that leverage classification and borrowing level of these companies are differentiated by sectors. Mainly, construction, trade and service, food and agricultural sectors are mainly leveraged firms in Azerbaijan. The main leverage indicator in this analysis is calculated by dividing total liabilities to the sum of the total liabilities and total equities

Keywords: Azerbaijan, structure, capital, investment, leverage ratio.

JEL Classification Codes: F34, H63

AZƏRBAYCANDA ŞİRKƏTLƏRİN BORCLANMA ƏMSALINA GÖRƏ TƏSNİFATI

Xülasə

1958-ci ildən etibarən şirkətlərin kapital stukturunun müəyyənləşdirilməsi korporativ maliyyə mövzuları arasında ən çox müzakirə edilən mövzu olaraq hesab edilir. Bu mövzuda əsas sual optimal sərmayə stukturunun hesablanması və maliyyə seçimlərinə təsir edən faktorların müəyyənləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatlara nəzər salsaq, şirkətlərin sərmayə stukturunun müəyyənləşdirilməsi və borclanma əmsalının hesablanması ilə əlaqədar geniş elmi araşdırmaların tətbiq olunduğunun şahidi olarıq. Bu baxımdan, bu məqalənin də əsas məqsədi Azərbaycan şirkətlərinin maliyyə seçimini araşdırmaq və müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərən firmaların borclanma əmsalını müəyyən etməkdir. Nəticələr göstərir ki, iqtisadiyyat

или бизнес sektorları üzrə borclanma əmsalı və borc səviyyəsi müxtəlif dərəcələr üzrə yer alır. Əsasən tikinti, ticarət və xidmət, ərzaq və kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan firmalar daha yüksək borclanmaya meyillidir. Məqalə üzrə hesablanmış borclanma əmsalı şirkətlərin toplam borclarının toplam passivlərə nisbəti əsasında hesablanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, struktura, kapital, sərmayə, borclanma əmsalı.

КЛАССИФИКАЦИЯ КОМПАНИЙ ПО ЛЕВЕРИДЖУ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Начиная с 1958 г., вопросы структуры капитала входят в разряд наиболее обсуждаемых проблем корпоративных финансов. Основной вопрос сводится к поиску оптимальной структуры капитала и к определению ее фундаментальных факторов. Значительные инвестиции привлекались для предоставления компаниям кредитного плеча. В свете предыдущих литературных работ и теорий главная цель настоящей работы заключается в исследовании финансового выбора азербайджанских компаний, измерение кредитного плеча компаний из различных секторов экономики. Результаты работы доказывают, что классификация по леввериджу и уровень заимствований этих компаний дифференцирована по секторам. Главным образом, наибольшим кредитным плечом располагают строительные, торговые компании, компании сферы услуг, пищевого и сельскохозяйственного секторов. Основной показатель леввериджа в этом исследовании рассчитывается как отношение совокупных обязательств к сумме совокупных обязательств и капитала.

Ключевые слова: Азербайджан, структура, капитал, инвестиция, левверидж.

1.Motivation and Scope. The Republic of Azerbaijan is one of the transition countries and gained independence after the collapse of the Soviet Union in 1991. Oil and gas industry secures the bulk of economy and the state budget of the country. The share of oil and gas industry accounts for approximately 54% of the gross domestic product.

The bulk of foreign investment has been channeled into the oil sector since Azerbaijan regained independence, thus leading to large-scale development throughout the country. Foreign investment stood at USD 10.5 billion in 2013, including AZN 4.9 billion poured into the oil and gas industry.

The president of Azerbaijan Republic in 2005 endorsed state programs to develop the non-oil sector. Thus, oil and gas revenues over the years have been allocated to

develop non-oil sector, and the budget of the Fund for Entrepreneurship Support has increased respectively.

In 2007, there were 74,354 entities in the country, 80.6 % of which were private (Asian Development Bank, 2007). According to the State Statistical Committee, this figure was 89,939 in 2009 and 91,657 in the first half of 2010.

The development trends in non-oil sector, shows that this sphere will increase in years ahead.

On the whole, scientists have attempted to practice the applicability of capital structure theories over the international data and tried to determine the common effected factors, notwithstanding each country has its own specific factors. Nevertheless, the literature about academic and practical problems of the companies and entrepreneurship in Azerbaijan is lacking.

The main purpose of this study is to analyze the capital structure issues in Azerbaijan and to determine leverage level of different sectors in Azerbaijan.

2. Methodology and data. Capital structure is a mix of securities and different financial sources for the financing of real investment. In other words, capital structure represents the proportion and combination of financial sources which are securities, short and long-term debt and equity.

The main purpose of the capital structure is to determine the relationship between the cost of the capital and financing choice. There are two types of schools of thought. Some argue that there is no relationship between combination of financing and cost of capital. So, the capital structure is irrelevant with the firm value.

Another school of thought assumes that financing mix determines the cost of capital. According to their ideas, companies try to find optimal capital structure for minimizing cost of the capital.

In 1955, Weston argued that scholars must develop several theories about the structuring of financial sources to solve financing choice problems. Three years later, in 1958, Franco Modigliani and Merton H. Miller developed fundamental capital structure theory and gave some theoretical background for financial structuring. The root of the main proposition in this theory is that the debt financing has no effects on the value of the firm. It means that, if there is insufficient equity to finance a project, the firm can apply to debt financing. And the proportion of debt will not change the value of the firm. (Modigliani and Miller, 1958).

Matos (2001) assumes that if the company uses debt financing together with equity, it means that the firm is levered firm. In regards to literature survey, dimension of capital structure is indicated as the leverage ratio of the companies. Another explanation of this ratio is debt ratio.

Generally, there are three approaches for calculation of leverage ratio. And these approaches play various roles in determination of capital structure choice. Generally, there are three approaches for calculation of leverage ratio. And these approaches play various roles in determination of capital structure choice.

- Short-term leverage ratio - The calculation method of this ratio is indicated as the ratio of short-term debts to total assets. Researcher assumes that companies seek to get short-term borrowing than long-term. Because short-term financing is very flexible for companies and simultaneously, companies provide short-term debts with minimum costs. Especially, seasonal enterprises use short-term financing. Chen (2007) assumes that companies always need periodical liquidity and in this condition, they prefer short-term debts. And financial institutions provide short-term easily for them.

- Long-term leverage ratio - This ratio is indicated as the long-term liabilities to total assets. In comparison with short-term financing, profitable and large companies prefer long-term borrowing. Because the interest rate of debt is at minimum level. And financial institutions can provide sources with long-term maturity. According to the annual reports of international financial institutions such as World Bank, International Monetary Fund, etc, large and industrial companies use long-term financing. Because this debt provides more productivity for companies.

- Total leverage ratio - The main used calculation method is a ratio of total liabilities to total assets. Researcher emphasizes that all combination of liability items. such as accounts payable, deposits, foreign exchange liabilities, reserves and long-term debts provide total liabilities. There are two types of calculation methods for debt ratio. One of them is calculation with book values and the other is calculation with market values. Frank and Goyal (2003) assume that book value represents the past situation of companies. Otherwise, market values show the future position of the firms.

There are different calculation approaches for total leverage ratio. Padron, Apolonirao, Santana, Conceptio, Martel and Sales (2005) used leverage ratio by dividing total borrowings of the company to the sum of the debt and equity.

Sayilgan, Karabacak, Kucukkocaoglu (2006) counted the leverage ratio as total debt to total equity. The calculation method of leverage ratio in Booth, Aivazian, Demirguc Kunt and Maksimovic (2001) articles are also consistent with previous studies.

Mandaci (2009) provided both of book value and market value calculations for short-term, Long-term and total borrowings. Author also indicated choice of borrowings during 2001 crisis and afterwards.

Deesomsak, Paudyal, Pescetto (2004) used total leverage ratio and calculated as:

$$\text{Debt to capital ratio} = \frac{\text{total debt}}{\text{total debt} + \text{market value of equity} + \text{book value of preference shares}}$$

Financial economists suggest using market value instead of book value in empirical studies. Modigliani and Miller theories also indicated the use of market values. But book values are used in this investigation due to limitation of data collection.

But Chen (2007) assumes that volatility of stock markets influences the use of market value and it can be very changeable in empirical studies. So, the book value is very useful for investigations. Thus, the author counts the leverage ratio in two forms.

$$1) \text{ Leverage ratio} = \frac{\text{Total debt}}{\text{Total equity book value}}$$

$$2) \text{ Leverage ratio} = \frac{\text{Total debt}}{\text{Total equity market value}}$$

As a result, total leverage ratio is selected as dependent variable and calculated by dividing total liabilities to the sum of the total liabilities and total equities.

$$\text{Total debt ratio} = \frac{\text{total liabilities}}{\text{total liabilities} + \text{total equities}}$$

The main source for calculation ratios and variables in analysis are balance sheet and income statements of Azerbaijan companies. These data are obtained from internet website of the companies and by the meeting chief financial officer. And all data are shown annually. Total 76 companies are used in this research from different countries

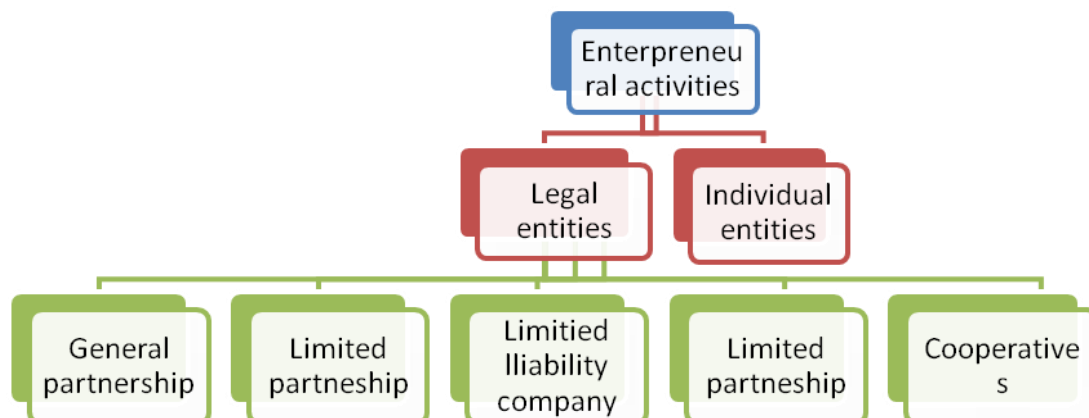
3. Enterprises And Leverage Ratio Classification In Azerbaijan. Put simply, entrepreneurship is a system of starting business activities and developing an organizational model. Generally, there are two types of legal forms of entities in Azerbaijan: individual and legal entities. Figure 12 below descriptively illustrates the legal forms of entities in Azerbaijan.

Figure 1 emphasizes that individual entities are the basic model of entrepreneurship, which can be set up by individuals without creating a legal entity. Of course, an entrepreneur is a starter of this model and responsible for success and risk of organization.

But a legal entity is a type of business established within the law and has a registration code as an organization. This type of business provides own properties and possesses its obligations within the balance of properties. Legal entities have

five structural forms which are general partnership, limited partnership, limited liability company, limited partnership and cooperatives.

Figure 1 Legal types of entities in Azerbaijan.

Source: Ministry of Economy and Industry, (2014)

Simultaneously, there are nonprofit legal organizations whose main purpose is to maintain the social, cultural and educational goals in communities, ensure human rights protection and development of psychical needs of the population, etc.

To make profit is not the main and important goal for these organizations and annual profit is not distributed between founders. Unions, associations and foundations are examples for such organizations.

According to the Ministry of Economy and Industry, there were a total of 90,783 registered legal entities in Azerbaijan in the first quarter of 2014, compared to 75,632 and 86,010 registered in 2010 and 2013. From the ownership aspect, state ownership, municipal and private ownership contain main proportion of legal organizations.

Table 1 The number of organizations from ownership aspect

Ownership structure	State ownership	Municipal ownership	Private ownership
The number of entities	9,937	1,755	79,091
As %	10.9	1.9	87.1

Source: The Development Dynamic of Entrepreneurship in Azerbaijan, (2014)

According to Table 1, a total of 9,937 organizations were registered with state ownership. The number of entities with municipal ownership is 1,755. The proportion of these ownerships over the total number of entities is 10.9 and 1.9 respectively. The private organizations totaled 79,091 in the first half of 2014.

The bulk of the companies is located in the capital city of Baku. Thus, a total of 48,265 legal entities are operating in Baku, with 12,555 registered in Central Aran Economic Region 6,257 in Ganja-Kazakh Economic Region. Lenkaran, Guba, Sheki and Nakhcyvan are the main biggest and suitable districts for establishing new organizations.

In comparison with previous years, the number of registered new companies declined and some 5,042 new legal entities were established during the first half of 2014, versus 5,137 in 2011, 5,417 in 2012, and 7,879 in 2013. Statistically, 18.6% of organizations were involved in education sector, whereas 16.8% in trade and 9.2% in construction sectors.

Table 7 proves that the statistics of individual entities without creating a legal entity also shows an increase in the first six months of 2014. So, their number, compared with 2013, increased from 454,997 to 488,219.

Table 2 The number of individual entities, 1H 2014

Years	2008	2009	2010	2011	2012	2013	06 2014
Number of individual entities	275,006	272,597	306,933	364,581	432,141	454,997	488,219

Source: The Development Dynamic of Entrepreneurship in Azerbaijan, (2014)

The lion's share of individual entities also goes to the three biggest cities: Baku, Sumgait and Ganja. 81.5% of individual entities were established by males. Woman entrepreneurs account for 18.5%. Individual entities are mainly involved in trade, agriculture and transportation.

As it is observed from the business reports of international organizations, small and medium-sized enterprises account for the major part of legal entities. There are different principles used by different countries for definition of small medium enterprises.

The number of employees and turnover is taken as generally-accepted and fundamental approaches for small legal entities.

According to historical practices of some countries, annual balance sheet and revenue are also main indicators for considering legal entities as small and medium. For example, turnover, balance sheet and the number of employees are main factors for definition of small and medium-sized entities.

Some European countries also refer to these arguments. But the developing countries use annual turnover and the number of employees for differentiation of legal organizations.

In Azerbaijan, the Cabinet of Ministers has approved classification of small and medium entrepreneurship regulations. The Azerbaijan government uses both the number of employees and annual turnover in determining small and medium-sized

enterprises. Classification in small and medium-sized enterprises are presented in Table 8 below.

Table 3: Determinants classification of small and medium-sized enterprises

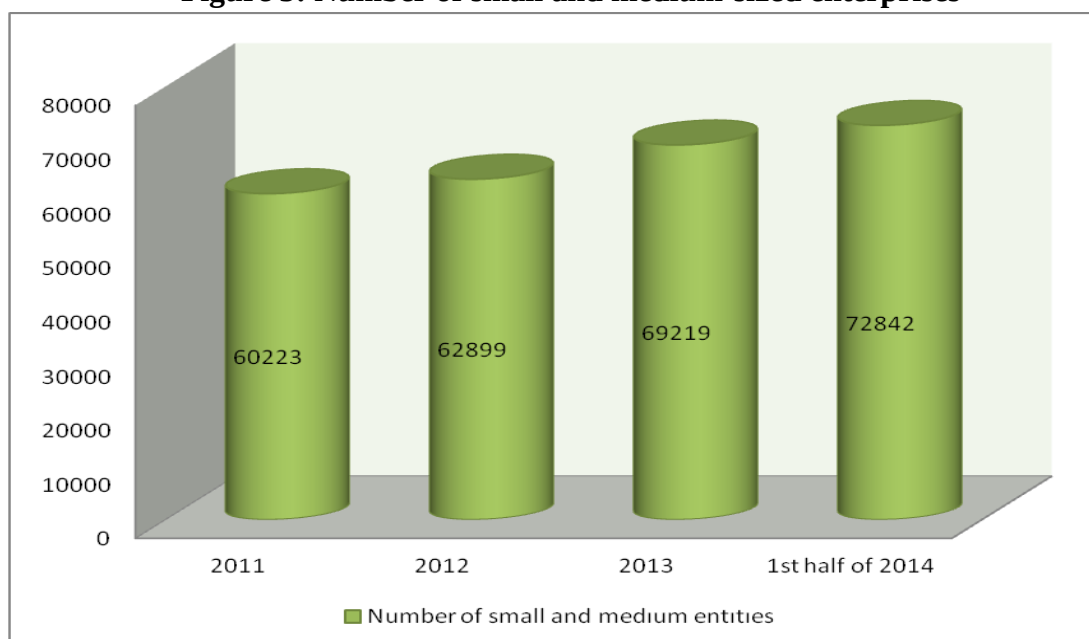
Entrepreneurship category	Number of employees	Annual Turnover
Industry and construction	<50	≤ 500.000 AZN
Agriculture	<25	≤ 250.000 AZN
Wholesale trade	<15	≤ 1.000.000 AZN
Retail trade, transportation	<10	≤ 250.000 AZN

Source: CESD report, Small and Medium Entrepreneurship in Azerbaijan, Country Assessment (2012)

According to the statistical data by the Ministry of Economy and Industry, the number of small and medium-sized companies stood at 72,842 during the first half of 2014.

It means that 80.2 % of total legal entities are small and medium-sized organizations, operating in different regions across Azerbaijan.

Figure 3: Number of small and medium-sized enterprises

Source: The Development Dynamic of Entrepreneurship in Azerbaijan,(2014)

As is evident in ``Data and Collection``, a total of 71 companies are analyzed in this study, of which 14 are engaged in construction sector. The number of food industry companies is 4. In addition, 13 companies are involved in service, 5 in agricultural, 14 in transportation, 9 in trade, 5 in health and 7 in IT sectors.

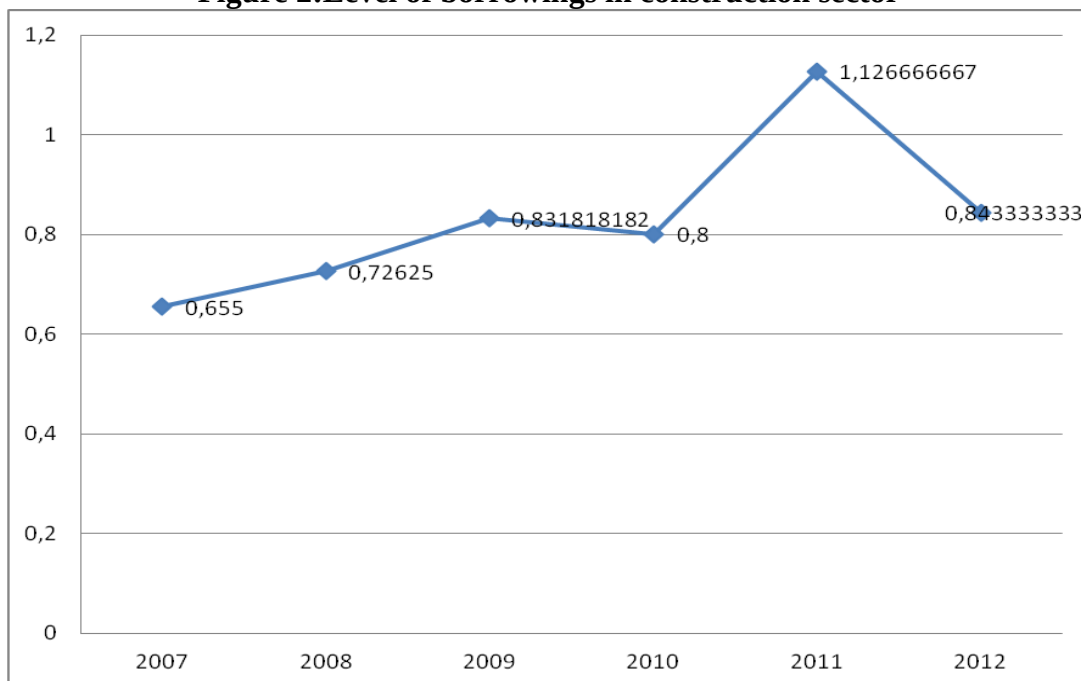
Leverage classification and borrowing level of these companies are differentiated by sectors. The main leverage indicator in this analysis is calculated by dividing total liabilities to the sum of the total liabilities and total equities.

Due to stable and strong economical and social development, construction sector improved rapidly over 1996-2012. Dynamically increasing oil revenues have been channeled to expand domestic infrastructure over recent years.

New roads, bridges, skyscrapers, complexes, plants and factories have been built and historical buildings, architectural structure have been restored. The sectoral breakdown of companies also affirms this assumption.

A total of 14 companies involved in construction sector are analyzed in this research. The results indicate that the leverage value of the companies has increased over the years. The graphical explanation of the borrowings is as follows:

Figure 2:Level of borrowings in construction sector

Source: State Statistical Committee,(2013)

Figure 4 indicates that the average leverage ratio was 0.655 in 2007 versus 0.83 in 2009 and 1.12 in 2011. Official statistical data also prove that the total investment into the construction sector was USD 19.7 billion in 2012.

Of the total, USD 15.5 billion came from internal investment, while USD 14.3 billion from external sources. 2000 saw USD 1.2 billion in investment and 2007 AZN 9.5 billion respectively.

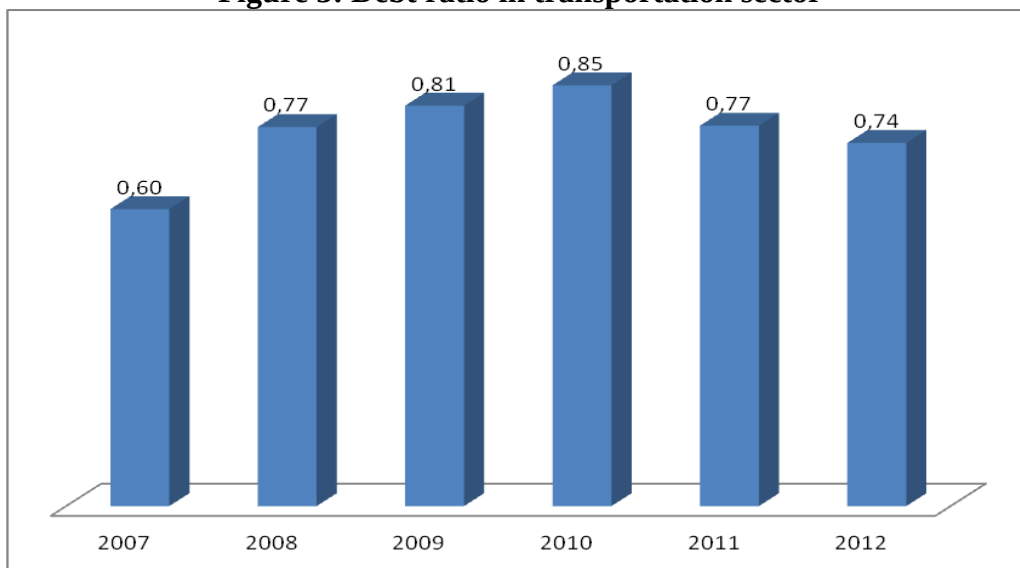
Transportation is one of the important sectors in Azerbaijan, which contributes to GDP increase. The main developed types of transportation are pipeline transportation, road and railway transportation and shipping.

The number of private companies within transportation sector has also significantly grown through promoting increase in the total level of services. The large regional transportation network is the major system linking the country with the world: consider the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) main export pipeline.

The launch of the Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) gas transportation pipeline and Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway will help increase the volume of goods transportation. These projects are tailored to foster relations between countries.

A total of 14 transportation companies are selected to investigate the firm specific determinants of capital structure. From the leverage aspect, debt borrowing of the companies has increased over 2007-2010.

Figure 3: Debt ratio in transportation sector

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, (2013)

Figure 5 illustrates that borrowings ratio level in transportation companies was 0.60 in 2007. This value respectively increased to 0.77 in 2008 and 0.81 in 2009. The maximum debt ratio was in 2010. Total volume of borrowings diminished over 2011-2012.

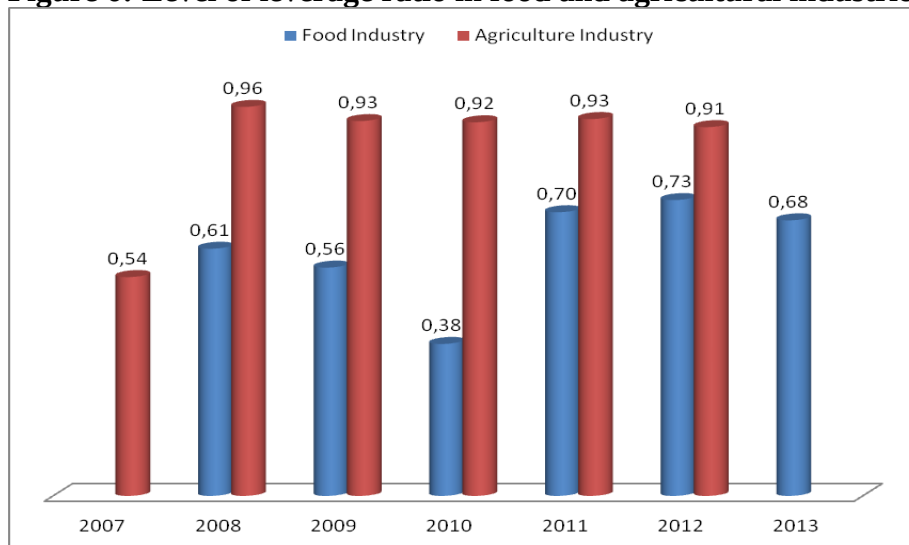
Governmental statistics is also consistent with results. Thus, after the reforming of non-oil sectors government increased the amount of total credits with the minimum interest rate for improvement of infrastructure and development of sectors. The bulk of the biggest transportation companies is located in Baku and Ganja.

Agriculture is the main potential non-oil sector that provides the socio- economic development in Azerbaijan. Climate and soil structure of the country is propitious to develop agriculture. This sector provided USD 3.5 billion and approximately 5.2% of GDP in 2012.

Statistically, there were 1,864 agricultural enterprises in Azerbaijan in 2012, of which 241 were state-owned enterprises. Also, two collective farms and 72 cooperatives are employed within the agricultural sector. There are also 504 service firms, exporting and selling services of agricultural products.

Five companies within the agricultural sectors and four companies from food industry are selected as sample companies in analyzing capital structure of companies.

Figure 6: Level of leverage ratio in food and agricultural industries

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, (2013)

According to Figure 6, borrowing level of companies in agricultural sector indicated approximately 0.93 during the years. Only in 2008 debt level increased comprehensively. Thus, the leverage ratio was 0.54 in 2007 and this figure was calculated as 0.96 in 2008.

After 2005, government launched special state programs for development of agricultural sector. The most important program is payment of subsidiary financial sources to agricultural enterprises. Besides, the National Fund for Entrepreneurship Support under the Ministry of Economic Development and Industry grants long-term credits with minimum interest rates in order to boost agriculture.

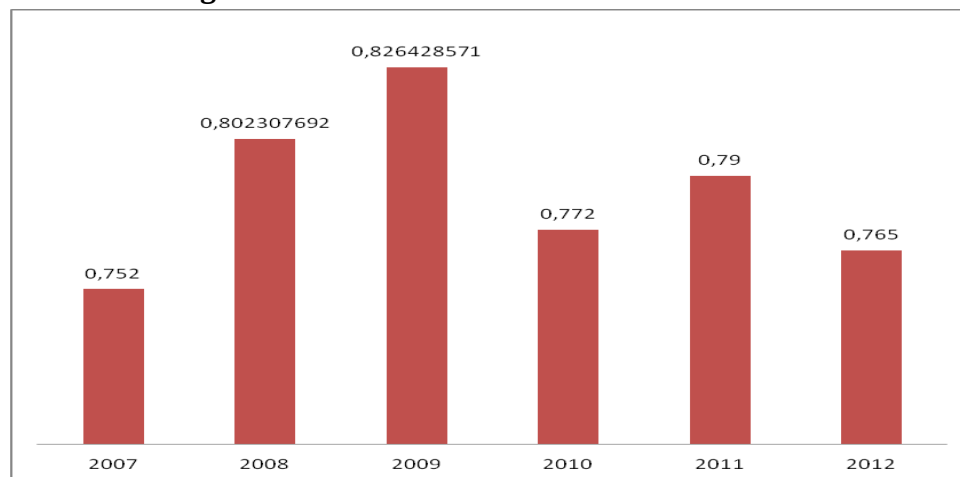
At the same time, food industry indicators were changeable over 2008-2013. Borrowing level of companies was indicated 0.61 in 2008, but this value decreased

to 0.38 in 2010. But the volume of debts has increased approximately by two times since 2011.

In recent years, development of other areas has contributed to increases in service and trade sectors. For example, the country inaugurated the opening of new service centers, schools and educational centers, and tourist resort areas.

Sample data also prove that the main part of the companies is involved in service and trade sector. A total of 21 companies from this sector are selected for measurement of firm specific factors of capital structure.

Figure 4: Debt ratio in service and trade sector

Source: State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, (2013)

Figure 7 indicates that maximum borrowing ratio value was 0.82 in 2009 and most probably, the main reason for debt financing is the results of 2008 inflation. As in other sectors, inflation affected the profitability and performance of companies. And in consequence of inflation, financing opportunities decreased to minimum level across the country.

Figure also demonstrates that the debt ratio was 0.75 in 2007 and this value increased to 0.82 in 2009. But this value diminished after 2010.

Since its independence from the Soviet Union, Azerbaijan has channeled some part of budget receipts to health sector, as health facilities and equipment did not meet modern and innovative requirements.

The total expenses from budget in 2012 were USD 781 million. This indicator was USD 94 million in 2004 and approximately USD 444 million in 2008 respectively. .

Improving quality and quantity of new private health organizations and companies cause development of health sector. Thus, the government encourages and gives financial sources for education of student abroad in health sphere. Their graduation increases quality of health sector in the country. Also, progress of academic researches affects the improving of health sector.

A total of five medical companies are analyzed in this investigation. The main leverage ratio classification of companies also provides consistent results with government statistics.

4. Conclusion. The contribution of this investigation to the literature about the capital structure is that, this investigation determines leverage classification of the firms in Azerbaijan. Period of article covers 2007-2013 years. Findings prove that leverage classification and borrowing level of these companies are differentiated by sectors. Mainly, construction, trade and service, food and agricultural sectors are calculated as a levered firm. The main leverage indicator in this analysis is calculated by dividing total liabilities to the sum of the total liabilities and total equities.

References

- [1] Modigliani, M. and Miller, M.H. (1958). The cost of capital, Corporation Finance and The Theory of Investment, *The American Economic Review*, Vol 48, No3, pp:261-297
- [2] Matos, J.A (2001). Theoretical foundations of corporate finance,
- [3] Chen, L. (2007). Determinants of Capital Structure, an empirical studies from UK firms, *Dissertation*, Nottingham University
- [4] Padron, Y.G. Apolinario, R.M.C, Santana, O.M. Martel, M.V.C and Sales, L.J (2006). Determinant factors of leverage: An empirical analysis of Spanish corporations. *Journal of Risk Finance*, Vol 6, No.1 pp:60-68
- [5] Sayilgan, G. Karabacak, H. and Kucukkocaoglu, G. (2006). The firm specific determinants of corporate capital structure: Evidence from Turkish Panel Data. Working Paper
- [6] Booth, L. Aivazian V. and Demircug Kunt, A. Maksimov V. (2001). Capital structures in Developing Countries. *The Journal of Finance*, Vol LVI, No 1
- [7] Mandaci, P.E. (2009). Testing capital structure models for Turkish non financial firms: The analysis of firm specific financial factors and agency variables. *Investment Management and Financial Innovations*, Vol 6, Issue 1
- [8] Deesomsak, R. Paudyal, K.H. and Pescetto, G. (2004). The determinants of capital structure: Evidence from the Asia Pacific region. *Journal of Multinational Financial Management*. pp:387-405
- [9] Azerbaijan Republic Ministry of Economic Development (2006). *Country profile - Azerbaijan*.
- [10] Commission of the European countries, (2005). *Commission staff working paper European neighborhood policy, Country report, Azerbaijan*.
- [11] CESD Research Group, (2012). Azerbaijan Economy Since Independence, Independent View. Working Paper.
- [12] Azerbaijan Statistical Committee, (2013). *Macroeconomic indicators*

BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ DÜNYA QIYMƏTLƏRİ

E.C. Abdullayeva

müəllim, UNEC

e-mail: esmira_abdullayeva@mail.ru

Tel:(+99451) 8971786

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 30 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 30 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında qiymətmələgəlmə problemlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin artımı və bu əlaqələrə xidmət göstərən qiymətlər dinamikası ilə bağlıdır. Qiymətmələgəlmə dövlətin qanunverici və icraedici fəaliyyətinin əsas və müərkəb elementlərindən biridir. Qiymətdə cəmiyyətin inkişafının iqtisadi, sosial və siyasi problemləri cəmlənmişdir. Bu baxımdan, dünya bazarında qiymətmələgəlmənin xüsusiyyətlərinin tədqiqini vacib saymaq olar. Məqalədə iqtisadi inkişafın məqsədlərindən asılı olaraq, bazar strukturunun təsnifatı və dünya qiymətlərinə təsir göstərən amillər, həmçinin ABŞ və Braziliya ölkələri təmsalında eyniadlı mallara bərabər qiymətlərin yaranması prosesi, vahid qiymət qanunu və dünya qiymətlərinin proteksionist siyasətə təsiri kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: qloballaşma, dünya bazarı, tələb-təklif modeli, vahid qiymət qanunu.

JEL Classification Codes: Q17, P22

INTERNATIONAL TRADE AND WORLD PRICES

Abstract

Studying of problems of pricing in world market in the conditions of globalization has great value. It occurs, first of all, because of increase outwardly-economic relations in the modern world and dynamics of the prices, serving these communications. At the present stage in economic development pricing has very important role. Pricing one of the important and difficult elements in legislative and executive activity of the state. In the price the basic political, economic and social problems of development of a society concentrate. From this point of view research of characteristics of pricing in the world market in the conditions of globalization is considered necessary. The factors, the influencing world prices, and classification of market structure, depending on the purposes of economic development are considered in the article. Process of

formation of uniform prices and the uniform market for the products with the same name on an example of the United States of America and Brazil is also considered. The uniform price law and influence of a protectionist policy on process of formation of the world prices is investigated in the article.

Key words: globalization, world market, model supply and demand, single price law.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ И МИРОВЫЕ ЦЕНЫ

Резюме

Изучение проблем ценообразования в мировой экономике в условиях глобализации имеет важное значение. Это происходит, прежде всего, из-за увеличения внешне-экономических связей в современном мире и динамики цен, обслуживающие эти связи. На современном этапе в экономическом развитии ценообразование имеет очень важную роль. Ценообразование один из важных и сложных элементов в законодательной и исполнительной деятельности государства. В цене концентрируются основные политические, экономические и социальные проблемы развития общества. С этой точки зрения исследование характеристик ценообразования на мировом рынке в условиях глобализации считается необходимым. В статье рассматриваются факторы, влияющие на мировые цены, и классификация рыночной структуры, в зависимости от целей экономического развития. Рассматривается также процесс образования единых цен и единого рынка для одноименных продуктов на примере Соединенных Штатов Америки и Бразилии. В статье исследован единый ценовой закон и воздействие протекционистской политики на процесс формирования мировых цен.

Ключевые слова: глобализация, мировой рынок, модель спроса-предложения, единый ценовой закон.

Bazar mexanizminin əsas elementləri qiymət, tələb və təklifdir. Qiymət ilk növbədə maddi istehsal sferasında, onun qarşılıqlı əlaqələrində, səviyyə və nisbətlərində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən daha dərin təsərrüfat proseslərinin ümumiləşdirilmiş göstəricisidir. Dünya qiymətləri, bütövlükdə beynəlxalq bazara xidmət edən və ümumdünya bazarı miqyasında əmtəə və xidmət bazarlarının konyunkturunu daha əhatəli əks etdirən qiymətlərdir.

Qiymət əmələ gətirən amillər dedikdə isə qiymətlərin səviyyəsi və dinamikasına təsir göstərən, obyektiv olaraq mövcud olan qanunauyğunluqlar və şərait başa düşülür [2]. Dünya qiymətlərinə təsir göstərən iqtisadi amilləri şərti olaraq bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

- ümumiqtisadi amillər (tələb və təklif, iqtisadi tsikl fazası, inflyasiyanın səviyyəsi və s.);
- konkret malın istehsalı ilə bağlı amillər (xərclər, gəlir, vergilərin səviyyəsi, malın istehlak xüsusiyyətləri, tələb və təklif);
- spesifik amillər, təkcə bəzi növ mal və xidmətlərlə bağlı olan (mövsümlük və təminatlar və s.) və ya valyuta siyasətinin xüsusiyyətləri.

İqtisadi amillərlə yanaşı, qiymətlərə siyasi və hərbi amillər də təsir göstərir.

Dünya bazarında hər bir malın qiymət səviyyəsi konkret bazar situasiyasından və hər şeydən əvvəl, tələb və təklifin nisbətindən, həmçinin bu bazarda rəqabətin səviyyəsindən asılıdır. Dünya qiymətləri kimi dünya mal bazarında iri ixrac-idxal sazişlərinin qiymətləri qəbul edilir. Adətən bu saziş qiymətləri London metal birjası və ya Çıkaqo mal birjası kimi əsas ticarət mərkəzlərindəki iri alıcı və satıcılar arasındakı qiymətlərdir. Bazarın digər iştirakçıları sazişlərin bağlanması bu qiymətlərə əsaslanırlar. Dünya qiymətlərinin səviyyəsindən kənarlaşmalar mümkündür. Belə ki, əgər tələbin təsiri ilə alıcıların bir hissəsi malı bazar qiymətindən yüksək ödəməyə hazırdirsə, onda satıcı mala daha yüksək qiymətlər müəyyən etməklə, “qaymaq yığma” siyasətindən istifadə edir. Bazar mallarla dolduqca adətən qiymətlər enir. Məşhur firmaların alıcı etibarını olan və stabil yüksək keyfiyyətli məhsullarına həqiqi qiymətindən yüksək qiymətlər müəyyən oluna bilər.

Uzun müddət istifadə olunan və bazarda uzun müddət satılan mallara bir neçə qiymət növü təyin oluna bilər: sürüşkən (bazar dolduqca azalan), uzunmüddətli dəyişməz, dinamik (tələb və təklifin təsiri ilə dəyişən) və güzəştlər sistemini nəzərdə tutan müqavilə qiymətləri.

Ümumi şəkildə sürüşkənlik düsturu aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$P_1 = P_0(A + B \times \frac{M_1}{M_0} + C \times \frac{\Theta_1}{\Theta_0}), \quad (1)$$

burada P_1 - son qiymət; P_0 -baza qiymət;

A, B, C - əmtəə istehsalına çəkilən xərc elementlərinin xüsusi çəkilişi;

M_1 , M_0 — xammal və materialların cari və bazis qiymətləri;

Θ_1 , Θ_0 - əməkhaqqının cari və bazis səviyyələri.

Daxili bazarda olduğu kimi, dünya bazarında da alıcı və satıcı bazarı formalaşır, burada artıq tələb mövcud olduğundan, satıcı qiyməti diktə edir, və ya alıcı bazarı, təklifin çoxluğu səbəbindən, alıcı hökmranlıq edir və o, qiymti diktə edir. Bazarda yaranan belə situasiyalar bir qayda olaraq uzunömürlü olmur.

Dünya bazarında qiymətin əmələgəlməsi bir çox halda bazarın tipindən asılıdır. Bazar strukturu onun əsas xarakterik cizgiləridir ki, onlara bazardakı firmaların sayı və ölçüsü, müxtəlif firmaların məhsullarının oxşarlığı və yaxud fərqləri, bazara giriş və bazardan çıxış imkanlarının səviyyəsi, qiymətlərə nəzarət və bazar informasiyasının əldə olunması imkanları aid edilir. İqtisadi tərəqqinin məqsədlərindən asılı

olaraq, bazar strukturunun müxtəlif təsnifləşdirmələri verilə bilər. Ticarət subyektlərinin sayından və rəqabətin xarakterindən asılı olaraq, xalis rəqabətli, tam inhisar, inhisar rəqabətli və oligopolist rəqabətli bazar fərqləndirilir.

Hər bir istehsalçı dünya bazarına çıxarkən, bazarın tipi, qiymət növləri və onların səviyyələri haqda təsəvvürlərə malik olmalıdır. Hazırda bütün növ mal və mal qrupları, regionlar və dövrlər üzrə xüsusi məlumat bankları yaradılıb. Analoji məlumatlar İnternet sistemindən də asılı olur, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda, qiymətlər təxmini xarakter daşıyır.

Dünya bazarında qiymətlərin müxtəlif növləri vardır:

Konkret qiymətlər - danışıqlar prosesində alıcı və satıcı arasında razılaşdırılan qiymətlərdir. Onlar bir qayda olaraq satıcı qiymətlərindən aşağı olur, kontraktın fəaliyyəti müddətində dəyişir və kommersiya sirri hesab olunur.

Məlumat qiymətləri - dövrü nəşrlərdə və xüsusi məlumat nəşrlərində dərc olunan satıcı qiymətləridir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məlumat və faktiki qiymətlər arasında həmişə fərqlər mövcuddur. Bir qayda olaraq məlumat qiymətlərini həmişə yüksəldirlər, belə ki, bazar konyunkturunun dəyişməsinə təsir etmir.

Birja qiymətləri - mal birjalarında satılan malların qiymətləridir. Bu, əsasən, xammal və yarımfabrikatlara aiddir. Belə qiymətlər bazarda baş verən dəyişiklikləri operativ əks etdirir. Birja qiymətlərində daşıma şərtləri, ödənişlər və digər bir sıra amillər nəzərə alınmır; bu səbəbdən belə qiymətlər qiymət dəyişkənliklərindəki meylləri tam əks etdirmir.

Hərrac qiymətləri - hərrac nəticəsində müəyyənləşən qiymətlərdir və müəyyən dövrdə mala olan tələb və təklifi real olaraq əks etdirir. Klassik mənada hərrac - açıq satışdır. Hərrac qiymətləri hərraclarda əmtəənin alınması və satılması imkanları haqqında bazar iştirakçılarını məlumatlandırır.

Statistik xarici ticarət qiymətləri - müxtəlif statistik məcmuələrdə nəşr olunan orta qiymətlərdir. Onlar əsasən ancaq xarici ticarəti və qiymətlərin dəyişmə dinamikasını izləmək mümkündür, bazarın ayrı-ayrı subyektləri üçün onlar ancaq oriyentir rolunu oynaya bilər.

İstehsal xərcləri emaləedici sənaye məhsullarına qiymətlərin müəyyən edilməsinin əsasında dayanır. Dünya bazarında xammal resurslarının qiymətləri onların hasilatı xərclərinin həcmindən asılı deyil. Onlara, əsasən tələb və təklif, birja kotirovkaları və dünya bazannda ayrı-ayrı ölkələrin və ölkə qruplarının vəziyyəti təsir göstərir.

Mala konkret qiymətin təyin olunması zamanı, satıcı bazardakı situasiyadan asılı olaraq, endirimlər etməklə alıcıya güzəştlər edə bilər. Dünya təcrübəsində 40-a yaxın endirim növləri mövcuddur. Çox zaman aşağıdakılardan istifadə olunur:

> satıcının endirimləri - nisbi daimi alıcılara və ya eyni vaxtda edilən alışların (30%-ədək) həcminə görə verilir;

- > «Skonto» endirim - tam və ya qismən qabaqcadan ödəniş zamanı təqdim edilir;
- > bonus endirim - bütün konkret öhdəliklərini düzgün və vaxtında yerinə yetirən daimi alıcı - partnyorlara təqdim olunur. Endirim ilin satış həcminə verilir.

Bundan başqa, mövsümdənkənar malların alışına, eləcə də diler endirimi, başqa sözlə, satış üzrə məsrəflərin ödənilməsində aqent və vasitəçilərə endirimlər təqdim edilə bilər.

Kontraktın bağlanması zamanı qiymət mal göndərmənin şərtləri və malın qiymətinə daxil edilən xərclərdən asılı olaraq tərəddüd edə bilər. Belə şərtlər bir neçədir.

Franko - göndərmə məntəqəsi. Bu halda, malın qiyməti müəyyən çıxış məntəqəsində (anbar, zavod) yerləşən istehsalçıya ödənilir. Malın alıcı tərəfindən qəbul edilməsinə qədər bütün xərclər və risklər satıcının üzərinə düşür, alıcı isə bütün ixrac vergilərini və digər xərcləri ödəyir.

FOB (ing. ixtisarla Free on board - göyörtədə azad). Malın nəqliyyat vasitəsilə çatdırılması anıadək bütün xərclər qiymətə daxil edilir. FOB şərti ilə satışın müxtəlif variantları mümkündür.

FAS (free along sideship, yüklənmə limanında göyörtədə azad). Malın qiymətinə onun göndəriş məntəqəsinə və nəqliyyat vasitəsinin yükləmə imkanları daxilində çatdırılması xərcləri daxil edilir. Bununla bağlı bütün xərclərə - xarab olma riski və malın məhvində nəqliyyat vasitəsinə yerləşdirilməsində satıcı cavabdehdir.

CİF (dəyər, sığorta, frext - cost, insurance, freight).

Qiymətə nəqliyyat və malın sığortası ilə bağlı bütün xərclər daxil edilir.

Beləliklə, satış şərtlərindən asılı olaraq, kontraktla təyin edilən konkret qiymətlər dəyişir.

Eyniadlı mallara qiymətlərin bərabərləşməsi meyilləri. Vahid qiymət qanunu. Beynəlxalq ixtisaslaşma hər bir ölkəyə resursları müqayisəli üstünlüklərə malik olmadığı fəaliyyət növündən daha böyük nəticələr verə bilən istiqamətlərə yönəltməyi stimullaşdırır. Məsələn, ABŞ-da kofe istehsalından resurslar polad istehsalına yönəldilir, Braziliyada isə əksinə. Müqayisəli üstünlüklər qanununa müvafiq olaraq, resursların bölgüsü həm kofe, həm də polad istehsalını daha da səmərəli edir. Başqa sözlə, məhdud resurslardan istifadə ilə daha yüksək nəticə əldə edilir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma və tələbi yönəltmə öz aralarında eyniadlı məhsullarla mübadilə edən ölkələrdə qiymətləri həvəsləndirməyə imkan verir. Amerika Birləşmiş Ştatları və Braziliya arasında ticarət baş verənədək, polad Amerikada nisbətən ucuz idi. Amerikada poladın 1 tonu kofenin 1 tonuna bərabər tutulurdu, Braziliyada poladın 1 tonu kofenin 2 tonuna bərabər idi. Bu ölkələr arasında ticarətin başlanması ilə Braziliya polada tələbi artırdı (öz istehsalı + amerika poladı), bu bir tərəfdən, amerika poladının

qiymətinin artmasına gətirdi, digər tərəfdən, Amerikanın polad ixracı Braziliyada ona tələbi artırdı və bununla da bu ölkədə qiyməti aşağı salmağa imkan verdi.

Beləliklə, beynəlxalq ticarət və bazar mexanizminin fəaliyyəti nəticəsində dünya bazarında poladın vahid qiyməti formalaşır. Belə vəziyyət kofe məhsulu üzrə də yaranır. Bizim qeyd etdiyimiz kimi, ticarətə qədər poladın 1 tonu ABŞ-da 1, Braziliyada 2 ton kofeyə bərabər idi. Ticarət baş verdikdən sonra, hər iki ölkədə poladın 1 tonu 1,5 ton kofeyə bərabərləşdi ki, bu da öz iqtisadi əhəmiyyətinə görə, polad üzrə situasiyaya bərabərdir. Eyniadlı məhsullara malik olan bazarın və vahid qiymətlərin yaranması prosesini bu iki ölkənin - Amerika Birləşmiş Ştatları və Braziliyanın misalında nəzərdən keçirək. Buraya üçüncü, dördüncü dövlətlərin əlavə olunması təhlil problemini mürəkkəbləşdirsə də, onun mahiyyətini dəyişmir. Beynəlxalq ixtisaslaşma və ticarət hər iki ölkədə istehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi meyillərini də yaradır. Belə ki, ABŞ-da kapital bol, torpaq isə nisbətən defisitdir. Əksinə, Braziliyada torpaq bol, kapital isə nisbətən defisitdir. Resurs ehtiyatlarında belə fərqlər, şübhəsiz ki, onların qiymətlərinə təsir göstərəcək. Dünya bazar mexanizminin təsiri altında nisbi bol olan ucuz resursların (ABŞ-da kapital, Braziliyada torpaq) qiyməti yüksəlir, qiymətləri yüksək olan nadir resursların (ABŞ-da torpaq, Braziliyada kapital) qiyməti düşür. Beynəlxalq ticarət nəticəsində hər iki ölkədə tələb nadir resurslardan bol resurslara yönələcək və bununla, eyniadlı resursların dünyada bazarında qiyməti bərabərləşəcək. Qiymətlərin bərabərləşməsi iqtisadi nəzəriyyədə vahid qiymət qanunu kimi formalaşmışdır. Qanuna görə, nəqliyyat və baryerlərdən azad olan (məsələn, tariflər, kvotalar) rəqabətli bazar şəraitində eyniadlı məhsul və xidmətlər müxtəlif ölkələrdə bir valyutada ifadə olunan eyni qiymətlərlə satılmalıdır. Bu qanun ayrı-ayrı mal və xidmətlərə birbaşa aiddir. Lakin o, bütün malların qiymətlərinə aid edilərsə, qanuni davam kimi alıcılıq qabiliyyəti prioriteti yaradır. Bu prinsipə görə, müxtəlif ölkələrdə vahid valyuta ilə təqdim edilən qiymətlərin səviyyəsi bərabər olmalıdır. Müxtəlif ölkələrdə eyni malların qiymətlərində böyük fərqlər yarandıqda, müxtəlif səviyyəli iqtisadi subyektlər malları ucuz bazarlardan əldə edərək, daha bahalı bazarlarda realizə etmək məqsədilə, bu fərqlərdən gəlir əldə etməyə cəhd edirlər. Belə fəaliyyət aşağı xərclərlə istehsal olunan ölkələrdə malların qiymətini yüksək edir, istehsal xərclərinin yüksək olduğu ölkələrdə isə aşağı salır. Nəticədə bazar mexanizminin fəaliyyəti müxtəlif bazarlarda eyniadlı malların qiymətlərini bərabərləşdirir.

Dünya qiymətlərinin yaranması prosesinə proteksionist siyasətin təsiri. Buraya qədər biz ölkələrin müxtəlif məhsul istehsalında tam ixtisaslaşması şəraitində dünya qiymətlərinin bərabərləşməsinə müəyyən edən səbəbləri təhlil etmişik. İndi ölkələrin eyni bir məhsul istehsal etdiyi halda (yenə iki ölkə misalında) dünya ticarətinin qiymətlərə təsirini nəzərdən keçirəcəyik.

Dünya bazarında, daxili bazarda olduğu kimi, qiymət tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Ancaq daxili bazardan fərqli olaraq, “tələb - təklif” modelinin dünya bazarı-na aid edilməsi bir sıra əlavə cəhətlərə malikdir. Bu model iki tələb əyrisini nəzərə almalıdır: ixracatçı ölkə əyrisini və iki təklif əyrisini, belə ki, idxalçı ölkə daxili istehlak üçün bu məhsulun bir hissəsini istehsal edə bilər. Bundan başqa, tələb və təklifin istənilən qoşa əyrisinin kəsişmə nöqtəsi təkrarlıq halı ola bilməz, belə ki, ticarət baş verdikdə, istənilən ixracatçı ölkədə təklifin kəmiyyəti tələbin kəmiyyətindən çox olmalıdır, idxalatçı ölkədə təklifin kəmiyyəti tələbin kəmiyyətindən az olmalıdır.

Azad dünya bazarında qiymət tarazlığı ən azı iki tələbi ödəməlidir:

- > o öz aralarında ticarət edən ölkələr arasında olmalıdır;
- > ixrac edilən malın miqdarı idxalın miqdarına bərabər olmalıdır.

Beləliklə, dünya qiyməti - bu və ya digər məhsula dünya tələbini və təklifini müəyyən edən qiymətdir. Bu qiymətlər əsasında, istənilən istehsalçı öz məhsulunu dünya bazarında sata bilər, istənilən alıcı isə bu qiymətlərlə həmin məhsulu dünya bazarından ala bilər.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əhəmiyyətinə qarşı olaraq, demək olar ki, bütün ölkələrdə müxtəlif dövrlərdə azad ticarət yolunda maneələr yaradılmışdır. Müxtəlif ticarət məhdudiyyətləri adətən ölkə istehsalçılarının müdafiəsinə yönəldilmiş, lakin bir qayda olaraq öz istehlakçılarına zərər vermişdir. Ticarət məhdudiyyətləri siyasəti (bəzən isə həvəsləndirilmələr) proteksionist addım atmışdır, bu iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarını xarici rəqabətdən qorunmasını ifadə edir.

Fərz edək ki, hökumət “ t ” kəmiyyətli tarif müəyyənləşdirdi. İndi istehlakçılar üçün qiymət, qrafik 1-də göstəriləyi kimi, $P_w + t = P_t$ - yədək yüksəldi. Daxili bazarda qiymətin artırılması həm ölkə istehsalına, həm də idxal məhsulunun istehlakına təsir edir. Birincisi, yeni qiymət alıcılarının sayını azaldır və müvafiq olaraq, milli istehlak Q_2 -dən Q_1^* -dək azalır. İkincisi, qiymət aktı yerli istehsalı stimullaşdırır, onu Q_1 -dən Q_1^* -dək artırır. Milli istehsalın aktı ona görə baş verir ki, yerli firmalar bir qədər qiymət aktını (l_w+t) ilə artan xərclərini ödəyir, xarici firmalarla müqayisədə rəqabət qabiliyyətli olurlar. Üçüncüsü, idxal Q_1 Q_2 -dən Q_1^* Q_2^* -dək azalır. Nəticədə tariflərin tətbiqi daxili qiymətləri tariflərin kəmiyyəti qədər artırır, Q məhsulunun daxili istehlakını azaldır, onun yerli istehsalını artırır və idxalını azaldır.

Tariflərin tətbiqi resusların və gəlirlərin bölgüsünə necə təsir göstərir? Qrafik 1-də tariflərin tətbiqinə qədərki, eləcə də ondan sonrakı qiymətlər Q məhsulunun buraxılışı səviyyəsi göstərilmişdir. İstehlakçılar Q məhsulunun yalnız dünya qiymətləri P_w ilə ödədikdə, istehlak artıqlığı P_w fiquru ilə müəyyən olunan cəmi təşkil edirdi. Tariflərin tətbiqindən sonra qiymətlər P_t səviyyəsinə yüksəldi, istehlak artıqlığı $P_t DD_2$ fiqurunadək azaldı. Qiymət artımı ilə istehlakçıların itkisi $(a+b+c+d)$ təşkil edir. Yerli istehlakçılar qiymət artımından uduş əldə etdilər. Tariflərin tətbi-

qinə qədər onların çoxluğu təkcə q zonasını təşkil edirdi, sonra isə $q+a$ artdı, yerli məhsul istehsalı isə Q_1 -dən Q_1^* -dək artdı. İstehlakçıların bütün itkilərinin təhlili göstərir ki, bu, müxtəlif istiqamətlər üzrə olmuşdur. Belə ki, itkilərin bir hissəsi, məsələn a , milli istehsalçıların gəlirinə keçmişdir. İstehlakçı itkilərinin digər hissəsi tariflərin tətbiqindən sonra $t \times (Q_1^*Q_2^*)$ hökumətə düşmüşdür. Hər iki halı iqtisadiyyatın itkisi kimi deyil, gəlirlərin bölüşdürülməsi kimi şərh etmək olar.

İstehlak gəlirlərinin sərf olunan yerdə qalan iki hissəsi $b+d$ bütün milli iqtisadiyyatın xalis itkisi və resusların qeyri-səmərəli bölgüsünü əks etdirir. Belə ki, d üçbucağı zonasında Q_2^* və Q_2 tələb əyriləri arasındakı boyunca istehlakçılar P_w dünya qiymətlərindən artıq qiymətlərlə mal ala bilməzlər. Nəticədə bu artıqlıq bazar həddlərindən kənara çıxır. D kəmiyyətini iqtisadçılar, heç kim tərəfindən heç vaxt kompensasiya olunmadığı üçün milli iqtisadiyyat üçün itki hesab edirlər.

B üçbucağı zonasında daxili tələb əyrisi boyunca Q_1 və Q_1^* arasında Q məhsulunun buraxılışı fəaliyyətdə olan ölkə müəssisələrinin hesabına arta bilər. Tələb əyrisi yaxın sağa istiqamətləndiyindən, firmalar yalnız qiymət artımı ehtiyatına malik olduqda, məhsul istehsalının həcmi artırır. Başqa sözlə, əldə məhsul buraxılışına nail olmaq üçün, daxili istehsalçılar hər bir əlavə Q məhsul vahidini artırıb xərclərini ödəyəcək qədər yüksəltməlidirlər. Tarifə qədərki P_w qiymətləri ilə $Q_1Q_1^*$ idxalının ümumi məsrəfləri $P_w \times Q_1Q_2^*$ -ə bərabər idi. Bu məhsulların istehsal məsrəfləri isə ölkədə idxal ödənilməsi $+b$ zonası ilə müəyyən olunan xərclərin cəminə bərabərdir. Başqa sözlə, b üçbucağı ölkə üçün, $Q_1Q_1^*$ qədər əlavə məhsul, dünya qiymətləri ilə almaq əvəzinə istehsal etdikdə əlavə xərclərdir.

B zonasında məsrəflər resurslardan qeyri-səmərəli istifadəni və milli iqtisadiyyat üçün əvəzsiz itkiləri aydın şəkildə əks etdirir, belə ki, $(Q_1Q_1^*)$ qədər məhsulu əlavə xərclərlə əldə etmək olardı. B zonası istehsal çərçivəsində baş verdiyi üçün, iqtisadçılar effektivliyi iqtisadi itkilər kimi adlandırırlar.

Beləliklə, tariflərin tətbiqindən sonra effektiv istehsalçı və hökumətin gəlirlərindən istehlakçıların itkilərini çıxmaqla hesablamaq olar: $a+b+c+d-a-c=b+d$. İki üçbucağın sahəsi $b+d$ heç nə ilə kompensasiya olunmayan itkilərlə ölçülür və müvafiq olaraq, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın real itkilərini əks etdirir.

Tarif xarici ticarət siyasətinin yeganə forması deyil. Ticarəti məhdudlaşdıran və ya stimullaşdıran digər vasitələr də tətbiq olunur, onları qısa təhlil etmək olar.

Baxmayaraq ki, kvotalar idxalın həcmi məhdudlaşdırır, bu o demək deyil ki, idxal mallarına olan P_q daxili qiymətlərə təsir göstərmir. Azacıq təklif şəraitində məhdudiyyətlərdən ticarət şərti ilə müqayisədə qiymət tarazlığı yüksək olacaq. Beləliklə, özünün iqtisadi nəticələri ilə kvotalar ölkədə tariflərin təsirini əhəmiyyətli xatırladır. İstehlakçılar üçün daxili qiymətlər yüksəlir, daha yüksək qiymətlər isə hətta az effektiv ev istehsalçılarına azad ticarət şəraitində nisbətən daha çox məhsul

istehsal etməyə imkan verir. Son nəticələr kvotalar, tariflərdə olduğu kimi, iqtisadi itkilərə səbəb olur.

Kvotalar məhdudlaşdırılan idxal mallarının daxili qiymətlərini yüksəldir, daha müvəffəqiyyətli xarici ixracatçılar daha yüksək gəlirlər əldə edir. Tariflərin tətbiqi şəraitində əldə edilən gəlirlər kvota sistemində xarici ixracatçılara və ya kvotalaşdırılan malların daxili distribyutorların xeyrinə qalır. Bu idxal mallarının daxili və dünya qiymətlərinin fərqi idxal həcmnin həllinə bərabərdir: $(P_q - P_w) Q_q$.

Tarif və kvotaların tətbiqi eyni nəticələrdən başqa, fərqli nəticələrə malikdir. Hər iki tədbir beynəlxalq ticarəti azaldır və daxili qiymətlərə eyni cür təsir edir. Bununla belə, ticarət məhdudiyyətlərinin bu iki tipi arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Birincisi, kvota sisteminin mövcudluğu şəraitində idxal ölkəsində qiymətlərin artımından əldə olunan gəlirlər xaricilərə və ya kvotalaşdırılan malların daxili satıcılarına qalır. Təklif kvotalarla məhdudlaşdırıldığından, idxal ölkəsinin istehlakçıları malları daha yüksək qiymətlərlə ödəməlidir. Əgər ticarət tariflərlə məhdudlaşdırılarsa, gəlirlərin məlum hissəsi idxal ölkəsinin hökumətinə çatır.

İkincisi, tarif və kvotaların fərqləri, istehsal effektivliyinə və uzunmüddətli dövrdə qiymətlərlə müxtəlif təsirləri ilə bağlıdır. Tarif bütün idxalçıları bərabər vəziyyətə salır, effektiv işləyən və öz məhsullarını daha aşağı qiymətlərlə realizə edən xarici firmaları həvəsləndirir. Kvotalara gəldikdə isə, onlar xarici ixracatçılara müxtəlif prinsiplərlə təqdim olunan özünəməxsus idxal lisenziyasıdır.

Belləliklə, əgər ölkə idxalı məhdudlaşdırmağa məcburdursa, bu zaman kvotaya nisbətən təkliflərə üstünlük verilməsi iki vacib arqumentlə bağlıdır:

- 1) tariflərdən əldə olunan gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsi xaricilərə və ya yerli istehsalçılara deyil, idxal ölkəsinin hökumətinə çatır;
- 2) kvotalardan fərqli olaraq, tariflər az effektiv ixracatçılara hər hansı bir üstünlüklər yaratmır.

Burayadək biz, əsasən, idxala qoyulan məhdudiyyətləri təhlil etdik. Bununla yanaşı, ölkələr ixracın stimullaşdırılmasına yönələn kommersiya siyasətindən də istifadə edirlər. Malların xarici bazara satılmasında ixracın stimullaşdırılmasının əsas aləti ixrac subsidiyalarıdır. Subsidiya ixrac sahəsində fəaliyyət göstərən ölkə istehlakçılarına verilən hökumət ödənişləridir. Onlar müxtəlif formalarda ola bilər: nağd qrantlar, ucuz kreditlər, ixrac sahəsində vergilərin azaldılması, ixrac məhsulunun istehsalında dövlətin iştirak payı. Subsidiyalar vasitəsilə xərclərin azaldılması iki məqsədlə edilir: 1) ucuz idxala qarşı rəqabət mübarizəsində ölkə istehsalçılarına yardım göstərilməsi; 2) ixrac bazarına daha geniş və dərin daxil olma.

Rəsmi hesablamalara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə hökumət subsidiyaları milli məhsul dəyərinin 2-3,5 %-ni təşkil edir (bu rəqəm k/t və ictimai xidmətlərə subsidiyaları əhatə edir). ABŞ-da onlar orta hesabla 0,5 %, Yaponiyada 1 %, Böyük Brita-

niya və Almaniyada 2 %, İsveç və İrlandiyada 6-7 % təşkil edir. Avropada subsidiyalandırma sahəsində ən başlıca ölkə İtaliyadır. Onun subsidiyaları Britaniyadan 3 dəfə, Almaniyadan 2 dəfə, Fransadan 1,5 dəfə çoxdur [5].

Bu subsidiyalardan əsas sayılan ölkə istehsalçılarına çatır, onlar dünya bazarında rəqabət qabiliyyətlərini gücləndirirlər. Lakin subsidiyalar ölkənin vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilir və subsidiyanın effekti heç də həmişə təmin oluna bilmir. Onlar, daha çox səmərəsizliyi konservləşdirir və onu aradan qaldırır. Tariflərdə olduğu kimi, subsidiyalar milli resurslardan qeyri-səmərəli istifadəyə səbəb olur.

Beləliklə, proteksionist tədbirdən, çox vaxt neqativ nəticələr, azad ticarətin tərəfdarları üçün əlavə arqumentlər yaranır.

Nəticə. Azad ticarətlə bağlı bir sıra əsaslı nəticələr irəli sürmək olar. Müqayisəli üstünlüklər prinsipinə əsaslanan azad ticarət vasitəsilə dünya iqtisadiyyatında resursların daha səmərəli bölgüsünə nail olmaq və daha yüksək maddi rifah səviyyəsini əldə etmək olar.

Texnoloji birliklərə və resurs çeşidinə görə, əksər ölkələr bir-birindən fərqlənir. Hər bir ölkə spesifik məhsullarını müxtəlif xərclərlə istehsal edir. Əgər hər bir ölkə müqayisəli üstünlüklər prinsipinə əsaslansa, onda dünyada coğrafi yerləşmənin və ölkə əhalisinin ixtisaslaşmasının faydasını mümkün qədər tam reallaşdırmaq olar. Başqa sözlə, dünya və hər bir ölkə malik olduğu maddi və insan resurslarının faydasını daha tam reallaşdırmaqla bilər. Proteksionizm azad ticarət üçün maneədir, ixtisaslaşmanın üstünlüklərini heçə endirir. Azad ticarət imkanları olmadığı halda, özlərinin müxtəlif tələbatlarını ödəmək üçün, ölkələr resursları az məsrəfli sahələrdən daha məsrəfli istehsala yönəltmək məcburiyyətində qalır. Azad ticarətin digər bir üstünlüyünü qeyd etmək vacibdir. Azad ticarət daxili inhisarların yaranmasının qarşısını alır.

Ədəbiyyat

- [1] Ch.W.Hill. Global Business Toolay. McGnew-Hill, NX, 2002, pp. 267-268
- [2] Герасименко В.В. «Ценообразование» Москва, 2008 г.
- [3] www.geo2000.nm.ru/data/euro/finland. О государственной поддержке экспорта в Финляндии.
- [4] www.exportsupport.ru. О государственной поддержке экспорта в зарубежных странах
- [5] www.eurofirma.ru/ Структура и финансовый механизм стимулирования экспорта в Испании.
- [6] www.kac.com.ua /Государственное финансирование экспорта во Франции.
- [7] www.kecic.kz /Государственная корпорация страхования экспорта и инвестиций в Казахстане.

AQRAR SAHƏNİN İXRAC POTENSIALININ STİMULLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

İ. Ə. Axundov

dissertant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 24 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 30 March 2017; accepted 24 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin ixrac potensialının stimullaşdırılması sahəsində son illərdə baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sahənin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda aqrar sahənin ixrac potensialının stimullaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: sosial sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: regional inkişaf, davamlı iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi siyasət, bazar iqtisadiyyatı, dünya iqtisadiyyatı.

JEL Classification Codes: Q18

STIMULATION OF THE EXPORT POTENTIAL OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Abstract

Purpose of article -the main objective of the study is to promote the export potential of the agricultural sector in Azerbaijan in recent years, the study of processes that occur, to analyze the current situation, to give suggestions and recommendations to improve the performance of the agricultural sector. The research work consist of scientific abstraction, as a logical generalization methods. As a result of study of ways to stimulate the export potential of the agricultural sector in the country determined. Research limitations: it requires more extensive practical information. Practical importance of research - can play a positive role in the agricultural sector for scientific fellow.

Key words: regional development, sustainable economics, social and economic policy, market economy, world economy.

ВОПРОСЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА АГРАРНОГО СЕКТОРА

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы стимулировать развитие экспортного потенциала аграрного сектора в Азербайджане. Исследовательская работа выполнена на основе методов научной абстракции и системного анализа, логического обобщения. В результате, изучены пути стимулирования экспортного потенциала аграрного сектора. Ограничение исследования: требуется более обширная практическая информация об аграрном секторе. Практическая значимость исследования: исследование может сыграть положительную роль в развитии аграрного сектора.

Ключевые слова: региональное развитие, устойчивая экономика, социальная и экономическая политика, рыночная экономика, мировая экономика.

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində dövlətin xarici ticarət siyasətinin prioritet istiqamətləri aşağıdakıları əhatə edir. Birinci istiqamət iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasına yönəldilmiş səmərəli ixrac siyasəti kimi xarakterizə olunur. Dövlətin xarici ticarət siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, səmərəli ixrac siyasəti mahiyyət etibarilə hazır məhsul və xidmətlərin ixracının təşviq edilməsini, ixracın tərkibində xammal-yanacaq məhsullarının xüsusi çəkisinin azaldılmasını nəzərdə tutur. Dövlətin ixrac siyasəti, son nəticədə ixrac fəaliyyətində struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi hesabına, bu fəaliyyət növündən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılmasını stimullaşdırır.

İxrac siyasəti bilavasitə dövlətin xarici ticarət siyasətində qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılmasına xidmət edir. İxrac siyasəti ilk növbədə elm və kapital tutumlu məhsulların ixracından, yüksək qiymətlər hesabına, təsərrüfat subyektlərinin daha çox mənfəət əldə etməsinə yönəlir, nəticədə isə vergilər formasında dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin artırılmasını qarşıya məqsəd qoyur. Bu siyasətin hazırda respublika iqtisadiyyatında, eləcə də xarici ticarət fəaliyyətində həyata keçirilməsi nəinki təkcə büdcənin ümumi həcmnin artırılmasına, həm də cəmiyyətdə səmərəli məşğulluğun təmin olunmasına, respublikada orta aylıq əməkhaqqının yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər. Təbii ki, bütün bunlar nəinki ixrac fəaliyyətində, eləcə də bütövlükdə respublika iqtisadiyyatında zəruri struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Doğrudur, bu struktur dəyişiklikləri iqtisadiyyata iri həcmli kapital qoyuluşları nəticəsində reallaşa bilər və yalnız bundan sonra ixracın tərkibində hazır məhsullar və sənaye mallarının xüsusi çəkisi arta bilər. Bu fəaliyyət ən yaxşı halda büdcə təyinatlı investisiyaların həyata

keçirilməsini tələb edir ki, bu da ən azı respublikada büdcə vəsaitinin çatışmazlığı üzündən mümkün deyildir. Bu məqsədlə ayrı-ayrı fiziki şəxslərin xarici banklarda saxladıqları kapitallara legitim hüquqi status verilməli və onların investisiya qoyuluşlarına çevrilməsi təmin edilməlidir. Bu proses eyni zamanda beynəlxalq marketinq tədqiqatlarının aparılması, beynəlxalq bazarın konyunkturuna uyğun olan məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır [1].

İkinci istiqamət tədiyə balansında gərginliyin aradan qaldırılmasına və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş, məqsədli dövlət maliyyələşdirmə proqramları ilə, bilavasitə xarici ticarət siyasətinin ən mühüm prioritetlərindən olan ixrac fəaliyyətinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması kimi xarakterizə olunur.

Məqsədli dövlət maliyyələşdirmə proqramı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin ixrac yönümlü fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə dotasiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Məqsədli maliyyələşdirmə proqramları dövlətin xarici ticarət siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin etməklə, aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə reallaşdırılır:

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisə və təşkilatların ixrac yönümlü fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə onlara dövlət təminatlı kredit resurslarının verilməsi;

- ixracda bilavasitə məşğul olan müəssisələrin, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yarana bilən zərərlərin kompensasiya edilməsi məqsədilə, dövlət tərəfindən ünvanlı dotasiyalaşdırmanın həyata keçirilməsi;

- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ölkəyə daxil olan valyuta gəlirlərinin artırılması üçün zəruri olan ixracın genişləndirilməsinə yönəldilmiş subsidiyaların həyata keçirilməsi. Subsidiyalar dünya praktikasında xarici-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin imkanlarının genişləndirilməsi, dünya bazarına geniş çeşiddə məhsul buraxılışının stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilən maliyyə vəsaitləri kimi xarakterizə olunur;

- ixracçı təsərrüfat subyektlərinin dünya bazarına çıxışını asanlaşdırmaq məqsədilə ixrac kontraktlarının dövlət tərəfindən sığorta olunması;

- daxili iqtisadiyyatın rentabelliğini yüksəltmək və emal sənayesi məhsullarının xarici bazara çıxışını təmin etmək məqsədilə maliyyə-təşkilatı əsaslarının formalaşdırılması.

Yuxarıda adıçəkilən bütün tədbirlər ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş məqsədli proqramların yerinə yetirilməsi kimi səciyyələnir. İqtisadi təhlükəsizlik sistemində dövlətin xarici ticarət siyasətinin ikinci istiqaməti bilavasitə tədiyə balansındakı mənfi saldonun aradan qaldırılmasına, inflyasiyanın qarşısının alınmasına, rəqabət qabiliyyətli daxili sənayenin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Xarici ticarət siyasətinin ikinci istiqaməti mahiyyəti etibarilə dövlət büdcəsindən ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş məqsədli maliyyə yardımları kimi müəyyən olunur.

Taktiki məqamda bu fəaliyyət ilkin olaraq dövlət büdcəsindən ixraca maliyyə vəsaitlərinin ayrılması kimi səciyyələnsə də, sonrakı dövrdə ixracın genişləndirilməsinə nail olunması vergilər formasında dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırır. Dövlətin xarici ticarət siyasətinin ikinci istiqaməti eyni zamanda maliyyə-büdcə tənzimləyicilərinin aktiv fəaliyyətə cəlb edilməsi hesabına ixracçı subyektlərin dünya bazarına çıxışını stimullaşdırır [2].

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində dövlətin xarici ticarət siyasətinin üçüncü prioritet istiqaməti beynəlxalq normalara əsaslanmaqla daxili bazarın qorunması adlandırılır. Bir sıra hallarda, bu yöndə mühafizəkar meyllərin qabardılması iqtisadiyyatda proteksionist siyasətin həyata keçirilməsi kimi səciyyələnilir. Lakin bununla belə, bütün dövrlərdə daxili bazarın qorunması xarici ticarət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsini təşkil etmişdir ki, onu da iqtisadiyyatın təhlükəsizlik kəməri adlandırmaq olar. Daxili bazarın qorunması bütövlükdə iqtisadiyyatın xarici mühitin zərərli təsirlərindən müdafiə edilməsi kimi xarakterizə olunmalıdır. İstər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən daxili bazarın qorunması ilə proteksionist siyasət arasında oxşarlıq özünü göstərsə də, lakin onlar tamamilə eyni deyildir. Belə ki, proteksionist siyasət iqtisadiyyatın bütün sektorlarında mühafizəkar tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə səciyyələnilirsə, daxili bazarın qorunması sadəcə olaraq bu siyasətin bir şaxəsini təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə aqrar sahədə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin dinamikası və onun dəyişmə meyli göstərilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinin dinamikası və onun dəyişmə meyli

İllər	Kənd təsərrüfatı müəssisələri	Dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələri	Fərdi sahibkarlar
2000	2653	408	3248
2001	2191	247	2604
2002	1759	319	2589
2003	1918	302	2607
2004	1988	302	2661
2005	2182	303	2681
2006	2208	274	2456
2007	1925	264	2488
2008	1854	259	2613
2009	1913	249	2571
2010	1825	217	2,618
2011	1917	254	2,593
2012	1774	241	2451
2013	1337	238	2334
2014	1334	240	1624

Qeyd: cədvəl www.stat.gov.az sayının materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Göründüyü kimi, 2000-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı iki dəfə azalmışdır. Fikrimizcə, bu tendensiya onunla bağlıdır ki, islahatların ilk illərində bir çox amillərin nəzərə alınmaması nəticəsində yaradılıb qeydiyyatdan keçirilən müəssisələr, sonradan fəaliyyət göstərə bilməmələri səbəbindən ləğv edilmişdir. Hesablamalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 2000-ci ildə ölkəmizdə 2653 özəl kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyət göstərdiyi halda, onların sayı ilbəl azalaraq, 2008-ci ildə 1854, 2014-cü ildə 1334 olmuşdur. Fərdi sahibkarların sayında da eyni tendensiya müşahidə edilmişdir. Onların sayı 2000-ci ildə 3248 olmuşdursa, 2008-ci ildə bu rəqəm azalaraq 2613, 2014-cü ildə isə 1334 səviyyəsində müşahidə edilmişdir.

Daxili bazarın qorunması dünya praktikasında bir qayda olaraq gömrük rüsumları vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün dövrlərdə daxili bazarın qorunmasının ağırlıq mərkəzini dövlətin antidempinq siyasəti təşkil etmişdir. Dövlət bu qəbildən olan siyasətlə xarici ölkə və təsərrüfat subyektlərinin digər ölkə ərazisində öz məhsullarını hətta maya dəyərindən belə, aşağı qiymətə satmaq və yerli istehsalın sıxışdırılması ilə bağlı fəaliyyətini zərərsizləşdirir. Dempinq fəaliyyəti bir qayda olaraq bazarda nisbətən ucuz qiymət hesabına məhsul və xidmətlərə çoxsaylı alıcı cəlb etmək yolu ilə yerli istehsalçının əmtəələrinin reallaşdırılmasının qarşısının alınmasına xidmət edir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı yerli istehsalçının əmtəələri ilə əcnəbi istehsalçıların əmtəələri arasında qiymət fərqi birincinin, yəni daxili əmtəə istehsalçısının xeyrinə dəyişir. Daha doğrusu, daxili əmtəə istehsalçısının bazarda təklif etdiyi məhsulun qiyməti yüksək olur ki, bu da alıcıların nisbətən ucuz qiymətə xarici məhsula üstünlük verməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, əslində dempinq fəaliyyəti cari il üçün deyil, növbəti ildə iqtisadiyyatın vəziyyətini, eləcə də istehlakçıların sosial şəraitini təhlükə altında qoyur, çünki istehsalçı öz məhsulunu sərfəli qiymətə reallaşdırma bilmədikdə və ya maya dəyərindən aşağı qiymətə satmağa məcbur olduqda, növbəti ildə ən azından, həmin məhsulu istehsal etməyə maraqlı olmur. Nəticədə isə xarici istehsalçı daxili bazarda rəqabətsiz şəraitlə qarşılaşır və öz məhsulunu artıq inhisar qiymətə satmağa başlayır. Beləliklə də əcnəbi istehsalçı əvvəlki ildə istehlakçını cəlb etmək və yerli istehsalı zərbə vurmuş məqsədilə məruz qaldığı ziyanlı fəaliyyəti növbəti ildə artıqlaması ilə kompensasiya edir və daha çox mənfəət qazanır. Bu isə bütövlükdə daxili istehsalın məhvini, iqtisadiyyatın əsas sektorlarında xarici ölkələrin hegemonluğuna şərait yaradır və nəticədə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini zərbə altında qoyur [3,4].

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində daxili bazarın qorunması aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsilə şərtlənir:

a) respublikada istehsalı həyata keçirilən məhsulun respublikaya idxal olunmasına yüksək gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi;

b) respublikada istehsal olunmayan məhsulların ölkə daxilində gətirilməsinə, həmçinin bu və ya digər məhsulun istehsalı üçün zəruri olan xammal və komplektləşdirici məmulatların idxalına görə tətbiq edilən gömrük rüsumlarının aşağı salınması;

v) müvəqqəti gömrük rüsumlarından istifadə edilməsi;

q) respublikada mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq xarici rəqabətli əlverişsiz təsirlərin, o cümlədən dempinq fəaliyyətinin birmənalı olaraq qarşısının alınması məqsədilə, xarici iqtisadi fəaliyyətdə müdafiə antidempinq və kompensasiya tədbirlərindən istifadə edilməsi;

d) respublikaya idxal olunmuş məhsulların keyfiyyətinə nəzarət edilməsi, keyfiyyətsiz məhsulların ölkə daxilində keçirilməsinin qarşısının alınması.

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində dövlətin xarici ticarət siyasətinin dördüncü istiqaməti diversifikasiya və iqtisadiyyatın yeni sahələrinin qurulması ilə bağlı tədbirlər əhatə edir. Diversifikasiya mahiyyət etibarilə istehsal və ixrac edilən məhsulların çeşidinin artırılması yolu ilə bütövlükdə iqtisadiyyatın dünya bazarı konyunkturundan asılılığının qarşısının alınması istiqamətlərindən biri olmaqla nəticə etibarilə dövlətin ixrac və investisiya asılılığının məhdudlaşdırılması deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, diversifikasiya müasir şəraitdə ixrac fəaliyyətinin 70-80%-ə qədərini yalnız neft-yanacaq kompleksi üzərində quran respublika iqtisadiyyatı üçün xüsusilə aktualdır. Diversifikasiyanın həyata keçirilməsində ilkin addım yeni istehsal sahələrinin yaradılmasıdır. Bu sahələr əsas etibarilə iki vəzifəni yerinə yetirməyə xidmət edir ki, əslində hər iki vəzifə, son nəticədə dövlətin prioritet strateji maraqlarının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə şərtlənir:

1) iqtisadiyyatın yeni sahələri ölkə əhalisinin və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin tələbatının ödənilməsinə xidmət edir;

2) geniş çeşidli ixrac fəaliyyəti həyata keçirməklə, əvvəllər hakim olan ixrac sektorunun xüsusi çəkisini azaltmağa xidmət edir.

Diversifikasiya ilə müşayiət olunan iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaradılması, son nəticədə həm respublikaya idxal olunan məhsul həcmimin azaldılmasına, həm də ixracın genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Diversifikasiya siyasətini məhz elə bu parametrlərinə görə, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından idxal əvəzedicisi də adlandırmaq olar.

Diversifikasiya və iqtisadiyyatın yeni sahələrinin qorunmasına xidmət edən siyasət aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsilə şərtlənir:

-ixracın diversifikasiyasını stimullaşdırmağa yönəldilən vergi güzəştlərinin tətbiqi;

-idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəldilən miqdar məhdudlaşdırmaların tətbiq edilməsi;

-diversifikasiya fəaliyyətinə hərtərəfli yardım göstərmək məqsədilə dövlət tərəfindən təsərrüfat subyektlərinə ödənişsiz və ya güzəştli şərtlərlə informasiya, kadr hazırlığı, beynəlxalq marketinq, sərgilərin təşkili ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi;

-ixracın diversifikasiyasını stimullaşdırmağa yönəldilən vergi güzəştlərinin tətbiqi.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin perspektiv inkişaf istiqamətləri onun beynəlxalq əmək bölgüsü sistemindəki mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına, respublika-da istehsal sahələrinin genişləndirilməsinə və bu əsasda sabit iqtisadi artımın əldə olunmasına, həmçinin respublika əhalisinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir [5].

Sahibkarlığa göstərilən hərtərəfli dövlət yardımının (güzəştli kreditlərin verilməsi, emal müəssisələri və məhsul saxlama anbarlarının tikilməsi, kənd təsərrüfatının texnika ilə təmin edilməsi, cins mal-qaranın lizinq yolu ilə fermerlərə verilməsi və s.) kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

2014-cü ildə 1001,4 min hektar (qarğıdalı daxil edilməklə) taxıl sahəsi biçilmiş və 2383,3 min ton məhsul götürülmüşdür. Hektarın orta hesabla məhsuldarlığı 24 sentner olmuşdur. 2013-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə taxıl istehsalı 20 % və ya 572 min ton azalmış, məhsuldarlıq isə 3,5 sentner azalmışdır.

2014-cü ildə sahələrdən 819,3 min ton kartof, 1187,7 min ton tərəvəz bitkiləri, 440,9 min ton ərzaq üçün bostan məhsulları toplanmışdır. 2014-cü ildə cəmi 2,9 min ton tütün yarpağı yığılmışdır. Bitkiçilik məhsullarının istahsalını aşağıda, cədvəl 3-də görə bilərik.

Cədvəl 3. 2003-2014-cü illərdə bitkiçilik məhsullarının istehsalı

İllər	Dənli bitkilər və dənli paxlalıqlar	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Ərzaqlıq bostan bitkiləri
2003	2057.8	99.6	4.7	769.0	1046.3	356.7
2004	2158.2	135.7	6.5	930.4	1076.2	355.3
2005	2126.7	196.6	7.1	1083.1	1127.3	363.8
2006	2078.9	130.1	4.8	999.3	1186.4	362.1
2007	2004.4	100.1	2.9	1037.3	1227.3	417.6
2008	2498.3	55.4	2.5	1077.1	1228.3	407.7
2009	2988.3	31.9	2.6	983.0	1178.6	410.8
2010	2000.5	38.2	3.2	953.7	1189.5	433.6
2011	2458.4	66.4	3.6	938.5	1214.8	478.0
2012	2802.2	57.0	4.3	968.5	1216.2	428.0
2013	2955.3	45.2	3.5	992.8	1236.3	429.8
2014	2 383,3	41,0	2,9	819,3	1 187,7	440,9

Cədvəl www.stat.gov.az saytından əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Perspektiv dövrdə respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri bilavasitə ixrac potensialının artırılmasından, ixracın strukturunun yaxşılaşdırılmasından və idxalın səmərəli şəkildə təşkil olunmasından asılıdır.

Gələcəkdə respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin bu formada həyata keçirilməsi onun perspektiv inkişafını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan ənənəvi olaraq xam neftin, neft emalı məhsullarının, kimya məhsullarının, maşınqayırma sənayesi məhsullarının, kondisionerlərin, soyuducuların, pambıq və s. məhsulların ixracatçısı kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil edilən illər ərzində idxal olunmuş məhsulların 2/3 hissəsindən çoxunu neft məhsulları təşkil etmişdir. Neft amili Azərbaycanın ən böyük strateji sərvətidir. Əgər kənd təsərrüfatı istehsalı effektiv işləyə biləcək yüngül və yeyinti istehsal sahələrinə əsas yaradırsa, neft bütün iqtisadiyyatın ayağa qalxmasında, kimya və ağır sənayenin yenidən qurulub inkişaf etdirilməsində böyük imkanlara malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrlə neftin çıxarılması haqqında uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması ilə yanaşı, neft kimyası və kimya sənayesinin də bu gün qısa müddətdə modernləşməsi ən vacib məsələlərdəndir. Bazarı itirdikdən sonra yeni bazar tapmaq müasir rəqabət şəraitində daha da çətinləşəcək.

Bu sahələrin perspektiv inkişafı istiqamətində artıq ilk addımlar atılmışdır. Belə ki, son illər ərzində xarici ölkələrlə, firmalarla, transmilli korporasiyalarla müxtəlif kontraktlar bağlanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq respublikamızda neft emalı, neft kimyası, neft maşınqayırma sənayesi, elektrik enerjisi istehsalı, həmçinin çoxsahəli infrastruktur sahələri də sürətlə inkişaf edəcəkdir [6].

Kimya sahəsi üzrə də bəzi kontraktlar imzalanmışdır. “Azərkimya” Dövlət Şirkəti tərəfindən 1993-2005-ci illər üçün bağlanmış kontraktların və niyyət protokollarının ümumi dəyəri 7,5 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Perspektivdə neft sahəsində bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi həmin qrup məhsulların ixrəsindən əldə edilən valyuta gəlirinin artırılmasına şərait yarada bilər. Belə ki, ixrac olunan yanacaq-xammal ehtiyatlarının emal səviyyəsinin yüksəldilməsi dünya bazarında onu daha yüksək qiymətlə reallaşdırmağa imkan verə bilər. Bu da ixracın həcmi genişləndirmədən, əksinə onun həcmi azaltmaqla belə, valyuta gəlirini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verə bilər. Məsələn, xam neftin əvəzinə neft və neft-kimya məhsullarının ixracı valyuta mədaxilini 3 dəfəyə kimi yüksəltməyə şərait yaratmış olur. Bundan əlavə, yanacaq-enerji və xammal ehtiyatlarına qənaət üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi də xarici və daxili istehlak üçün bu qrup məhsulların həcmi artırılmasına geniş imkanlar açmış olar.

Azərbaycanın neftdən başqa da böyük potensial imkanları vardır. Belə sahələrdən biri də əlvan metallurgiya sənaye sahələridir. Daşkəsəndəki alunit yataqları dünya ehtiyatlarına görə 11-ci yeri tutur. Belə bir sənayenin imkanlarından istifadə olunması ölkənin ixrac potensialını 12-15% artırmağa imkan verə bilər.

Alüminium istehsalı və onun məhsullarının çeşidlərinin artırılması nisbətən az problemlili məsələdir və onun inkişafına ciddi fikir verilməlidir. Bu sahəyə xarici və daxili kapitalın yönəldilməsinin ön sıraya çəkilməsi faydalı olar.

Milli iqtisadiyyatın dirçəlməsi və inkişaf etdirilməsində ixracatın böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu sahədə işlər daha tez gücləndirilməli, dövlət tərəfindən bu sahədə istər xüsusi, istərsə də dövlət mülkiyyətli sektorlara hərtərəfli yardım, güzəştli kredit və başqa investisiya köməkliyi göstərilməlidir. İxrac istehsalı üçün işləyən sahələr ilk növbədə müasirləşdirilməlidir. Eyni zamanda orada əməyin yüksək intensivliyini təmin edəcək əsaslı modernləşdirmə aparılması çox vacib məsələdir.

Dünya bazarlarında ciddi tələbat olan alüminium istehsalının qısa müddətdə bərpa edilib genişləndirilməsi, onun prokat istehsalının və başqa məhsul çeşidlərinin artırılması ölkə iqtisadiyyatının əvəzədməz ehtiyatlarındanır.

Məsələn, sement istehsalının artırılması üçün ölkənin əhəng daşı ilə zəngin və nəqliyyat şəraiti əlverişli olan bir neçə zonasında kiçik sex və sahələrin yaradılması bizim gələcək inkişafımız üçün vacib amildir. Bugünkü daxili və xarici tələbatə görə, bu kimi obyektlər 2,5-3 il müddətində öz dəyərlərini ödəməyə qadirdir.

Metallurgiya, kimya, tikinti materialları və başqa sahələr üçün respublikada odadavamlı materialların istehsalı milyonlarla “möhkəm” valyutanın ölkə daxilində qalmasına və eyni zamanda bu məhsulun xarici bazarlara çıxarılmasına imkan verərdi.

Azərbaycanda həmçinin böyük potensiala malik olan qızıl yataqları da perspektiv strateji sahələrdən biridir. Artıq 1997-ci ildə “Azərqızıl” Dövlət Şirkətinin xarici ölkələrlə bağladığı kontraktların ümumi dəyəri 500 milyon ABŞ dollarından çoxdur.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin yaradılmasında sənaye sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pambıq, tərəvəz və meyvəçilik məhsullarının xarici istehlak üçün ixtisaslaşması və bu sahələrin müasir səviyyədə məqsədyönlü intensivləşdirilməsinin, bu sahəyə qulluq edən və onunla əlaqədar gələcək infrastruktur inkişafının, onların xarici standartlar səviyyəsinə qaldırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Pambıq Azərbaycanın neftdən sonra ən böyük strateji məhsulu hesab olunur. Hazırda Azərbaycan pambığı dünyanın 20-dən artıq ölkəsinə, o cümlədən ABŞ, İngiltərə, İsveçrə, Çin, Türkiyə və s. ölkələrə ixrac edilir. Pambıq ixracından respublika 1996-cı ildə 102 milyon ABŞ dolları, 1997-ci ildə isə 132 milyon ABŞ dolları gəlir əldə etmişdir.

Kənd təsərrüfatının ikinci aparıcı sahəsi üzümçülük hesab olunur. Hələ keçmiş SSRİ dövründə istehsal olunan şərab məhsulları Beynəlxalq sərgilərdə 100-lərlə qızıl və gümüş medala layiq görülmüşdür, indi bu sahədə depressiya davam edir. Bu sahənin dirçəlməsi həm xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli malların çıxarılmasına, həm də ölkəyə idxal olunan bu növ keyfiyyətsiz məhsulların qarşısının alınmasına şərait yaratmış olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın idxalının tərkibində əsas yeri istehlak məhsulları tutur. Bu növ məhsulların içərisində xüsusi çəkiyə malik olan yeyinti məhsullarının idxalını məhdudlaşdırmaqla, idxalın strukturunu optimallaşdırmaq üçün gələcək dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığa malik sortlarının toxumlarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün avadanlığın, eləcə də təsərrüfatların təchiz olunması və inkişafı üçün yüksək səmərəli texnikanın alınmasına nail olmaq lazımdır.

Maşın və avadanlıq idxalında, perspektiv dövrdə sənayenin hasiledici və emaledici sahələri üçün maşın, nəqliyyat vasitələri və texnoloji avadanlığın hazır növlərinin alınmasına nisbətən, daxili və dünya bazarlarında məhsullarına böyük tələbat olan perspektiv istehsalatın təşkili və genişləndirilməsi üçün kompleks texnoloji avadanlığın və lisenziyaların idxalına daha çox üstünlük vermək lazımdır.

İdxalın səmərəliləşdirilməsi üçün respublikanın iqtisadiyyatında istehlak olunan və idxal qiymətlərinə nisbətən daha az məsrəflərlə istehsal oluna bilən material və yarımfabrikatların yerli istehsalının təşkil edilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Gələcək dövrdə Azərbaycanın xarici ticarətinin başlıca vəzifəsi dünya bazarlarında əsasən xammal və materiallarla tutduğu mövqeləri tədricən rəqabət qabiliyyətli hazır məhsullarla əvəz etmək, istehsal aparatını texniki cəhətdən yenidən qurmaq yolu ilə ixrac potensialını artırmaq və bu əsasda xarici bazarda mövqeləri möhkəmləndirməkdən ibarət olacaqdır. Xalq təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasının başlıca şərti isə respublika sənayesində məhsul istehsalı keyfiyyətini və məsrəflərini dünya bazarında rəqabətin tələblərinə və şərtlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə məhsul istehsalını və keyfiyyətini dünya standartlarına yaxınlaşdırmaq lazımdır. Beynəlxalq texniki səviyyəyə uyğun olan və dünya bazarında yüksək artım potensialına malik olan xalq təsərrüfatı sahələrinin üstün inkişafı və genişlənməsi üçün şərait yaradılmalıdır [7].

Ədəbiyyat

- [1] Abbasov V.H., Verdiyev Ə.Ç. ASK: bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində integrasiya əlaqələrinin tənzimlənməsi, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1996, 255 s.
- [2] Aliyev İ.H., Milli İqtisadiyyat və Aqrar Sahənin İnkişaf Problemləri, Bakı, Elm, 2006, 254 s.
- [3] Aliyev İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri, Bakı, Elm, 2008, 244 s.
- [4] Allahverdiyev Ə.Q., Bazar iqtisadiyyatının təşəkkül prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Elm, 2001, 311, s.
- [5] Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi, Bakı, Ozan, 2006, 255 s.
- [6] Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı: 2003, 411 s.
- [7] İbrahimov İ.H. Aqrar islahatın təşkilati-iqtisadi mexanizmi, Bakı: Azərnəşr, 2012, 288 s.

İQTİSADI ARTIMIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İKT SEKTORUNUN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

M.T. Abbaszadə

Doktorant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 iyun 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 15 June 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi yüksək iqtisadi artım və rəqabət mühitini təmin edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunun, mühüm qeyri-istehsal amili kimi, modernləşən iqtisadiyyatda tutduğu yer və rolunun tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın metodologiyası müşahidə, müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma, proqnozlaşdırma. Tədqiqatın nəticələri: iqtisadi artımın mühüm qeyri-istehsal amili olan İKT sektorunun iqtisadiyyatdakı mövcud rolunu qiymətləndirilərək, sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: global trendlərə uyğun olaraq, İKT sektorunun səmərəli inkişafına təsir göstərən çoxsaylı məzmun elementlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi baxımından daha geniş təhlilə ehtiyac vardır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: qeyri-neft bölməsinin prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunan İKT-nin fəaliyyətinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi proseslərində praktiki şəkildə istifadə oluna bilər. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: iqtisadi artımın təmin edilməsi zamanı dövlətin müxtəlif sosial-iqtisadi proseslərdəki mühüm rolunun analoji proseslərə uyğun dəyərləndirilməsi və optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Açar sözlər: iqtisadi artım, rəqabət mühiti, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, qeyri-neft bölməsi.

JEL Classification Codes: F43

ROLE AND IMPORTANCE OF THE SECTOR ICT TO ECONOMIC GROWTH

Abstract

The purpose of research - as an important factor of non-production sector of information - communication technologies (ICT) environment of high economic growth and competitiveness, a study place and role in the economy modernized. Research Methodology - monitoring, benchmarking, systematic approach, prediction. Results of research - the existing role in the economy of an important

non-productive factor of economic growth in the ICT sector was valued and systematically investigated. Limitations of the research - according to global trends affecting the efficient development of the ICT sector, multi-faceted content of the elements in terms of the definition requires a more extensive analysis. The practical significance of the research - can be practically used in the process of optimizing and improving ICT activities considered one of proiritetnyh areas of non-oil sector. Novelty and originality of research: - assessment of the important role of the state in a variety of socio - economic processes in accordance with the same processes and the definition of an optimal level while ensuring economic growth.

Keywords: economic growth, competition, environment, information – communication technology, non - oil sector.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЕКТОРА ИКТ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Резюме

Цель исследования – исследование места и роли в модернизированной экономике сектора информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), как важного непроизводственного фактора, обеспечивающего обстановку высокого экономического роста и конкуренции. Методология исследования – наблюдение, сравнительный анализ, системный подход, прогнозирование. Результаты исследования – была оценена и системно исследована существующая роль сектора ИКТ в экономике как важного непроизводственного фактора экономического роста. Ограничения исследования: требуется более широкий анализ, с точки зрения определения эффективности многогранных содержательных элементов, влияющих на развитие сектора ИКТ, в соответствии с глобальными трендами. Практическое значение исследования – результаты исследования могут быть использованы в процессах оптимизации и совершенствовании деятельности ИКТ, считающимся одним из приоритетных направлений не-нефтяного сектора. Научная новизна и оригинальность исследования: оценка важной роли государства в различных социально-экономических процессах, при обеспечении экономического роста, в соответствии с аналогичными процессами, и определение оптимального уровня для обеспечения экономического роста.

Ключевые слова: экономический рост, обстановка конкуренции, информационно-коммуникационные технологии, нефтяной сектор.

Giriş. Məlumdur ki, iqtisadi artım istənilən ölkənin və bütövlükdə qloballaşan dünyanın ən mühüm və həlli vacib olan məsələlərindən biridir. İqtisadi artım dedikdə, məzmun etibarilə müəyyən müddət ərzində, əvvəlki dövrə nisbətən daha çox və geniş həcmli məhsul və xidmətləri yaratmaqla sürətlə böyümə, genişlənmə və inkişaf başa düşülür. Kəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən artım, həm də keyfiyyətli məhsullar istehsalına böyük tələbat yaratmaqla, onların artmasına və çoxalmasına təkan verir.

İqtisadi artım hər bir dövlətin iqtisadi sahədə həyata keçirərək, nail olmaq istədiyi əsas və başlıca məqsədlərindən biridir. Göstərilən bu mühüm göstərici istehsalın qısamüddətli artma və azalma templərini deyil, iqtisadi inkişafın məhz uzunmüddətli əsas parametrlərini müəyyən edir. Onun həcm parametrləri yüksəldikcə cəmiyyət üzvlərinin mövcud həyat tərzini və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması imkanları da getdikcə artır. Kompleks xarakter daşıyan bu anlayış, tiplərinə görə, iki yerə bölünür: ekstensiv və intensiv. Ekstensiv tip istehsal amillərinin həcm və miqdarının yüksəldilməsi yolu ilə məhsul istehsalının artımını təmin edərsə, intensiv tip isə göstərilən amillərdən istifadənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, mövcud texnika və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi hesabına həyata keçirilir. Bütövlükdə iqtisadi həyatın bütün sahələrində iqtisadi artımın keyfiyyət yönümlü davamlılığının təmin edilməsi böyük zərurət və əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahələrdən biri də, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, "...müasir dövrdə həm insanların ictimai şüurunda informasiyaların tutduğu yeri, həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (bundan sonra – İKT) cəmiyyət həyatında oynadığı rol sözün tam mənasında lazımi səviyyədə qiymətləndirməmək, bütövlükdə isə həyatımızı onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki, ictimai-iqtisadi həyatımızın bütün sahələrində və istiqamətlərində onun verdiyi imkanlardan geniş və əhatəli şəkildə istifadə edilməkdədir.

Tarixə nəzər yetirdiyimiz zaman görürük ki, bəşəriyyətin texnoloji inkişafı ilə əlaqədar olan 3 önəmli hadisənin cəmiyyətləri səciyyələndirdiyini görə bilərik. Bunlar əkinçilik inqilabı, sənaye inqilabı və informasiya texnologiyaları inqilabıdır. Bu inqilablara uyğun olaraq, cəmiyyətləri aqrar cəmiyyət, sənaye cəmiyyəti və informasiya cəmiyyəti (və ya sənaye sonrası cəmiyyət) olaraq adlandırmaq mümkündür. Aqrar cəmiyyətə keçidi, kotan və yel dəyirmanının kəşf edilməsi nəticəsində torpaq işləri və əkinçiliyin mexanikləşməsi təmsil etməkdədir. 1768-ci ildə James Wattın icad etdiyi buxar maşını, kömür, polad, montaj xətti və böyük zavodlar sənaye cəmiyyətini səciyyələndirmişdir. Informasiya cəmiyyətinə keçidi təmsil edən və informasiya texnologiyaları inqilabına səbəb olan texnologiyalar isə kompüterlər, kommunikasiya texnologiyaları, mikroelektronika, robotlar, biotexnologiya və fiber optiklərdir. Üçüncü mərhələ texnoekonomik paradigmanın Fordist-Taylorist istehsal

sistemi və təşkilatlanmasından informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş istifadə edildiyi istehsal sistemi və modellərinə təkamülüdür” (1, s.133 – 134).

İKT sektoru iqtisadi artımın təmin olunmasının mühüm qeyri-istehsal amili kimi. Sürətlə qloballaşan dünyanın mövcud inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq, iqtisadi artım proseslərinin səmərəli təmin olunması prosesində istehsal amilləri ilə yanaşı, qeyri-istehsal amilləri, o cümlədən xidmət və infrastruktur elementləri də mühüm rol oynamaqdadır. Onlardan biri və çağdaş dövrdə daşdığı əhəmiyyətə görə, bəlkə də birincisi hesab edilən amillərdən (sektorlardan) biri – informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorudur. Təsədüfi deyil ki, bu gün o, “...yüksək göstəricilərə malik inkişaf etmiş iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. İKT sektoruna telekommunikasiya sənayesi də daxil olmaqla, genişçəşidli istehsal və xidmət sektorları daxildir. Biznes subyektləri və istehlakçılar arasında kommunikasiya və məlumat mübadiləsinə şərait yaratmaqla, İKT cəmiyyətin, dövlətin və iqtisadiyyatın inkişafında dəstəkləyici rola malik olur.

İKT-nin geniş miqyasda tətbiqi yeni iş yerlərinin yaradılmasına və məhsuldarlığın artmasına ciddi təsir göstərir. Xüsusən də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İKT-nin tətbiqi ÜDM-də artıma təkan verən mühüm amilə çevrilmişdir. İKT sektoru yeni iş yerlərinin yaradılmasında multiplikativ təsirə malikdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, İKT-də yaradılan hər bir yeni iş yeri iqtisadiyyatın digər sektorlarında 2-4 yeni iş yerinin yaranmasına təkan verir. Bu sektorda yaranan yeni iş yerləri üzrə əməkhaqqı orta əməkhaqqı səviyyəsindən yüksək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, İKT-nin tətbiq edildiyi sənaye sahələrində məhsuldarlıqda nəzərəcərpacaq artım müşahidə edilir və ən qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edən KOS subyektləri daha sürətlə inkişaf edir (2).

“Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”da göstərildiyi kimi, “...informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) yüksək artım tempinə malik yeni iqtisadi sektor kimi, müasir və çoxtəyinatlı infrastruktur, habelə hərtərəfli sosial-iqtisadi tərəqqinin aparıcı qüvvəsi rolunu oynayır. Bu gün İKT respublikanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin inkişafı, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflik və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli vasitə olaraq qəbul edilir. Dövlət idarəçiliyi, təhsil, səhiyyə, biznes, maliyyə-bank işi və digər sahələrdə yeni dəyərlər yaradan İKT ictimai-iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnternet mediasının inkişafı, internetdə fikir və söz azadlığının mövcudluğu, elektron qəzet və jurnalların, xarici və daxili sosial şəbəkələrin geniş yayılması İKT-nin cəmiyyətə verdiyi yeni imkanlardır...

İKT-nin, o cümlədən internet iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi ənənəvi iqtisadi sahələrin inkişafında da mühüm rol oynayacaqdır. Məhz internet iqtisadiyyatı yeni istifadə və iştirak mühitlərinin yaranmasına, məhsuldarlığın artırılmasına, rəqiblər üzərində strateji üstünlüyün əldə olunmasına, tərəfdaşlarla münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə, informasiya resurslarından optimal istifadəyə və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır” (3).

Aşağıda, ölkəmizdə informasiya və rabitə xidmətlərinin mövcud durumu və inkişaf səviyyəsini əks etdirən cədvəl verilmişdir (4, s. 596):

Cədvəl 4. İnformasiya və rabitə xidmətləri, faktiki qiymətlərlə (min manat)

Göstəricilər	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi	480812	1179641	1439714	1528062	1623550	1641222
ondan:						
Rabitə xidmətləri	443168	1087780	1283358	1341800	1389262	1379407
o cümlədən:						
sənədli elektrik rabitəsi	267	636	610	611	544	617
şəhərlərarası telefon rabitəsi	108774	170407	231194	195769	152478	115359
şəhər-kənd telefon rabitəsi	22658	53044	54890	56823	62015	67341
mobil telefon rabitəsi	295518	785413	872828	908262	915249	873396
internet (genişzolaqlı daxil olmaqla)	8636	42322	86326	98431	110884	122018
DATA xidməti	1419	8482	11687	17018	18308	15602
digər xidmətlər	5896	27476	25823	64886	129784	185074
İnformasiya xidmətləri	37644	91861	156356	186262	234288	261815
o cümlədən:						
nəşriyyat fəaliyyəti	14257	15958	18448	21696	29164	25900
proqramların tərtib edilməsi, radio və televerilişlərin transl-yasıya edilməsi	8074	27530	44621	56041	60497	57319
proqram təminatının işlənmə-si, bu sahədə digər məsləhətlər	9856	19238	35275	47722	69497	91345
digər xidmətlər	5457	29135	58012	60803	75130	87251

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında 2005-2015-ci illərdə informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi sürətlə və yüksələn xətlə artmışdır. Məsələn, bu artım 2005-ci ildə məcmu olaraq 480 milyon 812 min manat olmuşdursa, həmin rəqəm artıq 2015-ci ildə 1 milyard 641 milyon 222 min manata qədər yüksəlmiş, yaxud 3,5 dəfəyə qədər artım baş vermişdir. Həmin rəqəmlər göstərilən müddət ərzində rabitə xidmətləri üzrə 443 milyon 168 min manatdan 1 milyard 379 milyon 407 min manata qədər (3,11 dəfə artım), informasiya xidmətləri üzrə isə

37 milyon 644 min manatdan 261 milyon 815 min manata qədər (7 dəfəyə qədər artım) yüksəlmişdir. Diqqəti cəlb edən məqam odur ki, həmin sektorda informasiya xidmətləri üzrə artım daha yüksək səviyyədə olmuş, bu istiqamətdə göstərilən xidmətlərin səviyyəsi digərlərinə nisbətən xeyli artmışdır.

Cədvəl 4. İKT sektoru və İKT məhsullarının ticarəti üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilərin adı	2010	2012	2013	2014	2015
İKT sektorunda məhsul (xidmətlər) buraxılışı, milyon manat	1146,2	1420,2	1528,0	1577,5	1589,2
rabitə sektoru	1065,4	1289,2	1341,6	1381,3	1378,2
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər in həcmi, milyon manat	715,8	861,8	949,0	963,3	970,7
rabitə sektoru	669,7	783,5	839,4	855,5	858,1
İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər in ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə	1,7	1,6	1,6	1,6	1,8
rabitə sektoru	1,6	1,5	1,4	1,5	1,6
İKT müəssisələri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, mln. m.	204,0	322,0	192,4	147,2	338,4
İKT məhsullarının idxalı, milyon manat	180,2	249,2	203,8	214,4	268,6
telekommunikasiya avadanlıqları	92,7	116,3	112,1	92,5	99,8
kompüter və periferiya avadanlıqları	52,3	66,5	50,8	74,6	60,0
elektron avadanlıqlar	15,0	19,7	18,5	19,6	34,0
digər İKT məhsulları	20,2	46,7	22,4	27,7	74,8
İdxal olunmuş İKT məhsullarının ölkə-yə idxal olunmuş bütün növ məhsul-ların dəyərində xüsusi çəkisi, faizlə	3,5	3,3	2,4	3,0	2,8
İKT sektorunda çalışan işçilərin siyahı sayı, min nəfər	18,3	19,0	19,3	19,9	20,1
İKT sektorunda çalışan işçilərin iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə muzzdlu işçilərin siyahı sayına nisbəti, faizlə	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3

İKT sektorunun mövcud inkişaf templərini ararşdıraraq, bu qənaətə gələ bilərik ki, "... müxtəlif texniki vasitələrin qarşılıqlı və optimal əlaqəsində mövcud informasiya resurslarının sürətli artımı - iqtisadiyyatın bütün sektorlarına köklü, inqilabi dəyişikliklər gətirib çıxaran dinamik təsirləri ilə modern cəmiyyət paradiqması yaratmış, sivilizasiyanın hazırkı mərhələsində informasiyanın iqtisadi kateqoriya kimi rolu və əhəmiyyətini əsaslı dərəcədə yüksəltmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, informasiya iqtisadiyyatı - müasir dövrdə daha sistemli məcraya daxil olaraq, qlobal xarakter alır, iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət sahəsində köklü sosial transformasi-

yalara, insanların şüurunda isə əsaslı dəyişikliklərə, yeni postindustrial cəmiyyət tipinin - informasiya cəmiyyətinin sürətli təşəkkülü və təkamülünə zəmin olur. İnformasiya mübadiləsi və reallaşması informasiyanın özündən artıq üstünlük əldə edir, texnoloji determinizm konkretləşir, eyni zamanda öz yerini informasiya və informasiya iqtisadiyyatı determinizminə verir. Bu reallıq isə onu əsaslandırır ki, yeni cəmiyyət paradigmasının özəyini və ana xəttini məhz informasiya iqtisadiyyatı təşkil edir” (5, s.112 – 113).

Təhlillərdən göründüyü kimi, ölkəmizdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru, xüsusən son dövrlərdə sürətlə inkişaf etməkdədir. Bunu aşağıdakı statistik göstəricilərdən də müşahidə etmək olar (4, s. 605):

Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2010 – 2015 -ci illər ərzində İKT sektorunda məhsul və xidmətlərin buraxılış həcmi 1146,2 milyon manatdan 1589,2 milyon manata yüksəlmiş, yaxud 443 milyon manat artım baş vermişdir. Bu sektorda yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 715, 8 milyon manatdan 970, 7 milyon manata qədər artmış və beləliklə, 254, 9 milyon manatlıq artım baş vermişdir. Sözsüz ki, həmin artım meylləri digər analoji proseslərdə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, İKT qurumları tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiya həcmində göstərilən dövr ərzində 134,4 milyon manatlıq yüksəliş halı baş vermişdir.

Təbiidir ki, bu illərdə ölkəyə idxal olunan İKT məhsullarının həcmində də xeyli yüksəlmə müşahidə edilmişdir. 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə ölkəyə gətirilən analoji məhsullar 88, 4 milyon manat, o cümlədən telekommunikasiya avadanlıqları 7,1 milyon manat, kompüter və periferiya avadanlıqları 7,7 milyon manat, elektron avadanlıqlar 19,0 milyon manat, digər İKT məhsulları isə daha çox, yəni 54,6 milyon manat daha çox olmuşdur. Həmin sektorda fəaliyyət göstərən işçilərin sayı, iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə muzzdlu işçilərin siyahı sayına nisbətdə çox az olsa da, sektor daxilində illər üzrə müsbət dinamik artım meylləri müşahidə edilməkdədir.

İKT sektoru inkişafının prioritet istiqamətləri. Statistik məlumatların təhlilindən göründüyü kimi, son illərdə ölkəmizdə İKT sektoru dayanıqlı və intensiv şəkildə inkişaf edir. Bu mühüm infrastruktur sahəsində maliyyə gəlirlərinin orta illik artım tempi 25-30% arasında dəyişərək, əslində, mövcud inkişaf səviyyəsinə görə, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən də qeyri-neft sektorunun digər bütün bölmələrini geridə qoyur. Beynəlxalq təcrübəyə görə, qeyri-neft sektorunun və infrastruktur sahələrin davamlı inkişafında İKT-nin rolu çox mühüm və əhəmiyyətli hesab edilir, çünki muntəzəm olaraq, çoxsaylı texnoloji yeniliklərə məruz qalan və onunla müşayiət olunan bu sektorda modern xidmət növlərinin təşkil olunması, eyni zamanda bu xidmətlərin həcmi və əhatə dairəsinin getdikcə genişləndirilməsi hesabına, son illər ərzində yaradılan əlavə dəyərin qeyri-neft ÜDM-ində xüsusi çəkisi artan templərlə inkişaf edir.

Azərbaycanda İKT-nin inkişafı üzrə görülmüş illər bir sıra beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmaqdadır. Belə ki, Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun “Qlobal İnformasiya Texnologiyaları - 2016” hesabatında tətbiq edilən “Şəbəkələşmə Hazırlığı İndeksi”nə görə, əvvəlki mövqeyindən 4 pillə irəliləyərək, dünyanın 139 ölkəsi arasında 53-cü yerə yüksəlmiş, habelə həmin hesabatda hökumətin gələcəklə bağlı İKT sektoruna yanaşması üzrə dünya ölkələri arasında 8-ci yeri, İKT sektorunun təbliğində hökumətin uğuruna görə 8-ci, hökumətin xidmətlərinin səmərəliliyində İKT-dən istifadə üzrə isə 12-ci yeri tutmuşdur. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının “İnformasiya cəmiyyətinin ölçülməsi - 2015” hesabatında isə Azərbaycan “İKT inkişaf indeksi”nə görə 167 ölkə arasında 67-ci yerdə qərarlaşmışdır. Həmin hesabatda İKT Qiymət Səbəti İndeksi üzrə Azərbaycan 170 ölkə içərisində 60-cı yerdə mövqe tutmuşdur. 2015-ci il üzrə yeni məlumatların əldə olunması məqsədilə ölkənin regionları üzrə proporsional qaydada, təsadüfi seçmə metodu ilə ev təsərrüfatlarında 7 yaş və ondan yuxarı olan 28,2 min ailə üzvü arasında sorğu aparılmış, kənd təsərrüfatı və işçilərinin sayı 5 nəfərdən az olan ticarət müəssisələri istisna olmaqla, fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslər uçota cəlb olunmuşdur (6, s.6).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə **(2)** qeyd edildiyi kimi, “...hazırkı güclü tərəf və imkanlarla Azərbaycanın 2025-ci ilədək telekommunikasiya sektorunun perspektivinə baxışı ölkənin telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları infrastrukturunu gücləndirmək, bu sahədə göstərilən xidmətləri genişləndirmək və bütün tərəfləri bu xidmətlərdən istifadəyə təşviq etməkdən ibarətdir. Bu baxışın davamı kimi, 2025-ci ildən sonrakı dövrdə gündəlik həyatda istifadə olunan xidmətlərin geniş tətbiqi nəticəsində regionun aparıcı texnologiyaəsaslı ölkəsinə çevrilmək əsas prioritetlərdən biridir. Bu məqsədlə, ölkədə ilk növbədə geniş əhatə dairəsinə malik yüksək sürətli, genişzolaqlı infrastrukturun inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır. Bu məqsədə nail olmaq üçün 2020-ci ilədək aşağıda göstərilən üç strateji hədəfə çatmaq planlaşdırılır:

- idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və İKT-nin gücləndirilməsi;
- sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində məhsuldarlıq səviyyəsinin və əməliyyat səmərəliliyinin artırılması;
- hökumətin və sosial mühitin rəqəmsallaşdırılması” **(2)**.

Bunlarla yanaşı, Strateji Yol Xəritəsində 3 strateji hədəf və 5 prioritet də müəyyən edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

I strateji hədəf - idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi və İKT-nin gücləndirilməsi. Onun prioritetləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması;
- 2) telekommunikasiya bazarının liberallaşması;
- 3) mobil infrastruktura investisiya qoyuluşlarının artırılması.

II strateji hədəf isə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində məhsuldarlığın və əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasından ibarətdir. Bura daxil olan prioritetlər aşağıdakılardır:

- 1) rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi;
- 2) sahibkarlıq subyektlərində texnologiya əsaslı əməliyyatların daha da genişləndirilməsi;
- 3) texnoloji tədrisin biznes strukturlarının iştirakı ilə vaxtaşırı yenilənməsi;
- 4) dövlət qurumlarının elektron xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- 5) İKT sahəsində bilik və bacarıqların daha da artırılması, bununla yanaşı, təhsil sistemində də İKT-dən istifadə olunması;

II strateji hədəf hökumət strukturları və sosial mühitin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlıdır ki, buraya aşağıdakı prioritetlər aid edilir:

- 1) dövlət təşkilatlarında informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- 2) integrasiya edilmiş fasiləsiz elektron tibb-səhiyyə infrastrukturunun yaradılması.

Fikrimizcə, yuxarıdakı strateji hədəf və prioritetlərin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi nəticəsində İKT sektorunun dayanıqlı və intensiv inkişafı təmin edilərək, ölkəmiz bu istiqamətdə dünyanın ən qabaqcıl və modern dövlətlərindən birinə çevrilə bilər, çünki bunun üçün hər cür potensial və ən başlıcası, lazımi dövlət dəstəyi və münbit şərait, əlverişli mühit mövcuddur.

Ədəbiyyat

- [1] Müəlliflər kollektivi. Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı (məqalələr toplusu) BAKI: QASIM, 2006, 377 s.
- [2] Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr 2016 – cı il
- [3] Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya, 02 aprel 2014 -cü il.
- [4] Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 2016, Bakı: Səda, 2016. 824 s.
- [5] Azərbaycanın vergi jurnalı, № 3/2013, 212 s.
- [6] AR DSK Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (statistik məcmuə). Bakı: Səda, 2016, 162 s.
- [7] Digər dövrü mətbuat mənbələri.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ YOLLARI

A. Aslanova

dissertant, müəllim, UNEC

e-mail:afaq.ahmedova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 iyun 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 15 June 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi, bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək ölkə daxilində tətbiqi, milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, iki və çoxtərəfli əsasda beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, digər ölkələrlə qarşılıqlı şəkildə miqrasiya siyasətinin uzlaşdırılmasının araşdırılmasından ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə əsasında aparılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının miqrasiya məəcəlləsinin qəbulu, milli hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, MDB ölkələri ilə viza rejiminin tətbiqi və iki ölkədə işləyən vətəndaşlara sosial hüquqların təmin edilməsi üçün ikitərəfli hökumətlərarası müqavilələrin bağlanması, Azərbaycanın miqrantların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq hüquq aktlarına qoşulması şərtlərinin hazırlanması əsasında Azərbaycan vətəndaşlarının xaricə miqrasiyası və xarici vətəndaşların ölkəmizə miqrasiyası ilə bağlı əmək miqrasiyası sahəsində qanunvericilikdə dəyişikliklər aparılmasına dair tövsiyələr verilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: miqrasiya sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondadır ki, tədqiqat regionların sürətli sosial-iqtisadi inkişafı, miqrasiya proseslərinin “episentri”nin mərkəzdən bölgələrə keçməsi ilə əlaqədar, Dövlət Miqrasiya Xidmətinin paytaxtdan kənarda, regional idarələrinin yaradılması zərurətini meydana çıxarır. Xidmətin fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə qurumun regional idarələrinin təşkili işi bu gün uğurla davam etdirilir. Tədqiqat işinin aktuallığı ondadır ki, müasir dövrdə miqrasiya problemi əsas problemlərdən biridir. Bunun həlli sahəsində nə qədər qanunlar qəbul olunsa da, hələ də mövcuddur. Məqalə bu mövcud problemlərə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: miqrasiya sistemi, immiqrant, beynəlxalq standart, siyasi tənzimləmə, beynəlxal kontakt.

JEL Classification Codes: M31 O15

THE WAYS OF REGULATION OF MIQRATION PROCESSES NOWADAYS

Abstract

The aim of the research is to emphasize the regulation of migration processes adopting existing international experiment to apply inside the country to improve the national legislation in accordance with international standards to sign international treaties on bilateral and multilateral basis to co-ordinate mutually the migration policy with other countries. The research work was done on the basis of scientific abstraction and logical generalization it is necessary to realize enacting the Migration Code of Azerbaijan Republic importing the national legal base employing visa regime with the USC(Unity of Sovereign Countries) countries and signing bilateral intergovernmental treaties ensuring social rights of citizens working in tow countries migration of Azerbaijan citizens abroad on the basis of marking conditions of associating with International how acts about the defense of Azerbaijan migrations rights and doing some changes in legislation on the sphere of labour migration ensuring migration of foreign citizens to our country. The research restrictions: It needs more spacious practional information. Practical significance of the research work.It may play a great role to enrich scientific a practical knowledges of specialies its working and inverstigation in the sphere of migration. Scientific innovation and ariginality of the research. Removing the epecentre of the migration processes from the centre to the regions associated with rapid socio and economic development of regions aruses the necessity of organizing The state Migration Service and regional offices outside the capital order to extend artery of the service the formation work of the regional offices of the body is being carried on successfully today.Actuality. Nowadays, migration is one of the main problems .Noturthistanding numerous lows there are stillsome problems in solutionof this task.This article is dedicated to these problems

Keywords: migration system, immigrant, international standard, political regulation, international contact

ПУТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

Основная цель исследования заключается в изучении международного опыта регулирования миграционных процессов и применения его в стране, а также совершенствовании, в соответствии с международными стандартами, национального законодательства по вопросам заключения международных догово-

ров с другими странами на двусторонней и многосторонней основе, что является важным в координации миграционной политики. Исследовательская работа была осуществлена на основе логики и научной абстракции. Ограничения исследования в требовании всё большей практической информации. Практическая значимость исследования определяется тем, что полученные в ходе исследования данные могут сыграть положительную роль в обогащении научных знаний специалистов, которые работают и проводят исследования в миграционной сфере. Научная новизна и оригинальность исследования связана с быстрым социально-экономическим развитием регионов, необходимостью прохождения «эпицентра» миграционных процессов из центра в регионы. С целью расширения сервисной деятельности, региональные отделения организации успешно продолжают свою работу. Миграционная проблема является серьезной проблемой в наше время.

Ключевые слова: миграционная система, иммигрант, международный стандарт, политическое регулирование, международный контакт.

Giriş. Son illər miqrasiya proseslərinin idarə olunması və tənzimlənməsi məqsədilə həm qanunvericilik, həm də institusional sahədə bir sıra əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Miqrasiya sahəsində qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi bu sahədə boşluqların aradan qaldırılmasına kömək etməklə yanaşı, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə immiqrant statusunun verilməsi ilə bağlı prosedurlara daha ciddi əməl olunmasına, miqrasiya sisteminin inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin beynəlxalq normalara və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, qanunların tətbiqində yol verilən nöqsan və sui-istifadə hallarının, tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təşkili dövlətin qarşısında duran prioritet vəzifələrindən sayılır. Bu vəzifələr sırasında həmçinin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsi, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsi, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması önəmli yer tutur.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək, ölkə daxilində tətbiqini, milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsini, iki və çoxtərəfli əsasda beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, digər ölkələrlə qarşılıqlı şəkildə miqrasiya siyasətinin uzlaşdırılmasını vacib məsələyə çevirir.

İldən-ilə respublikamızın ərazisindən tranzit qaydasında keçən və ya qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getməyə cəhd edən və ya qanuni əsaslar olmadan daimi yaşayan əcnəbilərin sayı getdikcə artır. Qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üçün son illər miqrasiya proseslərinin idarə olunması və tənzimlənməsi məqsədilə həm qanunvericilik, həm də institusional sahədə bir sıra əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Miqrasiya sahəsində qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi bu sahədə boşluqların aradan qaldırılmasına kömək etməklə yanaşı, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə immiqrant statusunun verilməsi ilə bağlı prosedurlara daha ciddi əməl olunmasına, miqrasiya sisteminin inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Qeyd edək ki, hazırda miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi sahəsində nəzarətin gücləndirilməsi, bu məqsədlə miqrasiya proseslərinin təhlili, proqnozlaşdırılması və monitorinqin təşkili, vaxtaşırı hesabatların və statistik məlumatların hazırlanması, həmçinin yeni texnologiyaların tətbiqi ilə vahid uçotun təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahəyə nəzarətin gücləndirilməsi, habelə vahid məlumat sisteminin yaradılması ölkədə baş verən miqrasiya proseslərinin dinamikası barədə tam təsəvvürün yaradılmasına imkan verəcək, eyni zamanda, qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizə və təhlükəsizliyin təmini sahəsində müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmadan ölkəyə gələn, burada qalan və ya işləyən əcnəbilər - qeyri-qanuni miqrantlar da az deyildir. Ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmini baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafını, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, habelə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevirmişdir. Miqrasiya nəzarəti sistemi qeyri-qanuni miqrasiya ilə bağlı mövcud vəziyyətə adekvat olmalıdır. Miqrasiya prosesləri üzrə idarəetmə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini, insan hüquq və azadlıqlarının, dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin etibarlı qorunmasını tələb edir. Bu sahədə xarici ölkələrin müvafiq strukturları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi, həmsərhəd dövlətlərlə müqavilə prosesinin aktivləşdirilməsi, öhdəlikləri müəyyən edən və məsuliyyət nəzərdə tutan müvafiq sazişlərin bağlanması üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Nəzarətin gücləndirilməsi üzrə normativ-hüquqi aktların, o cümlədən ölkəmizin ərazisindən tranzit keçid qaydaları, daxili miqrasiyanın hüquqi tənzimlənməsi, qeyri-qanuni miqrantların ölkə ərazisindən çıxarılması, müxtəlif dövlət orqanlarının fəaliyyətlərinin səmərəli əlaqələndirilməsi və işin məqsədyönlü təşkili istiqamətində konkret addımlar atılır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya əhəmiyyətli nəqliyyat yollarının kəsişdiyi coğrafi məkanda yerləşdiyi üçün ölkəmizin ərazisindən çoxsaylı tranzit miqrantların gediş-gəlişi qaçılmazdır. Əsas məsələ həmin miqrantların qanunsuz olaraq ölkə ərazisində məskunlaşmalarının və qanunsuz miqrantların ölkə ərazisindən tranzit keçidi kimi istifadə edərək üçüncü ölkəyə keçmələrinin qarşısının alınmasıdır.

Eyni zamanda milli, irqi, regional münafişələrin, fəvqəladə vəziyyətlərin və təbii fəlakətlərin doğurduğu problemlər də insanların bir ölkədən digərinə kütləvi şəkildə miqrasiyasına səbəb olur. Təhlükəli məqam ondan ibarətdir ki, bu zaman insanlar təkcə qanuni deyil, qeyri-qanuni miqrasiya vasitələrindən də geniş istifadə edirlər, yəni hər hansı ölkəyə leqal yolla gedərək yaşamaq və işləmək hüququ əldə etmədən mövcud qanunları, sivil birgəyaşayış normalarını kobud şəkildə pozur, yerli əmək bazarında problemlər yaradırlar.

Qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar geniş vüsət almış qeyri-qanuni miqrasiya prosesləri dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün aşkar problemlər doğurur. Qeyri-qanuni miqrantlar arasında bəzən müxtəlif ağır cinayətlərə görə hüquq-mühafizə orqanlarının axtarışında olan cinayətkarların – terrorçuların, silah-sursat, narkotik vasitə, habelə insan alverçilərinin, dini-siyasi ekstremistlərin və s. olması vəziyyəti daha da ciddiləşdirir. Buna görə də, hər bir modern dövlət həm daxili əmək bazarının, həm də ümumən təhlükəsizlik maraqlarının təmini baxımından qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı mübarizə aparır, bu sahənin çevik və işlək mexanizmlər əsasında tənzimlənməsini təmin edir.

Son illər Azərbaycanda sürətli sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, enerji-nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda, ölkəmizin geosiyasi mövqeyi miqrasiya proseslərinin daha da intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması nəticəsində respublikamızın ərazisindən tranzit qaydada keçən və ya qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getməyə cəhd edən, yaxud qanuni əsaslar olmadan daimi yaşamağa cəhd göstərən əcnəbilərin sayı getdikcə artır. Bütün bunlar ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmini baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, habelə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Son illər miqrasiya proseslərinin vahid və çevik prosedurlar əsasında tənzimlənməsi, bu sahədə əngəllərin tamamilə aradan qaldırılması, sənədləşmənin sadələşdirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri də bu sahədə “bir pəncərə” sisteminin tətbiqidir. “Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 mart tarixli Fərmanı

[4] bu baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. 2009-cu il iyulun 1-dən “bir pəncərə” prinsipinin işə düşməsi ilə respublikada miqrasiya idarəetmə mexanizmi daha da təkmilləşdirilmiş, bu sahədə şəffaflıq və çeviklik tam təmin edilmişdir.

Regionların sürətli sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar miqrasiya proseslərinin “episentri”nin mərkəzdən bölgələrə keçməsi Dövlət Miqrasiya Xidmətinin paytaxtdan kənarda regional idarələrinin yaradılması zərurətini də meydana çıxarmışdır. Xidmətin fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə qurumun regional idarələrinin təşkili işi bu gün uğurla davam etdirilir. Regionlarda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi, bu sahədə meydana çıxan problemlərin operativ həlli məqsədi ilə son illərdə Bakı, Şirvan, Yevlax, Lənkəran və Xaçmaz şəhərlərində regional idarələr, qanunsuz miqrantların saxlanması mərkəzləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin reallaşmasına proqram-məqsədli yanaşmanın tətbiqi. Bir sıra illər ərzində respublikamızda məqsədli proqramların reallaşdırılması təcrübəsinin təhlili miqrasiya siyasətinin reallaşmasına proqram-məqsədli yanaşmanın tətbiqinin üstünlüyünü göstərir. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- bir neçə istiqamətin eyni vaxtda inkişafı mümkünlüyü;
- sistemli yanaşmanın reallaşdırılması;
- respublika və onun regionları səviyyəsində müxtəlif idarələrin qarşılıqlı təsirinin təşkili;

- vəsaitlərin sürətli və effektiv yenidən bölüşdürülməsinin mümkünlüyü.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının mərhələli işlənilib hazırlanması zəruridir:

Birinci mərhələ miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

- əhalinin və əmək resurslarının ərazilərarası azad yenidən bölgüsü üçün şəraitin yaradılması (əhalinin ərazi mobilliyinin təmin edilməsi);

- ölkəyə təyin edilmiş miqyasda və leqal əsasda müəyyən keyfiyyətdə immiqrantların cəlb olunmasına əsaslanan düşünülmüş seçmə qabiliyyətli immiqrasiya siyasətinin aparılması;

- məcburi miqrantlara, social kömək daxil olmaqla, yeni yaşayış yerinə köçürülənlərin adaptasiyasına yardım göstərmək;

- immiqrasiya nəzarətinin həyata keçirilməsi və kriminalsayağı xarakter daşıyan qeyri-qanuni miqrasiyaya əks-təsir.

İkinci mərhələ Azərbaycan ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin vahid dövlət siyasətinin reallaşdırılması mexanizmlərinin yaradılmasından ibarətdir:

- kompleks və universal miqrasiya qanunvericiliyi, immiqrasiya və Azərbaycan ərazisinə gəlmə kimi sferalarda “qüsurların” ləğv edilməsi, miqrantlar kateqoriyasının vahid təsnifatının işlənilib hazırlanması;

- miqrasiya axınlarını dövlət tənzimləməsinin iqtisadi və inzibati-hüquqi tədbirlər sistemi;

- məcburi miqrantlar kateqoriyasına dövlət köməyinin zamanətli formaları sistemi;

- daha effektiv istifadə məqsədilə miqrantların ayrı-ayrı kateqoriyalarının problemlərinin həllinə ayrılan respublika və yerli büdcə vəsaitlərinin təmərküzləşdirilməsi.

Azərbaycanda miqrasiya problemlərinin həlli vahid icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilməlidir ki, onun da strukturu miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin mürəkkəbliyinə və kompleksliliyinə uyğun gəlməlidir.

Miqrasiya proseslərinin daha mürəkkəb idarə edilməsi zərərçəkmiş əhəlinin kütləvi fəvqəladə çıxışı problemlərinin həlli zamanı baş verir. Bu cür miqrasiya problemlərinin əməli həlli təcrübəsi onların daha uğurlu həlli üçün aşağıdakıları zəruri edir:

- sosial-iqtisadi şərait kompleksinin, etnik proseslərin təhlili əsasında daha problemli regionlarda miqrasiya vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirməyi;

- miqrantların kütləvi çıxışı halında miqrasiya infrastrukturunun müvafiq müəssisəsinə malik olmağı;

- resursları operativ cəlb etmək və digər respublika və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı təsiri həyata keçirmək imkanına malik olmağı.

Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müxtəlif kateqoriyaları üçün miqrasiya uçotunun çevik modellərinin, xüsusilə də onların rəsmi yaşadığı yer üzrə uçotunun istifadəsi çox vacibdir. Xarici vətəndaşların hər il yenidən qeydiyyatı təcrübəsindən əl çəkmək, maksimal dərəcədə onlar üçün yaşama yeri üzrə uçotunun və uçotdan çıxmanın təşkilinin inzibati prosedurlarını sadələşdirmək tələb olunur. Bununla yanaşı, MDB iştirakçı dövlətlərinin vətəndaşlarına hüquqi preferensiyaların yaradılması zəruridir. Belə ki, miqrasiya xəritəsi MDB vətəndaşlarına təkcə Azərbaycanda yaşamağa görə deyil, həm də Azərbaycanın vizasız rejim haqqında müqavilə bağladığı ölkələrdən gələnlərə işləmək hüququnun verilməsini də özündə ehtiva etməlidir.

Nəticə. Miqrasiya siyasəti inzibati-hüquqi, maliyyə-iqtisadi və sosial-psixoloji təsir metodlarının səmərəli əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi əsasında daha yüksək nəticəliliyə səbəb ola bilər. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyata və XXI əsrin adekvat təhdidlərinə və çağırışlarına cavab verə bilən yeni miqrasiya siyasəti modelinin formalaşmasının vacib istiqamətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək zəruridir:

1. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya məcəlləsinin qəbulu, milli hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, MDB ölkələri ilə viza rejiminin tətbiqi və iki ölkədə işləyən vətəndaşlara sosial hüquqların təmin edilməsi üçün ikitərəfli hökumətlərarası müqavilələrin bağlanması, Azərbaycanın miqrantların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq hüquq aktlarına qoşulması şərtlərinin hazırlanması əsasında Azər-

baycan vətəndaşlarının xaricə miqrasiyası və xarici vətəndaşların ölkəmizə miqrasiyası ilə bağlı əmək miqrasiyası sahəsində qanunvericilikdə dəyişikliklərin aparılması; vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün vətəndaşlığın alınması prosedurlarının asanlaşdırılması;

2. Miqrasiya prosesləri üzrə nazirliyin yaradılması, respublika və regional hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı təsirinin effektivliyinin yüksəldilməsi, dövlət sərhədlərinə və bütün ölkə ərazisinə miqrasiya nəzarətinin gücləndirilməsi əsasında Azərbaycan əmək bazarının və ölkə vətəndaşlarının iş yerlərinə görə məşğulluğun prioritet hüquqlarının müdafiəsi üzrə effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması; qeyri-leqal miqrantları gətirən nəqliyyat təşkilatlarına sərt sanksiyaların tətbiqi; qeyri-leqal işçi qüvvəsinin istifadəsi üzərində sahibkarların və ölkədə qeyri-qanuni yaşayan xarici vətəndaşların məsuliyyətinin yüksəldilməsi; xarici işçi qüvvəsindən işəgötürənlərin istifadəsi üzərində işlək nəzarətin formalaşması və bu istifadənin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şərtlərinə onlar tərəfindən riayət olunması;

3. Vaxtlı-vaxtında informasiya mübadiləsinə həyata keçirməklə respublika və yerli hakimiyyət orqanlarına effektiv qarşılıqlı təsiri həyata keçirməyə imkan verən vahid informasiya məkanının formalaşdırılması;

4. Keçmişdə xaricə getmiş miqrantların ilk növbədə isə yüksəkixtisaslı miqrantların vətənə qayıtması stimullarının yaradılması;

5. Xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması və istifadəsi prosesinin tənzimlənməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı. Belə ki, qeyri-leqal miqrasiyanın əks-təsir problemləri əhəmiyyətli dərəcədə regional xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

- [1] Abdullayev F. Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 328 s.
- [2] Azərbaycan Respublikasının dövlət miqrasiya idarəetmə siyasəti konsepsiyası. 13 iyul, 2004// Vətəndaşlıq və miqrasiya haqqında normativ-hüquqi sənədlər toplusu. Bakı, "Qanun", 2007.
- [3] "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı", Bakı, 2004.
- [4] "Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 mart 2009-cu il tarixli 69 sayılı Fərmanı.

KAPİTALIN TRANSMİLLİLƏŞDİRİLMƏSİNİN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRLƏRİ

A.Ə. Hacıyeva

doktorant, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 iyun 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 15 June 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi milli və dünya təsərrüfatlarının fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, transmilliləşdirmənin mahiyyətinin açıqlanması, TMK-nın dünya iqtisadi sistemində rolu və yerinin əsaslandırılmasıdır. TMK-nın fəaliyyətində birbaşa xarici investisiyaların əhəmiyyəti, TMK-nın fəaliyyətinin mənfi nəticələri və transmilliləşdirmənin dünya iqtisadiyyatına təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatında rolu araşdırılmış, onların fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına mümkün təsirləri üzrə təhlillər aparılmış və ümumiləşdirmələr edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: mövzunun nəzəri hissəsi daha geniş, praktik aspektlər isə məhdud şəkildə əks olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: transmilli şirkətlərin fəaliyyəti üzrə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi biliklərinin genişləndirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: dünya iqtisadiyyatında kapitallaşma prosesinə gətirib çıxaran xarici investisiyaların axın dinamikası təhlil edilmiş və milli iqtisadiyyata təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: milli təsərrüfat, dünya təsərrüfatı, transmilliləşdirmə, transmilli korporasiyalar, birbaşa xarici investisiyalar.

JEL Classification Codes: F52

TRANSNATIONALIZATION OF CAPITAL AND ITS IMPACT ON WORLD ECONOMY

Abstract

Purpose – The article identifies the distinctive features of national economy and world economy, defines transnationalization, and justifies the role and place of TNC in the global economic system. The importance of foreign direct investment in the operations of TNC, its negative effects, and the impact on the transnationalization of the world economy was studied. Design/methodology – a systematic approach and analysis. Findings – the role of TNC in global economic

system was analyzed and reasonable proposals for elimination of possible negative effects of transnationalization were put forward. Research limitations – Theoretical part of the problem was reflected properly, in comparison with practical side of problem. Practical implications –researchers in this field will be able to use this source during their investigations and expand their scientific knowledge. Originality/value – The dynamics of the flow of foreign investment process that led to transnationalization of the world economy was analyzed and the its effect to the national economy was generalized.

Keywords: national economy, world economy, transnationalization, multinational corporations, foreign direct investment.

ВЛИЯНИЕ ТРАНСНАЦИОНАЛИЗАЦИИ КАПИТАЛА НА МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ

Резюме

Цель исследования: в статье определены отличительные черты национальной и мировой экономики, раскрыта суть транснационализации, обоснована роль и место ТНК в мировой экономической системе. Исследованы важность прямых иностранных инвестиций в деятельности ТНК, их негативные последствия, влияние транснационализации на мировую экономику. Методология исследования – системный подход и анализ. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatında rolu araşdırılmış, onların fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına mümkün təsirləri üzrə təhlillər aparılmış və ümumiləşdirilmələr edilmişdir. Выводы исследования: исследована роль транснациональных корпораций в мировой экономике, проведен анализ чувствительности к транснационализации экономик стран, где они функционируют, и сделаны обобщения. Ограничения исследования: в научной литературе теоретическая часть проблемы отражена гораздо шире, чем практические аспекты. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования результатов исследования, в качестве научного источника для специалистов, проводящих исследование в этой области. Оригинальность и научная новизна: была проанализирована и исследована динамика потока иностранного инвестиционного капитала, который привел к процессу транснационализации, и обобщено его влияние на национальную экономику.

Ключевые слова: национальная экономика, мировая экономика, транснационализация, транснациональные корпорации, прямые иностранные инвестиции.

Giriş. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı son onilliklər qloballaşma prosesləri ilə xarakterizə olunur. Müəyyən bir ölkənin iqtisadiyyatına, artıq hansısa özünə kifayət edən bir iqtisadiyyat kimi baxmaq olmaz.

Dünya inkişaf təcrübəsi sübut edir ki, ölkələrin beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərində effektiv inkişafı yalnız milli iqtisadiyyatın açıqlığı əsasında mümkündür. Bu isə öz növbəsində ölkəyə daha inkişaf etmiş xarici təsərrüfat subyektlərinin kapitalının buraxılmasını göstərir. Bu təsərrüfat subyektləri transmilli subyektlər (TMK) sayılır.

Transmilliləşdirmə problemləri, TMK-nın ev sahibi ölkələrin hökumətləri ilə qarşılıqlı təsiri, mənfi cəhətləri, dövlətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinə təsiri Azərbaycan iqtisad elmi üçün nisbətən yenidir, bizim fikrimizcə, daha dərin və ətraflı araşdırma tələb edir. Daimi tədqiqat marağına baxmayaraq, transmilliləşmənin təkə praktik deyil, həm də nəzəri-metodoloji məsələləri mübahisəli olaraq qalır. Xüsusilə də müasir transmilli strukturların mahiyyəti, onların kateqorial anlayışları, eyniləşdirilməsi sonadək öyrənilməyib. İqtisadi cəhətdən müxtəlif səviyyəli ölkələr üçün TMK-nın qiymətləndirilməsi birmənalı deyil və xeyli dərəcə də ziddiyyətlidir. Ona görə də məqalə qeyd edilən bu problemlərin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

1. Milli və dünya təsərrüfatlarının fərqli xüsusiyyətləri. Dünya iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi qlobal iqtisadi inkişafın formalaşması modeli ilə xarakterizə olunur. İqtisadi qloballaşma təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsinin təkamül inkişafının keyfiyyətcə yeni mərhələsi sayılır ki, bu da özünü TMK-nın əsasında istehsalın və elmi-texniki tərəqqinin beynəlmilləşdirilməsində, onların çoxsaylı əlaqələri və ittifaqları və beynəlxalq maliyyə bazarlarının qlobal şəbəkəsinin formalaşması ilə müşayiət olunan müasir informasiya inqilabında göstərir [1].

Eyni zamanda, B. Eyçenqrinə görə, “dünya iqtisadiyyatı” anlayışı məzmununun özü dəyişir, “millətlərarası” əlaqələrdən daha sabit və uzunmüddətli iqtisadi əlaqələrin qurulması ilə xarakterizə olunan “transmilli” əlaqələrə çevrilir [2]. Xarici müəlliflərin əksəriyyəti yeni "Dünyanın geoiqtisadi xəritəsi"nin yaradılması və öz yerini iqtisadi qüvvələrin və maraqların bölgüsünə verməklə ölkələr üzrə bölgünün ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyi dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının artması prosesində transmilliləşdirmənin dominant rolunu qəbul etmirlər [3;4].

Transmilliləşmə obyektiv olaraq şərtləndirilmiş proses kimi çoxsəviyyəli və ziddiyyətli təzahürləri ilə mahiyyətcə milli və beynəlxalq inkişaf strategiyalarını təsdiq edir və buna görə də, elmi-tədqiqatların ən cəlbədicisi obyekt sayılır. Bunun əsasında, transmilliləşdirmənin obyektiv və əsaslandırılmış təhlilini aparmaq məqsədilə, dünya iqtisadiyyatının özünün transformasiyası nəzərə alınmaqla, milli və dünya təsərrüfatlarının əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədəuyğundur (bax. Cədvəl1).

Cədvəl 1. Milli və dünya təsərrüfatlarının əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri

Müqayisə elementi	Milli təsərrüfat	Dünya təsərrüfatı
Dilin xarakteristikası, milliyyəti, mədəniyyəti	Bir əsas dil, milliyyəti, mədəniyyəti	Çoxdilliliyi, çoxmilliyyətliliyi, çoxmədəniyyətliliyi
Siyasi amillərin mövcudluğu	Nisbətən vacib olmayan siyasi amillər	Həyatı vacib siyasi amillər
Dövlətin müəssisələrin fəaliyyətinə müdaxiləsi	Milli iqtisadi planlar, biznes qərarına dövlətin	Dövlətin müdaxiləsindən nisbətən azad
Valyuta	Bir valyuta	Stabilliyi və real dəyəri ilə fərqlənən valyutaların
Biznes qaydası	Dəqiq hazırlanmışdır	Dəyişəcək fərqlər

Mənbə: Алекперова Н.И. Современные интеграционные процессы между государством и транснациональными компаниями // Экономика и предпринимательство. - 2014. - №12-4(53-4). - С. 136-138.

2. Transmilliləşdirmənin mahiyyəti. Bəzi alimlər transmilliləşdirməyə bütün dövlətlərin inkişafında xarici amillərin rolunun kəskin artması ilə və transmilli kapitalın yaradılması ilə xarakterizə olunan beynəlmiləşmənin keyfiyyətə yeni mərhələsi kimi baxırlar [5], digərləri transmilliləşdirməni təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsinin daha dar kateqoriyası, bu ümumi prosesin bir və həm də vacib forması kimi şərh edirlər [6]. Bizim fikrimizcə, bu yanaşmalardan heç biri transmilliləşdirmənin həqiqi mahiyyətini əks etdirmir, belə ki, transmilliləşdirmə anlayışına bölünməz triumvirat üstünlüklərin: mülkiyyət, beynəlmiləşmə və yerləşmə üstünlüklərinin prizmasından baxmaq lazımdır.

Hesab edirik ki, transmilliləşdirmənin bu xüsusiyyətləri daha tam şəkildə N. Glik Şiller və T. Faistanın rəhbərliyi altında müəlliflər qrupu tərəfindən tərtib olunmuş kitabda verilmiş tərifdə öz əksini tapmışdır, belə ki, onlar transmilliləşdirməni səhmdar kapital üzərində milli nəzarətin saxlanması əsasında malların istehsalından gəlir alınması üçün müxtəlif suveren dövlətlərin ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında davamlı qarşılıqlı əlaqələr sistemi kimi şərh edirlər [7].

3. TMK-nın dünya iqtisadi sistemində rolu və yeri. Transmilliləşdirmənin təzahürünün əsas forması TMK sayılır. TMK-nın və müvafiq olaraq transmilliləşdirmə proseslərinin əhəmiyyətini belə bir fakt sübut edir ki, bu gün TMK çərçivəsində dünyanın iqtisadi və siyasi bölgüsü problemləri həll olunur, yeni dövlətüstü orqanlar yaradılır və s. Onların rolunun artmasını TMK üzrə mərkəzlərin, komissiya və agentliklərin sayı sübut edir, məsələn, TMK üzrə BMT Mərkəz və Komissiyası, qəbul edən ölkələrin hökumətləri tərəfindən yaradılmış TMK fəaliyyətinin tənzimlənməsi Məcəlləsi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, TMK-nın işinin nəticələrinin və xüsusiyyətlərinin araşdırılması, müxtəlif səviyyələrdə iqtisadi sistemlərin inkişafı

fında onların rolunun müəyyən edilməsi vasitəsilə müasir dünya iqtisadiyyatının əsas amilləri kimi transmilliləşdirmənin təhlili əsaslı sayılmalıdır.

İlk növbədə, TMK-nın dünya iqtisadi sisteminə təsir edərək istifadə etdiyi alətlərə diqqət etmək lazımdır:

1. İqtisadi. TMK azad sahibkarlıq sisteminin qlobal iqtisadi inkişafının aparıcısı və yayılması mexanizmi sayılır, buna isə beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması, o cümlədən qlobal və regional iqtisadi əməkdaşlıq institutları və onların aparıcı mövqeyinə dəstək çərçivəsində kömək edir.

2. Diplomatik. TMK beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində siyasi agentlər kimi fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda göstərilən alətlərin tərkibi aydın şəkildə belə bir faktı təsdiq edir ki, iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsinin yüksək mərhələsi kimi, transmilliləşdirmə müasir şəraitdə obyektiv olaraq, müasir qlobal iqtisadiyyatın fərqli xüsusiyyətləri olaraq, proteksionizm siyasətinin transformasiyası üçün zəmin yaradır. Hazırda xarici rəqiblərə münasibətdə, dünyanın aparıcı ölkələrinin proteksionist rejiminin gücləndirilməsi beynəlxalq ticarətin ümumi liberallaşdırılmasına və öz korporativ biznes fəaliyyəti sahəsində iqtisadi meydanın genişləndirilməsinə daha fundamental, uzunmüddətli, strateji istəyi ilə bağlı öz obyektiv məhdudiyyətlərinə malikdir.

Bu gün TMK-nın fəaliyyəti və ona nəzarət iqtisadi sistemlərin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir, TMK-ların dünyada sayı son on beş il ərzində, demək olar ki, iki dəfə artmış, nəticədə bu günə beynəlxalq bazarda 150 ölkədə təxminən 200 min filiala və öz ölkələri xaricində 900 min birbaşa xarici nümayəndəliklərə nəzarət edən, investisiya bazarının təxminən 7 trilyon dollarına malik 60 mindən çox TMK fəaliyyət göstərir [8].

Son iyirmi il ərzində xarici nümayəndəliklərin sayı 7 dəfədən çox artmışdır (yalnız 1970-ci ildə 7 min belə şirkət qeydə alınıb). TMK dünya təsərrüfat sisteminin əsas hissəsini – dünya ÜDM-in 75%-ni 300 TMK istehsal edir ki, onlar da elektronika və kimya üzrə dünya məhsulları istehsalının 80%-ni, dərman üzrə - 95%-ni, maşınqayırma üzrə - 76%-ni həyata keçirir. Güclü 85 TMK dünya əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinə iş yerləri yaradaraq, bütün xarici investisiyaların 70%-nə nəzarət edir. Belə ki, rəsmi rəqəmlərə görə, yalnız ABŞ-nin qeyri-bank sektorunun TMK-ları təxminən 35 mln. adamı işlə təmin edir [9].

TMK-nın sahəvi quruluşu baxımından, TMK-nın 60%-i istehsal sferasında, 37%-i xidmətlər sferasında və 3%-i mədənçıxarma sənayesi və kənd təsərrüfatında məşğuldur [10].

TMK-ların əsas hissəsi ABŞ, Yaponiya və Avropa İttifaqı ölkələrində, daha doğrusu, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənmişdir. Cədvəl 2-də 2013-cü il ərzində Top-25 verilmişdir.

Belə ki, biz bu gün əminliklə bəyan edə bilərik ki, müasir dünya iqtisadiyyatında TMK-nın əhəmiyyəti durmadan artır, bu, dünyanın aparıcı şirkətlərinin fəaliyyətində xarici sektorun payının artımı göstəricilərində, məhz xarici aktivlərin dəyərində, xarici satış həcmələrində və TMK-nın xarici bölmələrində məşğul işçilərin sayında öz əksini tapmışdır. Daha ətraflı məlumatlar 3-cü cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2. 2014-cü il ərzində Fortune Global 500 siyahısından ən iri

ТОП-25 ТМК

№ п/п	Şirkətlər	Ölkə	İllik gəlir, mld. dollar.	Xalis mənfəət, mld. dollar.
1	Royal Dutch Shell	Böyük Britaniya	4	2
2	Wal-Mart Stores	ABŞ	4	1
3	Exxon Mobil	ABŞ	4	4
4	Sinopec Group	Çin	4	8,
5	China National Petroleum	Çin	4	1
6	BP	Böyük Britaniya	3	1
7	State Grid	Çin	3	1
8	Toyota Motor	Yaponiya	2	1
9	Volkswagen	Almaniya	2	2
10	Tot	Fransa	2	1
11	Chevron	ABŞ	2	2
12	Glencore Xstrata	İsveçrə	2	1,
13	Japan Post Holdings	Yaponiya	1	6,
14	Samsung Electronics	Korey	1	2
15	E.O	Almaniya	1	2,
16	Phillips 66	ABŞ	1	4,
17	ENI	İtaliya	1	1
18	Berkshire Hathaway	ABŞ	1	1
19	Ap	ABŞ	1	4
20	AX	Fransa	1	5,
21	Gazprom	Rusiya	1	3
22	General Motors	ABŞ	1	6,
23	Dai	Almaniya	1	7,
24	General Electric	ABŞ	1	1
25	Petrobras	Braziliya	4	1

Mənbə: Fortune Global 500 [Elektron resurs].-URL: <http://fortune.com/global500/>

Xüsusilə TMK-ların xarici filiallarının satış həcmi 1980-ci ildə 2,465 trilyon ABŞ dollarından 29,298 trilyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir; TMK xarici filialları işçilərinin sayı da artmış və 2013-ci ildə 79,9 milyon nəfərə çatmışdır; 2013-ci ildə xarici filialların ÜDM-i 5,812 trilyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir ki, bu da 1980-ci

ildəkindən xeyli çoxdur. Eyni zamanda TMK-ların xarici filiallarının ixracının həcmi də artmışdır ki, bu da qlobal bazarda TMK və onların bölmələrinin rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəlməsini göstərir. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində TMK xaricdə orta hesabla öz satışlarının 45,7%-ni həyata keçirmişdirsə, XXI əsrin əvvəlində bu göstərici 80%-dən çox olmuşdur.

Cədvəl 3. TMK-nın fəaliyyətinin və beynəlxalq istehsalın əsas göstəriciləri

Göstəricilər	Cari qiymətlərdə dəyər, mlrd. dollar/ ümumdünya göstəricilərində payı, %-lə							
	1980		1990		2000		2013	
Xarici filialların satış həcmi	2465	4,7	6026	6,63	18517	10,7	29298	9,1
Xarici filialların ÜDM-i	565	31,3	1477	43,4	3495	40,2	5812	33,9
Xarici filialların ixracı	637	0,9	1498	1,03	2600	1,91	5186	2,4
Xarici filialların işçilərinin sayı, mln. nəfər	17,5	4,7	24,5	6,63	53,6	10,7	79,9	9,1

Mənbə: Ларионов А.В., Гальченко Е.А., Сальников Н.А., Чиркова Е.Н. Новые тенденции в деятельности ТНК в условиях глобализации // Научная перспектива. - 2014. - №8. - С. 57-62.

Dünya ÜDM-in həcmində TMK-nın xarici bölmələrinin ÜDM-in payı da 1980-ci ildən 2000-ci ilə qədər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır və ÜDM-in 10,8%-ni təşkil etmişdir. Lakin 2000 – 2013-cü illər dövründə bu göstərici 9,14%-ə qədər azalmışdır. Xarici filialların ən yüksək ixracat payı 1990-cı ildə qeydə alınmışdır ki, bu da ümumdünya ixracının 43,43%-ni təşkil etmişdir. 1990-cı ildən 2013-cü ilə qədər olan dövr ərzində bu göstərici 10% azalmışdır. Fikrimizcə, bu göstəricilərin aşağı düşməsi qlobal maliyyə böhranının təsiri ilə əlaqədar olmuşdur ki, bu da TMK fəaliyyətinin əsas nəticələrinin pisləşməsinə və qlobal tənəzzül nəticəsində mənfi tendensiyaların natamam şəkildə dəf olunmasına gətirib çıxarmışdır.

4. TMK-nın fəaliyyətində birbaşa xarici investisiyaların əhəmiyyəti. Müasir mərhələdə TMK-nın fərvanlıq fenomeni və eyni zamanda transmilliləşdirmənin səmərəliliyi və həyat qabiliyyəti şirkətin kapitalı cəlb etmək və saxlamaq, yəni beynəlxalq kapital axınlarını öz xeyrinə idarə etmək qabiliyyəti ilə izah edilə bilər. Daha doğrusu, TMK investisiya bazarının mərkəzi subyekti kimi, dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, onların fəaliyyəti xaricdə kapitalın səmərəli yerləşdirilməsinə əsaslanır. Öz əhəmiyyətinə görə belə şirkətlərin xarici investisiyaları qlobal ticarətlə müqayisədə daha əhəmiyyətlidir. TMK dünyanın özəl sektorunun istehsal kapitalının üçdə birinə və xaricdə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) 90%-ə qədərində nəzarət edir (bax Cədvəl 4).

Xarici investisiyaları axınlarının müsbət dinamikasında əsas rolunu inkişaf etməkdə

olan ölkələr və onların daha yüksək iqtisadi inkişaf templəri, eləcə də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiyaların tədricən artması oynayır. Başqa sözlə, dünya iqtisadiyyatında kapitalının transmilliləşdirilməsi milli iqtisadi sistemlərin qlobal istehsal-satış proseslərinə daxil edilməklə, onların stimulu, kənarlaşmanı pozmağa qabil effektiv ilkin şərtidir.

Cədvəl 4. Birbaşa xarici investisiyaların və beynəlxalq istehsalın ümumi göstəriciləri

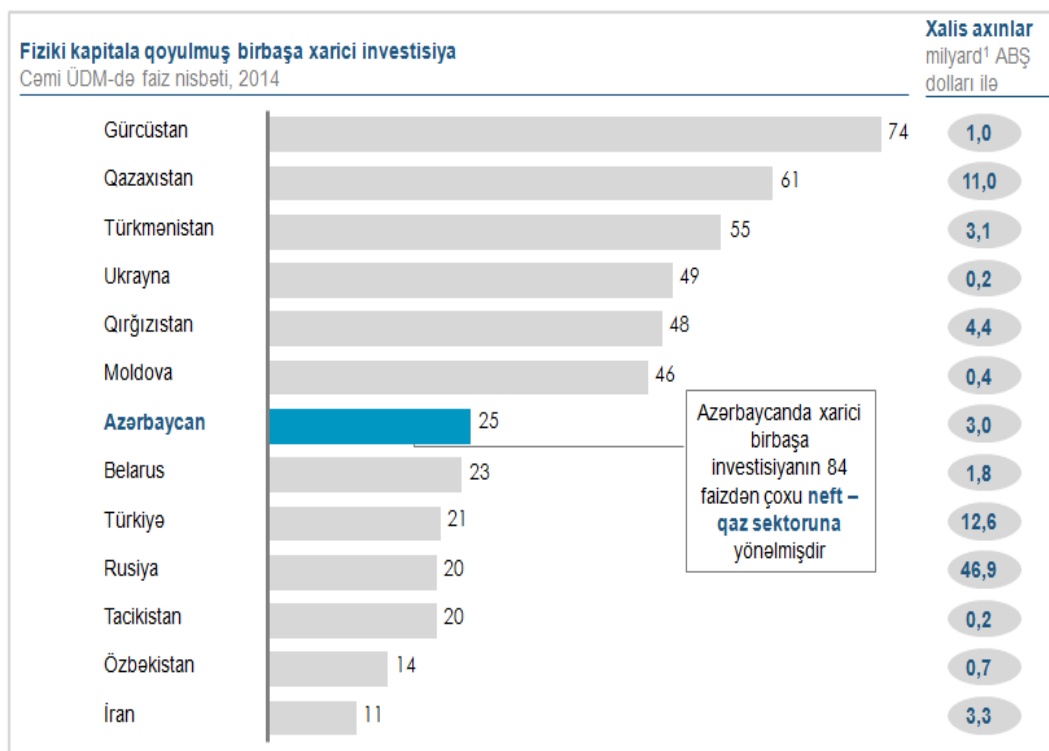
Göstəricilər	Cari qiymətlərdə dəyər həcmi (mlrd. dollar)					
	1990	2005-2007 (böhranaqədərki orta göstərici)	2011	2012	2013	2014
BXİ-nin idxalı	205	1397	1652	1351	1467	1228
BXİ-nin ixracı	244	1423	1678	1391	1306	1354
BXİ-nin bütün idxal olunmuş həcmi	2198	13894	20873	22813	26035	26039
BXİ-nin bütün ixrac olunmuş həcmi	2254	14883	21442	23593	25975	25875
İdxal olunmuş BXİ-dən gəlir	82	1024	1500	1507	1517	1575
BXİ-yə mənfəət norması(%)	4	7,6	7,2	6,6	6,1	6,4
İxrac olunmuş BXİ-dən gəlir	128	1105	1548	1461	1453	1486
BXİ-yə mənfəət norması (%)	6	7,6	7,2	6,2	5,8	5,9
Transsərhəd qovuşma	98	729	555	308	313	399
Xarici filialların satışından	4723	21469	24198	25980	33775	36356
Xarici filialların əlavə dəyəri	881	4878	6260	6607	7562	7882
Xarici filialların məcmu aktivləri	3893	42179	83043	86574	95230	102040
Xarici filialların ixracı	1444	4976	7436	7479	7688	7803
Xarici filialların məşğulluğu (min nəfər)	20625	53306	67852	71695	71297	75075
A						
ÜDM	22327	51799	70221	71707	75453	77283
Məcmu istehsal yığımı	5592	12219	15770	16278	18279	18784
Royalti şəklində daxilolma	31	172	240	235	298	310
Mal və xidmətlərin ixracı	4332	14927	22303	22432	23063	23409

Mənbə: Доклад о мировых инвестициях 2015 [Elektron resurs]. - URL:
http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_overview_ru.pdf

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyd edilir ki, 2007-ci ilə kimi Azərbaycanın iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyalarda birbaşa xarici investisiyaların mühüm mənbə olması müşahidə olunsada, həmin dövrdən etibarən daxili investisiyanın fəallığının dövlət maliyyəsi hesabına yüksəlməsi baş vermişdir [11]. Nəticədə, respublikada birbaşa xarici investisiyaların əsasında formalaşan əsas kapital, xüsusi çəki baxımından,

ÜDM-in tərkibində azalaraq, regionun ortalama göstəricindən geri qalmışdır. 2014-cü ilin statistik məlumatlarına görə, Azərbaycan üzrə birbaşa xarici investisiyaların ÜDM-də payı 25 faiz olmuşdursa, bu göstərici Gürcüstan üzrə 74 faizə, Qazaxıstan üzrə 61 faizə, Türkmənistan üzrə 55 faizə, Ukrayna üzrə 49 faizə, Qırğızıstan üzrə 48 faizə və Moldova üzrə 46 faizə bərabər olmuşdur [11].

2004-cü ildən 2015-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycana 52 milyard ABŞ dollarında BXİ qoyulmuşdur ki, ondan da 85 faizi neft sektoru üçün, 15 faizi qeyri-neft sektoru üçün istifadə edilmişdir. Bu dövr ərzində qeyri-neft sektoru üçün nəzərdə tutulan BXİ pay etibarilə kiçik olsa da, artım sürətinə görə böyük temp ilə inkişaf etmişdir. Statistik məlumatlara görə, BXİ üzrə bütövlükdə orta illik artım tempi 8,2 faizə bərabər olmuşsa da, qeyri-neft sektorunda bu göstəricinin 32,5 faiz təşkil etdiyi müşahidə olunur. Lakin artım sürətinin yüksəlişi olsa da, bu sektora yönəldilmiş BXİ-nin həcmi cari imkanlardan hələlik geridir (şəkil 1).

Şəkil 1. Birbaşa xarici investisiyanın ÜDM-də payı [11]

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, BXİ hərəkəti ilə bağlı transmilliləşdir-mənin dünya istehsalına təsirini sektorun dinamikası aydın nümayiş etdirir. Son on ildə xidmət sektoruna birbaşa xarici investisiyaların payı artmış, onların xammal sektorunda payı, demək olar ki, iki dəfə azalmış və emal sənayesində dəyişməz qal-mışdır. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə dinamika xüsusi maraq

kəsb edir. TMK investisiyalarının idxalı tendensiyası sübut edir ki, beynəlxalq istehsalın əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sektorlarında və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə emal sənayesi sahələrində cəmləşmişdir. Hər iki ölkə qruplarının xammal sektorunda birbaşa xarici investisiyaların payında azalma müşahidə olunur. Dünya iqtisadiyyatının strukturunda adekvat olaraq bu tendensiyalar, eləcə də şirkətlər və ölkələrin rəqabət üstünlüklərindəki dəyişikliklərdə öz əksini tapmışdır ki, bu da onları investisiyaların yerləşdirilməsi üçün daha cəlbedici edir [12].

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, transmilliləşdirmə ayrı-ayrı sahələrin, sektor və istehsalın dünyanın bir bölgəsindən digər bölgələrinə köçürülməsinə səbəb olur. Məsələn, postindustrial cəmiyyətin formalaşmasının əvvəlində metallurgiya, avtomobil istehsalı, neft-kimya sənayesi və bəzi digər sahələr inkişaf etmiş ölkələrdən Latin Amerikasına və Yaxın Şərq ölkələrinə köçürülmüşdür [13]. Əməkəttutumlu sahələr ucuz işçi qüvvəsi olan regionlarda yerləşdirilir. Həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin emal sənayesinin ənənəvi sahələrindən imtinası da baş verir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin TMK-ları periferik və qeyri-periferik iqtisadiyyatlarda iqtisadi aktivliyi genişləndirərək, çox vaxt alıcı ölkələrin milli maraqlarına məhəl qoymurlar. TMK bu dövlətlərin həm daxili resurslarından, həm də beynəlxalq istehsal amillərindən istifadə edirlər. Bundan əlavə, TMK yerli şirkətlərlə güclü rəqabət yaradır və daxili bazarda onları sıxışdırır. Tez-tez ev sahibliyi edən ölkələrdə TMK milli müəssisələrə nisbətən təsərrüfat fəaliyyətinin preferensial rejiminə vergilərin, yerli infrastrukturdan istifadəyə görə haqqın aşağı salınması və digər güzəştlər şəklində nail olur.

Bununla əlaqədar olaraq, elmi ictimaiyyətdə belə bir fikir formalaşır ki, bütün öz tərəfdaşlarına münasibətdə uduş vəziyyətində o dövlətlər olur ki, onların ərazisində "qlobal korporativ güc"ün böyük bir hissəsi cəmləşmiş olsun (ilk növbədə ABŞ, eləcə də Yaponiya, Almaniya, qismən də Fransa) [14].

Lakin, fikrimizcə, bu mövqə kifayət qədər əsaslandırılmır və özünü doğrultmur. Qeyd edək ki, bir qayda olaraq birbaşa investisiyalardan xarici firmalar, investorlar, ev sahibi olan ölkələrin işçiləri (iş yerləri), ev sahibi ölkələrinin əhalisi (BXİ gəlirlərindən vergi hesabına sosial xidmətlərin mümkün artımı) udurlar.

Eyni zamanda uduzanlar aşağıdakılardır: investor ölkələrin işçiləri, belə ki, BXİ iş yerlərinin ixracı deməkdir; qəbul edən ölkənin rəqabət edən şirkətləri; investor ölkələrin vergi ödəyiciləri, belə ki, TMK-nın mənfəətindən vergi tutmaq mürəkkəbdir və hökumət ya itirilmiş vergi daxilolmalarının məbləğini digər vergi ödəyicilərinin üzərinə keçirirlər və ya büdcə hesabına maliyyələşdirilən sosial proqramları azaldırlar.

Belə ki, müasir dünyada transmilliləşdirmənin sürətli inkişaf fenomeni aşağıdakı iki amilin kömək etdiyi TMK-nın kapital cəlb etmək və saxlamaq qabiliyyəti ilə

izah oluna bilər:

- xarici mühitdə dəyişikliklərə çevik reaksiya vermək qabiliyyəti, bu, müsbət proseslərin istifadəsinə və mənfi təsirlərin, dağıdıcı böhran hadisələrinin qarşısını almağa və ya azaltmağa imkan verir;

- daxili özünüinkışaf potensialının mövcudluğu, bu iqtisadi yüksəlişin təkan-verici qüvvəsi kimi çıxış edir, TMK-nın gücünü formalaşdırır, onlara beynəlxalq miqyasda müəyyən mövqeni təmin edir.

Beləliklə, aparılan təhlil transmilliləşdirmənin müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafının ayrılmaz amili, səbəbi və həm də nəticəsi olduğunu göstərir.

Birincisi, transmilliləşdirmə təşkilatı və texnoloji innovasiyaların əsasında və nəticədə məhsuldar qüvvələrin inkişafının əsasında durur.

İkincisi, transmilliləşmə nəticəsi sayılan TMK-nın payına beynəlxalq əməliyyatların daha böyük sayı düşür.

Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatının inkişafının indiki mərhələsində TMK həqiqətən transsərhəd fəaliyyətini planlaşdırır, təşkil edən və ona nəzarət edə bilən vahid oyunçudur.

Dördüncüsü, transmilliləşdirmə səbəbindən müasir şirkətlər və firmalar İKT üstünlüklərindən tam istifadə etmək, onların yayılması və inkişafına kömək etmək qabiliyyətindədir.

5. TMK-nın fəaliyyətinin mənfi nəticələri. Tədqiqatın sonunda, transmilliləşdirmə kimi fenomenin təkcə müsbət deyil, həm də mənfi nəticələr daşımasına xüsusi diqqət yetirməyi məqsəduyğun sayırıq. Övvəllər şirkətlər tərəfindən BXİ-nin həyata keçirilməsinin üstünlükləri və nöqsanları qeyd edilmişdir. İndi isə TMK-nın fəaliyyəti prizmasından transmilliləşdirmənin mənfi təsir problemlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

5-ci cədvəldə TMK-nı qəbul edən və TMK-nı əsaslandırıran ölkə üçün mənfi iqtisadi təsirlərin müqayisəli xüsusiyyətləri verilmişdir.

6. Transmilliləşdirmənin dünya iqtisadiyyatına təsiri. Beləliklə, yuxarıda verilən məlumatlar TMK-nın təsirinə üç növünü ayırmağa imkan verir və bunun vasitəsilə transmilliləşmənin dünya iqtisadiyyatına təsiri həyata keçirilir:

- dinamik təsir – o, müəyyən sahədə BXİ-nin əhəmiyyətli dərəcədə udulması ilə, bu sahədə TMK-nın istehsal həcmində sürətli artımı ilə və nəticədə, sahənin ÜDM-nin və onun ölkənin ÜDM-ində payının artımı ilə fərqlənir;

- stabilləşdirici təsir. Bu, BXİ daxilolmalarının orta səviyyəsi ilə, TMK-nın mötədil artımı ilə xarakterizə olunur ki, bu da ÜDM-in ümumi həcmində bu sektorun ÜDM-inin payının sabitliyini təmin edir;

- neytrallaşdırıcı təsir. TMK-nın kapital qoyuluşunun orta axın səviyyəsi ilə xarakterizə olunur, TMK-nın fəaliyyəti səbəbindən sahənin ÜDM-nin və ümumi

ÜDM-də onun payının azalmasını yavaşdır.

Cədvəl 5. TMK-nın fəaliyyətinin mənfi nəticələri

Əsaslandırılan ölkələr üçün	Qəbul edən ölkələr üçün
– TMK əməliyyatının beynəlmiləl, qlobal xarakteri və dövlətin ərazicə məhdud səlahiyyətləri arasında ziddiyyətlərin mövcudluğu; – xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsi: ayrı-ayrı sahələrə investisiyalara qadağa; – investisiyaların şərtlərinin xüsusiyyətləri (milli yarımfabrikatların istifadəsi, öz proqramı üzrə kadrlara təhsil verilməsi, ixracın genişləndirilməsi və bütün məhsulun sərhəddən kənara ixracı); – investisiyaların çıxarılması riski; – TMK-nın öz korporativ ideologiyası.	– Qəbul edən ölkənin nümayəndələri ETTKİ-nin aparılmasında iştirakına buraxılmır; – TMK vergilərdən qaçmaq məqsədilə qiymətlərlə manipulyasiya edə bilirlər; – TMK qəbul edən ölkələrin şirkətlərinə əmək bölgüsü sistemində perspektivi olmayan istiqamətlər qoya bilər; – TMK qəbul edən ölkələrin ərazisində köhnəlmiş texnika üzrə ekoloji cəhətdən təhlükəli istehsal və müəssisələri yerləşdirə bilər; – TMK investisiya prosesinin davamsızlığına səbəb ola bilər; – TMK tərəfindən xarici nəzarətin müəyyən edilməsi; – Öz maraqlarını lobbiləşdirmək məqsədilə hakimiyyət orqanlarına təzyiq;

Mənbə: Бабаева А.А. Направления влияния деятельности транснациональных компаний на экономику принимающих стран // Гуманитарные и социально-экономические науки. - 2013. - №5. - С. 150-153.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, hər bir dövlət ölkənin iqtisadi inkişafı üçün zəruri olan milli maraqların qorunması və eyni zamanda xarici investisiyalar həcmnin artırılması məqsədilə TMK-nın fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinə uyğun çevik tənzimləmə mexanizmləri işləyib hazırlamalıdır.

Nəticə. Araşdırmanın nəticələrinə yekun vuraraq, biz aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Transmilliləşdirmə dialektik reallığın hər hansı hadisəsi kimi obyektiv və eyni zamanda qeyri-müəyyən və ziddiyyətli fenomeni sayılır. Onun ziddiyyətliliyi tərkib hissəsi transmilliləşdirmə sayılan qloballaşmanın ictimai xarakteri və onun nəticələrinin subyektiv qiymətləndirilməsi kimi əksliklərin birləşməsi ilə şərtlənmişdir. Transmilliləşdirmənin müsbət və mənfi aspektləri dünya iqtisadiyyatının bütövlükdə sabitliyini təmin edən kumulyativ effekt doğuraraq, bir-birini tamamlayırlar.

Ümumiyyətlə, transmilliləşdirmə iqtisadi əlaqələrin inkişaf ehtiyaclarının bir təzahürüdür və gömrük maneələrinin aradan qaldırılmasının bariz nümunəsidir. Transmilliləş(dir)mənin köməyi ilə istehsal prosesləri ayrı-ayrı ölkələrdən kənara çı-

xır və bunun əsasında yeni sənaye kompleksləri yaradılır. Belə komplekslərin bilavasitə təzahürü kapital ixracı, xüsusilə də BXİ-dir. Kapitalın transmilliləşdirilməsi, yəni onun milli dövlətlərdən kənara çıxması bazar subyektlərinin əsas strateji alətlərinə uyğundur, BXİ-nin həyata keçirilməsi zamanı həvəsləndirici motivlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Bazarda rəqabət üstünlüyü üçün əsas sayılan texnoloji liderliyə cəhd etmə;
2. Milli bazarların dar çərçivəsində həyata keçirilməsi mümkün olmayan şirkət ölçüsünün optimallaşdırılmasına və təşkilat miqyasında qənaət;
3. Öz istehsalının xarici xammalla etibarlı təchizatı üçün xarici təbii ehtiyatlara çıxış;
4. Yeni, o cümlədən xarici satış bazarları uğrunda mübarizə, xarici maneələrin aradan qaldırılması;
5. İstehsalın yerləşdirilməsi və təkrar istehsal prosesinin müəyyən əməliyyatlarının səmərələşdirilməsi hesabına xərclərin azaldılması və məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
6. Daxili bazarın şirkətlərinə, təşkilatlarına müəssisənin vahid idarəetmə sisteminin tətbiqi, reklam və informasiya şəbəkəsinin yaradılması.
7. Xarici ölkələrin bazarları üzərində təkə ana şirkətlərin və qarışıq müəssisələrin filialları vasitəsilə deyil, həm də ev sahibliyi edən dövlətə müxtəlif təsir vasitəsilə siyasi elita ilə ittifaqın köməyi ilə uzunmüddətli nəzarətin qurulması.
8. Şirkətin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin vergi sistemlərinin xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə, vergitutmanın səmərələşdirilməsi.

Bu proseslər TMK-nın yaradılmasında daha aydın öz əksini tapmışdır. Transmilliləşdirmə səbəbindən ölkələrin iqtisadiyyatlarının milli qapalılığının aradan qaldırılması baş verir. Milli iqtisadiyyatların keyfiyyətə yeni qarşılıqlı əlaqələri və ya qarşılıqlı təsiri – qarşılıqlı sıxlaşması, onlar arasında iqtisadi sərhədlərin ləğvi, milli sərhədlər ilə üst-üstə düşməyən şaxələnmiş çoxsahəli komplekslərinin yaranması meydana çıxır. Transmilliləşdirmə beynəlxalq ixtisaslaşma və beynəlxalq ticarətdə bir dominant amil oldu, onun sayəsində ayrı-ayrı ölkələrin daxili və xarici bazarları dünya bazarının ayrı-ayrı segmentləri oldu ki, bu da onları bütövlükdə global iqtisadi məkana çevirir.

TMK beynəlxalq miqyaslarda fəaliyyət göstərən və global iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində aparıcı rol oynayan korporativ biznesin güclü hissəsidir. Lakin eyni zamanda, transmilliləşdirmə milli iqtisadiyyatların inkişafına mənfi təsir edə bilər. Bizim fikrimizcə, transmilliləşdirmənin inkişafı və dərinləşdirilməsində mənfi əlamətlərin nizamlanmasına üç balansa riayət etmək hesabına nail oluna bilər:

1. Birincisi, milli dövlətlərin ənənəvi geosiyasi balansı. Bu baxımdan, ən fərqli xüsusiyyət ABŞ-ın bütün digər ölkələri müxtəlif dərəcədə onlara itaət etməyə məc-

bur etməklə, dominant superölkə olmağa çalışmasıdır;

2. İkinci balans – investorların bütün dünya üzrə kapitallarını ildırım sürəti ilə yönəltdiyi milli dövlətlər və global bazarlar arasında balans. Bu elektron texnologiyalar UollStrit, Honkonq, London və Frankfurt kimi global maliyyə mərkəzlərinə daha xasdır;

3. Üçüncü balans - vətəndaşlar və milli dövlətlər arasında. Dünya təsərrüfatı inkişafının indiki mərhələsində şəxslər beynəlxalq arenada beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının və fondların qarşılıqlı təsiri vasitəsilə, İnternet vasitəsi ilə, qarşılıqlı birbaşa şəxsi əlaqələr, iqtisadi və hüquqi münasibətlər yolu ilə, idman, mədəniyyət və təhsil mübadiləsi və s. vasitəsilə çox səmərəli fəaliyyət göstərə bilirlər.

Ədəbiyyat

- [1] Сазонова Т.Ю. Волны интернационализации и перспективы глобализации // Научные труды Вольного экономического общества России. - 2013. - Т. 176. - С. 495-502.
- [2] Eichengreen B. A «New Mediocre» for the Global Economy? // Current history. – 2015. - № 768. – P. 23-28.
- [3] Saskia Sassen Expulsions: brutality and complexity in the global economy. - Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. – P. 113;
- [4] Darryl Cunningham Supercrash: how to hijack the global economy. - Brighton : Myriad, 2014. – P. 25.
- [5] Алекперова Н.И. Современные интеграционные процессы между государством и транснациональными компаниями // Экономика и предпринимательство. - 2014. - №12-4(53-4). - С. 136-138.
- [6] Бондарь С.В., Мельниченко Н.Ф. Корпоративные слияния и поглощение как инструмент развития транснациональных компаний // Экономика, статистика и информатика. Вестник УМО. - 2012. - №1. - С. 3-8.
- [7] Migration, development, and transnationalization : a critical stance / edited by Nina Glick Schiller and Thomas Faist. - New York : Berghahn Books, 2010. – P. 116.
- [8] Флегонов К.А. Основные факторы конкурентного развития ТНК (на примере США) // Вопросы экономических наук. - 2012. - №3. - С. 75-85.
- [9] Самусенко Д.Н. Развитие транснационального бизнеса в эпоху глобализации//Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. - 2014. - №1(36). - С. 274-276.
- [10] Song, S. Inter-Country Exchange Rates and Intra-Firm Trade Flow Within Global Network of Multinational Corporations// Management international review. – 2015. - №1. – P. 1-22.

- [11] “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
- [12] Бабаева А.А. Направления влияния деятельности транснациональных компаний на экономику принимающих стран // Гуманитарные и социально-экономические науки. - 2013. - №5. - С. 150-153.
- [13] Самусенко Д.Н. Географический анализ процессов прямого инвестирования в современном мировом хозяйстве // Вестник Московского университета. Серия 5: География. - 2014. - №1. - С. 42-48.
- [14] Крылова А.А. Роль транснациональных компаний в экономике // Научные аспекты глобализационных процессов. Сборник статей Международной научно-практической конференции, г. Уфа, Республика Башкортостан - 2014. - С. 30-32.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN ROLU VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Y. Dəmirov

müəllim, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 15 iyun 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 15 June 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə investisiya anlayışının, kapital, xarici investisiya qoyuluşunun iqtisadi mahiyyəti, ona müxtəlif yanaşmalar tədqiq edilmişdir. Həmçinin birbaşa xarici kapital qoyuluşlarının və maliyyə kreditlərinin, daxili investisiyaların ümumi iqtisadi inkişafa təsiri araşdırılmış və ölkənin ÜDM-ində onların payı və rolu təsbit edilmişdir. Məqalədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində xarici investisiyaların payı, iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların sənayedə, xüsusi halda isə neft-energetikası və qeyri-neft sənayesində istifadəsinin effektivliyi müəyyənəşdirilmişdir.

Açar sözlər: investisiya, xarici investisiya, kapital, BXİ, portfel investisiyaları.

JEL Classification Codes: G31, O16

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENT IN THE OVERALL ECONOMIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN AND ANALYSIS OF CURRENT STATUS

Abstract

In the proposed article presents the economic importance and the different approaches to defining investment, capital investment, and foreign investment. The same has been determined impact investing, investment, foreign investment, financial credit and domestic investments on the overall economic development of the country and their share in GDP. The article identified the proportion of these indicators, various sectors of the economy and was determined the effectiveness of the use of foreign investment in key sectors of the economy, the overall production and in some cases oil and non-oil sectors of production.

Key words: investment, foreign investment, capital, FDI, portfolio investment.

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ

Резюме

В предложенной статье представлены экономическое значение и различные подходы к определению инвестиции, капиталовложений, иностранных инвестиций. Так же было определено воздействие инвестиции, капиталовложений, иностранных инвестиций, финансового кредита и внутренних инвестиций на общее экономическое развитие страны и их доля в ВВП страны. В статье определена доля этих показателей в различных отраслях экономики и была определена эффективность использования иностранных инвестиций в основных секторах экономики, производстве вообще и в нефтяных и ненефтяных секторах производства в частности.

Ключевые слова: инвестиция, иностранные инвестиции, капитал, ПИИ, портфельная инвестиция.

Xarici investisiya, onun artımı digər bərabər şərtlərlə, milli iqtisadiyyatın artım sürətini təyin edən ən əhəmiyyətli makroiqtisadi göstəricilərdən biridir. Maliyyə-iqtisadi terminlərdən investisiya qoyuluşu gəlir əldə edilməsi üçün investisiya, investisiya prosesinin özü isə istehsalın artırılması elementi kimi müəyyən edilir və 2 formada təzahür olunur: material-texnoloji və maliyyə resursu formalarında. İnvestisiya prosesi ölkə iqtisadiyyatının transformasiyası şəraitində, onun dünya təsərrüfatına inteqrasiyası və daxili maliyyə resurslarının deficitli şəraitində beynəlxalq maliyyə resurslarının iqtisadiyyata cəlb olunmasına yeni baxışları formalaşdırır.

Dünya iqtisadiyyatına ölkələrin iqtisadi inkorporasiyası daxili və xarici resurslardan daha çox fayda almaq üçün maksimal istifadə etmək imkanı yaradır. Hər bir ölkənin xarici kapital qoyuluşunun əsasını birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) və portfel investisiyaları (PI) fonunda olmaqla, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlardan, institutlardan və inkişaf etmiş dövlətlərdən, TMK-dan cəlb olunan vəsaitlər təşkil edir. Kapital qoyuluşunun, xüsusilə BXİ formasında cəlb edilməsi, ölkədə müxtəlif iqtisadi sektorların, hər şeydən əvvəl, energetika və kənd təsərrüfatı sektorları, həmçinin tikinti, telekommunikasiya və s.-nin maliyyə təminatına xidmət edir.

BXİ dünya iqtisadi münasibətlərində öz həcmi üzrə mühüm rol oynayır. BXİ maliyyələşdirmənin başqa formalarını aktivləşdirə, dəstəkləyə bilər və eyni zamanda kapitalın milli mənbələri və beynəlxalq kapitalın digər formalarına nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- onlar özündə praktik və idarə bacarığını daşmasıyla kapitalı uyğunlaşdırır və nou-haunun (beynəlxalq bazarlara çıxış daxil olmaqla) və sərmayə axınlarının qarşılıqlı sərfəli mübadiləsiylə real iqtisadiyyata xeyirli təsir edirlər, məşğulluğu sabitləşdirir və əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini yüksəldir, vergi bazasını genişləndirirlər;

- onların multiplikativ effekti faktiki investisiya dövrünü aktivləşdirə bilər ki, bu da yalnız istehsalda deyil, həmçinin başqa iqtisadiyyat sektorlarında müsbət təzahür edir, BXİ rəqabəti stimullaşdırır, kiçik və orta biznesin (KOB) inkişafına imkan yarada bilər;

- BXİ ümumi ictimai-iqtisadi sabitliyə və iqtisadi cinayətlərin səviyyəsinin düşməsinə imkan yaradır, qəflətən bütövlükdə iqtisadiyyat üçün son dərəcə neqativ nəticələrə yol açan spekulyativ və qeyri-stabil portfel investisiyalarının maddi təchizata (avadanlıq, istehsal texnologiyaları) yönəlməsini stimullaşdırır (6);

- yerli istehsalın inkişafıyla ödənişlərin balanslaşdırılması hesabına Azərbaycan Respublikasında əsas istehlak mallarının kütləvi idxalı və digər əhəmiyyətli istehlak problemlərini də həll edə bilər;

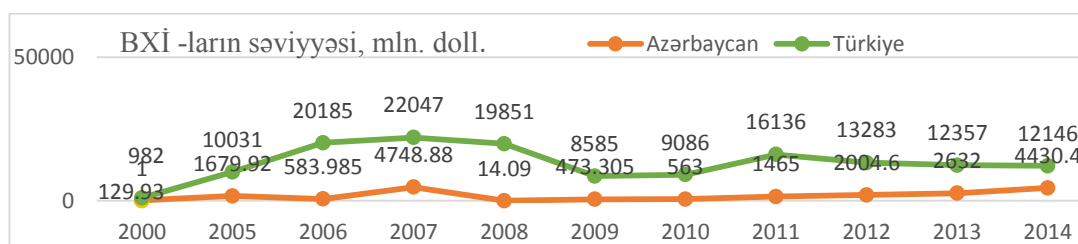
- etibarlılıq dərəcəsinin artımıyla BXİ ilə birlikdə ölkədən "uçan" kapital və yerli yığım fondları Azərbaycan iqtisadiyyatına yenidən qaytarılmış ola bilər və milli depozitlərin həcmələrinin artmasıyla ölkə beynəlxalq donorlardan asılılığı aşağı sala bilər. BXİ ölkələrdə ümumi işgüzar fəallığa, iqtisadi artıma və məşğulluğa təsir edir və s. (7);

Hesab edirik ki, qabaqcıl Qərb şirkətləriylə kooperasiya əlaqələri yüksək “əlavə dəyərlər” məhsulun ixracının inkişafına, istehsal texnologiyalarının, insan resurslarının, keyfiyyətli idarəetmə və istehlakçıya istiqamətlənməyə impuls verəcək və bu kimi müasir sahələrin yaradılması ölkənin insan, elmi və intellektual potensialını artırmağa və inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir. BXİ layihələri ilk növbədə strateji iqtisadiyyat sektorlarını əhatə etməli və onların ictimai-iqtisadi və ekoloji effekti diqqətlə izlənilməlidir. Milli bazarların açıqlığının qlobal tendensiyası Azərbaycan iqtisadiyyatında sənayenin yenidən strukturlaşdırılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əlverişli amillərdəndir. Belə ki, Mərkəzi Avropanın keçmiş sosialist iqtisadiyyatları müqayisədə sürətli xarici investisiyalar hesabına bu gün inkişafın yüksək səviyyəsinə çatmışlar.

Beynəlxalq təşkilatlar ticarətin və maliyyə bazarlarının qlobal liberallaşdırılması hədəfini təqib etməkdə davam edirlər. Onlar son maliyyə böhranlarından dərs çıxaraq, “uçan kapitala” sərt nəzarət mexanizmləri qurur və daha çox uzunmüddətli sənaye layihələrini maliyyələşdirməyə çalışırlar (6). Eyni zamanda bununla bağlı olan qanunlar xarici investisiyaların müdafiəsini təşviq edir. Dünya- da baş verən maliyyə böhranları (son neft-dollar böhranı) fonunda Azərbaycan dövləti öz iqtisadiyyatını dirçəltmək və əsas sahələri yenidən inkişaf etdirmək üçün bu amillərdən istifadə etməlidir.

Xarici investisiyanın səviyyəsi haqqında informasiya üçün UNCTAD araşdırmalarının BXİ üzrə statistik göstəricilərinin təhlilindən istifadə olunur. Onların arasında "investisiyanın cəlb edilməsi indeksi və effektivliyi indeksi" (Inward FDI performans) səviyyəsi müəyyən edən göstəricilər xarici investisiyaların rolunu müəyyən etməkdə mühümdür. Bu göstərici xarici investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmnin iqtisadiyyata, onun göstəricisi olan ÜDM-ə münasibəti ilə müəyyən edilir. Əgər alınmış indeks vahiddən çoxdursa, onda dövlət ÜDM-in səviyyəsindən daha çox xarici kapital cəlb etmiş sayılır və əksinə. Göstəricinin vahiddən çox olması ölkənin xarici investorlar üçün cəlbedici olmasını bildirir (2014-cü il BXİ üzrə — 0,24 təşkil etmişdir). Nümunə üçün deyəcəyik ki, Azərbaycan dövləti 2012-ci ildə 2,005, 2013-cü ildə 2,63 və 2014-cü ildə 4,43 mlrd doll. birbaşa investisiya axını (FDI Flow) cəlb etmişdir, onların ÜDM-də payları uyğun olaraq 12,9 %, 15,5 %, 25,1 %, olmuşdur. Ölkəmizdə Xarici pul kütləsinin birbaşa istiqamətləndiyi sahə inkişaf illərindən bəri "neft energetikası" sahəsidir. Belə ki, 2014-cü ildə BXİ və digər xarici kapital yatırımı göstəricisi 8 mlrd-a çatmış və onun 84 %-i neft-qaz sektoruna yönəlmişdir. Bu rəqəm 2009-cu il göstəricisindən də 20 % çox olmuşdur.

Cədvəl 1. BXİ və onun göstəriciləri (Azərbaycan Respublikasının)

Cədvəl 2. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın investisiya dinamikası

Foreign Direct Investment	2012	2013	2014	2015
FDI Inward Flow (million USD)	2,005	2,632	4,430	4,048
FDI Stock (million USD)	11,118	13,750	18,179	22,183
Number of Greenfield Investments***	21	39	29	19
FDI Inwards (in % of GFCF****)	12,9	15.5	25.1	28.5
FDI Stock (in % of GDP)	16,2	18.7	24.2	41.0

Mənbə .UNCTAD 2016. Azərbaycan respublikası [8].

Son onilliyin dinamikası Azərbaycanda respublikada aparılmış məqsədyönlü ictimai-iqtisadi siyasət sayəsində ölkəmizdə istehsal gücləri həcmnin 2,8 dəfə də

yüksəldiyini və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 19 dəfə, ÜDM –in səviyyəsinin 20 dəfə artdığını, büdcənin defisitinin 5 % həcmində saxlanıldığını söyləməyə imkan verir. Ölkə yaradılmış münbit investisiya iqlimi sayəsində, 1995-dən 2007-ci ilə qədər 42 mlrd doll., 1995-dən 2014-cü ilin başlanğıcına qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına təxminən 144,4 mlrd.doll. investisiya qoyulmuşdur. Onlardan müxtəlif illər üzrə 70–85 %- i BXİ sayəsində təmin edilmişdir (cəđ.1). Bütövlükdə ölkənin qeyri-neft sektoruna son 10 ildə investisiyaların həcmi 18,7 dəfə, daxili investisiyalar – 22,1 dəfə artmışdır.

Ümumilikdə 2016-ci ilə kimi Azərbaycan iqtisadiyyata 200 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur ki, bunun yarısından çoxu xarici investisiyalar hesabındır. Təkcə 2013-cü ildə investisiya qoyuluşunun həcmi 28 mlrd.doll. olmuşdur ki, onun da 10,5 milyard dolları xarici investisiyalardır. Belə ki, ölkədə yeridilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində ilkin olaraq ölkədə xarici kapitalla yaradılmış məhsulların (neft-qaz xammalının) satışından daxil olan vəsaitlərin bir hissəsi daxili investisiya kimi iqtisadiyyatın inkişafının əsası olan infrastrukturun qurulmasına yönəldilmişdir. Son dövrlərdə daxili investisiyaların artımını bununla izah etmək olar.

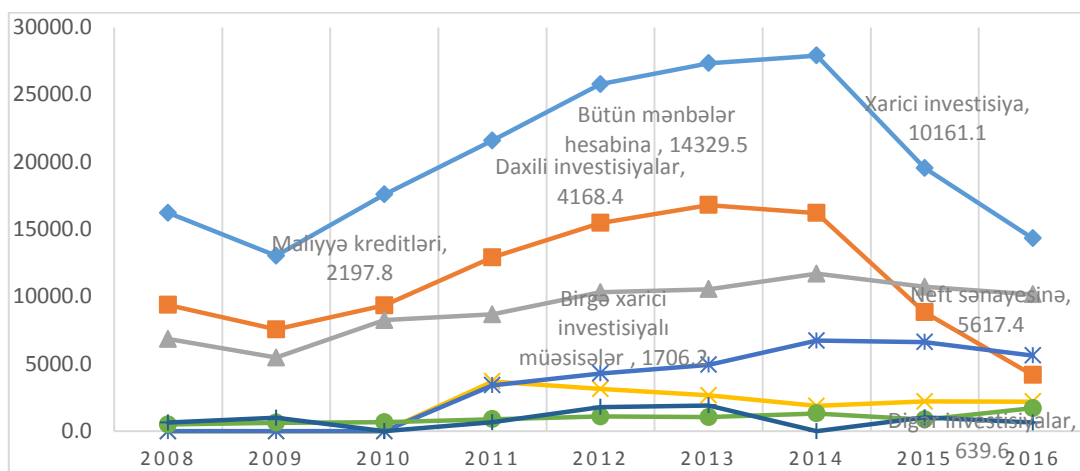
Cəđvəl 3. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar mln.doll. və faizlə [1və 2]. Göstərilən dövrlər ərzində məzənnə dəyişikliyi bu cür olmuşdur (1doll.-ın manata nisbəti): 2000 ci il 0,9; 2008-0,8; 2014-ci il 0,78; 2015-ci ildə 1,03 manat.

	2000	2005	2008	2012	2013	2014	2015	2016
ÜDM	5272,8	13238,7	48852,5	69683,9	74164,4	75234,7	54380,0	60393,6
Bütün mənbələr hesabına	1441,4	12066,1	16222,0	25777,8	28010,5	27907,5	19547,2	14329,5
Daxili investisiyalar	514,4	7118,5	9374,6	15463,8	17469,6	16209,8	15463,8	15463,8
ÜDM –də payı, %	9,8	53,8	19,2	22,2	23,6	21,5	28,4	26,6
Xarici investisiya	927,0	4893,2	6847,4	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
ÜDM –də payı, %	17,6	37,0	14,0	14,8	14,2	15,5	19,7	16,8
o cümlədən:								
Maliyyə kreditləri	262,9	698,4	2 357,9	3135,5	2655,8	1 880,6	2210,2	2197,8
Neft sənayesinə	546,1	3 799,9	3 350,7	4287,8	4935,2	6 730,7	6622,7	5617,4
Birgə xarici investisiyalı müəsisələr	118,0	230,5	494,1	1094,5	1041,0	1318,5	860,4	1706,2
Digər investisiyalar	-	163,4	641,2	1794,2	1906,5	1750,9	1023,8	639,6

Cəđvəl 3-dən göründüyü kimi, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların ÜDM-dəki payı yetərli göstəriciyə malikdir. Xarici kapital qoyuluşunun ÜDM-dəki payı

14-15 % səviyyəsindədir. Belə ki, bu göstərici 2005-ci ildə 4893,2 mln doll. olmaqla UDM-dəki payı 37,0 % olduğu halda, sonrakı illər üzrə 20 % həcmində olmuşdur. Xüsusilə 2013-ci ildə 10540,9 mlyn.doll. - 14,2 % , 2014 ci ildə 11697,7 mlyn.doll. - 15,5 % , 2015 – ci ildə 10719,1 mln doll. - 19,7 % , 2016-cı ildə 10161,1mln doll. - 16,8 % təşkil etmişdir. Bu da əsasən son dövrdə dünya neft bazarında baş verən böhranlarla qiymətlərin 3 dəfəyə qədər enişi və ÜDM-in daxili investisiyalar hesabına artımı ilə bağlıdır.

Xarici kapital qoyuluşunun da müxtəlif illər üzrə artım tempi bu cürdür: 1995- ci ildə 375,1 mln doll.; 2000-ci ildə 927 mln doll.; 2008-ci ildə 6847,4 mln doll.; 2010-cu ildə 8247,8 mln doll.; 2011-ci ildə 8673,9 mln doll.; 2012-ci ildə 10314 mln doll.; 2013-cü ildə 10540,9 mln doll.; 2014-cü ildə 11697,7 mln doll.; 2015-ci ildə 10719,1mln doll., 2016-cı ildə 10161,1 mln doll. (Cədvəl 3 və Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların səviyyəsinin illər üzrə artım dinamika-sı (mln. doll.)

İnvestisiya mühiti Azərbaycan dövlətinin dəstəklədiyi xarici kapitalın daxil olması siyasətinin saxlanılması fonunda tədricən daha da yüksəlmişdir. Son illər üzrə birbaşa xarici investisiyaların həcmində olan dəyişikliklər bu cür olmuşdur: 2008-ci ildə 3350,7 mln doll. - 17 % azalma; 2009-cü ildə 2412,7 mln doll. - 28 % azalma; 2010-cu ildə 2955,3 mln doll. – 22 % artım; 2011-ci ildə 3407,8 mln doll. – 15 % artım; 2012-ci ildə 4287,8 mln doll. - 25 % artım; 2013-cü ildə 4935,2 mln doll. - 15 % artımla olmuşdur.

Maliyyə kreditləri (portfel investisiyaları və Bank aktivləri daxil olmaqla) həcmi isə son illər üzrə bu cür dəyişmişdir: 2008- ci ildə 2 357,9 mln. doll. 49 % artım; 2009 - ci ildə 1 438.3 mln. doll. 39 % azalma; 2010- ci ildə 3 405.9 mln. doll. 136, 8 % artım; 2011- ci ildə 3692,5 mln. doll 8,4 % artım; 2012 - ci ildə 3135,5 mln.

doll 14,1 % azalma ; 2013- ci ildə 2655,8 mln. doll. 14,3 % azalma, 2014 cü ildə isə 1750,9 mln. doll. olmuşdur.

2007- ci ildən başlayaraq daxili investisiyalar üzrə də ölkəyə daxil olan böyük həcmdə “neft—dolları” sayəsində artım müşahidə olunur: 2008- ci ildə 9 374.6 mln. doll. 73,8 % artım; 2009 - ci ildə 7 564.9 mln. doll. 20 % azalma; 2010- ci ildə 9343,6 mln. doll. 23,5 % artım; 2011- ci ildə 12915 mln. doll, 38,2 % artım; 2012 - ci ildə 15463,8 mln. Doll 19, 7 % artım ; 2013- ci ildə 17469,6 mln. doll. 12,9 % artım olmuşdur. Daxili investisiyaların artımı səbəblərindən biri kimi iqtisadi böhran dövrlərində məcmu tələbin yüksək səviyyəsinin saxlanılmasına yönələn makro iqtisadi tədbirlərlə tənzimləmə iqtisadi mexanizm göstərilə bilər.

İnvestisiya qoyuluşlarının kapitalın iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsü: İqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyaların sənayeyə, neft-energetika sənayesinə yönəldilən xarici kapital 2003-cü ildə 93,0%, 2007-71,7 % təşkil etmişdir. 2003-2012-ci illərdə bu göstərici cədvəl 2.3-dən də göründüyü kimi əvvəlcə artmış, sonra isə azalmağa doğru meyil edərək, 93,0- 89,7% intervalında dəyişmişdir. Bu da iqtisadiyyatın bir sahli inkişafının əsas göstəricisidir. Bu investisiyaların təşkilində neft-qaz sənayesinə yönəldilən vəsaitlərin məbləği ilbəil artmış və 2003-cü ildə 191,3%, 2008-ci ildə 82,0%, 2012-ci ildə isə 123,6% artım olmuşdur. Digər sənaye sahələrinə, xüsusən də emal, metallurgiya və elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı sahələrinə yönəldilən xarici investisiyaların payı kəskin şəkildə azalmışdır (cədvəl 4.)(3).

Cədvəl 4. İqtisadiyyatın mühüm sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların həcmi (min AZN.)

	2003	2005	2008	2010	2011	2012
1 Kənd təsərrüfatı	8705	16173	13673	981,9	464	5696
2 Sənaye	2648110	3349909	2011024	1917294	2124722	2663144
3 Tikinti	1322	43499	10217	60886	74263	109826
4 Ticarət: nəqliyyat vasitələri ilə	2410	1263	167	16946	9470	7627
5 İnformasiya və rabitə	9346	17838	31708	0	41983	49392
6 Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyat	16101	426	3	0	2189	2210
7 Digər sahələr	164	235	175	412	357	518

2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları üzrə ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala 17872,1 mln. manat vəsait yönəldilmişdir. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin həcmi 15,1 faiz artmışdır. Belə ki, əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin 76,7

faizini və ya 13704,9 milyon manatını daxili investisiyalar, 23,3 faizini və ya 4167,2 milyon manatını xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Bu göstərici 2012-ci ildə 2011-ci illə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 18 faiz artmış, əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 78,8 faizini və ya 12079,6 mln manatını daxili investisiyalar, 21,2 faizini və ya 3258.9 mln manatını isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Xarici investisiyaların həcmnin artmasına baxmayaraq, iqtisadiyyat üçün onların bütövlükdə əhəmiyyətsiz effektivliyi qeyd edilir, yəni neft sektoruna axan xarici kapital ölkə iqtisadiyyatının inkişafını birtərəfli asılılığa aparmışdır. Belə ki, digər iqtisadi sektorlara cəlb etmə əhəmiyyətli səviyyədə deyildir və qeyri-neft sektoru üzrə Birgə xarici investisiyalı müəsisələrlə bu göstəricilər aşağıdakı kimidir:

2003-cü il – 50 milyon doll., 2004-cü il – 103 mln doll., 2005-ci il – 230 mln doll. və 2006-cı il – 368 mln doll., 2007-ci il - 439,1 mln doll., 2008-ci il - 494,1 mln doll., 2009-cu il 494,1 mln doll., 2010-cu il 659,6 mln.doll., 2011-ci il 886 mln doll., 2012 – ci il 1094,5 mln doll., 2013 –cü il 1041 mln doll., 2014–cü il 1318,5 mln doll., 2015 – ci ildə isə 860,4 mln doll. Halbuki, cəlb olunan xarici investisiyanın neft sektoruna axını öz intevsizliyi ilə seçilir: 2005-ci il – 230 mln doll., 2007-ci il – 4003,3 mln doll., 2008-ci il – 3350,7 mln doll., 2009-cu il 2417,7 mln doll., 2010-cu il - 2955,3 mln doll., 2011-ci il - 3407,8 mln doll., 2012-ci il - 4287,8 mln doll., 2013-cü il - 4935,2 mln doll., 2014-cü il – 6730,7 mln doll., 2015-cı il – 6622,7 mln doll., 2016-cı ildə isə – 5617,4 mln doll. səviyyəsində olmuşdur (cədvəl 4).

Göstərilən təhlillərin nəticəsi fikir yürütməyə əsas verir ki, xarici kapital, daha çox, gəlirliyi yüksək və xərclərin ödəmə müddəti daha az olan sahələrə yönəldilir. Xarici investisiyaların tənzimlənməsi və onların milli maraqlar nöqtəyi-nəzərdən iqtisadiyyatın digər sahələrinə, xüsusilə yeni texnologiyalı istehsal sənaye sahələrinə verilməsi vacib sayıla bilər. Bu baxımdan, xarici investorların diqqətini digər sahələrə cəlb etmək lazımdır. Xarici investisiyanın qeyri-neft sektoruna cəlb olunması əsasən birgə müəsisələrlə xarici kapital qoyuluşu sayəsində gerçəkləşmişdir.

Eyni zamanda Azərbaycana ən çox xarici investisiyaları Böyük Britaniya (18 mld doll.), ABŞ (7 mld doll.) və Yaponiya (4 mld doll.) şirkətləri tərəfindən yatırılıb. Təkcə 2013-cü ildə Böyük Britaniya şirkətləri Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarına görə lider olub və bu şirkətlər tərəfindən investisiya qoyuluşlarının həcmi 1 mlrd 131 mln 872,4 min manat olub və ya bütün investisiyaların 32,2 %-ni təşkil edib (artım 3,7 % 2012-ci illə müqayisədə). Norveç şirkətləri tərəfindən investisiya qoyuluşları 640 mln19,2 min manat həcmində olub (artım 78,9 %). Bundan başqa, yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycan iqtisadiyyatına Türkiyə şirkətləri 309 mln 609,9 min manat (artım 66,2 %), ABŞ şirkətləri 294 mln 483,5 min manat (azalma 16,1 %), Fransa şirkətləri 225 mln 593 min manat (artım 2,06 dəfə) məbləğində investisiya qoyuluşları həyata keçirib.

1995-2013-cü illərdə Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna ən çox investisiyanı Türkiyə şirkətləri yatırır. Qeyri-neft sektoruna yatırılan investisiyaların 26 faizi Türkiyənin, 16 faizi Böyük Britaniyanın, 12 faizi isə ABŞ şirkətlərinin payına düşür.

Hazırda Azərbaycanda xarici kapitallı 6857 şirkət fəaliyyət göstərir. Bunun 36 % Türkiyə, 8,3 % Rusiya, 7,8 % Böyük Britaniya kapitalıdır. Xarici şirkətlər podratçı qismində layihələrə daha çox cəlb edilir. Türkiyə şirkətləri Azərbaycanda 153 layihə üzrə 10,4 mld doll., Çexiya şirkətləri 6 layihə üzrə 2 mld doll., Fransa şirkətləri 22 layihə üzrə 1,8 mld doll.-lıq layihələr həyata keçirmişlər.

Son zamanlar ölkə iqtisadiyyatının şaxələnməsindən yaranan artıq kapitalın bir hissəsi xarici iqtisadi fəaliyyət qismində Azərbaycan şirkətləri tərəfindən (SOCAR və s. qismində) Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya, Çernoqoriya, Serbiya və sair ölkələrə investisiya yatırılması ilə də xarakterizə olunmuşdur. Bu da ölkədə yaranan iqtisadi faydanın – kapitalın ölkədə ixtisaslaşmış rəqabət qabiliyyətli iqtisadi fəaliyyət sahələrinin ölkə xaricinə “ixracı” kimi qiymətləndirilməlidir. Bura əsasən ölkənin ixtisaslaşdığı sahələr - neft-qaz layihələri üzrə işlərin aparılması, təchizatı və s. daxildir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı 1995-2013-cü illərdə daha çox Avropa, ABŞ, Yaponiya iqtisadiyyatları ilə maliyyə axınları vasitəsi ilə bağlı olub. Azərbaycanın investisiya bazarında RF-in xarici investor kimi payı cəmi 10 faizə qədərdir ki, bu da ən yaxın qonşu və böyük potensiallı dövlət üçün müsbət göstərici sayıla bilməz.

Ölkəmizdə xarici kapitalın tam təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər tam həllini tapmamağdadır ki, bu da xarici kapitalın ölkəyə axmasına əngəl törədən amillər sayıla bilər. Azərbaycanda 2014 -cü ilin birinci yarısında 100 faiz xarici kapitallı 22 şirkət və 2 birgə şirkət ləğv edilib. Bunun əvəzinə yeniləri yaranmışdır.

Hazırda Azərbaycanda 100 faiz xarici kapitallı 5194 şirkət və yerli kapitalın da iştirak etdiyi 1676 şirkətin filial və nümayəndəliyi var. Burada xarici kapitallı şirkətlərin üçdə biri Türkiyənin payına düşür. Ardınca Böyük Britaniya (9,6 faiz), Rusiya (7,1 faiz), İran (5,6 faiz), ABŞ (3,9 faiz), Almaniya (2,3 faiz) gəlir. Xarici kapitallı şirkətlər əsasən tikintidə (1048), emal sənayesində (590) və ticarətdə (1893) çalışır.

Son illərin tendensiyası göstərir ki, 100 faiz xarici kapitallı müəssisələr daha iri kapitallı birgə yerli xarakterli müəssisələrlə əvəzlənir. Ancaq bütün hallarda, böyük neft gəlirlərinin olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın şaxələnməsi üçün Azərbaycan iqtisadiyyatı xarici sərmayələrə, xüsusən regionlar üzrə onların paylanmasına ehtiyac duyulur.

Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi, investisiya qoyuluşları ÜDM-in müxtəlif illər üzrə 30 % qədər hissəsini təşkil etsə də, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi ilə bağlı göstəricilər bu potensialın daha yüksək olduğuna rəvac verir. Bu baxımdan, xarici investisiyanın davamlı cazibədarlığı üçün hüquqi bazanın mükəmməlliliyi xarici investorlar üçün zəruridir.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun investisiya ehtiyaclarının təmin olunmasında böyük rol xarici investorlu müəssisələrin yaradılması oynaya bilər. Azərbaycanda son illər xarici kapitallı müəssisələrin sayının artımına baxmayaraq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə onların investisiyalarının məbləği çox kiçikdir. Belə ki, indi iqtisadiyyatda xarici kapitallı orta q müəssisələrin investisiyaları 500 milyon doll.-ı ötmür. Statistika göstərir ki, Azərbaycanda 1500-dən artıq xarici kapitallı müəssisə mövcuddur və onları 20-dən çox dövlət təmsil etmişdir. Yalnız orta q müəssisələrin hesabına ölkəyə cəlb edilmiş investisiyaların 20 %-ə qədəri real iqtisadiyyat sektoruna yönəldilmişdir. Burada investisiyalar əsasən ticarət sferası və xidmət sahəsinə, tikinti, elektroenergetikanın inkişafına, telekommunikasiya, nəqliyyat və rabitə, kənd təsərrüfatı sferasına və s. yönəldilmişdir.

Cədvəl 5. Neft və qeyri-neft sektoru üzrə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalar (mln ABŞ dolları)

	2005	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	1995-2015
Neft sektoru	3799,9	4003,3	3350,7	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7	59094,1
Qeyri-neft sektoru	230,5	439,1	494,1	659,6	886,0	1094,5	1041,0	1318,5	9528,2
sahələr üzrə									
sənaye	155,6	263,5	296,5	415,5	540,5	667,6	635,0	791,1	4924,0
faizlə	0,68	0,60	0,60	0,63	0,61	0,61	0,61	0,60	
tikinti	25,6	59,3	66,7	89,0	119,6	147,8	140,5	168,8	1321,2
faizlə	0,11	0,14	0,13	0,13	0,13	0,14	0,13	0,13	
ticarət və xidmət	33,7	38,2	42,9	72,6	110,8	136,8	130,1	167,4	1130,0
nəqliyyat və rabitə	7,7	22,8	48,4	69,3	97,5	120,4	114,5	137,1	852,6
kənd təsərrüfatı									0,0
sair xidmətlər	7,9	55,3	39,6	13,2	17,6	21,9	20,9	54,1	440,0

Xidmətlər sahəsində turizm sferasını ən perspektivli BXİ—lar hesabına artırmaq ən məqsədəuyğun istiqamətlərdən hesab olunmalıdır, bir halda ki, dünya təsərrüfatının 7 %, ümumi kapital qoyuluşunun 11 %, beynəlxalq istehlak xərci və vergi yığımının 5 %-i turizm sektoruna aiddir. Dünyada hər 16-cı iş yeri turizm sferasına aiddir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanda turizm sferasına istiqamətlənmiş BXİ böyük əhəmiyyətə malik ola bilər. Reallıq bunu tələb edir, amma hələ də ölkənin bu sahədə imkanları yetərincə istifadə edilməmişdir. Turizmin inkişafı böyük mehmanxana təsərrüfatının yaradılmasında böyük rol oynayır, turizm üçün hədiyyə-

lərin istehsalı sənayeni, həmçinin ölkənin digər iqtisadi fəaliyyət imkanlarını aktivləşdirə bilər (4).

Birbaşa xarici investisiyalar dünya kapitalı hərəkətinin mühüm hissəsini təşkil edir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasında, investisiya qoyuluşlarının yenilənməsində və istehsalın müasirləşdirilməsində BXİ-lərin yüksək roluna şahidlik edir.

Müasirləşdirmədə Azərbaycan iqtisadiyyatının ehtiyacı real sektorda struktur və quruluş islahatlarının başa çatdırılmasına yönəlmə, onun rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi, struktur deformasiyanın (emal sənayesinin zəif rəqabətə davamlılığı və yüksək texnologiyalı müəssisələrin azlığı, neftçıxarmanın və neft emalı müəssisələrinin ümumi hökmranlığı) həllini tələb edir.

BXİ müasirləşdirilən iqtisadiyyat üçün belə əhəmiyyətli qərarın həllini yüngülləşdirsə də, innovasiya məhsulunun daxili və xarici bazarlara çıxışına, bununla da idxalın əvəzlənməsinə və sənaye istehsalatının buraxılışının möhkəm artım mərhələsinə keçidinə təminatçı ola bilər. Bu halda, əlverişli investisiya iqliminin və birbaşa xarici investisiyaların effektiv strukturunun formalaşmasını təmin etmək daha əhəmiyyətlidir. Bu şərtlərlə, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsinin yeni forma və metodlarının hazırlanması və onların iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə istiqamətlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir (5).

Qeyri-neft sektorunda xarici investisiyalar daha çox istehsal və sosial infrastrukturun inkişafına və şəhər təsərrüfatında həyata keçirilmişdir. Tikinti sektorunda böyük investisiyalar türk şirkətləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Xarici investisiyaların strukturunda üstünlük təşkil edən kapital BXİ olmaqla neft sektoruna yatırılmışdır. Qeyd edək ki, bu gün Azərbaycan Respublikası əldə etdiyi bütün nailiyyətlərə görə, əsas Ulu öndər H. Əliyev tərəfindən "Əsrin müqaviləsi" kontraktı ilə qoyulan neft-qaz sektoruna borcludur. 1994-cü ildə bir neçə iqtisadi cəhətdən nüfuzlu ölkə ilə Azərbaycan Respublikası arasında "Əsrin kontraktı" imzalanmışdır. Azərbaycan da beynəlxalq maliyyə resurslarının cəlb olunması üzrə xarici energetika siyasəti karbohidrogen resurslarının istifadəsi və onların dünya bazarına çıxarılması bu gün böyük müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. İldən-ilə bu sahə daha da inkişaf edir, neft-qaz hasilatı və onların dünya bazarlarına çatdırılması daha da artır. Bu, Xəzər şelfinin Azərbaycanın ərazisində böyük neft-qaz yataqlarının yerləşməsiylə məntiqli bağlıdır. "Əsrin müqaviləsi" kontraktının imzalanmasıyla Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionu və Xəzər dənizini investorlar üçün dünyaya açıq elan etmişdir.

Bu müqavilənin (20 sentyabr 1994-cü il) imzalanması anından bugünkü günə kimi xarici neft şirkətləriylə ən azı 21 müqavilə hasilatın pay bölgüsü sazişləri (PSA) rejimi üzrə bağlanmışdır. Bunların sırasına dünyanın 31 ən böyük neft şirkəti daxildir (onların arasında BP, AMOKO, ExxonMobil və başqaları. Bundan başqa,

Azərbaycan daha 15 ofşor və xarici neft şirkətləriylə 4 daxili PSA tipli müqavilə imzalamışdır. Neft sənayesi infrastrukturunun inkişafına təkcə ilkin dövrdə 15 milyard ABŞ dollarından artıq bir məbləğdə xarici investisiya yatırılmışdır.

Bununla da Azərbaycan Xəzər şelfindəki yataqlarından ildə 50-65 mln ton neft hasil etmək qabiliyyətindədir. “Günəşli” yataqından 19,4 və “Şahdəniz” yatağından 8 mlrd kub metr qaz və qaz kondensatı hasil olunmuşdur. Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri, Çıraq və Dərinsulu Günəşli” yataqlar blokundan indiyədək 398 mln ton neft hasil olunub. Bu həcm 220 mln tonu (55 %-i) Azərbaycanın mənfəət neftinin payına düşüb [2]. Yataqların gücü və hasilatları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 5. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı işlənməmiş neft-qaz ehtiyat yataqları

Mlrd kub metr	ADNŞ	Şahdəniz	Azəri-Çıraqlı Günəşli Sıxılmış qaz	Azəri-Çıraqlı Günəşli Azad qaz	Qarabag	Naxçıvan, Apşeron və digərləri	Cəm potensial
МИН.	120	1200	230	400	30	1200	3180
МАК.	200	2000	250	500	50	1500	4500

Hökumət xarici kapitalın cəlb edilməsiylə qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi önəm verir. Xarici investisiyalara Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının artım, müasir texnologiyaların idxalı vasitəsi kimi baxılır.

Müxtəlif beynəlxalq maliyyə strukturlarının müstəqil ekspertlərinin neft ehtiyatları gəlirlərinə görə verdikləri proqnozlar özünü doğrultmuş, keçən 20 il ərzində (1 barel neft üçün qiymət 45 doll. təşkil edəcəyi halda, yalnız "Azəri-Çıraq-Qünəşli" yatağından Azərbaycan təxminən 170 mlrd doll. olacaqdır proqnozu üzrə) vəsaitin həcmi 140 mlrd dolları keçmişdir.

İlkin hesablamalara görə 2020-ci ilə kimi neft və qaz sahəsində 140 milyard ABŞ dolları həcmində mənfəətin əldə edilməsi planlaşdırılmışdır. Neft sektorundan daxil olan gəlirlər 115 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Həmin vəsaitlərin istifadəsi üçün müvafiq qanunverici baza yaradılmışdır [3].

Ölkəmizdə neft gəlirlərinə ölkənin iqtisadi potensialının uzunmüddətli və sabit inkişafının mənbəyi kimi baxılır. Buna görə də, ölkəmizin neft ixracından gəlirləri Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda (ADNF) yığılır. Qeyd edək ki, 2006-cı ildə ADNF-in ehtiyatları 1,4 mld ABŞ dolları həcmində olmuşsa, 2014-cü ilin son hesabatına görə fondun aktivləri 37104,1 mln ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Eyni zamanda 2007-ci ildən başlayaraq, dövlət budcəsinin 60-70 faizi daxili investisiyaları ADNF-dən ayrılan transfertlər hesabına ödənilmişdir. Bütün bunlar xarici investorlar tərəfindən ölkəmizə verilən dəyərin və etimadın göstəricisidir. Bu kimi göstəricilər deməyə əsas verir ki, son illər ərzində Azərbaycan kapitalı idxal edən ölkədən kapitalı ixrac edən ölkəyə çevrilmiş, yəni yaradılmış “Neft Fondu”nda ölkəmizin böyük maliyyə vəsaitləri toplanmış-

dır. Belə ki, 2015-ci il iyul ayının 1-ə olan məlumatlara əsasən Fondun aktivləri 35783,3 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

ADNF-in yaradılması iqtisadiyyatın sahələr üzrə strukturunun diversifikasiya edilməsi arzusuyla izah olunmuşdur. Eyni zamanda "resurs ixracatçısı" dövlətlərin təcrübəsini öyrənmək lazımdır, o ölkələrdə ki, iqtisadiyyatın neft gəlirlərinin investisiyası qeyri-neft sektorlarına iqtisadi faydalılığa səbəb olmuşdur. Ancaq ölkələrin əksəriyyətinin təcrübəsi (Nigeriya, Anqola, Əlcəzair, Meksika, Venesuela, Ekvador və s.) göstərir ki, "neft dolları" özündə iqtisadiyyatı iflic etmək bacarığına malik dağıdıcı təhlükəni gizlədir (Holland sindromu xəstəliyi kimi).

Yuxarıdakı deyilənlərlə əlaqədar, neft gəlirlərini mühafizəkar istifadə etmək və onların illik xərclənmə limitlərini qurmağı məsləhət görmək məqsədəuyğundur. Bu halda, ADNF-in əsas vəzifəsi bu aktivləri beynəlxalq maliyyə bazarlarında əlverişli yerləşdirilməsi və onların effektiv idarə edilməsinin təşkili olacaqdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə xarici investorların respublikaya cəlb edilməsinə müsbət təsir edən amillərdən çıxış edərək və yuxarıda aparılan təhlilə əsasən qeyd edirik ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya qoyuluşlarına ehtiyac olan məqsədyönlü strateji prioritet sahələr kimi bunların sayılması məqsədəuyğundur:

- kənd təsərrüfatı məhsulu həcmi artıran emal sektoru;
- yüksək təsirli infrastrukturun yaradılmasına yönəldilmiş sektorlar, xüsusi halda, energetika, telekommunikasiya xidmətləri, qaz təchizatları;
- neft sektoruna xidmət edən sektorların sənaye sahələrinin yenilənməsi və genişlənməsi;
- qazçıxarma üzrə Azərbaycanın nəhəng imkanlarını nəzərə alaraq, qaza əsaslanan sahələrin inkişafı.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi hesabatları, 2005-2016 illər üzrə.
- [2] ADNF-nun hesabatları, 2005-2016 illər üzrə.
- [3] http://www.oilfund.az/az_AZ/hesabatlar-ve-statistika/son-reqemler.asp
- [4] http://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd
- [5] Mayorova T.V. İnvestisiya fəaliyyəti: – Kiyev.: TsUL, 2003. – 376s. (S. 80).
- [6] Данилов О.Д., Серебрянский Д.М., Финанси у запитаннях і відповідях: Навч/пос. К.: КНТ, 2008 -528с. - (С.473).
- [7] Fedyakina L.N. Beynəlxalq Maliyyə: Universitetlər üçün dərslik. 2-çi nəşr. –M.: Beynəlxalq əlaqələr. 2012. –640 səh. Səh -104.
- [8] UNCTAD. World Investment Report 2009-2016. P. 58.

NEFT-QAZ KOMPLEKSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN İNKİŞAFININ TEXNOLOJİ AMİLİ

A.Ə. Xəlilov

dissertant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

e-mail: arngroup@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 04 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında neft-qaz kompleksinin səmərəli inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu kompleksin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə Azərbaycanda neft hasilatı, onun inkişaf dinamikası qısa təhlil edilmişdir. Metodologiya: tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: neft-qaz sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızın neft-qaz sektorunda hasilatın vəziyyəti araşdırılmışdır. Eyni zamanda neft-qaz kompleksində təşkilati işlər, istehsalın texnoloji zəncirinin bütün istiqamətləri üzrə fəaliyyətinin, maksimal olaraq, effektiv təkmilləşdirilməsi imkanları tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: neft-qaz sahəsi, neft-qaz kompleksi, neft hasilatı, qaz kondensatı, texnoloji zəncir.

JEL Classification Codes: L95

THE CURRENT STATE OF THE OIL AND GAS COMPLEX AND THE TECHNOLOGICAL FACTOR IN ITS DEVELOPMENT

Abstract

Research objective studying of the processes connected with effective development of an oil and gas complex of the Azerbaijan Republic, the analysis of the current state of branch, development of recommendations about improvement of activity of this complex. The short analysis of dynamics of oil production in Azerbaijan was for

this purpose carried out. Methodology: The research was conducted with application of methods of abstraction, the system analysis and groups. Restrictions of a research: during the research more practical information was required. Practical value of a research: this research will allow to improve scientific and practical knowledge of experts in the sphere of oil and gas sector. Findings and originality of a research: As a result of a research results of an assessment developments of oil production in our republic have been gained, At the same time possibilities of improvement of the organization and all technological chain of production in an oil and gas complex have been investigated.

Keywords: oil and gas industry, an oil and gas complex, oil production, gas condensate, technological chain.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НЕФТЕГАЗОВОГО КОМПЛЕКСА И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ЕГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Цель исследования - изучение процессов, связанных с эффективным развитием нефтегазового комплекса Азербайджанской республики, анализ современного состояния отрасли, разработка рекомендаций по совершенствованию деятельности данного комплекса. С этой целью проводился краткий анализ динамики нефтедобычи в Азербайджане. Методология: исследование проводилось с применением методов абстракции, системного анализа и группировок. Ограничения исследования: во время исследования требовалось больше практической информации. Практическая ценность исследования: данное исследование позволит улучшить научные и практические знания специалистов в сфере нефтегазового сектора. Научная новизна и оригинальность исследования: в результате исследования были получены результаты оценки развития добычи нефти в нашей республике. Вместе с тем были исследованы возможности совершенствования организации и всей технологической цепочки производства в нефтегазовом комплексе.

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, нефтегазовый комплекс, нефтяная добыча, газовый конденсат, технологическая цепочка.

Giriş. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra keçid dövrünün tələblərinə ən davamlı sahə kimi məhz neft-qaz sənayesi seçilmişdir. Bu, başqa şərtlər eyni olduqda həm də onunla əlaqədardır ki, neft-qaz sənayesi ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamış, burada sənayenin inkişafı baxımdan yaxşı infrastruktur mövcuddur və nəhayət, neft-qaz sektorunda güclü elm,

professional işçi heyəti cəmlənmişdir. Yəni kiçik xərclər çəkməklə bu sənaye sahəsinin fəaliyyətində dönüş yaratmaq mümkün idi. Məhz bu amillərin mövcudluğu baza sahəsi kimi, neft-qaz sənayesinin seçilməsini zəruri etmişdir. Maddi nemətlər istehsalının özəyini təşkil edən, təbii sərvətlərə söykənən neft-qaz sənayesi mili iqtisadiyyatımızın prioritet sahəsi kimi xarici kapitalın ən geniş biznes maraqlarında ifadəsini tapdı. Dünyada ilk neft quyusunun qazılmasından başlamış onun sənaye üsulu ilə mənimsənilməsinə qədər yol keçmiş, dinamik inkişaf tendensiyasına malik olan bu sənaye sahəsi geniş təsərrüfat infrastrukturuna malik böyük sistemdir.

Azərbaycanda neft-qaz sahəsinin inkişaf mərhələləri. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, onun iqtisadi həyatında dirçəliş başqa şərtlərlə yanaşı, həm də ölkəmizin külli miqdarda neft-qaz ehtiyatlarına sahib olması ilə də şərtlənir. Bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə milli inkişaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını və mühüm hissəsini təşkil edən neftçixarma sənayesi XX əsrdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış, enmə və yüksəliş dövrlərini yaşamışdır. Hazırda neft və qaz sənayesinin inkişaf problemləri gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin ən həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Neft sənayesi respublikanın əsas maye-yanacaq bazası olmaqla, həm də mühüm sənaye sahələrindəndir. Bu sənaye sahəsinin inkişaf səviyyəsindən respublikanın başqa sahələrinin: neftmaşınqayırma, neft- kimya, neftayırma, kimya, energetika və s. inkişafı bilavasitə asılıdır. Bu sənaye sahəsi yüz ildən artıq bir vaxtdır ki, təşəkkül tapmışdır. İndiyə qədər Respublikada istismar edilən yataqlardan 1,75 milyard tondan çox neft (kondensatla birlikdə), 633,3 mlrd. m³-dan çox qaz hasil edilmişdir. Azərbaycanın quru sahələrində istismar edilən neft yataqlarından hasil edilən neftin miqdarı 935 mln ton, qaz hasilatı isə 129 mlrd. m³-dan çox təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında neft yataqlarının sənaye istismarı XIX əsrin 70-ci illərində başlamış və XX əsrin əvvəllərində dünya neft hasilatının 48%-ni təşkil etmişdir. Keçən dövr ərzində bir sıra böyük neft və qaz yataqları açılmış və sənaye istismarına verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1941-ci ildə Azərbaycanda 23,5 mln. ton, 1980-cı ildə isə 15 mln. ton neft və 13 mlrd. m³ qaz hasil edilmişdir.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan uzun illər boyu, xüsusən Böyük Vətən müharibəsi dövründə keçmiş ittifaqın neft hasil edən əsas bazası olmuşdur. Lakin müharibədən sonrakı illərdə yeni neft regionlarının açılması, Azərbaycan neft sənayesinə diqqəti zəiflətməmiş və respublika neft sənayesinin inkişafında durğunluq dövrü başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra bazar iqtisadi münasibətlərinin prinsiplərinə uyğun iqtisadiyyat qurmaqla, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq məsələlərinin həlli istiqamətində xeyli işlər görmüşdür. Keçmiş ittifaq

vaxtında mövcud olan ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qırılması müxtəlif sənaye sahələrində, o cümlədən neft sənayesində və onun inkişafında xeyli əngəllər törətmişdir. Belə ki, ittifaqın ən böyük “kəşf”lərindən biri o idi ki, müxtəlif sənaye rayonlarının və respublikaların inkişafı bir-birindən o qədər asılı vəziyyətə salınmışdı ki, onların ayrılıqda fəaliyyəti və inkişafı praktik olaraq qeyri-mümkün idi. Bu mənada ittifaqın dağılması bütün postsovet respublikaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün də “ağrısız” keçməmişdir. Yəni ittifaqın dağılması ilə əlaqədar pozulmuş, neft sənayesi malik olduğu potensialdan tam istifadə edə bilməmişdir. Bu, özünü neft və qaz hasilatı həcmının ilbəil azalması, quyu fondundan istifadə problemlərinin yaranması, qazma işləri həcmində azalmasında göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1941-ci ildə Azərbaycanın neft hasilatı tarixində maksimum miqdarda neft çıxarılmışdır ki, bu da bütün keçmiş Sovetlər İttifaqı neftinin 71,4%-ni təşkil etmiş, belə yüksək hasilat SSRİ-nin İkinci Dünya müharibəsindəki qələbəsini təmin etmiş, xalq təsərrüfatının qarşısında duran bir çox məsələlərin həllində neftin xüsusi rolunu daha da artırmışdır.

Müasir şəraitdə neft-qaz kompleksinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanda dünyada ilk dəfə olaraq dənizdə neftin çıxarılmasına başlanmış və Xəzərin Azərbaycan sektorunda bir-birinin ardınca “Gürgən-dəniz”, “Pirallahı”, “Çilov adası” kimi yataqların mənimsənilməsinə başlanmış və 1949-cu ilin 7 noyabrında açıq dənizdə sahildən 40 km və Bakıdan 90 km aralı “Neft Daşları” yatağının aşkar edilməsi Azərbaycanı və Xəzəri bütün dünyada məşhur etmişdir. Qeyd edək ki, 1970-ci illərin əvvəllərində dənizin daha dərin hissələrində indi adları bütün dünyada məşhur olan “Azəri”, “Çıraq”, “Kəpəz” və hazırda ARDNŞ neftinin 60%-dən çoxunu verən “Günəşli” kimi yataqlar aşkar edildi [5].

Məlumdur ki, Respublikada açılmış 72 neft-qaz – kondensat yatağından 54-ü istismar edilir və bunlardan əksəriyyəti işlənmənin son mərhələsindədirlər. Belə yataqlar üçün hasilatın aşağı düşməsi, məhsulun sulaşma əmsalının böyük olması, təmirlər sayının çox olması, məhsul vahidinin maya dəyərinin yüksək olması və s. səciyyəvidir.

Aşağıda Azərbaycanda neft hasilatı, onun inkişaf dinamikası haqqında qısa təhlil verilmişdir. Azərbaycanın quru ərazisində hazırda işləmədə olan 5 neft-qazlı-kondensatlı region vardır: Abşeron yarımadası, Aşağı Kür, Orta Kür, Quba-Xəzəryanı, Şamaxı- Qobustan. Göstərilən regionlarda 43 neft, qaz və kondensat yataqları yerləşir, onlardan 36 neft və 2 qaz yataqları işlənmədə, 1 yataq kəşfiyyatda (Zərdab), 1 yataq konservasiyada (Naftalan yatağının yanar neftli sahəsi) və 3 yataq isə (Qazan bulaq, Ağdərə, Tərtər) balansdan kənardırlar. İşlənmədə olan 38 neft-qaz kondensat yatağında 364 obyekt sərbəst quyu şəbəkəsi ilə istismara cəlb edilmişdir. Araşdırmalara görə, bu günə qədər həmin yataqlarda 32700-dən artıq axtarış, kəşfiyyat, istis-

mar quyuları qazılmış və istismara verilmiş, onların vasitəsilə 76 mindən artıq quyu-nöqtə istismara cəlb edilmişdir. Bu yataqlarda obyektlər üzrə 2635,7 mln. ton neft və 162556 mln. m³ qaz ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bu günə kimi, yataqlar üzrə əldə edilmiş neft - 931 mln. tondan çox, hesabatda olan çıxarıla bilən qalıq neft ehtiyatı - 120,0 mln. tondan artıq, qaz isə 15,0 mlrd. m³-dan çoxdur.

Uzun illər istismar edilən neft yataqlarında məhsulun sulaşması 95-98%, ildəki cari təmirlərin sayı 40 mindən çox, əsaslı təmirlərin sayı 2 min ətrafında, fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondunun 8-46 %-ni təşkil edir.

“Azneft” İB-nin neft-qazçıxarma müəssisələrində son illər neft hasilatında azalma nəzərə çarpır. Bunun əsas səbəbləri istismar edilən yataqların işlənmənin son həddinə keçmələri; yataqların istismarının dağ-geoloji şəraitlərinin pisləşməsi; istehsal fondlarından (əsasən quyu fondundan) istifadənin qeyri-qənaətbəxş olması və s. ibarətdir.

Qeyd edək ki, neft hasilatının düşməsi əsasən respublikanın quru ərazisində yerləşən neftçıxarma müəssisələri üçün xasdır. Belə ki, quruda neft hasilatının aşağı düşməsi amillərini təhlil edərkən bunun bir neçə aspektdə baş verməsi bəlli olur. İlk əvvəl və başlıcası, dənizdə neft yataqlarının kəşfi və istismarı, bütövlükdə Azərbaycan üzrə neft hasilatı balansının dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Quru yataqlarında ehtiyatların azalması, quyu debetinin kiçik olması, yüksək istismar xərclərinin mövcudluğu və digər amillər hasilatın enməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, keçmiş ittifaq hökumətinin Azərbaycanın iqtisadiyyatında maraqlarının dəyişməsi, qeyri-sabit xarakter daşması, daha qısqanc münasibət də sahəyə mənfi təsir edən amillərdən olmuşdur. Belə ki, keçmiş ittifaqın Neft Sənaye Nazirliyi “Azneft” İstehsalat Birliyində neftçıxarmanı rentabelsiz hesab etmiş, hasilata çəkilən xərcləri faktiki xərclərdən az planlaşdırmış, çatışmayan hissəni dotasiya şəklində ödəmişdir [3, 4]. Hasilatın aşağı düşməsinə təsiredici amillərdən biri də uzun illərin diqqətsizliyi, bu sahənin mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiqindən kənarda qalması, köhnə istismar texnikası və avadanlıqların fiziki və mənəvi aşınması ilə əlaqələndirilməsidir. İqtisadi və mənəvi depressiya, laqeydlilik, biganəlik, yenilikçi təşəbbüslərin az olması və qiymətləndirilməməsi də sahəyə az təsir etməmişdir. Bir amili də qeyd etmək lazımdır ki, çoxlarının gözləmə meyili, psixologiyanın, quruda neftçıxarma sənayesində istehsalatların aparılmamasına az təsiri olmamışdır. İstehsalatların aparılması üçün isə neft-qazçıxarma sənayesinin müasir vəziyyəti respublikadakı ictimai-iqtisadi qurumla və bazar iqtisadi münasibətlərinin tələbləri ilə əlaqəli şəkildə təhlil və tədqiq edilməlidir.

Neft-qaz kompleksinin müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, o, inkişafının tamamilə başqa mərhələsinə keçmişdir. Əgər əvvəllər neft sənayesi öz vəzifəsini neftçıxarma rayonlarında yeni yataqların işlənməyə cəlb edilməsi hesabına həll edirdisə, indi belə

addımlar neft hasilatının effektivliyinə və həcminə çox az təsir edirlər. İstifadə edilməsi mümkün olan əsas ehtiyatlar artıq işlənmişdir və intensiv istismardadır.

Buna görə də, neft-qaz kompleksində müəyyən işləri, texnoloji zəncirin bütün istiqamətlərinin fəaliyyətini də maksimal olaraq effektiv həyata keçirmək lazımdır: geoloji-kəşfiyyat işlərinin düzgün yerləşdirilməsindən tutmuş rasional nəqliyyat xidmətinə qədər, xammal və ondan alınan məhsulların səmərəli satışı, bütün mərhələlərdə vəsaitdən maksimum istifadə edilməsi və s. yalnız bu halda, neft-qaz kompleksi müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilər. Yataqların əksəriyyətinin işlənməsinin son mərhələsinə qədəm qoyması, həmçinin neft kəşfiyyatı və axtarış şəraitinin mürəkkəbləşməsi, qazmanın baha başa gəlməsi və neft hasilatının daha çətin dəniz şəraitində və böyük dərinlikdə aparılması ilə əlaqədar olaraq, qalıq ehtiyatlarının heç olmazsa müəyyən hissəsinin çıxarılması da çox aktuallaşır.

Eyni zamanda abadlaşdırılmış rayonlarda yerləşən tükənmiş neft yataqlarının istismarında neft veriminin artırılması problemi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar münasibətləri şəraitində neft-qaz çıxarma müəssisələrinin maliyyə resurslarından istifadənin məsuliyyətliliyini gücləndirmək də vacibdir. Odur ki, sərbəst istehsalçı kimi rəqabət şəraitində iştirak edən neft-qaz çıxarma müəssisələri bazarda öz paylarının genişləndirilməsi və əlavə gəlirin əldə edilməsində çox maraqlıdırlar (baxmayaraq ki, indiki neft-qaz çıxarma müəssisəsi səviyyəsində gəlir formalaşmır). İşlənməsinin son mərhələsində olan yataqlar üçün gəlirin artırılması üsullarından ən vacibi azdebitli və yüksək sulaşmış quyuların işinin səmərəliliyinin artırılmasıdır. Belə ki, belə quyuların sayı “Azneft” İB-də kifayət qədərdir və onlar istehsal xərclərinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Azdebitli quyuların istismarının iqtisadi səmərəliliyi həmişə aktual məsələ olmuşdur. Neft hasilatına çəkilən xərclərinin artımı NQÇİ-də, azdebitli quyular sayının, quyuların baha başa gələn yeraltı təmirlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə çox olması ilə də izah olunur. Yuxarıda deyilənlər və təhlilin nəticələri bir daha onu sübut edir ki, quyu fondu köhnəlmiş və neft hasilatına çəkilən xərclərin artım tempi neft hasilatı artımı tempini qabaqlayır. Azərbaycanın neft yataqlarında, xüsusi ilə də quru sahəsində istismar olunan quyuların böyük əksəriyyəti hasilatın enmə mərhələsindədirlər.

Quruda neft sənayesinin inkişafı perspektivləri onu da göstərir ki, dağ- geoloji və təbii-iqlim şəraitinin pisləşməsi prosesi daha da dərinləşməkdədir və istismarı səmərəli olmayan quyuların sayı artmaqdadır. Bütün bu amillər neft quyularının istismarının rentabellik həddini, yəni zərərsizlik zonasının müəyyən edilməsini tələb edir. Bu məsələnin həlli üçün texnoloji və iqtisadi qaydaların müəyyən şərtlərini yaratmaq olar ki, bu da azdebitli və yüksək sulaşmış quyuları iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmasına və istismar müddətinin artırılmasına imkan verərdi.

Neft yataqlarının işlənməsinin müasir vəziyyəti həm quru, həm də dəniz neftçixarma idarələri üzrə təhlil olmuşdur. Məlumdur ki, neft yataqları istismar müddətində bir neçə mərhələdən keçirlər. İlk dövrlərdə yüksək olması neft-qaz çıxarmada fontan dövrü ilə səciyyələnir. Sonrakı dövrlərdə layın fiziki-geoloji-energetik xüsusiyyətlərinin pisləşməsi istismarda mexanikləşdirilmiş üsullardan istifadə olunması zərurəti yaradır. Bu üsullara kompressor (qazlift, erlift), nasos (dərinlik, elektrik dalmma) istismar üsulları aiddir ki, onlar da səciyyəvi xüsusiyyətlərilə bir-birindən fərqlənirlər. Azərbaycanda işlənilmədə olan neft yataqları bir-birindən çıxarılan mayenin (neftin) miqdarına, quyuların sayına, həmin yataqlardakı ehtiyatların miqdarına və s. əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Təbiidir ki, neft yatağını fərqləndirən ilk əlamət orada olan ehtiyatın həcmidir. Ehtiyatın həcmi, kommunikasiyanın, infrastrukturun səviyyəsi başqa şərtlərlə yanaşı, məhz baxılan neft-qaz çıxarma müəssisəsinin formalaşmasını müəyyən edir. Bu baxımdan, Azərbaycanın həm dənizdə, həm də quruda fəaliyyət göstərən neft-qaz çıxarma idarələrinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin toplanması, sistemləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda quru və dənizdə yerləşən neft-qaz çıxarma idarələrində neft və qaz hasilatının dinamikası göstərilmişdir (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1. “Azneft” İB-i üzrə neft hasilatının dinamikası (tonla)

Neft-qaz çıxarma idarələri	İllər						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2015
«Balaxanineft»	220519	218570	217771	212785	208904	210012	220429
Ə.Əmirov ad.	84725	81014	81472	77928	68435	68503	70955
«Bibiheybətneft»	131639	141567	131499	121287	115955	120207	130696
Z. Tağıyev ad.	62896	71492	62284	67490	64425	65419	57644
«Siyəzənneft»	42195	45498	50140	48584	44720	40201	48511
Muradxanlı İNM	30443	26038	29400	32113	32370	32060	26905
Quru yataqları üzrə cəmi	572417	584179	572566	560137	534809	536402	553140
«28 may»	5658048	5521172	5334553	5282624	5256299	5198519	5062297
«Neft Daşları»	821400	898468	942288	899653	874678	904738	925915
«Abşeronneft»	166573	169820	162755	169851	166223	172964	201257
N.Nərimanov ad.	394706	458080	460680	438930	382165	383020	378110
«Qum adası»	171162	139978	133904	62171	80382	63530	-
Dəniz yataqları üzrə cəmi	7211889	7187518	7034180	6853229	6759747	6722771	6567579
«Azneft» İB üzrə	7784306	7771697	7606746	7413366	7294556	7259173	7122719

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ARDNŞ-nin materialları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi 2009-2015-ci illərdə “Azneft” İB-i üzrə hasilat həcmi 662 min ton və ya 8,5 % azalmışdır. Bu azalma 28 may neft-qaz çıxarma idarəsində (NQÇİ) 596 min ton və ya 10,5 %, Ə. Əmirov adına NQÇİ-də 14 min ton (16,3 %), Z. Tağıyev adına NQÇİ-də 5,3 min ton (8,4 %) və s. təşkil edir. Bu azalma, başqa şərtlər eyni olduqda, neft yataqlarının dağ-mədən şəraitinin, layların

energetik xüsusiyyətlərinin pisləşməsi, yataqların son işlənmə mərhələsinə keçməsi, əsas istehsal fondlarından qeyri-qənaətbəxş istifadə edilməsi; neft sənayesində innovasiya xarakterli işləmələrin az tətbiq edilməsi və s. ilə əlaqədardır.

Nəticə. Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, dünya birliyində başa düşülür ki, karbohidrogen resursları müasir dövrdə baza sayılır və müəyyən müddətdən sonra qurtaracaqdır. Təbiidir ki, uyğun olaraq istehsalçı-ölkələr və digər başqa ölkələr öz yanacaq-enerji balanslarının strukturunu dəyişmək məcburiyyətində qalacaqlar və diqqətlərini alternativ enerji mənbələrinə yönəldəcəklər. Əgər bunu da nəzərə alsaq ki, 2 mlrd nəfər insanın enerji resurslarına çıxışı yoxdur, onda bu, humanitar fəlakətə, dünyada gərginliyin artmasına, yeni münaqişələrin yaranmasına və mövcud global problemlərin dərinləşməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Bütün bu məsələlərin həllində, bütövlükdə sənayenin, o cümlədən neft sənayesinin inkişafında innovasiya-texnoloji amilin qabardılmasına böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı başqa şərtlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sənaye sahələrinin innovasiyalı inkişafından da bilavasitə asılıdır.

Ədəbiyyat

- [1] Abdullayev R.İ, Xıdırrov B.S. Azərbaycan neftayırma sənayesində “Azərneftyanacaq” neftemalı zavodunun rolu. B., Elm, 2003, 176 s.
- [2] Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. B.,2000.-165 s.
- [3] Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. B. Elm, 2002.-470 s.
- [4] Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası, Bakı. Elm, 2009.- 512 s.
- [5] <http://mid.az/azerbaycan/3602-azjrbaycanda-neftqazgdxarmandn-qdsa-tarixi.html>
- [6] Вочрек А., Вочркова О. Стратегия управления инновациями на предприятии. М.: 1999, 141с.
- [7] Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс, М.: МГУ, 1995, 212с.
- [8] Вочрек А., Вочркова О. Стратегия управления инновациями на предприятии. М.: 1999, 141с., Джонстон Дж. Экономические методы. Пер. с англ. и пред. А.А. Рывкина. М.: Статистика, 2011, 444 с.
- [9] Крюков В., Шафраник Ю., Шмат В. О переходе нефтегазового сектора России к инновационной модели развития// Нефтегазовый сектор России в теории и на практике: [Сб. науч. тр.]. — Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2003. — с. 9-43.

- [10] Миловидов К., Калашникова Т. Что изволите, сэр? При сокращении объемов нефтяного производства сервисные компании оказываются в числе первых, кто несет потери// Мировая энергетика. 2004. №10. ([http:// www. world energy. ru/](http://www.worldenergy.ru/)).
- [11] Назаров В. И. Экономико-правовые проблемы развития малых и средних нефтедобывающих предприятий. Международный форум «Топливо-энергетический комплекс России: региональные аспекты». Сборник материалов. Санкт-Петербург 2-5 апреля 2002 с. 79-83.
- [12] Нуриев А.Х. Совершенствование территориальной структуры народного хозяйства республики в новых условиях хозяйствования. Баку, Элм, 1990, 218 с.
- [13] Санников А.А. Особенности оценки стоимости предприятия в нефтегазодобыче. Материалы международной научно-практической конференции «Экономические проблемы и пути развития Республики Башкортостан» Уфа: Гил ем, 2005.
- [14] Сердитова Н.Е. Мировые запасы, потребление и добыча нефти в долгосрочной перспективе // Нефть, газ, бизнес. 2008. № 9. С. 33 38.
- [15] Шафраник Ю.К., Бушуев В.В., Саенко В.В., Крюков В.А. Концепция «Большой нефти» // Нефть России. 2010. № 9. С. 34 41.

MARKETİNG İNNOVASIYASI VƏ ONUN ŞİRKƏTLƏR ÜÇÜN FAYDALILIĞI

Ə. Mehdiyev

Bakı Mühəndislər Universiteti

Aliqulu_mehdiyev@hotmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 04 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

İnformasiya texnologiyalarındakı inkişaf, yeni məhsul və ya xidmətlərin bazara daha tez daxil olması, mövcud bazar şərtlərində müştəri ehtiyac və tələblərindəki sürətli dəyişikliklər şirkətləri də dəyişməyə məcbur edir. Belə bir şəraitdə şirkətlərin rəqabət üstünlüyü və davamlılığını təmin edən əsas mənbənin yenilikçilik olduğu qəbul edilir. İnnovasiya prosesini qəbul və tətbiq edən şirkətlər bazarda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşan elastik quruluşa sahibdirlər. Qloballaşma ilə birlikdə dəyişən rəqabət vəziyyətində müştəri istək və ehtiyaclarının qarşılınması, keyfiyyət, maya dəyəri, sürət kimi faktorların yerini alaraq, şirkətləri yeni məhsul və proses inkişaf etdirməyə, təşkilati quruluşlarında dəyişikliklər etməyə məcbur edir. Məqalədə innovasiya və innovasiyanın növlərindən biri olan marketinq innovasiyası açıqlanmış, şirkətlər və müştərilər üçün əhəmiyyətliliyi ilə yanaşı, şirkətlərə rəqabətdə üstün və yenilikçi olmağa kömək etdikləri vurğulanmışdır.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya iqtisadiyyatı, marketinq innovasiyası, innovasiyanın şirkətlər üçün əhəmiyyətliliyi.

JEL Classification Codes: M31, O31

MARKETING INNOVATION AND ITS USE FOR COMPANIES

Abstract

The development of information technology, the faster introduction of new products or services on the market, rapid changes in the needs and demands of customers in the current market conditions are forcing companies to change too. In these conditions it is considered that the main source providing competitive advantages and competitiveness of companies is innovation. Companies that adopt and apply the innovation process have an elastic structure that adapts to the changes taking place on the market. Satisfaction of customer demand and needs in a competitive environment, which is changing along with globalization, taking the place of factors

such as quality, cost, speed, forces the company to produce new products and develop processes, to make changes in its organizational structure. The article considers innovation and marketing innovation, which is one of the types of innovation, emphasizes their importance for companies and buyers, as well as their assistance in increasing the competitiveness of companies.

Keywords: innovation, innovative economy, marketing innovation, the importance of innovation for companies.

МАРКЕТИНГОВАЯ ИННОВАЦИЯ И ЕЕ ПОЛЬЗА ДЛЯ КОМПАНИЙ

Резюме

Развитие информационных технологий, более быстрый ввод на рынок новых товаров или услуг, быстрые перемены в потребностях и спросах покупателей в существующих рыночных условиях вынуждают меняться и компаниям. В таких условиях считается, что основным источником, обеспечивающим конкурентные преимущества и конкурентоспособность компаний, является инновация. Компании, принимающие и применяющие инновационный процесс, обладают эластичной структурой, которая приспосабливается к происходящим на рынке переменам. Удовлетворение покупательского спроса и потребностей в условиях конкуренции, которая меняется вместе с глобализацией, занимая место таких факторов, как качество, стоимость, скорость, заставляет компании производить новую продукцию и развивать процессы, вносить изменения в свою организационную структуру. В статье рассматриваются инновация и маркетинговая инновация, которая является одним из видов инновации, подчеркивается их значение для компаний и покупателей, а также их помощь в повышении конкурентоспособности компаний.

Ключевые слова: инновация, инновационная экономика, маркетинговая инновация, значение инновации для компаний.

Giriş.Müasir iqtisadiyyatı klassikdən fərqləndirən amillərdən biri də innovasiyadır. Rəqabət üstünlüyü əldə edərək, daha çox müştəri qazanmağa çalışan şirkətlər yeni bir addım atmağa hazırdırlar. Mövcud vəziyyətdə isə şirkətlər innovasiya fəaliyyətlərini genişləndirərək bu istiqamətdə atılan addımları daha strateji qəbul etdikləri zaman uğur qazanmaq və rəqabətcabiliyyətli olma şansları daha yüksək olur. Bütün innovasiya fəaliyyətlərindən istifadə və tətbiq etməklə faydalanmağa cəhd edən müəssisələr güclərini səfərbər etməklə bazarda yeniliklə yanaşı, fərqlilik yaratmış olurlar.

Müasir dövrdə ölkənin inkişafında mühüm rol oynayan texnologiya və innovasiyalı əsaslı iqtisadiyyatın yaradılması zəruri hal almaqdadır. Müasir iqtisadiyyat artıq bütün

ölkələri əhatə etməklə yanaşı, onları klassik iqtisadiyyatdan ayrılmağa sövq edir. O, inkişaf edən texnologiya və şirkətlər arasında rəqabətdə yaşanan qloballaşma ilə birlikdə ölkə sərhədlərini aradan qaldıran maddi aktivlərdən daha çox qeyri-maddi aktivlərin dövriyyəsinə gündəmə gətirən bir iqtisadi yanaşma olmuşdur [1]. İnnovasiya müasir iqtisadiyyat prosesinə fərqli bir ölçü qazandırmaqla yanaşı, dünyada bütün rəqabət aparan şirkətlərin və qlobal əsaslı iqtisadiyyata uyğunlaşan, uyğunlaşmağa çalışan ölkələrin daha çox üzərində dayandıqları dəyər halına gəlmişdir [1].

Müasir iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətləri isə belədir: elm, şəbəkə, rəqəmsal, virtual, rəqabət əsaslı, innovasiya, artan marjinal gəlir, uzaqlaşma-qütbləşmə iqtisadiyyatıdır. Bu iqtisadiyyatda rəqabət etmək, sürətlə yeni məhsullar istehsal etməyi və yeni bazarlara daxil olmağı, strateji, şirkət fəaliyyətində daha elastik olmağı və üstünlüyü təmin edəcək bütün vasitələrdən faydalı şəkildə istifadə etməyi tələb etməkdədir [1]. İnnovasiya müasir iqtisadi vəziyyətin iqtisadi həyata qazandırdığı ən əhəmiyyətli anlayışlardan biridir. İnnovasiya yaradıcılıq, yenilik, icad, texnoloji inkişaf kimi anlayışları özündə birləşdirən çox geniş bir anlayışdır. Bu anlayışı açıqlamaq üçün öz yazı və araşdırmalarında ilk dəfə ona yer verən, bu mövzuya həm şirkətlər, həm də müxtəlif ölkələr tərəfindən diqqət çəkən ilk iqtisadçı Schumpeter olmuşdur. Schumpeterə görə innovasiya, təşəbbüskara mənfəət gətirən və texnoloji inkişaf nəticəsində ortaya çıxan hər şeydir, innovasiya innovativ şirkətə mənfəət təmin etməklə yanaşı, iş səviyyəsini artırır, milli iqtisadiyyatın dinamik şəkildə inkişafını dəstəkləyən bir fikrin yaradılması və yeni bir məhsul, xidmət və ya fəaliyyət olaraq tətbiqi şəklində açıqlanır [1]. İnnovasiya şirkət gəlirliliyinə və rəqabət üstünlüyü əldə etməyə potensial təsiri olan dəyərdir [1].

Biznes rəqabətinin şiddətli olduğu, şirkətlərin ayaqda durmaq üçün çətinliklə strateji və taktiki qərarlar qəbul etdiyi vaxtda, innovasiya fəaliyyətini dəyərləndirmək şirkətlər üçün artıq qaçılmaz bir hal almışdır. İnnovasiya mühitinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi həm şirkətlər üçün, həm də ölkənin iqtisadi vəziyyətinin inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Böyük şirkətlərlə yanaşı kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan şirkətlər üçün də innovasiya fəaliyyətindən yararlanaraq, bazarda müəyyən üstünlük əldə etmək istəyirlər. Bu fəaliyyət riskli və daha çox sərmayə tələb edən bir prosesi əhatə edir. İnnovativ fəaliyyətlər yalnız araşdırma və inkişaf bölmələri və ya laboratoriya şəraitində həyata keçirilmir, istehsal, marketinq, inzibati, satınalma kimi təşkilati bir fəaliyyət olaraq qəbul edilir. İnnovasiya fəaliyyətinə əsaslanan iqtisadiyyat daha məhsuldar, dayanıqlı, iqtisadi və sosial dəyişikliklərə dözümlü və daha tez uyğunlaşa bilən, bununla yanaşı daha üstün səviyyəli həyat standartlarını təmin etmək imkanı yaradır.

İnnovasiyalar şirkət və ölkələrin ixracatında da inkişafı təmin edir). Guan və Ma-nın 2003-cü ildə araşdırması şirkətin innovasiya potensialı ilə ixracat performansını

arasındakı əlaqəni açıqlayır. Araşdırma aparanların Çin iqtisadiyyatı üzərində apar-dıqları tədqiqat nəticələrinə görə, innovasiya potensialındakı toplam inkişaf və ixracatdakı artım arasında düz mütənasib bir əlaqə olduğu aşkarlanmışdır. Lakin bu zaman dünya ticarətində rəqabətqabiliyyətli bir güc ola bilmək üçün, ilk öncə yerli bazarda aktiv və rəqabət aparmağı bacaran bir sənaye olmaq mövzusunun üzərində dayanmaq lazımdır [1]. Innovasiya qabiliyyəti bir şirkətin özəl bir varlığıdır. Bu, gizli və dəyişdirilə bilməyəndir, daxili təcrübə uğurları ilə yaxından əlaqəlidir. Yeni məhsulları sürətli şəkildə tanıtmək və yeni prosesləri mənimsətmək qabiliyyəti rəqabətin əhəmiyyətli bir istiqaməti halına gəldi. Bundan başqa, bu yeniliyi müvəffəqiyyətli etmək üçün bir çox müxtəlif resurs və bacarıqlara ehtiyac duyulur, çünki innovasiya kompleksləşməkdədir. Bu səbəbdən, innovasiya qabiliyyəti şirkətin strategiyasına uyğun həyata keçirilməli, xüsusi şərtlərə, rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq üçün əhatəni genişləndirməlidir [1].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) innovasiya anlayışını yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilərək inkişaf etdirilmiş məhsul (xidmət) və ya prosesin, yeni bir marketing ya da təşkilati metodların tətbiq edilməsi formasında açıqlamışdır [1]. Məhz bu təşkilatın Oslo Gündəliyində (2005-ci il) innovasiyanın növləri belədir: məhsul, proses, marketing və təşkilatı innovasiya. Marketing innovasiyası şirkətin bütün funksiyalarını əhatə edən innovasiyadır. Şirkət qurulmadan öncə aparılan müştərini tanımaq, öyrənmək, bazarı anlamaq məsələləri üzrə tədqiqatlar mövzusunda innovasiya, müştərinin istək, ehtiyac və problemlərinə uyğun məhsul və ya xidmətlərin dizaynı, marketing innovasiyasıdır [1]. Bu innovasiya növü satınalma prosesi zamanı potensial müştərilərlə inkişaf edəcək əlaqəni fərqliləşdirməyə yönəlmişdir yəni müştəri-satıcı əlaqələri klassiklikdən çıxaraq innovativ bir hal almasıdır [1].

Innovasiya yolu ilə fərq yaratmaq istəyən şirkətlərin məhsul və xidmətləri innovativ yollarla istehsal etməkləri deyil, eyni zamanda bunları bazara necə təqdim edəcəkləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Olduqca innovativ görünən və bu vəziyyəti ilə bazarda ciddi bir tələb gücü əldə edəcəyi, məhsul və ya xidmətin təqdim edilmə, mövqeləndirilmə, tanınma və satış sonrası dəstək xidmətləri cəhətdən zəif olması, potensial müştərilərin satınalma qərarlarına mənfi təsir edəcəkdir. Belə bir cəhdin əsas məqsədi rəqiblərdən daha çox istehsal etmək deyil, onlardan daha çox satmaq və dolayısı ilə rəqabətdə üstünlük təmin edəcək bir yol ya da metod inkişaf etdirməkdir. Marketing innovasiyaları ilə əlaqəli olaraq, son zamanlar ortaya çıxan virtual və rəqəmsal marketing anlayışları da şirkətlər üçün strateji qərarlar qəbul və tətbiq edərkən nəzərə aldıqları metodlardandır. Marketinglə əlaqəli olan innovasiyalar bütöv və sistem olaraq marketingin funksiyalarını əhatə edir [1].

Şirkətlərin sahib olduqları üstün bazar innovasiya qabiliyyətləri davamlı rəqabət üstünlüyü üçün potensial metodlardan biridir. Innovasiya bacarıqları qarışıqdır və funksiyalar arasında görünməz əlaqələr tələb etməklə yanaşı, öyrənməyə bağlıdır və bir şirkətin yaratdığı və tətbiq etdiyi innovasiya asan şəkildə təqlid edilə bilmir [1]. Baskaran Suku isə marketing innovasiyasına mərkəzləşən kiçik və orta sahibkarların daha mənfəətli olacaqlarını və böyük şirkətlərlə uğurlu bir şəkildə rəqabət edə bilmə şansını əldə edəcəklərini vurğulayır [1].

Marketing innovasiyası prosesi zamanı şirkətlər daha çox Araşdırma və İnkişaf fəaliyyətinə investisiya ayırır. Burada həm ixtisaslı kadrlar, həm də müasir texnologiyaların cəlb edilməsi nəzərdə tutulur. Bu qərar şirkət üçün kifayət qədər maliyyə tələb edə bilər, lakin nəticənin şirkət üçün rəqabət üstünlüyü əldə edərək fəaliyyətini uzatması, istehsal edilən məhsul və ya xidmətlərin daha keyfiyyətli olması daha çox müştərinin cəlb olunmasına, mövcud müştərilərin daha keyfiyyətli və yeni məhsul və ya xidmətlərlə təmin edilməsinə, rəqiblərdən önə keçərək fərqli və ya yenilənmiş məhsulla bazar payını artırmaqla yanaşı, rəqiblərindən bir neçə addım önə keçə, nəticə etibarilə ölkə iqtisadiyyatının və sosial rifahın inkişafına müsbət təsir edə bilər. Məhsulun üzərində müştərilərin fikirləri nəzərə alınaraq edilən müəyyən dəyişikliklər, məhsulun qramında və ya paketlənməsində edilən yenilənmələr, məhsulların müştərilərə müxtəlif və rəqiblərdən fərqli kanallarla çatdırılması, bu kanalların axtarılması, inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiya və metodlardan istifadə edərək məhsulun bazarda tanınması marketing innovasiyasının bir hissəsidir. Məhsul və ya marka ilə müştərilərin arasında əlaqələrin qurulması şirkətlərin hazırkı dövrdə strategiyası halına gəlmişdir. Bu strategiyadan istifadə edən şirkətlər müştərilərin diqqətində olur və müştərilər satınalma davranışlarını bu məhsulun üzərində mərkəzləşdirməklə yanaşı, bu davranışlarını dəyişə biləcəkləri ehtimalı da çox olur. Rəqəmsal marketing bu strategiyanın ayrılmaz bir hissəsidir və şirkətlərin istər gələcək, istərsə də mövcud vəziyyətdə qərarlarına təsir göstərəcək dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Müasir metodla müştərilərin marka, məhsul və ya xidmət barədə reaksiyaları, davranışları izlənilir, müsbət və ya mənfi fikirləri, bu fikirlərin idarə edilməsi, cavablandırılması və müştərinin daha da məmnun edilərək həm marka, həm də şirkət üçün əhəmiyyətliyi artırılır.

Ədəbiyyat

- [1] Aktan, C. ve VURAL, İ.Y., Yeni Ekonomi ve Yeni Rekabet, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, Rekabet Dizisi, Yayın No.253, Ankara, Aralık 2004
- [2] Jiancheng Guan və Nan Ma, Innovative Capability and Export Performance of Chinese Firms, September 2003, Technovation, Elsevier

- [3] Hooley J. Graham; Gordon E. Greenley; John W. Cadogan. “The Performance Impact of Marketing Resources”, Journal of Business Research, Vol.58 No.1, 2005, s. 20
- [4] Bhaskaran, Suku. “Incremental Innovation and Business Performance: Small and Medium Size Food Enterprises in a Concentrated Industry Environment”, Journal of Small Business Management, Vol.44, 2006
- [5] Kuşat Nurdan, Akdeniz Üniversitesi, Uluslararası Alanya işletme fakültesi dergisi, 2011, C.3, S2
- [6] Kuşat Nurdan, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Gıda Sektöründe Inovasyon: Batı Akdeniz Bölgesi Şekerleme, Kakao Ve Çikolata Alt Sektörü Üzerine Bir Uygulaması, Doktora Tezi, Isparta, 2011
- [7] Özer, G., R.Yücel ve İ.H. SEYREK, “Yeni Ekonomide Bilgi Dönüşümleri ve Bilgi Şirketlerinin Artan Önemi”, Active Dergisi, Ocak-Şubat, 2003
- [8] Tajeddini, K (2011). The effects of innovativeness on effectiveness and efficiency. Education, Business and Society, Contemporary Middle Eastern Issues, 4(1)
- [9] Yavuz, Ç. (2010). “İşletmelerde Inovasyon-Performans İlişkisinin İncelenmesine Dönük Bir Çalışma”. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 5(2)
- [10] Yavuz Ç, İşletmelerde Inovasyon (Yenilikçilik) Stratejileri Ve Örgütsel Performans İlişkisinin Çanakkale Seramik A.Ş. İşletmesi Örneğinde Boylam Analizi Yöntemiyle İncelenmesine Dönük Bir Araştırma, Yüksek lisans tezi, 2010, T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı
- [11] <https://www.oecd.org/site/innovationstrategy/defininginnovation.htm>, (14.01.2017)
- [12] http://personel.klu.edu.tr/dosyalar/kullanici/bahtiyar.dursun/dosyalar/dosya_ve_belgeler/GRSMCLK_84-168.pdf, (14.01.2017)

BEYNƏLXALQ QEYRİ-HÖKÜMƏT TƏŞKİLATLARI: QLOBAL VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNƏ DOĞRU

A.M. Bağirova

dissertant, Hüquq və İnsan haqları İnstitutu, AMEA

e-mail: abagirova@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 20 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Müasir dünyada beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət və təsir dairələrinin genişliyi və onlara edilən güclü dəstək baxımından beynəlxalq münasibətlərin mühüm aktyoruna çevrilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədi BQHT haqqında nəzəri və praktiki araşdırma aparmaqla, fəaliyyətinə təsir göstərən amillərlə yanaşı, bu təşkilatların üstün cəhətləri və çatışmazlıqlarını üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat işinin əhəmiyyəti dünyanın münaqişə və transmilli təhlükələrlə zəngin olduğu bir vaxtda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində BQHT-lərin roluna diqqətin artırılmasıdır. Beynəlxalq münasibətlərin klassik və əsas aktyoru olan dövlətlərdən fərqli olaraq BQHT-nin maraqları milli deyil, qlobal xarakter daşdığı üçün ona etimad və ümid daha böyükdür. BQHT dövlətlərin və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların niyyət və ya qabiliyyət yetərsizliyinə görə, həyata keçirə bilmədikləri fəaliyyətlə məşğul olurlar. BQHT-nin maliyyələşməsinin könüllü olması və bu təşkilatları yaradan müxtəlif dövlətlər və tərkibindəki şəxslər qeyri-hökumət nümayəndələri olduğundan, onu digər beynəlxalq münasibətlərin subyektlərindən asılılığını aradan qaldırır və daha şəffaf fəaliyyətinə şərait yaradır. Tədqiqat işində induksiya, deduksiya, müqayisə, müşahidə, təhlil, sistemli yanaşma kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Qeyri-hökumət təşkilatı, Qripis, Beynəlxalq Amnistiya, Azadlıq Evi, İnsan Hüquqlarının müdafiəsi

JEL Classification Codes: L31

INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS: ON THE WAY TO THE GLOBAL CIVIL SOCIETY

Abstract

International non-governmental organizations have become an important actor of contemporary international relations, because their broad impact and action, and also having the strong support. The purpose of this research is to clarify the factors that

affect the functioning of these organizations, and advantages and disadvantages sides of INGOs with taking theoretical and the practical study. The importance of this research is increase attention of the INGOs activity for ensuring peace and security at a time when the world is rich with conflicts and transnational threats. Unlike the states which are classic and the main actor of international relations INGOs have global interests not national interests and hope, confidence for them is greater than the states. INGO deals with the issues which the states and international intergovernmental organizations are unable to fulfil such activity for insufficient intentions and abilities. INGO is not depend on other subjects of international relations, because the funding is voluntary, and founders and members are from various countries and non-governmental representatives. In this article have been used the methods such as induction, deduction, comparison, observation, analysis, systematic approach.

Key words: non-government organizations, Greenpeace, International Amnesty, Freedom House, Human Rights Watch

МЕЖДУНАРОДНЫЕ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ: НА ПУТИ К ГЛОБАЛЬНОМУ ГРАЖДАНСКОМУ ОБЩЕСТВУ

Резюме

Международные неправительственные организации стали важным участником современных международных отношений, в силу их широкого влияния и действия, а также имеющейся сильной поддержки. Целью данного исследования является выяснение факторов, влияющих на функционирование этих организаций, а также сильных сторон и недостатков МНПО с помощью теоретического и практического изучения. Важность этого исследования состоит в том, чтобы повысить внимание к деятельности МНПО в области) обеспечения мира и безопасности в то время, когда мир богат конфликтами и транснациональными угрозами. В отличие от государств, которые являются классическим и главным действующим лицом международных отношений, интересы МНПО являются глобальными, над национальными. МНПО занимается вопросами, которые государства и международные межправительственные организации, не в состоянии выполнить за недостаточностью намерений и способностей. МНПО не зависит от других субъектов международных отношений, поскольку финансирование является добровольным, его учредители и члены - из разных стран и представители неправительственных организаций. В этой статье были использованы такие методы, как индукция, дедукция, сравнение, наблюдение, анализ, системный подход.

Ключевые слова: Неправительственная организация, Гринпис, Международная амнистия, Freedom House (дом свободы), Human Rights Watch.

Giriş. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı (BQHT) siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki və digər sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədilə müxtəlif dövlətlərin ayrı-ayrı şəxsləri, qrup və ya ictimai assosiasiyalarının birliyini nəzərdə tutur. Hökumətlərarası təşkilat anlayışından fərqli olaraq BQHT hökumətlərarası müqavilə əsasında təsis edilmir və ayrı-ayrı dövlətlərin ərazisində mövcud olan və fəaliyyət göstərən qeyri-rəsmi, qeyri-hökumət strukturlarının nümayəndələrindən ibarətdir. BQHT-lərin xüsusi fərqi qeyri-kommersiya xarakterli olub ictimai birlik və fond şəklində təşkil olunmasıdır. İlk BQHT hökumətlərarası təşkilat ilə eyni vaxtda, XIX əsrdə yaranıb. XX əsrin II yarısında BQHT-lərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış, 2004-cü ildə artıq 4-5 minə çatmışdır [1]. 1991-ci ildən mütəxəssislər belə təşkilatların sayının xüsusi artımını müşahidə etmişlər. Beynəlxalq hüququn inkişafı ilə BQHT-lərin beynəlxalq münasibətlərdə rolu və təsiri artmışdır. Ətraf mühitin qorunması, insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın bərqərar olması, humanitar yardım sahələri ilə məşğul olan BQHT-lərin inkişafı müasir dünyada bir sıra dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. XX əsrin sonunda BQHT-lərin hökumətlərarası təşkilatlarda konsultativ statusda iştirakı genişlənmişdir.

Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatının nəzəri təhlili. İlk dəfə “qeyri-hökumət təşkilatı” anlayışı 1945-ci ildə qəbul olunan BMT Nizamnaməsinin 71-ci maddəsində göstərilmişdir [2]. Beynəlxalq hüquqa görə, BMT-nin BQHT-lərlə bağlı ciddi prosedur qaydaları BMT İqtisadi və Sosial Şurasının 1968-ci il 23 may 1296 sayılı “BQHT ilə məsləhətlər üçün tədbirlər” adlı qətnaməsi ilə tənzimlənir. Bu sənəd BQHT-ləri iki kateqoriya (I - ümumi konsultativ, II - xüsusi konsultativ status) üzrə təsnifatlandırır. I kateqoriya fəaliyyəti BMT İqtisadi və Sosial Şurasının kompetensiyasına daha uyğun olan BQHT-yə verilir. II kateqoriya isə BMT İqtisadi və Sosial Şurasının xüsusi istiqamətli fəaliyyəti ilə məşğul olan BQHT-ə verilir. Şura I və II kateqoriyalara aid BQHT-lərin və eləcə də heç bir kateqoriyaya aid olmayan, lakin Şuraya dəstək verən və onunla əməkdaşlıq etmək istəyən təşkilatların siyahısını tərtib edir. Ən geniş hüquq və səlahiyyətlər I kateqoriya təşkilatlara verilir. Bu təşkilatlar BMT İqtisadi və Sosial Şurasının gündəliyinə daxil olaraq, suallar və təkliflər verə bilirlər. II kateqoriya təşkilatlar BMT İqtisadi və Sosial Şurasının yardımçı orqanlarının gündəliyinə suallar təqdim edə, BMT İqtisadi və Sosial Şurası və onun orqanlarının sessiyalarına müşahidəçi göndərə və yazılı bəyanatlar təqdim edə bilirlər. Kateqoriya əldə etməyən təşkilatlar birbaşa onlarla əlaqəli məsələlər müzakirə olunduğu zaman, nümayəndələrini sessiyaya göndərə bilirlər. Kateqoriyası olmayan təşkilatların yazılı bəyanatları yalnız BMT-nin təklifi ilə edilə bilər [1]. 1996-cı ildə BMT İqtisadi və Sosial Şurasının 1296 sayılı qətnaməsinə əlavələr edilərək qəbul edilən “BMT və BQHT-lər arasında konsultativ münasibətlər haqqında” 1996/31 sayılı qətnamədə milli, regional və subregional BQHT-lərin əhəmiyyəti göstərilir və

onların sayının artırılması; BMT İqtisadi və Sosial Şurasının BQHT ilə bağlı komitəsinin səlahiyyətlərinin genişlənməsi və BQHT-lərin BMT beynəlxalq konfranslarında iştirakı üçün standart qaydaların müəyyən edilməsi zəruriliyi qeyd edilir. 1996-cı ildə qəbul edilən digər 1996/2970 sayılı qətnamədə BMT İqtisadi və Sosial Şurası BMT Baş Assambleyasına BQHT-lərin BMT-də iştirakı məsələsinə baxmasını məsləhət görür [1].

Müasir dünyada BQHT-lərin təsirinin artması müxtəlif sferalarda müşahidə olunmaqdadır. BQHT qanunvericilik prosesində aktiv rol oynayır, dövlətin mövqeyinə təsir edir, dövlətlərə və hökumətlərarası təşkilatlara müxtəlif sahələr üzrə müqavilə, konvensiya layihələrinin hazırlanmasında yardımçı olur. Beynəlxalq humanitar hüququn kodifikasiyasında Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin rolunu göstərə bilərik. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1949-cu il 12 avqustda Cenevrə konvensiyası və 1977-ci il 10 iyunda Cenevrə konvensiyasına əlavə edilmiş protokol dünyanın əksər dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir [3]. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edilməsində müşahidəçilik xidməti ilə məşğul olur. Beynəlxalq Amnistiya, İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Federasiya və digər insan hüquqları və demokratiya sahəsində fəaliyyət göstərən BQHT-lər bu sahələrdə beynəlxalq standartların yerinə yetirilməsi üzrə monitoring həyata keçirirlər. Beynəlxalq Amnistiyanın təşkil etdiyi komissiya Haiti və Ruandada insan hüquqları sahəsində vəziyyəti tədqiq etməklə məşğuldur. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də eyni funksiyaları yerinə yetirən BQHT-lərdən biri də Qrinpisdur (Bu BQHT-lərin fəaliyyəti haqqında irəlidə geniş məlumat verilib).

BQHT, eləcə də hökumətlərarası təşkilatlar öz fəaliyyətlərini beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında həyata keçirir. BQHT-lərin əksəriyyəti qeyri-siyasi maraqlar üzərində formalaşır. Realist və neorealist nəzəriyyəçilərə əsasən BQHT-lərin dünya siyasətində müstəqil mahiyyəti yoxdur. Neoliberallar və postmodernistlər isə BQHT-ləri gələcəkdə milli dövlətləri əvəz edəcək güclü struktur hesab edirlər.

BQHT-nin praktik təhlili. Dünya miqyaslı bir neçə BQHT-lərin nümunəsində bu təşkilatların fəaliyyətlərində üstün və çatışmayan cəhətləri araşdırmaq.

Beynəlxalq Amnistiya təşkilatı fəaliyyətə 1961-ci ildə Böyük Britaniya hüquqşünası Peter Benensonun iki gənc portuqal tələbənin həbsinə etiraz əlaməti olaraq nəşr etdirdiyi məqalə ilə başlayıb. Bununla da, insan hüquqları üzrə ilk global hərəkət başladı. Beynəlxalq Amnistiya ölüm cəzasına qarşı kampaniyalara başladığı dövrdə, yəni 1961-ci ildə edam cəzasının ləğvinə yalnız on ölkə razılıq vermişdisə, 2014-cü ildə artıq bu say 140-a çatmışdır. 1972-ci ildən Beynəlxalq Amnistiya işgəncələrə qarşı mübarizə aparır. 1984-cü ildə BMT-nin İşgəncələrə qarşı Konvensiya qəbul etməsi BQHT-nin rolunun əhəmiyyətini vurğulayır [4]. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, BQHT dünya miqyaslı təsir gücünə malik qərar, norma, konvensiya

qəbulunda ilkin rola malikdir. Beynəlxalq Amnistiya 1977-ci ildə “Azadlıq, ədalət, və bütün dünya üzrə sülh” ün qorunması laureatı üzrə Nobel mükafatına layiq görülür [5]. 1993-cü ildən Beynəlxalq Amnistiya genosid və müharibə cinayətlərində təqsirli bilinənlərin cəzalandırılması üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması üzrə proqram üzərində işləməyə başlayır. Nəhayət, 2002-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi yaradılır. Suriyada onlayn şəkildə demokratiya lehinə yazılarına görə həbs olunan Ali Sayed al-Şihabi azad olunur və 2007-ci ildən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi bu kimi halların baş verməməsi üçün söz azadlığı üzrə mübarizəsini artırıq internet yazılarına da aid etməyə başlayır [6].

Qrinpis (Greenpeace) ətraf mühit üzrə global təşviqat təşkilatıdır, münasibət və davranışları dəyişmək, ətraf mühiti qorumaq və sülhü təşviq etmək üçün yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Təşkilat 1960-cı illərin sonlarında nüvə silahı sınağı əleyhinə formalaşmasına baxmayaraq, 1970-ci illərin sonlarında strukturunda dəyişiklik olunmuşdur [1]. Qrinpis ətraf mühitin deqraqasiyasına qarşı fəaliyyətinə 1971-ci ildən Alyaskanın Şimalına - Amçitkaya bir qrup könüllü və jurnalistlərin səfəri ilə başlayıb (Həmin vaxt Amerika Birləşmiş Ştatları orada yeraltı nüvə sınağı həyata keçirirdi).

Təşkilatın hazırda məqsədinə aşağıdakılar aiddir:

- planetimizin üzləşdiyi bir nömrəli təhlükə - iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə;
- israfçı və dağıdıcı balıqçılıqdan okeanları qorumaq və dəniz ehtiyatlarının global şəbəkəsini yaratmaq;
- qədim meşələri, heyvanları, bitkiləri və onlardan asılı olan insanları qorumaq;
- tərksilah, sülh naminə fəaliyyət və nüvə silahlarının məhvində çağırış;
- məhsullarda təhlükəli kimyəvi materiallara alternativlər tapmaqla zəhərdən azad gələcək yaratmaq;
- kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı üçün genetik quruluşlu orqanizmlərin rədd edilməsi və biomüxtəlifliyin qorunmasında sosial məsuliyyəti gücləndirmək [7].

Hazırda Qrinpis dünyanın əlli beşdən çox ölkəsində fəaliyyət göstərməkdədir [7].

İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatı (Human Rights Watch) 1978-ci ildə Helsinki İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatının yaradılması ilə fəaliyyətə başlamışdır. Helsinki İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatının əsas məqsədi Sovet ölkələri hökumətlərinin 1975-ci il Helsinki razılaşmasına uyğun fəaliyyət göstərmələrini monitorinq edən bir qrup insanların müdafiəsinin təmin edilməsi idi. İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatı “adını çəkmək və utandırmaq” adlı yeni bir metodologiya qəbul edir ki, bununla da media vasitəsilə insan hüquqlarının pozulduğu ölkələr işıqlandırılırdı. Bu təşkilat Sovet və Şərqi Avropadakı insan hüquqları sahəsində pozuntuları işıqlandıraraq, 1980-ci ildə dramatik demokratik transformasiyalara yardım etmişdir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatı formalaşana kimi, dünyanın müxtəlif regionlarında bu istiqamətdə fəaliyyət göstərilmişdir. Amerika İnsan hüquqlarının

müdafiəsi təşkilatı 1981-ci ildə Mərkəzi Amerikada qanlı müharibələrin getdiyi bir vaxt yaradılmışdı. Amerika İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatının məqsədi yalnız hökumət qüvvələri tərəfindən sui-istifadə hallarına qarşı deyil, həmçinin beynəlxalq humanitar hüququ tətbiq etməklə, üsyançı qrupların müharibə cinayətlərini araşdırmaq idi. 1980-ci illərdə insan hüquqları müdafiəsi sahəsində inkişaf nəzərə çarpırdı. Belə ki, 1985-ci ildə Asiya İnsan hüquqlarının müdafiəsi (1985), Afrika İnsan hüquqlarının müdafiəsi (1988) və Yaxın Şərq İnsan hüquqlarının müdafiəsi (1989) təşkilatları yaradıldı. Nəhayət, 1988-ci ildən İnsan hüquqları müdafiəsi təşkilatı regionlar üzrə İnsan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatlarını bir ad altında birləşdirərək fəaliyyətə başladı. Müasir dövrdə İnsan hüquqları müdafiəsi təşkilatı qadın, uşaq, qaçqın, migrant hüquqlarının müdafiəsi üzrə fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir [8].

Beynəlxalq böhran qrupu qeyri-kommersiya təşkilatı 1995-ci ildə yaradılmışdır. Təşkilatın yaradılmasına təşəbbüs 1990-cı illərin əvvəllərində Somali, Ruanda və Bosniyadakı faciələrin aradan qaldırması məqsədilə Morton Abramoviç, Mark Mallox-Braun və qurumun ilk sədri Corg Mitçel tərəfindən olmuşdur. Hazırda Beynəlxalq Böhran qrupu qanlı münaqişələrin qarşısının alınması və həll edilməsində dünyanın aparıcı informasiya, tədqiqat mənbəyi və siyasi məsləhətləşməsi rolunu oynayır. Beynəlxalq Böhran qrupunun qərargahı Brüsseldə yerləşir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Beynəlxalq Böhran qrupu tədqiqatlar aparır [9].

Azadlıq Evi (Freedom House) təşkilatı dünya miqyasında sülh və demokratiyanı dəstəkləmək məqsədilə 1941-ci ildə Nyu-Yorkda yaradılmışdır. Təşkilatın ilkin liderləri Eleoner Ruzvelt və 1940-cı il respublikaçı prezidentliyə namizəd Vendell Villkie olmuşlar. Təşkilat ilkin olaraq nasizmə qarşı yaradılmış, II DM-dən sonra fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. 1947-ci ildə Azadlıq Evinin təşəbbüsü ilə irqindən, rəngindən, milliyət və vətəndaşlığından asılı olmayaraq, tələbələrin təhsil alacağı Nyu-York dövlət universiteti yaradıldı. Bu Azadlıq Evi təşkilatının gələcək sivil hüquqlar hərəkatı üzrə fəaliyyətində ilk işi oldu. 1970-ci illərdə Azadlıq Evi ekstremist qrupların daha çox olduğu Latın Amerikas, Afrika, Asiya, Orta Şərqdə azadlıq və demokratiyaya təhdid və təhlükələrin olduğunu müəyyən etmişdir. 1973-cü ildə təşkilatın “Dünyada Azadlıq” adlı ilk illik sorğusu keçirilmişdir. Azadlıq Evi təşkilatının əsas tədqiqat sahələri aşağıdakılardır:

1. Dünyada azadlıq (azadlıqlar və siyasi hüquqlar üzrə sorğu);
2. Mətbuatın azadlığı (193 ölkədə media müstəqilliyi üzrə sorğu);
3. Yolayrıcında olan ölkələr (70 inşikaf etməkdə olan ölkədə siyasi şəraitin təhlili);
4. Keçid dövründə olan dövlətlər (Şərqi Avropa və Avrasiyanın post-kommunist ölkələri)

Baxmayaraq ki, Azadlıq Evi maliyyələşməsi qeyri-kommersiya xarakterli, fondlar və hökumət agentlikləri tərəfindən verilən ianə, dotasiya, təqaüdlər hesabınadır, 2007-ci ilin illik məruzəsinə əsasən təşkilatın 66% maliyyələşməsi ABŞ federal hökuməti, xüsusilə də Beynəlxalq İnkişaf üzrə Amerika Agentliyi, ABŞ dövlət departamenti, Demokratiya üçün Milli İanə fondu tərəfindən edilməmişdir. 2007-ci ildə Azadlıq Evi təşkilatına maliyyə yardımı edən qurumların müqayisəsində hökumət qurumu 10,5%, özəl əməkdaşlar isə 3,83% təşkil edir [10]. Bu isə təşkilatın şəffaflığına zərər vurma ehtimalını göstərir.

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər dünya miqyasında korrupsiya əleyhinə beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparan qurum fəaliyyət göstərmirdi. Dünya Bankının rəsmi nümayəndəsi təqaüdcü Peter Aygen Şərqi Afrikadakı korrupsiyadan təsirlənərək, korrupsiya ilə mübarizə üzrə kiçik təşkilat yaradır. Beləliklə 1993-cü ildə katibliyi Berlində yerləşən **Beynəlxalq Şəffaflıq təşkilatı** (International Transparency) yaradıldı. Bu qurumun fəaliyyətə başlaması ilə rüşvət beynəlxalq cinayət kimi qəbul edildi və hakimiyyət dairələrinin rüşvət almaması uğrunda mübarizə başlandı. 1995-ci ildən etibarən iki ildən bir Beynəlxalq anti-korrupsiya konfransı keçirilir. 1999-cu ildə anti-korrupsiya adlı konvensiya qəbul edildi. Beynəlxalq Şəffaflıq təşkilatı 2000-ci ildən anti-korrupsiya üzrə bir sıra innovasiyalar həyata keçirir. İnsanları Korrupsiya ilə mübarizəyə həvəsləndirmək üçün ilk dəfə 2000-ci ildə toxunulmazlıq mükafatı təsis edildi. 2001-ci ildə Korrupsiya əleyhinə mübarizə aparmaq üçün alətlər (üsul) kompleksi nəşr edildi. Burada iyirmi yeddi praktiki üsul göstərilmişdir. BQHT-lərin təşəbbüskar kimi çıxış etməsinin bir daha şahidi oluruq, belə ki, 2002-ci ildə AŞ-nın Korrupsiya üzrə cinayət hüququ adlı Konvensiyası, 2003-cü ildə BMT-nin Korrupsiyaya qarşı konvensiyası qəbul edildi. 2015-ci ildə Beynəlxalq Şəffaflıq təşkilatının yeni strategiyasında altı strateji prioritet sahə göstərilmişdir: insanlar, institutlar, qanunlar, dəyərlər, şəbəkə və təsir (zərbə) [11].

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi 1863-cü ildə yarandığı dövrdən etibarən silahlı münaqişə və qarşıdumaların qurbanlarını qorumaq və onlara yardım etməklə məşğuldur. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi fəaliyyətini birbaşa həmin ərazilərə getməklə silahlı qüvvələr və qruplaşmalar tərəfindən onlara hörmət edilməsini tələb edir. 1917, 1944, 1963-ü illərdə Nobel mükafatına layiq görülmüşlər [12]. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları, 1977-ci il bir və iki saylı, 2005-ci il üç saylı əlavə protokollar Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə daxili və beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarını müdafiə etmək mandatı verir. I Cenevrə Konvensiyası müharibə ərzində orduda yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, II Cenevrə Konvensiyası dənizdə hərbi əməliyyatlar aparılarkən, müharibə qurbanlarının müdafiəsini, IV Cenevrə Konvensiyası isə II Dünya Müharibəsi illərində faşistlər tərəfindən

işğal olunan ölkə və ərazilərdə hərbi əməliyyatların qurbanlarının hüquqi müdafiəsini təmin etməyi nəzərdə tutur.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi beynəlxalq qırmızı xaç və qırmızı aypara hərəkatının bir hissəsidir. Cenevrə Konvensiyasında təşkilatın emblemləri qırmızı xaç, qırmızı aypara və kristal müəyyən olunmuşdur. İlkin emblem qırmızı xaç olmuşdur. 1876-78-ci illər rus-türk müharibəsinin nəticəsində qırmızı aypara əlavə edilmişdir. 2005-ci ilin dekabrında keçirilən diplomatik konfransda dövlətlər Cenevrə Konvensiyalarına edilən III əlavə protokola imza atmaqla milli, irqi və dini çağırışları yox edən kristalı emblem kimi qəbul etmişlər [13]. Bu emblemlərin artırılması bir daha onu göstərir ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi bir BQHT kimi hər hansısa dövlət və ya dövlətlər qrupunun maraqları naminə deyil, bütün dünya üzrə ayrışmışlıq olmadan və asılılığa məruz qalmadan fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin qərargahı Cenevrədə yerləşir. Maliyyə olunması könüllüdür. Əsas orqanları direktorluq və assambleyadır. 2012-ci il iyulun 1-dən Peter Maurer Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin prezidentidir [14]. Prezident assambleya tərəfindən hər dörd ildən bir seçilir. Komitənin əsas işi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müharibə tərəflərinin Cenevrə Konvensiyalarına riayət etməsinə nəzarət;
- döyüş meydanlarında yaralı olanlar üçün qayğı və kömək təşkil etmək;
- müharibə əsirləri ilə davranışa nəzarət etmək;
- müharibədə itkin düşmüş şəxslərin axtarılmasına yardım etmək;
- mülki əhalinin qorunması və qayğısını təşkil etmək;
- müharibə tərəfləri arasında neytral vasitəçilik etmək.

1965-ci ildə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi tərəfindən beynəlxalq humanitar hüququn 7 fundamental prinsipi qəbul edilmişdir: insanlıq, qərəzsizlik, tərəfsizlik, müstəqillik, könüllülük, birlik və universallıq [15].

Nəticə. Tədqiqatın sonunda belə nəticəyə gəlirik ki, dünyada sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində BQHT-lərin bir sıra üstünlükləri vardır:

- Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərdən fərqli olaraq milli maraqlara deyil, global maraqlara xidmət etməsi;
- Münaqişə və ya sülh dövründə fəaliyyətində tərəfsiz olması;
- Maliyyələşmənin könüllü olması;
- Müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərməsi;
- Geniş əhatə dairəsinə və kütləyə malik olması.

BQHT-nin üstün cəhətləri ilə yanaşı, maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı səbəbindən, dövlətlərin təsiri altına düşmə və onların ələltisinə çevrilmə ehtimalı vardır. Xüsusilə də böyük dövlətlər gizli şəkildə digər dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etmək üçün BQHT-dən istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

- [1] Улахович В.Е. «Международные организации». Москва, АСТ; Минск, Харвест – 2005.
- [2] Philippe Ryfman. Non-governmental organizations: an indispensable player of humanitarian aid. Volume 89 Number 865 March 2007.
- [3] Ланцов С. «Политическая конфликтология», М. 2008.
- [4] Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. New York, 10 December 1984 <http://legal.un.org/avl/ha/catcidtp/catcidtp.html>
- [5] Amnesty International - Facts https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1977/amnesty-facts.html
- [6] <https://www.amnesty.org/en/who-we-are/> Our history
- [7] <http://www.greenpeace.org/international/en/about/> About Greenpeace
- [8] <https://www.hrw.org/history> History
- [9] <http://www.crisisgroup.org/en/about.aspx> About Crisis Group
- [10] [https://www.activistfacts.com/organizations/503-freedom-house/Freedom House](https://www.activistfacts.com/organizations/503-freedom-house/Freedom%20House)
- [11] <https://www.transparency.org/whoweare/history> Our history
- [12] <https://www.icrc.org/eng/who-we-are/history/overview-section-history-icrc.htm> History of the ICRC 29-10-2010
- [13] http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1963/red-cross-history.html "International Committee of the Red Cross - History". Nobelprize.org. Nobel Media AB 2014. Web. 26 Sep 2015.
- [14] <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/emblem-history.htm> The history of the emblems 14-01-2007
- [15] <https://www.icrc.org/en/document/president-and-vice-president-icrc> The president and vice-president of the ICRC 08 January 2014.

REAL SEKTORUN İNKİŞAFI VƏ İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI

T. Rəcəbov

doktorant, UNEC

e-mail: mrtunjay.rajabov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 20 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi real sektorun inkişafını və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının mövcud vəziyyətini tədqiq etmək və perspektiv inkişaf ilə bağlı bəzi tövsiyələr verməkdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində iqtisadi imkanların diversifikasiya edilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sahədən asılılıqdan azad edilməsi və dünya bazarında müxtəlif istehsal nümunələri ilə çıxış etməsi lazımdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri bir sıra hallarda paralel statistik və ya alternativ mənbələrin olmamasıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri ölkənin iqtisadi siyasətinə dair alternativ tövsiyələr kimi istifadə edilərək, müvafiq qurumlarda tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı mühakimənin paralellik məntiqi üzərində qurulmasına cəhddən ibarətdir.

Açar sözlər: diversifikasiya, iqtisadiyyat, dünya bazarı, istehsal nümunələri.

JEL Classification Codes: L25

ECONOMIC DIVERSIFICATION IN THE OF DEVELOPMENT REAL SECTOR

Abstract

Diversification of economic opportunities in the development of economy of the Republic of Azerbaijan is a very important issue. Thus, the dependence of the economy and the release of a diversified production patterns in a variety of world market needs to deliver. At the same time there is a need to eliminate distortions of the regional economy. All these issues are reflected in the government's economic policy. The article is devoted to the study of these issues.

Keywords: diversification, the economy, the global market, industrial designs

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И РАЗВИТИЕ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА

Резюме

Основная цель исследования состоит в том, чтобы исследовать текущее состояние диверсификации экономики и развитие реального сектора, с целью выработки рекомендаций для будущего развития. Работа была выполнена на основе научных методов исследования, таких как научная абстракция, логическое обобщение, статистический анализ. В результате этого исследования выявлено, что развитие экономики Азербайджанской Республики нуждается в диверсифицировании экономических возможностей. Ограничения исследования – отсутствие, в некоторых случаях, параллельных или альтернативных источников статистики. Практическая значимость исследования: рекомендации могут быть применены к экономической политике страны в качестве подходящей альтернативы в работе соответствующих органов. Новизна и оригинальность: попытка построения логики параллельности.

Ключевые слова: диверсификация, экономика, мировой рынок, промышленные образцы.

Giriş. Dünya iqtisadiyyatı inkişafının müasir mərhələsi özünün intensivliyi ilə seçilir. Bu gün informasiya sistemləri və beynəlxalq integrasiya ənənəvi gəlir mənbələrinə yenilərinə əlavə etməkdədir. Buna görə də, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində iqtisadi imkanların diversifikasiya edilməsi siyasətinin yürüdülməsi olduqca vacib bir məsələdir. Həmçinin iqtisadi inkişafı regionlar üzrə də düzgün bir şəkildə bölüşdürmək lazımdır. Məhz bu səbəbdən real sektorun inkişafında iqtisadi diversifikasiya və regional inkişaf elmi tədqiq aktuallığına malikdir. Neft gəlirlərinin azaldığı və neftsiz yaşama dövrünə keçid üçün konkret islahatlar 2014-cü ildə Prezident İlham Əliyevin real sektora, biznesə verilən kreditlərin bankların kredit portfelində çox aşağı səviyyədə olmasından narazılığını ifadə etməsi ilə aktuallaşdı. Daha sonra Prezident 2015-ci ilin fevralında bankları real sektora əlverişli şərtlərlə kredit verməyə çağırırdı [2]. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycanda regional iqtisadi inkişafı hərtərəfli təmin etmək üçün dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə regional sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən dövlət proqramları həyata keçirilir. İlk belə regional inkişaf proqramı 2004-cü ildə qəbul olunmuş və uğurla reallaşdırılmışdır [3].

İqtisadi göstəricilərə bir qədər xronikal baxış. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı təbiidir ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1993-cü ilin yarısından başlayaraq aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, istehsalda yaranmış geriləmə prosesləri-

nin qarşısının alınması və digər tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül tədricən aradan qaldırıldı və bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün mahiyyətə yeni mərhələnin təməli qoyuldu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə iqtisadi islahatların mühüm istiqaməti olan özəlləşdirmə prosesi uğurla həyata keçirildi, 1996-cı ildən ümumi daxili məhsul istehsalı ilbəil artmağa başladı, respublikada görülən təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatda tənəzzülün qarşısı alındı və beləliklə, 1994-1995-ci illərdə bugünkü nailiyyətlərin əldə olunmasının təməli qoyuldu. Hazırda həmin tarixi dövrü təhlil etdikdə, onu sabitləşmə dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Məhz həmin illərdə geriləmənin qarşısı alındı və 1996-cı ildən etibarən dirçəliş dövrü başladı. 1997-ci ildən sənaye məhsullarının buraxılışında artım müşahidə edilmiş, bu sıradan neft emalı, metallurgiya, ağac emalı, şüşə və çini-saxsı məhsulları istehsalında artım daha yüksək olmuşdur. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrdən daxil olan gəlirləri 1993-cü ilə nisbətən 85 dəfə, xərcləri isə 72 dəfə artmışdır. Heydər Əliyev neft gəlirlərinin şəffaf xərclənməsi və gələcək nəsillərə saxlanılması məqsədi ilə Dövlət Neft Fondunun yaradılması kimi xidmətləri ilə də yadda qalmışdır. O, 1999-cu il dekabrın 29-da "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" Fərman imzalamışdır. 2002-ci ildə "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu qəbul olunmuşdur. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı böhran və tənəzzül məngənəsindən çıxaraq, iqtisadi inkişaf və yüksəliş yoluna qədəm qoymuşdur [11]. 2003-2013-cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yadda qalan olub, Azərbaycan tarixində 10 ildə əldə edilən iqtisadi artım əvvəlki tarixlərdə belə qeydə alınmayıb. Bu 10 ildə ÜDM 16 dəfə artmışdır. 1993-2003-cü illərin nailiyyətləri Azərbaycanın inkişafı üçün möhkəm dayaqalar formalaşdırıb, cəmiyyətin intellektual və kreativ enerjisini ölkənin inkişafı üçün səfərbər edib, səsiumda hakimiyyətə münasibətdə qəti fikir yara-dıb. 2003-2013-cü illər müasir Azərbaycan tarixinin növbəti "qızıl onilliyi" adlan-dırılır. Belə ki, 2003-2013-cü (yanvar ayına olan statistikaya görə) illər ərzində ölkə əhalisinin məcmu gəlirləri 4,3 milyard manatdan 35 milyard manata qədər artıb. Bu, 8 dəfədən çox artım deməkdir. 2003-2013-ci illər Azərbaycanda sosial sferada pozitiv dəyişikliklərin baş verməsi baxımından əlamətdar illər kimi qiymətləndirilə bilər. Atılan addımlar və sosial sahədə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən layihələr onu göstərir ki, Azərbaycan hökuməti əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması və onların bütün sosial qayğılarla əhatə olunmaları üçün güclü maliyyə imkanlarına və islahatları dərinləşdirmək iradəsinə malikdir. Sosial siyasət paralel olaraq dayanıqlı iqtisadi artımın və iqtisadiyyatın modernizə edilməsinin təmin olunmasına dəstək verən siyasətin dərinləşdirilməsi, inflyasiyanın aşağı salınması, qeyri-neft sektoru-nun aparıcı sahəyə çevrilməsi, məşğulluq səviyyəsinin artırılması, çevik makroiqtis-

sadi idarəetmənin həyata keçirilməsi, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması ilə davam etdirilir [12].

2014-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 2,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 59,0 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6264,1 manat (7985,9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 2,9% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 39,0% (2013-cü ildə 42,9 %) təşkil etmişdir. 2014-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 7,0% artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə rabitə sahəsi 15,1%, nəqliyyat sahəsi 4,7%, tikinti sahəsi 9,1%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektoru 18,2%, ticarət sahəsi isə 10,0% artmışdır. 2014-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17615,8 mln manat investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 72,3%-ni daxili investisiyalar, 27,7%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11651,6 milyon manatı (66,1%-i) qeyri-neft bölməsinin, 5964,2 milyon manatı (33,9%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 19,1% artaraq 18151,9 mln manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 30,0% olmuşdur). 2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə əhalinin banklardakı əmanətləri keçən ilin eyni dövrünə nəzərən 10,4% artaraq 7,1 mlrd manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə əmanətlərin artımı 34,8% olmuşdur) [1]. 2015-ci ildə Azərbaycanın xarici iqtisadi mövqeyi dünya əmtəə bazarındakı konyunktur və ticarət tərəfdaşlarındakı vəziyyətin təsiri altında formalaşmışdır. 2015-ci ilin 9 ayında tədiyə balansının cari hesabında 241 mln ABŞ dolları həcmində profisit yaranmışdır. Bu profisitənin ötən ilin eyni dövrünə nəzərən əhəmiyyətli azalması əsasən neftin ucuzlaşması ilə izah olunur. Qeyri-neft sektoru üzrə əmtəə və xidmət balansı isə tərəfdaş ölkələrdəki iqtisadi proseslərdən təsirlənmişdir. 2015-ci ilin 11 ayında ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların həcmi 14,4 mlrd manat təşkil etmişdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi cari ildə də dövlət investisiyaları ölkədə investisiya aktivliyində mühüm rol oynamışdır. 2015-ci ilin 11 ayında ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinə ilk növbədə gəlirlərin artımı təsir göstərmişdir. Dövr ərzində əhalinin nominal pul gəlirləri 5,7%, orta aylıq əməkhaqqı isə 4,6% artmışdır [1]. 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və fərdi sahibkarlar tərəfindən 49223,4 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,7 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi tikinti sektorunda istehsalın keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 27,4 faiz azalması olmuşdur. Əlavə dəyərin 37,6 faizi sənayedə, 10,7 faizi ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 10,3 faizi tikinti, 6,6 faizi nəqliyyat və

anbar təsərrüfatı, 5,6 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,5 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,8 faizi informasiya və rabitə, 17,4 faizi isə digər sahələrdə istehsal edilmişdir. Məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,5 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 5111,6 manata bərabər olmuşdur. Sənaye müəssisələri və bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar tərəfindən 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında 26,0 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,2 faiz az sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Sənaye məhsulunun 65,8 faizi mədənçıxarma sektorunda, 28,2 faizi emal sektorunda, 5,2 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda, 0,8 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda istehsal olunmuşdur. Mədənçıxarma sektorunda neft hasilatı 0,8 faiz, əmtəəlik qaz hasilatı isə 5,0 faiz azalmışdır. Emal sektorunda qida məhsullarının istehsalı 3,6 faiz, toxuculuq sənayesi məhsullarının istehsalı 2,4 dəfə, geyim istehsalı 35,3 faiz, ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı 26,6 faiz, kağız və karton istehsalı 8,8 faiz, poliqrafiya məhsullarının istehsalı 4,2 faiz, hazır metal məmulatlarının istehsalı 18,8 faiz, kompüter və elektron məhsulların istehsalı 14,5 faiz, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 2,7 dəfə, avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı 17,1 faiz, mebel istehsalı 17,3 faiz, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri işləri 44,9 faiz artmış, içkilərin istehsalı 13,6 faiz, tütün məmulatlarının istehsalı 16,4 faiz, dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı 63,9 faiz, kimya sənayesi məhsullarının istehsalı 14,5 faiz, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı 13,3 faiz, tikinti materiallarının istehsalı 14,5 faiz, metallurgiya sənayesi məhsullarının istehsalı 2,2 faiz, maşın və avadanlıqların istehsalı isə 11,1 faiz azalmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda istehsalın həcmi 1,9 faiz, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda isə 0,8 faiz azalmışdır. Sənayenin qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalı 3,4 faiz artmış, neft sektorunda isə 0,7 faiz azalmışdır. İstehsal edilmiş məhsulun böyük hissəsi istehlakçılara göndərilmiş, əvvəlki dövrlərdə yaranmış ehtiyatlar da nəzərə alınmaqla, sənaye müəssisələrinin anbarlarında 01 noyabr 2016-cı il vəziyyətinə 375,1 milyon manatlıq hazır məhsul olmuşdur. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin yığımı başa çatmaq üzrədir. Noyabr ayının 1-nə kimi payızlıq və yazlıq dənli və dənli-paxlalı bitkilərin 995,1 min hektar əkin sahəsindən 3052,0 min ton və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 61,2 min ton çox məhsul götürülmüşdür. Orta hesabla hər hektardan əldə edilmiş məhsul 30,7 sentner təşkil etmişdir. Məhsul yığımı başlandıqdan noyabr ayının 1-dək sahələrdən 880,1 min ton və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 52,5 min ton çox kartof, 1205,6 min ton (28,4 min ton az) tərəvəz, 464,5 min ton (19,1 min ton az) bostan məhsulları, 690,9 min ton (23,9 min ton az) meyvə və giləmeyvə, 124,7 min ton (17,6 min ton az) üzüm, 984,5 ton (426,6 ton çox) yaşıl

çay yarpağı, 115,0 min ton (25,7 min ton az) şəkər çuğunduru, 17,1 min ton (1,7 min ton az) dən üçün günəbaxan, 3406,0 ton (67,3 ton çox) tütün yarpağı yığılmışdır. Oktyabr ayının 31-nə sahələrdən 44,1 min ton (17,0 min ton çox) pambıq yığılaraq tədarük müəssisələrinə təhvil verilmişdir. 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında 391,8 min ton yaxud əvvəlki ilin yanvar-oktyabr aylarına nisbətən 1,8 faiz çox diri çəkiddə ət, 1673,2 min ton (2,9 faiz çox) süd, 1345,6 milyon ədəd (4,3 faiz çox) yumurta, 16,9 min ton (1,0 faiz çox) yun istehsal olunmuşdur. 2015-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ilə müqayisədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1,8 faiz, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalı 1,2 faiz, heyvandarlıq məhsulları istehsalı isə 2,5 faiz artmışdır.

Gələn ilin məhsulu üçün 690,1 min hektar sahədə şum qaldırılmış, 206,0 min hektar sahəyə dən üçün taxıl, o cümlədən 110,6 min hektar sahəyə buğda, 95,4 min hektar sahəyə isə arpa səpilmişdir. 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında əsas kapitalla 11889,2 milyon manat məbləğində vəsait yönəldilmişdir. İstifadə olunmuş vəsaitin 9593,3 milyon manatı və ya 80,7 faizi məhsul istehsalı obyektlərinin, 1807,8 milyon manatı (15,2 faizi) xidmət sahələri üzrə obyektlərin, 488,1 milyon manatı (4,1 faizi) isə ümumi sahəsi 1373,8 min kvadrat metr olan yaşayış evlərinin tikintisinə sərf olunmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 4866,3 milyon manatını və ya 40,9 faizini daxili vəsaitlər təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 8608,8 milyon manatı və ya 72,4 faizi bilavasitə tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunmuşdur. Nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr və fiziki şəxslər tərəfindən 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında 182,6 milyon ton yük və 1577,7 milyon sərnişin daşınmışdır. 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə yükdaşıma 0,8 faiz azalmış, sərnişin daşınması isə 1,9 faiz artmışdır. Yükdaşımada müşahidə olunan gerilik dəmiryol, dəniz və boru kəməri nəqliyyatı daşımalarında azalmalarla bağlı olmuşdur. Yüklərin 63,6 faizi avtomobil, 26,9 faizi boru kəməri, 6,9 faizi dəmiryol, 2,5 faizi dəniz, 0,1 faizi isə hava nəqliyyatı ilə daşınmışdır. Sərnişinlərin 88,5 faizi avtomobil, 11,2 faizi metro, qalanları isə hava və dəniz nəqliyyatı vasitələri ilə daşınmışdır. İnformasiya və rabitə müəssisələri tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə göstərilən 1302,9 milyon manatlıq xidmətlərin 72,6 faizi əhali sektoruna aid olmuşdur. 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 3,8 faiz artmış, bu sahədə əldə edilmiş gəlirin 80,5 faizi qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür [4]. 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında pərakəndə ticarət şəbəkəsindən əhaliyə 23870,8 milyon manatlıq məhsul satılmış, xidmət subyektləri tərəfindən 6106,4 milyon manatlıq ödənişli xidmət göstərilmişdir. İxracın ümumi dəyərinin 45,9 faizi Avropa İttifaqı ölkələrinin, 6,6 faizi MDB üzvü olan ölkələrin, 47,5 faizi isə digər ölkələrin hesabına formalaşmışdır. 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında

qeyri-neft məhsullarının ixracı 2015-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 22,4 faiz azalaraq 844,1 milyon dollar təşkil etmişdir. Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, 2016-cı ilin oktyabr ayının 1-nə ölkənin bank və bank olmayan kredit təşkilatlarının kredit portfeli milli valyuta ekvivalentində 16785,1 milyon manat təşkil etmiş, onun 13173,7 milyon manatı uzunmüddətli kreditlər olmuşdur. Kredit portfeli 2015-ci il oktyabr ayının 1-i ilə müqayisədə 12,2 faiz azalmışdır. Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği ümumi kredit portfelinin 9,5 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin banklardakı əmanətlərinin milli valyuta ekvivalentində məbləği 2016-cı il oktyabr ayının 1-nə 7813,9 milyon manat təşkil etmişdir. Oktyabr ayında milli valyutanın 1 ABŞ dollarına nisbətdə orta məzənnəsi 1,61 manata (ilin əvvəlindən 1,57 manata), 1 Avroya – 1,78 manata (1,75), 100 Rusiya rubluna – 2,57 manata (2,33) bərabər olmuşdur. 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında əhalinin sayı 79,0 min nəfər və ya 0,8 faiz artaraq 2016-cı il oktyabr ayının 1-i vəziyyətinə 9784,6 min nəfərə çatmışdır [4].

İqtisadiyyatın imkanlarının diversifikasiyası. Qarşıya qoyulan maliyyə hədəflərinə nail olma baxımından və bu zaman riskləri də minimallaşdırmaq üçün diversifikasiya ən vacib komponentlərdən biridir. “Diversifikasiya” termininin özünün iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasına zərurət duyulur. Belə ki, “diversifikasiya” - (latınca - diversificatio - dəyişkənlik, müxtəliflik, fəaliyyət) iqtisadi anlamda kapitalın təmərküzləşməsi formalarından biri kimi dəyişkənlik, müxtəliflik təzahüründə obyektlərinin bölünməsi, məhsulun nomenklaturunun genişləndirilməsi, istehsalın bir-biri ilə əlaqəsi olmayan növlərinin eyni zamanda inkişafını səciyyələndirir. Diversifikasiya nəticəsində sahəvi komplekslər müxtəlif istehsal strukturlarına bölünür ki, onlar da texnoloji cəhətdən o qədər də bir-birinə yaxın olmurlar. Bununla belə, “diversifikasiya” termini ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda onun çeşidlərin genişlənməsi, müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsul növünün dəyişməsi, səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə yeni istehsalların mənimsənilməsi, iflasdan çıxmada iqtisadi faydaların alınması, itki riskinin azaldılması və yüksək gəlir əldə edilməsi istiqamətində iqtisadiyyata yönələn və ya kreditləşən pul kapitallarının müxtəlif obyektlər arasında bölgüsü kimi çoxaspektli məzmunları da vardır. Bütün bunlarla yanaşı, diversifikasiya mahiyyətcə həm də tipoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, onun əsasən əlaqəli və əlaqəli olmayan (lateral - yan) iki tipini fərqləndirirlər. Əlaqəli diversifikasiya biznesin mövcud sferaları (istehsal, marketinq, material təminatları, texnologiyalar və s.) ilə bağlı müəssisənin yeni fəaliyyət sahəsini əhatə edir və öz-özlüyündə şaquli və üfüqi olan sektorlara bölünür. Üfüqi diversifikasiya müəssisə tərəfindən buraxılan və reallaşdırılan məhsul üzrə istehsalın inkişafına yönələn kapital qoyuluşlu, şaquli diversifikasiya isə mövcud müştəriyə yeni məhsulun yönəldilməsi ilə bağlı artım strategiyasını ifadə edir. Lateral diversifikasiya biznesin mövcud sferaları ilə bağlı olmayan yeni fəaliyyət sahələrini ehtiva edir. Bundan başqa, diversifikasiyanın

“konqlomerat diversifikasiya”, mərkəzçi diversifikasiya (konsentrik diversifikasiya) və s. bu kimi xüsusi növləri də mövcuddur. Konqlomerat diversifikasiyada müəssisə öz sahəsinin hüduqlarından kənara çıxır, tətbiq etdiyi texnologiyaya, istehsal etdiyi əmtəələrə və həm də fəaliyyət göstərdiyi bazara aidiyyəti olmayan məmulatları öz çeşidinə daxil edib onların istehsalına başlayır. Mərkəzçi diversifikasiyada isə müəssisə yeni müştərilərin cəlb olunması məqsədi ilə texnoloji və marketinq nöqtəyindən öz əmtəələrinə yaxın olan məmulatları məhsul nomenklaturasına daxil edir. Diversifikasiya ilə bağlı bu təsbit edilənlər növ baxımından hələ də onun çeşid koloritini tam məzmununda açıqlamır. O, istehsalın diversifikasiyası (manufacture diversification), məhsul diversifikasiyası (diversification of production), ixracın diversifikasiyası (diversification of export), sadələvh diversifikasiya (naive diversification), investisiyaların diversifikasiyası (diversification of investments) və s. bu kimi təsnifatları da özündə birləşdirir. Bütün bunların iqtisadi mahiyyətinin açılması tədqiqat predmetimiz olan müəssisənin diversifikasiyası strategiyasının təhlili baxımından əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də diversifikasiyanın bu növlərinin də elmi şərhinin verilməsinə ehtiyac vardır. İstehsalın diversifikasiyası eyni zamanda biri-biri ilə bağlı olmayan çoxlu istehsal növlərinin inkişafı, bir müəssisə daxilində istehsal məmulatları çeşidinin genişləndirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi faydalanma və iflasdan qurtulma məqsədi ilə aparılır. Məhsul diversifikasiyası bu və ya digər məhsulun əhəmiyyətli dərəcədə modifikasiyada istehsalını səciyyələndirir [8]. Diversifikasiya risk menecmenti alətidir, o hər hansı bir ayrılıqda götürülmüş istiqrazın və ya qiymətli kağızın ümumi portfelin məhsuldarlığına göstərə biləcəyi mənfi təsiri minimuma endirmək məqsədi ilə, portfel üzrə müxtəlif investisiyaların qarışdırılmasıdır. Diversifikasiya bütün portfel üçün zərər riskini azaldır. Diversifikasiyanı təmin etməyə kömək edəcək üç metod vardır: investisiya portfelinin müxtəlif investisiya alətlərinə bölgüsü, məs.: nağd pul, səhm, istiqraz, paylı investisiya fondları, hətta daşınmaz əmlak; müxtəlif risk səviyyələri olan investisiyaların seçilməsi; müxtəlif sektorlar (sahələr) üzrə qiymətli kağızların alınması. İqtisadiyyatın şaxələnməsi bir neçə bölmə üzrə inkişaf etməsi deməkdir, əsasən riskləri idarə etmək üçün bu üsuldan istifadə olunur. Hazırda bəzi dövlətlərdə baş verən iqtisadi böhranın əsas səbəblərindən biri də iqtisadiyyatın neft və qaz sənayesi üzərində qurulması, yəni tək mərkəzli olması, şaxələnməsi, struktur diversifikasiyasının olmamasıdır. Bu səbəbdən, neftin qiymətinin düşməsi milli valyutaların da dəyərdən düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi məqsədilə bir sıra sahələrə dövlətin maliyyə dəstəyinin verilməsi üçün bəzi addımlar atılıb. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yardım üçün güzəştli kreditlərin və subsidiyaların verilməsi təşkil olunub, müxtəlif güzəştlər edilib. Lakin buna baxmayaraq, hələlik tarazlı iqtisadiy-

yata nail olunması istiqamətində əlavə tədbirlərin sürətləndirilməsinə ehtiyac var. Azərbaycanda iqtisadiyyatın və ixracatın diversifikasiya olunmasına təsir göstərə biləcək 20-dən artıq qanun qəbul edilib. Bundan başqa, bəzi dövlət proqramları təsdiq olunub, müxtəlif fondlar yaradılıb. Regionların 2004-2008-ci və 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının və bu kimi digər proqramların əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması müəyyənləşdirilib. Bu tədbirlər müəyyən müsbət nəticələr versə də, hələlik ÜDM-də, ixracda və dövlət büdcəsində neft sektorunun böyük üstünlüyünün azaldılmasına, başqa sözlə sektorial diversifikasiyanın genişlənməsinə ehtiyac var. Diversifikasiyanın regional aspektidə çox mühümdür. Diversifikasiyaya nail olmağın yolları kimi aşağıdakılar qeyd olunur: qeyri-neft sektorunda idxalı əvəzləyən məhsul istehsalının genişləndirilməsi; qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması və qeyri-neft sektorunda ixracın diversifikasiyasının təmin olunması; ölkədə regional inkişafın təmin edilməsi, regionlar arasında tarazlı inkişafa nail olunması; qeyri-neft sektorunun seçilməsində onun strukturu seçilən sahənin əməktutumlu olması, həmin sahədən büdcəyə əlavə gəlirlərin daxil olması, digər strukturlara müsbət təsiri nəzərə alınmalıdır [5].

Nəticə. Ölkə Prezidentinin “biz nefti, qazı kənara qoymalıyıq, ümumiyyətlə unutmalıyıq. Gün gələcək neft qiymətləri bizim üçün heç bir əhəmiyyət daşımayacaq, çünki sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları - Azərbaycanda bu sahələr inkişaf edir və daha da sürətlə inkişaf etməlidir” fikirləri Azərbaycanın dayanıqlı inkişafını özündə birləşdirən strateji hədəflərin əsasını formalaşdırdı [7]. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramının icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Prezident İlham Əliyevin proqram xarakterli çıxışında qarşıda dayanan hədəflərə nail olmaq üçün əsas istiqamətlər göstərildi. Ümumiyyətlə, regionların inkişafı Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya siyasətinin ön komponenti olmaqla yanaşı, yeniləşmə, davamlı inkişaf, sosial-iqtisadi tarazlıq, modern islahatlar, innovativ iqtisadiyyata hazırlıq, kreativ quruculuq və digər sistemli hədəflərin reallaşmasında mühüm dövlət siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir [9]. Azərbaycan 2020 strategiyasında da ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi ilə bağlı olaraq aşağıdakı xətt müəyyən edilmişdir ki, 2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş, rəqabət qabiliyyətli ölkə olacaqdır. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində belə, vətəndaşların rahat gündəlik həyatı üçün lazım olan bütün kommunikasiyalar (rabitə, internet, bank xidmətləri, kommunal xidmətlər, yollar və sair), səhiyyə və təhsil xidmətləri təmin ediləcəkdir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf baxımından regionun lider dövlətindən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yüksək rəqabət qabiliyyətli iştirakçı statusuna yüksəlməsi reallaşdırılacaqdır. Bu məqsədlə

ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, geniş potensialı nəzərə alınaraq, ölkənin regionun ticarət mərkəzinə çevrilməsi, qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmi-nin 1000 ABŞ dollarına çatdırılması planlaşdırılır. Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviy-yəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini gələcək illər-də də qoruyub saxlamaq və onun ixrac imkanlarını genişləndirməkdir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldil-məsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaq-dır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır. Qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün ölkənin bütün imkanlarından dolğun istifadə etmək, mövcud iqtisadi, sosial, siyasi resurslardan tam səmərə ilə yararlanmaq və ölkənin potensialının gücləndirilməsinə şərait yaratmaq vacib şərtidir. Bu baxımdan, enerji, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastruktur-u-nun genişləndirilməsi, bölgələrə xüsusi diqqət yetirilməsi və hər bir bölgənin rəqabət üstünlükləri nəzərə alınmaqla, regional inkişaf mərkəzlərinin yaradılması, şəhər və kənd yerlərində infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, nəticədə bölgələr üzrə əhalinin yaşayış səviyyəsinin tarazlaşdırılmasına nail olunması nəzərdə tutulur [10]. Müasir dövrdə müxtəlif ölkələr iqtisadi əlaqələrin mürəkkəb və çox-cəhətli sistemi ilə qarşılaşır və ondan maksimum istifadə etməyə cəhd edirlər. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formaları ilə beynəlxalq iqtisadiyyata qoşulur, onun nailiyyətlərindən necə istifadə etməsindən asılı olaraq müəyyən səmərə götürə bilər. Bu öz-özünə baş verən proses olmayıb, yalnız ölkələ-rin məqsədyönlü iqtisadi siyasət strategiyasının formalaşdırılması və onun hüquqi tənzimlənməsi yolu ilə mümkün ola bilər. İqtisadi siyasətin mərkəzində isə diversifi-kasiya dayanır. Buna görə də, onun hüquqi təminat sistemi və onun həyata keçirilmə mexanizmləri bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət göstərməsi dövlətin iqtisadi proseslərdə fəal iştirakını tələb edir.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2016-cı il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı.
http://www.cbar.az/assets/4005/B%20C6%8FYANAT-2016-after._30.12.pdf;
- [2] Bank islahatlarının hədəfi: real sektor üçün əlverişli kreditlər.
<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=76664>;
- [3] Əliyev R. Regional istehsal infrastrukturunun investisiya problemləri // Azərbaycan vergi xəbərləri. No 10, s.29;

- [4] 2016-cı ilin yanvar-oktyabr aylarında ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri <http://www.stat.gov.az/xeber/index.php?id=3412> ;
- [5] Əhmədov V. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası.
<http://diskurs.az/az/az-rbaycan-az-rbaycan-iqtisadiyyatinin-diversifikasiyasi/>;
- [6] Aslanlı K., İsmayıl Z., Ağayev R., Mehtiyev A. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi .
- [7] Azad İqtisadiyyaya Yardım İctimai Birliyi 2013, s.18-20;
- [8] Qeyri-neft sahəsinin inkişafı iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırır.
<http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/60891>
- [9] İsmayılov S. Müəssisənin diversifikasiyası strategiyası. // Azərbaycanın vergi xəbərləri. 6/2011. Müəssisənin iqtisadiyyatı, Səh.61-72
- [10] <http://www.yap.org.az/az/view/news/11177/aydin-huseynov-regionlarin-sosial-iqtisadi-inkishafi-ugurlu-neticeler-vermekdedir>
- [11] http://www.president.az/files/future_az.pdf
- [12] <http://www.maliyye.gov.az/node/1564>
- [13] <http://a-r.az/node/135#.WfUAZ1WLTiU>
- [14] http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=2191:sii2014&catid=118:2014&lang=az

YERLİ BÜDCƏLƏRİN GƏLİRLƏRİNİN ARTIRILMASINDA AUDİTİN ROLU

V.Ə. Məmmədli

dissertant, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

AZ2000.Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti 262

Mobil: 070-351-94-77

e-mail: maliyeci640@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 20 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi yerli büdcələrin gəlirlərinin auditi hesabına yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasının tədqiqidir. Tədqiqatın metodologiyası sistemli yanaşma, audit üsuludur. Tədqiqatın nəticələri audit hesabına yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılması yollarının müəyyənəşdirilməsidir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: bələdiyyələrin auditdən yayınmalarının səbəbini geniş araşdırmaq tələb olunur. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında müvafiq tədqiqat mənbəyi kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılmasında audit xidmətinin rolu göstərilmişdir.

Açar sözlər: yerli özünüidarəetmə, maliyyə təminatı, audit xidməti, büdcə, vergitutma.

JEL Classification Codes: H21, H71.

THE ROLE OF THE AUDIT FOR INCREASING THE REVENUES

Abstract

Purpose– The audit of the revenues from the financial support of local self-government to improve the investigation. Design/methodology–Systematic approach, the audit method. Findings –The audit by the determination of the ways to increase the revenues. Research limitations–Municipalities are required to explore a wide range of reasons for drop audited. Practical implications–As a source of research on improving the provision of municipal finance. Originality/ value–The role of audit services to increase revenues to local budgets.

Keywords: local self-government, financial guarantee, audit service, budget, taxation.

РОЛЬ АУДИТА В УВЕЛИЧЕНИИ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ

Резюме

Цель исследования: исследование улучшения финансовой поддержки местного самоуправления за счет аудита доходов местных бюджетов. Методология исследования: системный подход, метод аудита. Результаты исследования: за счет аудита определение путей повышения доходов местных бюджетов. Ограничения исследования: требуется обширное исследование причины отвлечения средств муниципалитета от аудита. Практическая значимость исследования: результаты исследования могут быть использованы в качестве источника исследований по совершенствованию предоставления муниципальных финансов. Оригинальность и научная новизна исследования: показана роль аудиторских услуг для увеличения доходов в местные бюджеты.

Ключевые слова: местное самоуправление, финансовая гарантия, аудит службы, бюджет, налогообложение.

Giriş. Yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcələrin müstəqilliyi öz mədaxil mənbələrinin və bələdiyyənin yerli büdcə vəsaitinə sərəncam vermək barədə müstəsna hüququnun olması ilə təmin edilir.

Bu gün yerli büdcələrin yaradılması və gəlirlərinin artırılması çox aktualdır. Bələdiyyə əhalisinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasında əsas vasitə olan yerli büdcələrin yaradılması və istifadəsi yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yerli büdcələrin yaradılması və istifadəsi prosesində bələdiyyələrin bütün iqtisadi münasibətləri cəmlənir. Bələdiyyələrin hər biri yerli özünüidarəetmənin iqtisadi əsaslarını təşkil edən xüsusi büdcəyə malikdir. Yerli özünüidarəetmə orqanları yerli büdcələrin yaradılmasını, təsdiqini və icrasını təmin edirlər. Yerli əhəmiyyətli məsələlər bələdiyyələrin maliyyə resurslarından istifadə edilməklə həll edilməlidir. Yetkin büdcə bələdiyyələrin sosial-iqtisadi sabitliyinin təminatıdır.

Son 10 ildə yerli büdcələrin yaradılması prosesinin davamı olaraq, bələdiyyələrin maliyyə sabitliyi məqsədilə birləşdirilməsi həyata keçirilir ki, bu da yerli büdcə gəlirlərinin artırılması problemlərini araşdırmağı tələb edir. Belə ki, son dövrdə bələdiyyələrin maliyyə təminatı ilə bağlı dərc edilən məqalələrdə bələdiyyələrin birləşməsi səbəbləri, yerli vergilərin toplanması ilə bağlı olan qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, inzibati nəzarətin təkmilləşdirilməsi tədqiq edilmişdir. Ancaq yerli büdcə gəlirlərinin artırılmasında auditin rolu, daxili

auditin bütün bələdiyyələrdə tətbiqi, auditin keçirilmə qaydaları, məcburi auditdən yayınmanın səbəbləri tədqiq edilməmişdir.

Maliyyə nəzarətinin müasir sistemi xarici və daxili maliyyə nəzarətinə ayrılır. Bütün səviyyələrdə büdcə vəsaitlərinin formalaşmasında və istifadəsində dövlətin xarici və daxili maliyyə nəzarətinin formalaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, mülkiyyətin coxnövlüliyinə əsaslanan bazar şəraitində maliyyə nəzarətinin əsas aləti olan audit bələdiyyələrin maliyyə və büdcə siyasətinin reallaşdırılmasının təminatı olmalıdır. Bələdiyyələrdə auditin təşkilinin yerli büdcələrin gəlirlərinin vergi mənbələrinin nizamlanmasında və bələdiyyə əmlaklarının idarə edilməsində (sahibkarlığın təşviqi və yerli vergilərin yığım əmsalının artırılması istiqamətində) böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yerli səviyyədə xüsusi gəlirlər ərazinin maliyyə sərbəstliyinin əsas amilidir [1].

Ölkəmizdə bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında auditin rolunun təhlili məqalənin məqsədi olaraq qəbul edilmişdir. Qeyd olunan məqsədə nail olunması üçün bələdiyyələrin audit sahəsində üzləşdiyi problemlərin araşdırılması məqalənin əsas vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Məqalədə audit maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi göstərilib və bələdiyyələrin xüsusi gəlirlərinin artırılması istiqamətində audit nəzarətinin rolu araşdırılmışdır.

2. Yerli büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətləri

Yerli büdcə bələdiyyə büdcəsi olub dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil. Yerli büdcə gəlirləri “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Yerli büdcə gəlirlərini 3 əsas kateqoriya üzrə təsnifləşdirmək olar:

1. Yerli özünüidarəetmənin xüsusi gəlirləri.
2. Mərkəzi büdcələrdən transfer edilən dotasiya və subvensiyalar.
3. Cəlb edilmiş resurslar-məsələn, bələdiyyə istiqrazları, bank kreditləri[2].

Yerli büdcələrin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən əvəzsiz olaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına daxil olan pul vəsaitləridir. Yerli vergi və ödənişlər, habelə qeyri vergi tədiyyələri yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərini təşkil edir. Başqa sözlə yerli büdcələrin xüsusi gəlirləri- ölkə qanunları ilə daimi əsaslarla tam və ya qismən təhkim edilmiş vergi və qeyri vergi ödənişləridir. Yerli vergilər Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin tərkib hissəsidir. Yerli vergilər- bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicisinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgənirləşdirilməsi şəklində yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir. Dünya təcrübəsində yerli büdcələrin gəlirlərinin bir hissəsini yuxarı büdcələrdən transfer edilən maliyyə yardımları təşkil edir. Transferlər konkret məqsədlər (məcburi işlər) üçün ayrılır.

Yerli büdcələrin gəlirləri yetərli olmadığı üçün bələdiyyələrin maliyyə sərbəstliyini təmin etmək məqsədilə bəzi ölkələrdə dövlət vergilərinin bir hissəsi yerli büdcələrə ayrılır. Avropa ölkələrində yerli büdcələrin ən geniş yayılmış gəlir kateqoriyalarından biri Mərkəzi büdcəyə ödənilən vergilərdən ayrımalardır. Əsasən belə ayrımalar fiziki şəxslərin gəlir vergisinə tətbiq edilir. Bu vəsaitlər xüsusi gəlir hesab edilmir. Dövlət vergilərindən ayrımalar əsasən cari il üçün büdcə qanunu ilə müəyyən edilir. Həmin ölkələrdə bələdiyyələrin görəcəyi işlər konkret olaraq göstərilir. Bələdiyyələr həmin vergilərə güzəşt tətbiq edə bilmir, həmçinin vergi dərəcələrini dəyişdirə bilmirlər. Ancaq Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq bələdiyyələr tərəfindən yerli vergilərin maksimal dərəcələrini aşmamaqla dərəcələr dəyişdirilə bilər və güzəşt tətbiq edilə bilər [3]. Həmçinin respublikamızda bələdiyyələrin yerinə yetirəcəyi işlər “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir. Həmin qanuna əsasən bələdiyyələrə geniş səlahiyyətlər verilmişdir ki, həmin işlərin yerinə yetirilməsinə yerli büdcələrin gəlirləri kifayət etmir. Ancaq həmin səlahiyyətlərin böyük hissəsi dövlət tərəfindən yerinə yetirilir. Hesab edirik ki, yerli büdcələrə kifayət qədər maliyyə vəsaitləri yönəldilir. Yəni respublikada yerli vergilərin kifayət qədər vergitutma obyektləri vardır. Ancaq bələdiyyələr tərəfindən yerli vergilərin hesablanması, vergi ödəyicilərinə tədiyyə bildirişlərinin catdırılması, ödənilməyən vergilərə faizlərin hesablanması, vergi borclarının alınması qaydası lazımcı təşkil edilməmişdir.

Təəssüf ki, məlumatın təqdim edilməməsinə görə məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutulmadığı üçün bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Bələdiyyələr yerli vergilərin ödənilməsi barədə tədiyyə bildirişini vergi ödəyicilərinə avqustun 1-dən gec olmayaraq verməlidirlər. Ancaq araşdırma (şifahi sorğu əsasında) göstərir ki, bələdiyyələrin bir hissəsi ümumiyyətlə tədiyyə bildirişindən istifadə etmir. Bu da vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pozulması olmaqla, yığımın səviyyəsini aşağı salır.

İnformasiya təminatı olmadan bələdiyyələrin maliyyəsinin idarəetmə sistemi təşkil edilə bilməz. İnformasiya axınları ancaq idarəetmə subyektləri arasında deyil, həmçinin idarəetmə subyektləri ilə vergi ödəyiciləri arasında cəmlənməlidir. Məhz informasiyadan asılı olaraq ödəyici vergi öhdəliklərini icra edir və ya vergi ödəməkdən yayınır. Vergi ilə xərclər arasında obyektiv əlaqənin qurulmasında məlumatlılıq yaranır. Beləliklə, bəzi ödəyicilər vergini az ödəməyə, bələdiyyələr isə bəzi xərcləri ləğv etməyə meyl edir [4]. Deməli, vergi ödəyicisi hansı məbləğdə vergi ödəyəcəyini və yığılan vəsaitin hara xərcləndiyini bilməlidir.

Qeyri-vergi gəlirləri hesabına bələdiyyələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında mülkiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bələdiyyə mülkiyyətindən

effektiv istifadə yerli büdcələrin yerinə yetirilməsində yeni rezerv ola bilər. Bələdiyyə mülkiyyəti publik mülkiyyət olmaqla, subyekti bələdiyyələrdir.

Hesab edirik ki, dövlət vəsaiti hesabına bələdiyyə əmlakları artırılmalı və hər bir bələdiyyə maliyyə siyasətinə uyğun olaraq mülkiyyətin idarə olunması üçün proqram hazırlamalıdır [5].

İqtisadi idarəetmənin ən vacib ünsürlərindən sayılan nəzarət və ucot bazar münasibətlərində daha aktiv xarakter daşıyır. İnzibati nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir təsərrüfat rəhbəri iqtisadi səhvlərə yol verməməyin imkanlarını nəzərdən keçirməlidir. Belə şəraitdə ucot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi və balans rəqəmlərindən istifadə edilməsində auditor xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Müasir dövrdə bələdiyyə qulluqçuları ilə seçicilər (ictimaiyyət) və dövlət arasında təsərrüfat-maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət qarantı olmalıdır ki, bu məsul işi də yalnız audit vasitəsilə icra etmək mümkündür.

4. Yerli büdcələrin auditinin xarakterik xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən bir sıra təsərrüfat subyektləri məcburi audit olmalıdırlar. Məcburi audit yoxlaması bilavasitə qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş hallarda və ya dövlət orqanlarının tapşırığı ilə keçirilir. Məcburi auditin həcmi və keçirilmə qaydası qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir. Bu məqalədə bələdiyyələrdə audinin təşkili, həyata keçirilməsi, məcburiliyi, auditdən yayınmanın səbəbləri və yayınmanın aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır.

Audit maliyyə nəzarətidir. Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yalnız mühasibat və maliyyə hesabatlarının yoxlanılması ilə məhdudlaşa bilməz. Audit fəaliyyətinin inkişafı tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, onun mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. Məsələn tək mülkiyyətliyə əsaslanan sovet dönməsində audit xidməti mövcud deyildir.

Yeni iqtisadi münasibətlərin-bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişafı mülkiyyətin bütün formalarının fəaliyyətinə geniş meydan açmışdır. Məhz bələdiyyə mülkiyyətidə 1995-ci il tarixdə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən müəyyənləşmiş və sonrakı illərdə bələdiyyə mülkiyyəti formalaşdırılmağa başlamışdır. Bazar şəraitində auditin hesabına icraedici orqanların qeyri-dövlət təsərrüfat subyektlərinin o cümlədən bələdiyyələrin fəaliyyətinə müdaxiləsi və inzibati nəzarəti xeyli məhdudlaşmışdır. Dövlət, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrütlərdə qanunverici və normativ-hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərin, normaların yerinə yetirilməsində, həmçinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında

aşkar olunmasında maraqlıdır. Dövlət əhəmiyyətli bu məsələlərin hazırkı şəraitdə praktiki həlli yalnız audit fəaliyyəti vasitəsilə mümkündür.

“Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən yerli büdcənin icrasına, o cümlədən sərf edilən vəsaitin təsdiq edilmiş büdcə göstəricilərinə uyğunluğuna bələdiyyə nəzarət edir və bu məqsədlə ildə bir dəfədən az olmayaraq müstəqil auditorları cəlb edir.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda informasiyaların istifadəsinə görə auditin 2 növü vardır: xarici və daxili audit [6].

Xarici audit bələdiyyələrə iqtisadi-hüquqi nəzarətin daha yüksək pilləsi olmaqla əsas vəzifəsi yeni yaranan iqtisadi münasibətləri qeyri-qanuni sahibkarlıqdan qorumaqla yanaşı, həm də iqtisadiyyat sahəsində hüquq pozuntularının qarşısını almaq və ictimai hüquq şüurunu daha yüksək səviyyədə formalaşdırmaqdır.

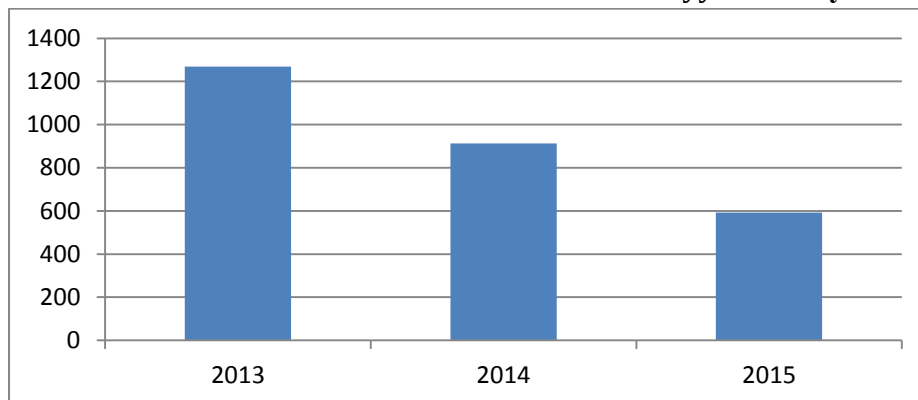
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 28 iyul tarixli Sərəncamına görə bir sıra təsərrüfat subyektləri, o cümlədən bələdiyyələr mövcud qanunvericiliyə əsasən maliyyə (mühasibat) hesabatlarının düzgünlüyü auditor rəyi ilə təsdiq edilməlidir. Auditorlar Palatası bələdiyyələrin idarə olunmasının və fəaliyyətinin spesifik özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu nəzərə alaraq, onların auditinin keçirilməsinə dair proqram hazırlayıb. Proqramın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları tərəfindən ölkənin qanunvericilik aktlarına, milli audit standartına və Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının təsdiq etdiyi “Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi”nə riayət etməklə, bələdiyyələrə göstərilən audit xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək, auditor yoxlamaları nəticəsində aşkar edilən nöqsan və çatışmazlıqların vaxtında aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Proqrama əsasən auditor aşağıdakı məsələlərə nəzarət etməlidir:

1. Bələdiyyələrin dövlət orqanlarında qeydiyyatı. Bələdiyyənin ərazisi haqqında məlumat. Bələdiyyələrin strukturu.
2. Bələdiyyə mülkiyyəti. Bələdiyyə qərarları.
3. Bələdiyyə büdcəsinin gəlirləri və xərcləri.
4. Pul vəsaitləri, bank və kassa əməliyyatları. Hesablaşma hesabı üzrə əməliyyatlar. Xarici valyutada aparılan bank əməliyyatları.
5. Bankda olan xüsusi hesablar, digər pul vəsaitləri və pul sənədləri.
6. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər. Hesablaşmalar, kredit əməliyyatları və maliyyə qoyuluşları. Kapital və ehtiyatlar.
7. Bələdiyyələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi. Daxili nəzarət.
8. Mühasibat ucotunun və hesabatının vəziyyəti.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2015-ci il üzrə fəaliyyətinin yekunlarına dair hesabatına əsasən respublika üzrə 64958 məcburi audit subyektlərini 39 sərbəst auditorun və 56 auditor təşkilatının yoxlama hüququ olmuşdur.

Ancaq bələdiyyə institutunda kadr potensialından aşağı səviyyədə istifadə olunur və maliyyə sahə-sində səriştəsi olmayan bələdiyyə qulluqçuları büdcəni aşağı faizlə yerinə yetirir və sərbəst auditorların məsləhətlərindən yararlanı bilmirlər. Nəticədə büdcə gəlirləri ancaq bələdiyyə qulluqçularının əməkhaqqına, kommunal xidmətlərə kifayət edir. Bələdiyyələrin yuxarı büdcələrdən alınan dotasiyalardan asılı olması artır. Onların məsuliyyətini aşağı salır (yerli məsələlərin həllində).

Cədvəl 1. Məcburi auditdən keçən bələdiyyələrin sayı

Cədvəl 2. Bələdiyyələrin məcburi auditdən keçmə faizi

s / s	İllər	Respublika üzrə bələdiyyələrin sayı	Məcburi auditdən keçən bələdiyyələrin sayı	Auditdən keçmə %-i
1	2013-cü il	1607	1269	79,0%
2	2014-cü il	1607	913	56,8%
3	2015-ci il	1607	599	37,3%

Cədvəl məlumatları illər üzrə müqayisə edildikdə, məcburi auditdən keçən bələdiyyələrin sayında azalma müşahidə edilir. Şifahi sorğuya əsasən qeyd etmək olar ki, bələdiyyələrin böyük əksəriyyətinin auditdən yayınmasının əsas səbəbi maliyyə cətinlikləridir.

Bu gün respublikamızda bələdiyyələrin əsas problemi qanunla müəyyən edilmiş gəlirlərin, xüsusilə vergilərin aşağı səviyyədə toplanmasıdır. Bu sahədə maliyyə nəzarəti çox zəifdir. Belə ki, “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinə əsasən yerli vergilərin və ödənişlərin yığılmasına, yerli büdcələrə köçürülməsinə və istifadə olunmasına nəzarət bələdiyyələrin müvafiq komissiyaları, habelə seçkili orqanlarda bələdiyyə qulluğunda işləyən, yerli məhəllə komitələrinin və vətəndaşların

yığıncaqlarında təklif olunan, bələdiyyə iclasında təsdiq olunan nəzarət komissiyaları tərəfindən həyata keçirilir. Həmcinin, zəruri hallarda, yerli vergi və ödənişlərin yığılmasına və onlardan istifadə edilməsinə nəzarət məqsədilə bələdiyyələrin qərarına əsasən müvafiq yoxlamaların aparılması üçün müstəqil auditorlar cəlb edilə bilər. Ancaq yığım prosesinə mütəmadi nəzarət edilməlidir.

Hesab edirik ki, bu sahədə daxili audit nəzarəti gücləndirilməlidir. Daxili audit bələdiyyələrin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir edir. Daxili audit haqqında qanunvericiliyə əsasən bələdiyyələr daxili nəzarət sistemini və həmin sistemi qiymətləndirən daxili audit xidmətini yaratmağa borcludur. Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 155 sayılı qərarına əsasən məcburi auditin obyektı olan təsərrüfat subyektləri, o cümlədən bələdiyyələr və bələdiyyə müəssisələri 2010-cu ilin yanvarın 1-dən daxili audit xidməti yaratmalıdırlar. Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmədir.

5. Bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Digər təsərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını kəfayət qədər xüsusi gəlir əldə etməsi təşkil edir. Yerli Özünüidarəetməyə dair Avropa Xartiyasının 9.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, yerli özünüidarəetmə orqanları milli iqtisadi siyasət cərcivəsində öz funksiyalarını həyata keçiriləcəkləri zaman sərbəst surətdə istifadə etmək üçün kifayət qədər özünün maliyyə vəsaitinə malik olmalıdır [7]. Bu baxımdan, istənilən ölkədə bələdiyyələrin öz səlahiyyətlərini effektiv həyata keçirməsinin ən zəruri şərtlərindən biri həmin qurumların yetərli maliyyə potensialına malik olmasıdır. Bələdiyyələrin yetərli maliyyə potensialına malik olması təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas kriterisidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda daxili auditin bir növü olan idarəetmə auditorluğuna xüsusi diqqət yetirilir. Həmin audit fəaliyyətinin əsas vəzifələri bələdiyyələri idarə etmək, gəlirlərin artırılması yollarını araşdırmaq, mülkiyyətdən səmərəli istifadə, maliyyə resurslarını müəyyən etmək, maliyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdir.

Təsərrüfat fəaliyyəti auditorluğunu, yəni bələdiyyələrin fəaliyyətini müəyyən məqsədlər üçün (məsələn vergilərin toplanmasını) müntəzəm təhlil etmək idarəetmə auditor xidmətinə son dərəcə yaxındır. Audit fəaliyyətinin bu növünü iqtisadi ədəbiyyatlarda səmərəliliyin (effektivliyin) auditı adlandırırlar. Səmərəliliyin auditı zamanı bələdiyyələrin fəaliyyətinin müəyyən növlərinin obyektiv yoxlanması və qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi kifayət qədər maliyyə potensialına malik olması ilə ölçülə bilər. Qanunvericiliyin və vəsaitlərin məqsədli xərclənməsinin yoxlanılmasından ibarət olan maliyyə auditindən fərqli olaraq səmərəliliyin auditı bələdiyyələrin gəlirlərinin artırılması yollarını, onların maliyyə problemlərinin köklərini ortaya çıxarır.

Səmərəliliyin auditinin mahiyyətini izah etmək üçün nəzəri cəhətdən aparılmış araşdırma göstərir ki, bu məsələyə tədqiqatçıların baxışı fərqlidir:

S	Təyinat.	Müəllif
1	Səmərəliliyin auditü dövlət maliyyə nəzarətinin əsas aləti olmaqla, idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə həmcinin büdcə vəsaitlərindən istifadə zamanı nöqsanların aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.	Sineva E.N. [8]
2	Səmərəliliyin auditü-yoxlanan qurumun ehtiyatlarının məhsuldarlığının və nəticəliliyinin yoxlanmasıdır.	Qolubev F.V. [9]
3	Səmərəliliyin auditü- təşkilatın bütün dövrlərdə qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün ehtiyatlarından istifadənin qiymətləndirilməsidir.	Parasotskaya N.N. [10]
4	Səmərəliliyin auditü- nəzarətin yeni növü olmaqla büdcə xərclərinin ərazinin və ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirinin təyini.	Smirnov E.E. [11]

Cədvəldə səmərəliliyin auditinə dair bir sıra fikirlər əks olunmuşdur. Cədvələ əsasən qeyd etmək olar ki, səmərəliliyin auditü maliyyə resurslarının idarə edilməsinin qiymətləndirilməsidir. Belə ki, göstəricilərin köməyi ilə maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Bələdiyyələrdə audit fəaliyyətinin bu növü üç əsas məqsəd güdür:

- idarəetmənin səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanlarını aşkara çıxarmaq;
- yerli büdcələrin gəlirlərinin artırılmasına dair tövsiyələr vermək.

Təhlil aparılan bələdiyyənin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriləri və göstəricilər əsasında aparılır. Bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas kriterisi bələdiyyələrin xüsusi gəlirlərinin həcmidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xüsusi gəlirlərin il ərzində artımının idarəetmə xərclərinə nisbəti kimi müəyyən etmək olar:

$$\mathcal{O}_{tf} = \Delta XG / X_{id}$$

$\mathcal{O}_{tf}$ - təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi

ΔXG - yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərinin (vergi və yığımlar, icarə haqları, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri) il ərzində artımı.

X_{id} - idarəetmə xərcləri (bələdiyyələrin yığım və gəlirlər sektorunun xərcləri)

$$\Delta XG = XG_{ci} - XG_{ai}$$

XG_{ci} - cari ilin xüsusi gəlirləri

XG_{ai} - əvvəlki ilin xüsusi gəlirləri.

Bir qayda olaraq $\mathcal{O}_{tf}$ təsərrüfat fəaliyyətinin normativ səmərəliliyi əmsalı (E) ilə müqayisə edilə bilər. Əgər $\mathcal{O}_{tf} > E$ olarsa, bələdiyyənin təsərrüfat fəaliyyəti səmərəli hesab edilə bilər.

Hesab edirik ki, bələdiyyələrin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin digər göstəricisi bələdiyyələrin xüsusi gəlirlərinin (XG) əsasını təşkil edən yerli vergi və ödənişlərin yığım əmsalıdır. Bu əmsalı belə müəyyən etmək olar:

$$\Theta_y = V\ddot{O}_{fg} / V\ddot{O}_{pt}$$

Θ_y - vergi və ödənişlərin yığım əmsalı.

$V\ddot{O}_{fg}$ - faktiki göstəricilər.

$V\ddot{O}_{pt}$ - proqnoz tapşırıqları.

Əgər $\Theta_y \geq 1$ olarsa, bələdiyyələrin yığım və gəlirlər sektorunun fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmək olar.

Nəticə. Fiziki şəxslərdən əmlak vergisi üzrə vergi bazasının dəyişdirilməsi və torpaq vergisi üzrə vergi dərəcəsinin artırılması bəzi bələdiyyələrdə yığım müsbət təsir etsə də, hələ də problemlər yaradan səbəblər coxdur. Bunlar bələdiyyələrin işini düzgün qurmamasından, həm də qanunvericilikdən qaynaqlanır. Belə ki, bir sıra bələdiyyələrdə ümumiyyətlə əmlak vergisini yığmaq təcrübəsi yoxdur. Bəzi hallarda bələdiyyələr əmlak vergisinin tətbiqinə və əhalidən həmin verginin yığılmasına qanunvericilikdə onlar üzərinə qoyulmuş öhdəlik kimi yox, onlara verilmiş hüquq kimi baxırlar. Bundan başqa, bir sıra bələdiyyələr tədiyyə bildirişlərindən ümumiyyətlə istifadə etmir və yaxud yazılmış tədiyyə bildirişlərini vergi ödəyicilərinə çatdırmırlar. Hesab edirik ki, qanunvericilikdə bildirişin vergi ödəyicisinə çatdırılması qaydası təsbit edilməli və vaxtında ödənilməyən vergilərə faizlər tətbiq edilməlidir. Məsələn, bildirişləri sifariş əsasında poçt şöbələri vasitəsilə (*verilmə tarixini təsdiq edən üsulla*) ödəyicilərə çatdırmaq olar. Araşdırma (şifahi sorğuya əsasən) göstərir ki, tədiyyə bildirişləri vaxtında çatdırılmadığı üçün yığımın səviyyəsi aşağı düşür və hec bir bələdiyyə tərəfindən faiz məbləğləri hesablanmır.

Təəssüf ki, bələdiyyələrin məcburi auditi ancaq yerli büdcənin icrası ilə bağlıdır, yəni iqtisadi nəzarəti əhatə etmir və iqtisadi fəaliyyəti əks etdirmir. Auditin mülkiyyətin istifadəsi ilə bağlılığı yoxdur.

Bələdiyyələr daxili nəzarət sistemini və həmin sistemi qiymətləndirən daxili audit xidmətini yaratmalı və bu sahədə sərbəst auditorların xidmətindən istifadə etməlidirlər. Sərbəst auditorlar yoxlama zamanı daxili nəzarətin təşkilinə, gəlirlərin artırılması yollarına və bələdiyyə əmlaklarından istifadəyə dair proqramların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Belə ki, auditin əsas məqsədi yerli büdcələrin (bələdiyyələrin) maliyyə ehtiyatlarının xərclənməsi ilə bağlı olduğu kimi, bələdiyyələrin iqtisadi inkişafı sahəsində əlavə ehtiyatların axtarılmasına yönəlməlidir.

Bələdiyyələrdə daxili audit xidmətinin təşkilinin məcburiliyi təmin edilməli və daxili audit hesabına bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyətinə nəzarət kücləndirilməlidir. Dövlət idarəetmə orqanları daxili auditorlara biznes kursları təşkil etməklə onların peşəkarlığını və iqtisadi təşəbbüskarlıqlarını artırmaq olar. Belə ki, iqtisad-

di ədəbiyyatlara əsasən xarici audit bələdiyyələrin yığdığı vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarətdir. Daxili nəzarət isə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan gəlirlərin və yerli vergilərin yığım əmsalının artımına xidmət edir.

Hesab edirik ki, daxili və xarici audit bir-birini tamamlamaqla bələdiyyələrin xüsusi gəlirlərinin artmasına təsir edir. Daxili auditin funksiyalarını nəinki yerli özünüidarəetmə orqanlarının işçiləri, həm də dəvət olunmuş müstəqil auditorlar yerinə yetirə bilərlər. Belə ki, bəzi hallarda konkret məqsədlər üçün peşəkar mütəxəssislərin cəlb edilməsi yerli büdcələrin gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Auditor hər hansı kənd bələdiyyəsində audit apararkən, əlavə resursların aşkarlanmasına, gəlirlərin artmasına göməklik edə bilər. Ancaq statistik məlumatlar göstərir ki, bələdiyyələrin audiddən yayınma faizi ildən-ilə artır. Bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakı əməli təklifləri verirəm:

- Qanunvericilikdə məcburi audiddən yayınmaya görə məsuliyyət tədbirinin tətbiqinə aydınlıq gətirilməli;

- Bələdiyyələrin audiddən yayınmaması üçün təsir mexanizmi hazırlanmalıdır. Məsələn vergi orqanına bəyannamə və ya ədliyyə orqanlarına aktlar təqdim edildikdə;

- Audiddən keçməyən bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsait ayrılmasının məhdudlaşdırılması;

- Sərbəst auditorların xidmət haqqlarının dövlət büdcəsindən ödənməsi.

Dövlətin və bələdiyyələrin maliyyə siyasəti nəticəsində yerli orqanlar öz maliyyə-iqtisadi ehtiyatlarını yaratmalı, yerli büdcələrdə xüsusi mənbələrin payı artırılmalıdır. Xüsusi vəsaitlərin yetərinə olması prinsipi yerli özünüidarəetmənin mövcudluğunun şərtidir.

Ədəbiyyat

- [1] Литягин Н.Н. Финансовые проблемы местного самоуправления. /Финансы 2008. №1.с-24-27./
- [2] Микаева И.В. Финансовые проблемы местного самоуправления. /Финансы и налоговая политика. Саранск. Научное статье. С.293-297./
- [3] Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
- [4] Леруа М. «Социалогия налога» (2006) “Дело и сервис”.
- [5] Мамедли В.А. Особенности финансовой политики муниципалитетов. /Экономика и бизнес.2016. №10./
- [6] Hacıyev F.Ş. “Audit”, Bakı 2011.
- [7] “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25.12.2001-ci il tarixli. (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013-cü il, nömrə 07)

- [8] Синева Е.Н. Аудит эффективности как фактор повышения результативности деятельности Контрольно-счетных органов РФ. /Финансы и кредит. 2004. №17. С.19./
- [9] Голубев Ф.В. Аудит эффективности использования нематериальных активов на предприятиях./Дис... канд. Экон. наук. М, 2008./
- [10] Парасоцкая Н.Н. Тенденции развития аудита эффективности. /Аудитор.2013.№2.с.23-27./
- [11] Смирнов Е.Е. Аудит в интересах РФ./Аудитор 2004. №6.с.3./

DÜNYA FOND BAZARININ İQTİSADİ QLABALLAŞMAYA TƏSİRİ

M.İ. Əlləzov

dissertant, İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 20 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: məqalədə fond birjalarının iqtisadi qloballaşmaya təsiri təhlil edilmiş və beynəlxalq istiqraz bazarının strukturu araşdırılmışdır. Həmçinin 1998-2000-ci illərdə fond birjalarında səhmlərlə ticarətin dövryyəsi təhlil edilərək, dünya üzrə maliyyə derivativlər bazarı ilə maliyyə derivativləri arasındakı əlaqə qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, derivativlərin fond bazarında rolu araşdırılmış, onların fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin iqtisadiyyatına göstərdikləri mümkün təsirlər üzrə təhlillər aparılmış və ümumiləşdirmələr edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: mövzunun nəzəri hissəsi daha geniş, praktik aspektlər isə məhdud şəkildə əks olunmuşdur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: fond bazarları və qiymətli kağızlar bazarı üzrə tədqiqatlar aparan və bu sahədə biliklərin və elmi biliklərinin genişləndirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Yeni maliyyə alətlərinin maliyyə bazarlarında və fond bazarlarında tətbiqi və istifadəsi təhlil edilmiş və təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: maliyyə derivativləri, qloballaşma, fond birjası, istiqraz, korrelyasiya.

JEL Classification Codes: R53

IMPACT OF WORLD STOCK MARKET TO ECONOMIC GLOBALIZATION

Abstract

Purpose – The impacts of stock markets to economic globalization and the structure of international bond market was analyzed. Meanwhile, the stock turnover at stock exchanges between 1998 and 2000 was investigated and the relation between financial derivatives and world derivatives market was evaluated. Design/methodology – Research was conducted using the methods of scientific abstraction and systematic analysis. Findings – As a result of research the roles of derivatives in stock markets were identified in the article, possible effects of derivatives on the economies of the countries of operations were analysed and generalized. Research limitations – Theoretical part of the problem was reflected

properly, in comparison with practical side of problem. Practical implications – researchers in the field of stock exchanges and stock markets will be able to use this source during their investigations and expand their scientific knowledge. Originality/value – The application and use of new financial instruments in financial markets and stock exchanges was analyzed and their impact was investigated.

Key words: Financial derivatives, globalization, stock exchange, bonds, correlation

ВЛИЯНИЕ МИРОВОГО ФОНДОВОГО РЫНКА НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ГЛОБАЛИЗАЦИЮ

Резюме

Цель исследования: проанализировано влияние фондовых рынков на экономическую глобализацию и структуру международного рынка облигаций. Между тем, был изучен оборот акций на фондовых биржах в период между 1998 и 2000 годами, и была оценена взаимосвязь между производными финансовыми инструментами и мировыми деривативами. Методология исследования: исследование проводилось с использованием методов научной абстракции и систематического анализа. Выводы исследования: в результате исследования были определены роли производных финансовых инструментов на фондовых рынках, возможные последствия производных инструментов для экономики стран, операции были обобщены и проанализированы. Ограничения исследования: теоретическая часть проблемы отражена гораздо шире, а практические аспекты - в ограниченном объеме. Практические последствия: исследователи в области фондовых бирж и фондовых рынков смогут использовать этот источник в ходе своих исследований и расширить свои научные знания. Оригинальность и научная новизна: был проанализирован вопрос применения и использования новых финансовых инструментов на финансовых рынках и фондовых биржах, и было изучено их воздействие.

Ключевые слова: производные финансовые инструменты, глобализация, фондовая биржа, облигации, корреляция.

Giriş. Dünyanın inkişafını xarakterizə edən qloballaşma prosesi nəticə etibarı ilə iqtisadi sistemdə özünü daha çox büruzə verir. Əslində, bu proses dünya ölkələrinin inkişafında müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Qloballaşmanın istehsal və əmtəə ticarətinə təsiri dünya dövlətlərində maliyyə sferası üzrə qloballaşmanın genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır.

Dünya maliyyə bazarlarının qloballaşması əsasən borc kapitalının, beynəlxalq kreditlərin dünya miqyaslı hərəkəti ilə baş vermişdir. Hökumətlərarası, banklararası kreditlər olan beynəlxalq kreditlər 1987-1993-cü illərdə 58,3 milyard ABŞ dollarından 147 milyard ABŞ dollarına çatmışdır.

Hazırda xarici portfel investisiyalar birbaşa xarici investisiyaları və beynəlxalq kreditləri dəfələrlə üstələyir. Məlumdur ki, portfel investisiyalar özündə qiymətli kağızlarla kapital qoyuluşunu birləşdirir ki, bunlara da borc öhdəlikləri, istiqrazlar, kommersiya kağızları, veksellər, səhmlər və notlar aid edilir. Bu qaydada kapital qoyuluşu hesabına qiymətli kağızların bazar qiymətinə uyğun kursunun dəyişməsi hesabına dividendlər və faiz şəklində mənfəət əldə edilir. Portfel investisiyaların həcmi 1987-1993-cü illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə 121 milyard ABŞ dollarından 507 milyard ABŞ dollarınadək yüksəlmişdir. Butun bunlar o deməkdir ki, beynəlxalq kreditlərlə müqayisədə qiymətli kağızlarla aparılan beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların həcmi yüksəkdir.

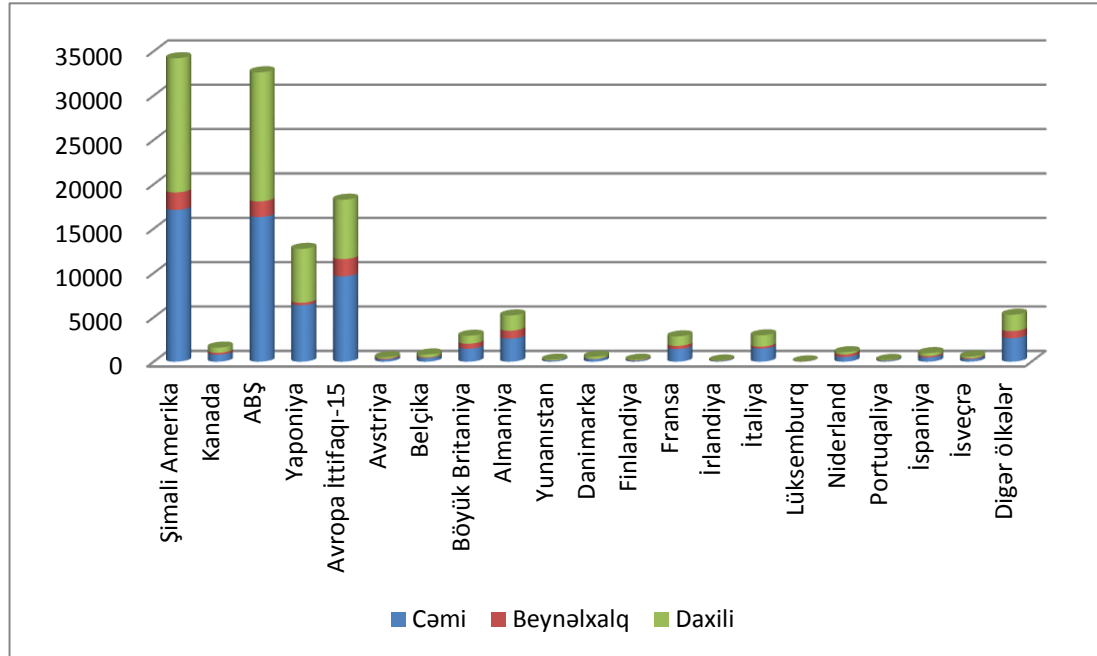
Əsas hissə. Fond bazarının qloballaşmasında bəzi amillər, o cümlədən xırda əmanətçilər, pensiya yığım fondları və sığorta şirkətləri üçün investisiya fondlarıdır. Dünya fond bazarlarında inkişaf etmiş ölkələrin investisiya potensialına tələbat son dövrlərdə yüksək artımla müşahidə olunur. Bu tələbat ümumi kapital qoyuluşunun 3,8%-ni təşkil edir.

Fond bazarının qloballaşması həm də səhm və istiqrazların həcmində də özünü göstərir. 1990-1995-ci illərdə Avropa istiqraz bazarında yeni istiqrazların buraxılış həcmi bir neçə dəfə artmışdır. Belə ki, Beynəlxalq istiqrazların buraxılış həcmi həmin illərdə təxminən 2,2 dəfə artaraq 225 mlrd. ABŞ dollarından 458,2 mlrd. ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Avroistiqrazların həcmi isə 1990-cı ildə 159,2 mlrd. ABŞ dollarından 1994-cü ildə 425,9 mlrd. ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. 1997-ci ildə avroistiqrazların illik dövriyyəsi 1990-cı illə müqayisədə 2,2 dəfə artaraq, 5,8 trln. ABŞ dolları olmuşdur. 1997-ci ildə beynəlxalq bazarlarda dövriyyədə olan Beynəlxalq daxili istiqrazların həcmi 67%, avroistiqrazlar isə 13% təşkil etmişdir, 2000-ci ildə beynəlxalq borc qiymətli kağızların strukturunda uzunmüddətli alətlərin payı 94%, qısamüddətli borc qiymətli kağızların payı isə 6% olmuşdur. Beynəlxalq istiqraz bazarında ABŞ və Yaponiya müvafiq olaraq 46% və 17% payla liderlik edirlər. Beynəlxalq istiqraz bazarının strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur [1].

Diagramdan göründüyü kimi, emitent ölkələr arasında istiqraz bazarında liderlik Şimalı Amerika, ABŞ, Avropa İttifaqı və Yaponiyanın payına düşür. Beynəlxalq borc qiymətli kağızlar bazarında Almaniya 7,3%, İtaliya 4,2%, Böyük Britaniya 4,1%, Fransa 4,0%, Niderland 1,5%, İspaniya 1,4% və İsveçrə 0,8% xüsusi çəkiyə malik dövlətlərdir [2,3].

1994-2000-ci illərdə daxili istiqraz bazarının həcmi 1,3 dəfə, beynəlxalq istiqraz bazarının həcmi isə 2,4 dəfə artmışdır. 2000-ci ildə dünya üzrə 35,7 trln. ABŞ dolları həcmində istiqrazlar buraxılmışdır ki, bunun 29,7 trln. ABŞ dolları daxili, 6 trln. ABŞ dolları isə avroistiqrazların payına düşür [3].

Diagram 1. Beynəlxalq istiqraz bazarının strukturu

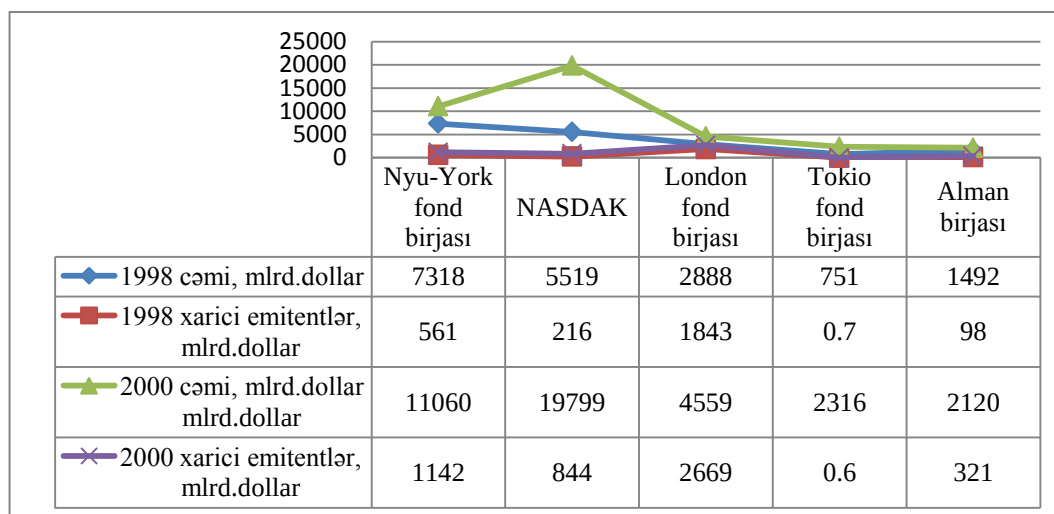
Mənbə: (1, 2, 3) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dünya fond birjaları sırasında Nyu-York, Tokio və London fond birjaları liderlik edirlər. Dünya (qlobal) fond birjasında Nyu-York fond birjasının payı 36%, London fond birjasının payı 8%, Tokio fond birjasının payı isə 10%-dir. Fond birjalarında satılan səhmlərin dövriyyə həcmi aşağıdakı qrafikdə daha aydın göstərilmişdir.

Səhmlərin satışı dövriyyəsinə görə NASDAQ, Nyu-York və London fond birjaları ilk yerləri tuturlar. 1998-2000-ci illərdə NASDAQ sistemində səhmlərin satışı üzrə dövriyyənin həcmi 260%, xarici emitentlərin səhmləri üzrə isə 291%, Nyu-York fond birjasında müvafiq olaraq 51% və 103%, London fond birjasında müvafiq olaraq 58% və 45% artmışdır. Tokio fond birjasında milli emitentlərin səhmlərinin dövriyyəsi 2 ildə 3 dəfədən çox artmışdır. Bunu dünya səhm bazarının kapitallaşmasında da görmək olar.

Dünyanın iri fond birjalarının ticarət dövriyyəsində xarici şirkətlərin səhmlərinin payı o qədər də böyük olmamışdır. Belə ki, 2000-ci ildə Nyu-York fond birjasında xarici emitentlərin səhmlərinin payı 10%, NASDAQ sistemi üzrə 4%, Alman birjasında 15%, London fond birjasında 58% olmuşdur.

Qrafik 2. 1998-2000-ci illərdə fond birjalarında səhmlərlə ticarətin dövriyyəsi

Mənbə:(3) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Lakin borc öhdəlikləri bazarına nisbətən səhm bazarının qloballaşması xeyli dərəcədə zəif olmuşdur. Bu özünü səhmlərin yeni beynəlxalq buraxılışında da büruzə verir. Belə ki, 1988 - 1995-ci illərdə birinci bazarda səhmlərin beynəlxalq buraxılışının həcmnin orta illik artım tempi 24,3% olmuşdur. Son illər isə bu buraxılışın həcmi artmağa doğru meyilli olmuşdur.

Bu, bir daha fond bazarının 2 əsas mühüm tərkib hissəsi olan borc öhdəlikləri və korporativ qiymətli kağızlar bazarının (istiqraz və səhmlər) beynəlxalq əhəmiyyətinin artdığını göstərir. Səhmlərin böyük bir hissəsi dövlətlərin milli sərhədləri daxilində yerləşdirilir və dövr etdirilir. Səhm kapitalının ümumi həcmnin artması ilə milli sərhədlər çərçivəsindən kənarda olan və digər ölkələrin sərhədləri daxilində keçən kapitalın nisbi və mütləq həcmi artır, bir növ, səhmlərin bazar mühitində kapitallaşması baş verir.

Maliyyə bazarının qloballaşması yalnız qiymətli kağızlarla həyata keçirilən beynəlxalq əməliyyatların ümumi həcmnin artımı ilə deyil, həmçinin son illərdə qiymətli kağızların yeni növlərinin buraxılışı ilə xarakterizə olunur. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni əmtəə və xidmətlər bazarda üstünlük təşkil etdiyi kimi, maliyyə bazarlarında da yeni, olduqca mürəkkəb, təkmilləşmiş, il-kin maliyyə alətlərinin çoxsaylı kombinasiyaları kimi özünü büruzə verən "ekzotik" maliyyə alətləri üstünlük təşkil edir. Bəzən belə maliyyə alətlərini təsvir edərkən, "hibrid" qiymətli kağızlar terminindən istifadə edirlər. Bu törəmə maliyyə alətlərini derivativlər adlandırırlar. Derivativlər valyuta və indeksli derivativlərə bölünür. Derivativlərə fyuçers, opsiyon, svop və forvardlar (kontraktlar) daxildir. Derivativlər aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

1. Valyutanın mübadilə kursunda, faiz qoyuluşları səviyyəsində, qiymətli kağızların kursunda baş verən enib-qalxmalarla bağlı risklərdən sığortalananı təmin edir;

2. Yüksək gəlirli spekulativ əməliyyatların aparılması üçün qeyri-məhdud imkanlar yaradır;

3. Transsəhmlərlə bağlı xərcləri azaldır;

4. Yeni, daha çox gəlir gətirən maliyyə alətlərinin müxtəlif növlərini yaratmağa imkan verir.

Derivativlərin ən mühüm funksiyalarından biri də xaricdən müxtəlif şirkətlərin və digər emitentlərin maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir.

Qlobal derivativlər bazarı inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin hesabına daha da geniş miqyas alır. Bu bazara avronun tətbiqi və avrozonada vahid maliyyə bazarının formalaşması da mühüm təsir göstərir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı, qloballaşması və maliyyə valyuta sisteminin liberallaşması ilə bağlı həyata keçirilən siyasət də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Derivativ bazarının qloballaşması isə öz növbəsində bağlanan sövdələşmələrin sadələşməsi və xərclərin aşağı olmasına imkan verən informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsini stimullaşdırır.

2000-ci ildə qlobal derivativlər bazarında faizlə olan törəmə maliyyə alətləri üstünlük təşkil etmişdir. Maliyyə derivativlər bazarı ilə maliyyə derivativləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi aşağıdakı qrafikdə göstəriləndiyi kimidir.

Alınmış qrafikdən görünür ki, Dünya üzrə maliyyə derivativlər bazarı ilə maliyyə derivativləri arasında funksional asılılığa yaxın olan korrelyasiya ($R_{\text{üm}} = 0,445$) asılılığı vardır. Maliyyə derivativlərinin həcmi, maliyyə derivativlər bazarının təsiri altında dəyişmiş və bu dəyişiklik artımla müşahidə edilmişdir. Bütün bunlar gələcək dövr üzrə maliyyə derivativləri hesabına maliyyə derivativlər bazarı artımının qiymətləndirilməsini müəyyən etməyə imkan verir.

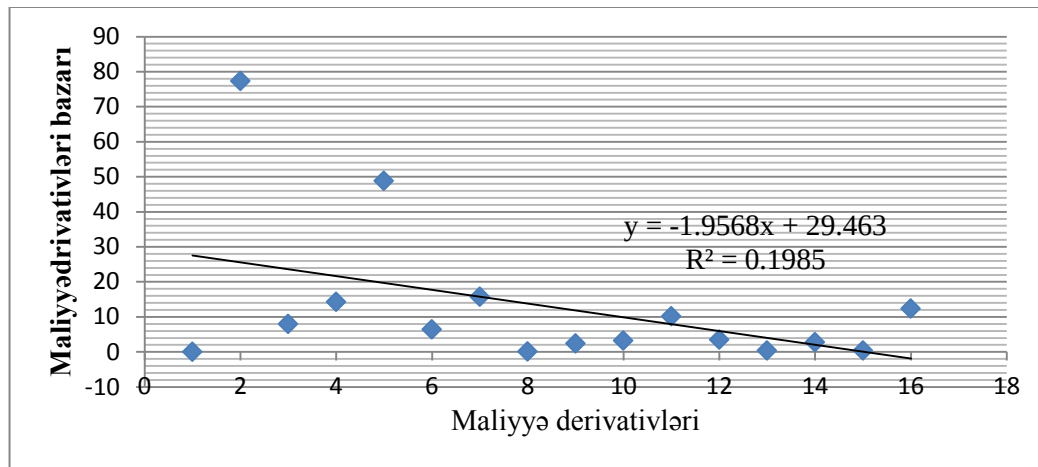
Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 1986-2000-ci illərdə derivativlərin xüsusi çəkisi 0,6%-dən 14%-ə qalxmışdır.

2002-ci ildə qlobal derivativlər bazarı 142 trln. ABŞ dolları olmuşdur. Maliyyə derivativləri bazarının inkişafı ilk öncə birjadankənar, sonra isə birja ticarəti formasının genişlənməsi ilə baş vermişdir.

Bəzən maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlar zaman və məkan nöqtəyi-nəzərindən interpretasiya olunur. Belə ki, müasir qlobal valyuta bazarı praktiki olaraq gecə-gündüz fəaliyyət göstərməklə, heç bir zaman və məkan çərçivəsinə sığmır. Qısamüddətli kredit borclarının alınması zamanı, müxtəlif coğrafi məkandan asılı olaraq, valyuta kurslarındakı fərq nəzərə alınır, yəni zaman amili məkan amilinə çevrilir. Beləliklə,

maliyyə bazarında gəlir vahid sistem daxilində pulun zaman və məkan baxımından yerdəyişməsinin nəticəsi kimi özünü büruzə verir.

Qrafik 3. Dünya üzrə maliyyə derivativlər bazarı ilə maliyyə derivativləri arasındakı əlaqə

Mənbə: (2,3) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə bazarları arasında valyuta bazarları həm ümumi həcmi, həm də artım tempi ilə liderlik edir. Faktlara müraciət etsək görərik ki, 1995-ci ildə Böyük Britaniyanın valyuta bazarında gündəlik dövriyyə 460 mlrd. ABŞ dolları, ABŞ-da 240 mlrd. ABŞ dolları, Yaponiyada 160 mlrd. ABŞ dolları, Almaniyada 96 mlrd. ABŞ dolları, Fransada 85 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2005-ci ildə bu rəqəmlər digər dövlətlərdəki dövriyyə hesabına dəfələrlə artmışdır [3].

Maliyyə bazarlarının qloballaşması formalarından biri də bankların və digər kredit təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Son illər bu institutların göstərdikləri maliyyə xidmətlərinin əhatə dairəsi daha da genişlənərək, klassik depozit-kredit əməliyyatları çərçivəsini aşmışdır. Bu əməliyyatların çoxu artıq bir ölkənin sərhədləri daxilində deyil, beynəlxalq miqyasda həyata keçirilir.

Nəzəri baxımdan beynəlxalq miqyasda maliyyə axınlarının sərbəst hərəkəti bir sıra müsbət keyfiyyətlərə və üstünlüklərə malikdir. Əmanətlər və investisiyalar daha səmərəli şəkildə bölüşdürülür və istifadə edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr kapital bazarına daha çox ehtiyac duyurlar. İnvestorlar isə öz ölkələrinin sərhədlərindən kənarda daha çox qazanc əldə etmək məqsədilə səmərəli kapital qoyuluşu imkanlarını araşdırırlar.

Pul vəsaitlərinin beynəlxalq hərəkəti hər bir ölkənin tədiyyə balansında öz əksini tapır. Burada əmanətlərin həcmi investisiyalardan çox olan ölkələrdə tədiyyə balansının saldosu aktiv olmalı, investisiyaya ehtiyacı olan ölkələr isə passiv saldoya ma-

lik olmalıdır. Birincilərə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, ikincilərə isə inkişaf etməkdə olan ölkələr aiddir.

Bir çox iqtisadçılar "kapitalın mobilliyi indeksini" təyin etməyi və bu göstəricinin tədiyyə balansının müsbət saldosunun ÜDM-ə nisbəti şəklində hesablanmasını təklif etmişlər. Bu nisbət böyük olduqca kapitalın mobilliyi də bir o qədər yüksək olur.

Maliyyə bazarlarının qloballaşması, maliyyə, xidmət və digər bazarların birləşməsidir. Bu, milli bazarların nizamsız yığılı, birləşməsi olmayıb, ümumdünya bazarının yaranması prosesidir. Bu zaman kapitalın mobilliyi olduqca böyük olur. Vahid beynəlxalq bazar vasitəsilə maliyyə resurslarının yerdəyişmə sürəti və həcmi ilbəil artır. Bu prosesin həm mənfəi, həm də müsbət cəhətləri vardır. Müsbət cəhət kapital daha çox gəlir gətirə bilən, biznesin inkişafı üçün yaxşı perspektivlər vəd edən, iqtisadi inkişafa rəvac verən istiqamətə yönəldən, mənfəi cəhət isə investor ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında istənilən qeyri-sabitlik müşahidə edən, onda hər hansı bir inamsızlıq halı yaradan, böyük həcmdə maliyyə resurslarının miqrasiyasına gətirib çıxara bilən hallarda baş verir. Belə hallar kapitalın, maliyyə vəsaitlərinin yönəldiyi ölkələr üçün müəyyən müsbət effektlər versə də, kifayət qədər ciddi itkilərlə də nəticələnə bilər. Keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün qloballaşmanın yaratdığı belə çətinliklər ölkə daxilində həllini gözləyən bir çox iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində belə problemlər əsasən büdcə, vergi, dövlət xərcləri, eləcə də sosial məzmunlu problemlərdir. Belə ölkələr qeyd olunan problemlərin uğurlu həllinə nail ola bilsərsə, bazarların qloballaşması prosesi bu ölkələr üçün öz müsbət bəhrəsini verə bilər.

Digər bir tendensiya kimi, əmanətlərin və investisiyaların dinamikası arasındakı asılılıq, korrelyasiya nəzərdə tutulur. Bəzən daxili mənbələr hesabına investisiyaların maliyyələşdirilməsi bu əlaqənin zəifləməsi ilə nəticələnə bilər.

Əlbəttə, maliyyə bazarlarının tam mənada qloballaşması uzunmüddətli bir prosesdir. Valyuta kursları müxtəlif olan ölkələrdə faiz dərəcələrindəki fərqlərin aradan götürülməsi çətin və uzun bir proses olduğu üçün qloballaşma müəyyən müddət tələb edir.

Qloballaşma və liberallaşmanın ziddiyyətli nəticələri maliyyə bazarındakı proseslərə də təsir göstərir. Həm daxili, həm də xarici əməliyyatlar baxımından, bütövlükdə maliyyə sektorunun liberallaşması bu və ya digər ölkədə yığım normasının artması, investisiya və innovasiya səmərəliliyinin yüksəlməsi, maliyyə vasitəçilərinin göstərdikləri xidmətlərə tələbin azalması, beynəlxalq kapital mənbəyindən istifadə zamanı risklərin, investisiyaların, əmanətlərin düzgün bölgüsünə şərait yaradır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin global maliyyə sisteminə inteqrasiyası onlara investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün xaricdən əlavə resursları cəlb etmək imkanı verir. Bu, həmin ölkələrdə daxili maliyyə institutlarının və bazarlarının inkişafına,

maliyyə menecmentinin tərəqqisinə kömək edir. Lakin bu ölkələrdə maliyyə böhranı ilə bağlı risklər də istisna edilmir.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının sürətli inkişafı sosial institut kimi onlara ictimai fikir, davranış üzərində hakimlik imkanı verir. Onların bu və ya digər iqtisadi və siyasi hadisəyə qarşı mümkün reaksiyası real həyatda proseslərin gedişinə təsirini göstərir. Qloballaşmanın maliyyə bazarlarına təsir gücünün artması demokratik məzmunlu layihələrin meydana gəlməsinə, həyata keçməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə. Beləliklə, maliyyə bazarlarının qloballaşması prosesi, kapitalın global axınına milli iqtisadiyyatın (milli iqtisadi sisteminin) fəaliyyətindən az dərəcədə asılı olmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, kapitalın bu axını bütünlüklə iqtisadi qanunlara tabe olmur. Maliyyə bazarında baş verən dəyişikliklər bazar qanunlarının, biznes strategiyasının, siyasi məqsədli fəaliyyətin, bankların hazırladıqları planların, ideologiyaların, kütlənin psixologiyası, müxtəlif mənbələrdən olan informasiyanın spekulyasiyası, axını və s. amillərin mürəkkəb kombinasiyalarının nəticəsidir. Maliyyəçilər, investorlar çoxsaylı vəziyyətləri nəzərə alaraq iqtisadi-riyazi modellərin köməyi ilə baş verə biləcək meylləri əvvəlcədən öyrənməyə çalışırlar. Bu prosesin nəticəsi isə maliyyə sferasında, eləcə də informasiya sistemlərinin köməyi ilə idarə olunan global kapital axını şəbəkəsində maliyyə resurslarının toplanması, onun artımı ilə özünü göstərir. Bu hal yeni global iqtisadiyyatının əsasını formalaşdırır.

Ədəbiyyat

- [1] Иляшенко П. Финансовый акселатор. Ст.15
- [2] Веснин В.Р., Цыпин И.С. Мировая экономика. М.:Проспект, 2009. 248 с
- [3] Власкин Г.А. Промышленная политика в условиях перехода к инновационной экономике: опыт стран Центральной и восточной Европы и СНГ/ Г.А. Власкин, Е.Б.Ленчук. Инст-т межд. экон. и полит. Исследований РАН. М.: Наука, 2006, 246с.
- [4] Внешняя торговля стран СНГ в 2011 г. М.: Статкомитет СНГ, 2015.
- [5] AROURI M. H., "The International Priece of Exchange Rate Risk? Evidence from the ICAPM", The ICFAI Journal of Applied Economies, vol. 6, pp. 34-60. 2005.
- [6] Круглов В.В. Основы международных валютно-финансовых и кредитных отношений: Учебник. М.: ИНФРА-М, 2000. С.

ÇİRKLI PULLARIN YUYULMASI VƏ LEQALLAŞDIRILMASININ İQTİSADI VƏ SOSIAL NƏTİCƏLƏRİ

T.Ə. Cəbiyeva

Magistr, baş mütəxəssis, “Kapital Bank” ASC

e-mail: Turkey.Cabiyeva@kapitalbank.az

tel.: (+50) 441-45-25

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 20 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 22 may 2017;
online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 20 April 2017; accepted 22 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Bu məqalənin yazılmasında başlıca məqsəd dünyada iqtisadi sferanın aparıcı maliyyə subyekti olan banklarda çirkli pulların yuyulmasının qarşısını almaqdan ötrü bank-daxili qoruyucu mexanizmin dəqiqləşdirilməsidir. Tədqiqat beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və elmi yanaşma üsullarına söykənir. Dünya Bankının hesabatları əsasında aparılan təhlillərdə bu sahədə qarşıya çıxan problemlər araşdırılmış və həlli yollarına diqqət yetirilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi banklar üçün praktiki əhəmiyyət daşıyan müxtəlif üsullarla çirkli pulların yuyulmasına yönəldilən vəsaitlərin qarşısının alınması üzrə tədbirlər planını müəyyən etmək və nəzəri, praktiki təklif və tövsiyələri irəli sürməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: bank, çirkli pulların yuyulması, beynəlxalq standartlar, beynəlxalq təcrübə.

JEL Classification Codes: E40, K14

ECONOMIC AND SOCIAL CONSEQUENCES OF MONEY LAUNDERING

Abstract

This article mainly aims at determining the mechanisms for combating the legalization of money obtained by criminal means, which are used in the leading subjects of financial institutions of the world by banks. The conducted research of this topic is based on international practice and relies on scientific methods. According to the studies of World Bank reports, the problems identified in this field were examined and possible ways of their solution were emphasized. The scientific innovation of this work consists of the definition of all possible methods for combating money laundering, and contains practical recommendations and advice on the organization and planning of actions in this direction which are important for banking practice.

Keywords: bank, anti-money laundering, international standards, International practice.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ЛЕГАЛИЗАЦИИ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ

Резюме

Данная статья, главным образом, преследует цели, по определению механизмов борьбы с легализацией денежных средств, полученных преступным путем, применяемых в ведущих субъектах финансовых институтов мира, которыми являются банки. Проведенное исследование данной темы основано на международной практике и опирается на научные методы. В исследованиях, основанных на отчетах Мирового Банка, были изучены проблемы, выявленные в этой области, и подчеркнуты возможные способы их решения. Научное новшество данной работы состоит из определения всевозможных методов по борьбе с отмыванием денежных средств, полученных нелегальным путем, и содержит практические рекомендации и советы по организации и планированию действий в этом направлении, которые имеют важное значение для банковской практики.

Ключевые слова: банк, отмывание денег, международные стандарты, международная практика.

Giriş. Çirkli pulların yuyulması və leqallaşdırılması dedikdə qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş pul vəsaitləri və digər əmlakın mənbəyinin gizlədilməsi və onlara qanuni status verilməsi nəzərdə tutulur. İlk dəfə Çirkli pulların yuyulması və leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə üçün 1989-cu ildə Parisdə Nəhəng yeddiilər tərəfindən FATF (The Financial Action Task Force) yaradılmışdır. Bu təşkilatın fəaliyyətinin məqsədi qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və digər əmlakın leqallaşdırılmasına qarşı mübarizədir. Çirkli pulların yuyulmasının 3 mərhələsi vardır.

Yerləşdirmə - qeyri-qanuni fəaliyyətdən daxil olan nağd puldan fiziki olaraq azad olma.

Bu proses zamanı çirkli pulu yuyan şəxs qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş vəsaiti maliyyə sisteminə daxil edir. Adətən vəsaitin dövrüyyəyə yerləşdirilməsi müxtəlif maliyyə institutları, kazinolar, mağazalar və digər yerli və beynəlxalq bizneslər tərəfindən həyata keçirilir. Bu mərhələ zamanı ən çox rast gəlinən hallar aşağıdakılardır.

- İri məbləği xırda məbləələrə parçalama;
- Nağd vəsaiti xarici banklara yerləşdirmək məqsədilə sərhəddən kənara daşıma;
- Yüksək dəyərli (nadir incəsənət əsərləri, antik əşyalar, qiymətli metal və daş-qaşlar və s. Tez bir zamanda nağd yolla asanlıqla satıla bilən çek və maliyyə alətləri).

Əməliyyat (Bölüşdürmə) – Mürəkkəb maliyyə sxemləri, kompleks maliyyə əməliyyatları vasitəsilə qeyri-leqal pul vəsaitinin anonimliyini qorumaq, pulun mənbəyini

gizlətmək, audit izini itirmək məqsədilə bölüşdürülməsi. Əməliyyat mərhələsi: müxtəlif maliyyə və qeyri-maliyyə vasitələrlə əməliyyatlar aparılır və nəticədə ilkin əməliyyatlarla əlaqələr qırılır. Bu mərhələ aşağıdakı tranzaksiyalarla müşayiət edilə bilər:

- Vəsaitlərin elektron köçürmə yolu ilə bir hesabdən digər hesaba (bəzən digər maliyyə institutları və ya başqa ölkələrin bankları cəlb edilməklə) ötürülməsi;
- Yerləşdirilən vəsaitlərin yol çeşkləri/bank draftı və s. kimi monetar alətlərə çevrilməsi;
- Yüksək dəyərli əşyanın (dəyəri əvvəlcədən ödənilmiş), məhsulların təkrar satılması;
- Daşınmaz əmlak və qanuni biznesə investisiya;
- Qiymətli kağızlar, Bond və ya həyat sığortası kimi maliyyə alətlərinə transformasiyası.

İnteqrasiya mərhələsi - Müxtəlif maliyyə vasitələrindən və əməliyyatlardan istifadə edərək, qanunilik təsəvvürü yaratmaqla “yuyulmuş” pulların yenidən kommersiya axınınna buraxılması nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə vəsaitin qanuni və ya qeyri-qanuni yolla əldə edilməsini aşkarlamaq çox çətinidir.

Çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi potensial dağıdıcı iqtisadi, təhlükəsizlik və sosial fəsadlara malik ola bilər. Bu cinayət əməllərinin istənilən ölkədə baş verə bilməsi ehtimalına baxmayaraq, onlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr, inkişaf edən bazarlar və həssas maliyyə sistemlərinə malik ölkələr üçün xüsusilə əhəmiyyətli iqtisadi və sosial fəsadlar törədir. Çirkli pulların yuyulmasının mənfi təsirləri bir qayda olaraq bu bazarlarda güclənməkdədir, belə ki, onlar daha az sabit maliyyə sistemlərinə malikdirlər, bank prosedurları və səmərəli hüquq-mühafizə sistemi mövcud deyil və bu səbəbdən, cinayət, yaxud terrorizm təsirlərindən dağılmağa daha çox meyillidirlər.

Çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin bəzi təsirləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Artan Cinayət və Korrupsiya halları: çirkli pulların yuyulması hallarının xüsusi peşəkarlıqla həyata keçirilməsi cinayət əməlinin mənfəətli aspektlərinin artmasına yardım edir. Ölkə çirkli pulların yuyulması üçün əlverişli ərazi hesab edildiyi halda, cinayət əməlini törədən insanların diqqət mərkəzində olacaq. Çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı amillər aşağıdakılardan ibarətdir:
- Çirkli pulların yuyulması üçün predikat cinayətlərin məhdud sayı.
- Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə haqqında qanun və prosedurları əhatə edən qurum və şəxslərin məhdudluğu.
- Çirkli pulların yuyulması ilə bağlı aktivlərin müsadirə edilməsini və ya dondurulmasını çətinləşdirən qanunların, demək olar ki, mövcud olmaması, az həcmli cərimələr, yaxud zəif qanunlar.

Çirkli pulların yuyulması üstünlük təşkil etdiyi halda, korrupsiya hallarının daha çox olacağı ehtimal olunur. Cinayətkarlar öz cinayət əməllərini davam etdirə bilmələri üçün hökumət rəsmilərini, vəkilləri və maliyyə və ya qeyri-maliyyə qurumlarının əməkdaşlarını rüşvətlə ələ almağa çalışa bilərlər.

Özəl sektorların sarsılması: çirkli pulların yuyulmasının ən ciddi mikroiqtisadi təsirlərindən biri özəl sektorda hiss olunur. Çirkli pulların yuyulması ilə məşğul olan şəxslərin saxta şirkətlərdən, yaxud qanuni olan və qanuni bizneslə məşğul olan, lakin əldə etdikləri çirkli pulları gizlətmək üçün qeyri-qanuni fəaliyyəti qanuni fəaliyyətlə əlaqələndirən cinayətkarlar tərəfindən nəzarət edilən müəssisələrdən istifadə etmələri məlumdur.

Bu saxta şirkətlər onlara saxta şirkət məhsulları və xidmətlərini bazar qiymətlərindən aşağı subsidiya etməyə imkan verən kifayət qədər qeyri-qanuni vəsaitə çıxışa malik olurlar. Beləliklə də, saxta şirkətlər maliyyə bazarlarından kapital vəsaitlərini əldə edən qanuni şirkətlər üzərində rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu, biznesin saxta şirkətlərə qarşı mübarizə aparmasını çətinləşdirir. Aydın məsələdir ki, bu cinayətkar müəssisələrin idarəetmə prinsipləri qanuni biznesin ənənəvi azad bazar prinsiplərinə uyğun gəlmir və bu da, daha artıq mənfi makroiqtisadi təsirlərə səbəb olur.

Nəhayət, saxta şirkətlərdən və qanuni şirkətlərdə digər investisiyalardan istifadə etməklə çirkli pullardan müəyyən ölkələrin iqtisadiyyatının bütün sənaye və ya sektorlarına nəzarət etmək üçün istifadə etmək mümkündür. Bu, aktiv və mal qiymətlərində süni təhriflər nəticəsində resurslardan düzgün istifadə edilməməsi səbəbindən pul və iqtisadi qeyri-sabitlik potensialını artırır. O həmçinin vergidən yayınmanı təmin edir ki, bu da ölkəni gəlirdən məhrum edir.

Maliyyə institutlarının zəifləməsi: çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsi ölkənin maliyyə sektorunun sabitliyinə ziyan vura bilər. Onlar ayrı-ayrı bankların və qiymətli kağızlar üzrə şirkətlər və sığorta şirkətləri kimi digər maliyyə qurumlarının sabitliyinə də mənfi təsir göstərə bilər. Həqiqətən bu cinayət fəaliyyəti bütün dünya üzrə çoxlu sayda bankların müflisləşməsi, o cümlədən, birinci İnternet bankın, Avropa İttifaqı Bankının, eləcə də Riggs Bankının iflasına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, Beynəlxalq Kredit-Kommersiya Bankında (BCCI) saxta-karlıq və çirkli pulların yuyulması kimi 1990-cı illərin maliyyə böhranı və törəmə şirkətdə aşkar edilmiş və treyder tərəfindən yerinə yetirilmiş riskli əməliyyatlar planı, Barings Bankın 1995-ci ildə iflası cinayət və ya dələduzluq komponentlərinə aiddir. “Riggs Bank”da çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizənin baş tutmaması onun iflasına səbəb oldu. Bu halın əsas səbəbi “Riggs Bank”ın əməkdaşlarının digərləri ilə yanaşı, Çilinin keçmiş Prezidenti Avqusto Pinoçetin və Ekvator Qvineyasının Prezidenti Teodoro Obianqın hesablarını idarə etmələri olmuşdur. Cinayət əməllərindən əldə olunan pullara söykənən maliyyə institutları aktivlərinin, passivlərinin

və əməliyyatlarının adekvat şəkildə idarə edilməsində əlavə problemlərlə üzləşirlər. Çirkli pulların yuyulmasının mənfi fəsadları adətən nüfuz, əməliyyat, hüquqi və konsentrasiya riskləri kimi təsvir olunurlar. Onlar bir-biri ilə bağlıdırlar və hər biri aşağıdakı kimi maliyyə fəsadlarının daşıyıcılarıdır:

- Mənfəətli biznes itkisi;
- Vəsaitlərin çıxarılması ilə likvidlik problemləri;
- Müxbir bankların fəaliyyətlərini dayandırmaları;
- Araşdırma üzrə xərc və cərimələr;
- Aktivlərin müsadirə edilməsi;
- Kredit itkisi;
- Maliyyə institutlarının səhm dəyərinin azalması.

Nüfuz riski təşkilatın işgüzar təcrübəsinə potensial mənfi təsir kimi təsvir edilir və dəqiq yaxud dəqiq olmayan müştərək fəaliyyətlər təşkilatın ictimai etibarının itirilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, bank üçün nüfuz riski borcalanların, depozitorların və investorların bankın cəlb edildiyi çirkli pulların yuyulması ilə bağlı hadisə səbəbindən bankla biznes əlaqələrini kəsmələri təhlükəsi yarada bilər.

Yüksək keyfiyyətə malik borcalanların itirilməsi mənfəətli kreditləri azaldır və ümumi kredit portfeli riskini artırır. Depozitorlar vəsaitlərini çıxara bilərlər. Bundan əlavə, banka depozitə yatırılan vəsaitlərə depozitorlar bankın stabil bank olmadığını öyrənən zaman, vəsait mənbəyi kimi etibar edilməyə bilər. Depozitorlar vəsaitlərini sual altında olan bankda saxlamaq əvəzinə böyük cərimələr ödəməklə bankdan çıxarmağa üstünlük verə bilərlər ki, bu da öz növbəsində vəsaitlərin kütləvi şəkildə çıxarılmasına və potensial likvidlik probleminə yol açar.

Əməliyyat riski qeyri-adekvat daxili proseslərdən, personal və ya sistemlərdən, yaxud kənar hadisələrdən qaynaqlanan potensial itki kimi təsvir edilir. Bu cür itkilər institutların bankdaxili və ya müxbir bank xidmətlərinin azalmasından və ya dayandırılmasından, yaxud da bu xidmətlərə görə xərcin artırılmasından yaranır. Borcalma və ya maliyyə xərclərinin artımı da əməliyyat riskinin komponentidir.

Hüquqi risk təşkilat üçün məhkəmə iddiaları, mənfi məhkəmə qərarları, yerinə yetirilməyən müqavilələr, cərimə və dəbbə pulu yaradan itkilər, artan xərclər və ya hətta təşkilatın bağlanması üçün potensial mənbədir. Məsələn, qanuni müştərilər maliyyə cinayətinin, pul itkisinin qurbanlarına çevrilə bilərlər və təşkilata qarşı təzminat ödənilməsi üçün məhkəməyə müraciət edərlər. Nəticədə həmin banklarda tənzimləyici orqanlar və ya hüquq-mühafizə orqanları araşdırma apara bilər ki, bu da xərclərin artmasına, eləcə də dəbbə pulu və digər cərimələrə gətirib çıxarar. Həmçinin cinayətkar müştəri tərəfindən dələduzluq nəticəsində bəzi müqavilələr yerinə yetirilməyə bilər.

Qaydalar adətən bir borcalana, yaxud da borcalanlar qrupuna bank təsirini məhdudlaşdırır. Konkret müştəri barədə, müştərinin arxasında kimin dayandığı və ya

müştərinin digər borcalanlarla əlaqəsi barədə məlumatın olmaması risk vəziyyətində qoyması qaçılmazdır.

Konsentrasiya riski bir borcalan və ya borcalanlar qrupunun olduqca böyük kredit riski ilə üzləşdikləri potensial itki cəhdidir. Bu, xüsusilə də, müvafiq kontragentlər, əlaqəli borcalanlar və gəlir, yaxud aktivlərin təkrar ödənişi üçün ümumi mənbədən istifadə edən zaman baş verir. Kredit itkiləri həmçinin yerinə yetirilməyən müqavilələrdən və saxta şəxslərlə bağlanan müqavilələrdən irəli gələ bilər. Bu səbəbdən, Banka Nəzarət üzrə Bazəl Komitəsi üzv dövlətlərin bank sistemlərindən çirkli pulların yuyulması ilə məşğul olan şəxslərin cinayət yolu ilə istifadə etmələrinin qarşısını almağa dair 2001-ci il tarixli Bank Sənədləri üzrə Müştərinin Yoxlanması kimi bəyanatlar təqdim etmişdir.

McDowell və Novis göstərir ki, çirkli pulların yuyulması transmilli və mütəşəkkil cinayətin səmərəli əməliyyatı üçün vacib məsələdir. Çirkli pulların yuyulması təkcə maliyyə xidmətləri göstərən qurumlara deyil, həmçinin ölkə iqtisadiyyatına, hökumətə və sosial rifahə təsir göstərir. Çirkli pulların yuyulmasının iqtisadi təsirlərinə aşağıdakılar daxildir:

- İqtisadi siyasətlə bağlı nəzarətin itirilməsi, qərarlarda səhvlərin mövcud olması: çirkli pulların yuyulması prosesinə cəlb edilmiş vəsaitlərin böyük məbləğdə olması səbəbindən bəzi inkişaf etməkdə olan bazarlara malik ölkələrdə bu qeyri-qanuni gəlirlər hökumət büdcəsinin azaldılmasına, hökumət tərəfindən iqtisadi siyasətə nəzarətin itirilməsinə və ya makroiqtisadi statistik məlumatlarda ölçü səhvləri səbəbindən siyasi yanlışlıqlarla nəticələnməsi mümkündür;

- Çirkli pulların yuyulması valyuta və faiz dərəcələrinə mənfi təsir göstərir, belə ki, çirkli pulları yuyan şəxslər yatırıqları vəsaitlər üzrə daha yüksək geri ödəniş əldə etməyin mümkün olduğu yerdənsə, onların aşkar edilmədiyi yerdə təkrar yatırımlar etməyə meyllidirlər;

- Vəsaitlərin qabaqcadan nəzərdə tutulması mümkün olmayan transsərhəd köçürülməsi səbəbindən valyuta və faiz dərəcələrində qeyri-sabitlik də müşahidə oluna bilər. Çirkli pulların yuyulması səbəbindən pul tələbatının bir ölkədən digər ölkəyə dəyişməsi pulla bağlı məlumatlarda anlaşılmazlığa səbəb olduğundan, bu faiz və valyuta məzənnəsinin dəqiqliyinə, xüsusilə də ABŞ dollarına əsaslanan iqtisadiyyatlara mənfi təsirə səbəb olacaq, çünki pul vəsaitlərinin izlənməsi getdikcə daha da qeyri-müəyyən olur. Nəhayət, çirkli pulların yuyulması aktivə mal qiymətlərində süni kənarlaşma səbəbindən resurslardan səmərəsiz istifadə edildiyinə görə monetar qeyri-sabitlik kimi təhlükəni artırır;

- İqtisadi inkişafda geriləmə və qeyri-sabitlik: çirkli pulları yuyan şəxslər başlıca olaraq öz investisiyalarından mənfəət əldə etməyə maraqlı deyil, əksinə, onlar vəsaitlərini qorumağa və onların əsl mənbələrini gizlətməyə maraqlıdırlar. Beləliklə,

onlar pullarını vəsaitin olduğu ölkəyə iqtisadi baxımdan xeyir verməyən fəaliyyətlərə “yatırırlar”. Bundan əlavə, çirkli pulların yuyulması və maliyyə cinayətinin vəsaitləri əqlabatan investisiyalardan onların mənşəyini gizlədən aşağı keyfiyyətli investisiyalara yönəldiyindən, bundan iqtisadi artım əziyyət çəkə bilər. Bəzi ölkələrdə bütöv sənayələr, məsələn tikinti və hotellər, faktiki tələbat səbəbindən deyil, çirkli pulları yuyan şəxslərin qısamüddətli maraqları səbəbindən maliyyələşdirilmişdir. Bu sənayələr artıq çirkli pulları yuyan şəxslərin tələbatına cavab vermədiyi halda, onlardan imtina edir, bu sektorların iflasına səbəb olur və bu itkilərdən əziyyət çəkən iqtisadiyyata böyük ziyan vururlar;

- Vergi gəlirlərinin itirilməsi: qeyri-qanuni fəaliyyətlərin əsas formalarından biri olan vergidən yayınma, açıq-aydın makroiqtisadi təsirə malikdir. Vergidən yayınma hökumətin vergi gəlirini azaldır və bu, dolay yolla vicdanlı vergi ödəyicilərinə ziyan vurur. O həmçinin hökumətin vergi toplamasını çətinləşdirir. Gəlirin bu itkisi vergi dərəcələrini yüksək etməyə məcbur edir.

- Hökumət gəlirində kəsir bir çox ölkələrin iqtisadi çətinliklərinin əsasını təşkil edir və onun düzəldilməsi əksər iqtisadi sabitlik proqramlarının diqqət mərkəzində durur. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) üzv ölkələrin vergi toplanması imkanlarını artırmaq səylərinə cəlb edilmişdir və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) bir çox yurisdiksiyaların vergi şəffaflığının artırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır;

- Özəlləşdirmə səylərində mövcud olan risklər: çirkli pulların yuyulması özəlləşdirmə yolu ilə iqtisadiyyatlarında islahatlar aparmağa səy göstərən bir çox ölkələr üçün təhlükə yaradır. Cinayət təşkilatları keçmişdə dövlətə məxsus olmuş müəssisələləri qanuni alıcılarından alıb ələ keçirə bilər. Bundan əlavə, özəlləşdirmə təşəbbüslərinin iqtisadi baxımdan səmərəli olmalarına baxmayaraq, onlar həm də çirkli pulların yayılması üçün vasitə rolunu oynayır. Keçmişdə, cinayətkarlar qeyri-qanuni pulları və cinayət əməllərini gizlətmək üçün dəniz sahillərini, kurortları, kazino və digər müəssisələri ala bilirdilər.

Ölkənin nüfuz riski: çirkli pulların yuyulması və ya terrorizmin maliyyələşdirilməsi kimi nüfuz ölkədə inkişaf və iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. O, qanuni qlobal imkanları azaldacaq, çünki xarici maliyyə institutları çirkli pulların yuyulduğu ərazidə yerləşən institutlarla əməliyyatlarını məhdudlaşdırmağa qərar verə bilər, çünki tələb olunan əlavə yoxlama bu əməliyyatları bahalaşdıracaqdır. Çirkli pulların yuyulduğu ərazilərdə yerləşən qanuni şirkətlər dünya bazarlarına azalan çıxışdan və mülkiyyət hüquqi və nəzarət sistemlərinin əlavə yoxlanış tələb etmələri nəticəsində əziyyət çəkə bilər (yaxud çıxış əldə etmək üçün daha çox ödəniş etməli olar). Ölkənin maliyyə nüfuzuna xələl gəldikdə, onu bərpa etmək olduqca çətinləşir və çirkli pulların yuyulmasına nəzarətlə qarşısının alınmasının mümkün olduğu problemin aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətli resurslar tələb edilir. Digər təsirlərə bey-

nəlxalq təşkilatlar və digər ölkələr tərəfindən həyata keçirilə biləcək konkret əks tədbirlər və hökumət yardımından asılılığın azaldılması daxildir.

Sosial xərclər: əhəmiyyətli dərəcədə sosial xərclər və risklər çirkli pulların yuyulması ilə əlaqəlidir. Çirkli pulların yuyulması cinayət əməlinin mənfəətliyinin qorunub saxlanmasına bərabərdir. O, həmçinin narkotik alverçilərinə, qaçaqmalçılara və digər cinayətkarlara əməliyyatlarını genişləndirməyə imkan verir. Nəticədə yaranan ciddi fəsadların aradan qaldırılması üçün hüquq-mühafizə xidmətinə artan ehtiyac üzündən hökumət büdcəni və digər xərcləri (məsələn, narkotik istifadəçilərinin müalicəsi üçün artan səhiyyə xərcləri) artırır.

Nəticə. Ölkə banklarının bir çoxunun çirkli pulların yuyulması üzrə dünya təcrübəsindən tam və effektiv istifadə etməməsi onları risklərlə qarşı-qarşıya qoyur. Çirkli pulların yuyulmasına qarşı düzgün mübarizə proqramının seçilməsi banklara daha az resus xərcləməklə risklərdən müdafiə olunmağa kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

- [1] Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, № 767-IIIQ 10.02.2009
- [2] Bazel Komitəsi, Prevention Of Criminal Use Of The Banking System For The Purpose Of Money-Laundering, dekabr 1988
- [3] Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupu (FATF) Təvsiyələri+Lügət+Şərh Qeydləri (2012)
- [4] Methodology for Assessing Compliance with the FATF 40 Recommendations and the FATF 9 Special Recommendations, 27.02.2004 (fevral 2009-ci il tarixdə yenilənmişdir)
- [5] Guidance on the risk-based approach to combating money laundering and terrorist financing, İyun 2007
- [6] ACAMS, Study Guide for the CAMS Certification Examination, Fifth Edition.
- [7] www.cbar.az (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı)
- [8] www.fatf-gafi.org (Financial Action Task Force)
- [9] www.fiu.az (Maliyyə Monitorinqi Xidməti)
- [10] www.acams.org (Association of Anti-money Laundering Specialists)
- [11] www.acamstoday.org (ACAMS magazine)

EKOŞƏHƏRLƏR: YARANMASI, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

N.U. Muradova

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

muradova.nilufer@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 04 aprel 2017; Çapa qəbul edilmişdir 25 may 2017; online-da çap edilmişdir 23 iyun 2017

Received 04 April 2017; accepted 25 May 2017; published online 23 June 2017

Xülasə

Sənaye dövründən sonra insan cəmiyyətindəki sürətli inkişaf, hər şeydən öncə ekologiyaya, insanın yaşadığı təbii mühitə dağıdıcı zərbələr vurmuşdur. Tədqiqatın məqsədi təbiətə vurulan bu ziyanın az da olsa azaldılması və iqtisadi cəhətdən dayanıqlı bir inkişafa nail olmaq üçün mövcud ekosəhərlərin araşdırılması və gələcəkdə daha geniş tətbiq olunmasıdır. Tədqiqatın metodologiyası mövcud ekosəhərlərin araşdırılmasının sistemli şəkildə öyrənilməsidir. Tədqiqat nəticəsində ətraf mühitə minimum ziyan vuran eko-şəhərlərin enerji ilə təmin olunma prosesində ənənəvi enerji mənbələrindən imtina və alternativ enerji mənbələrinə keçidin əhəmiyyəti əks olunur. Bununla belə, mövcud ekoloji cəhətdən əlverişsiz hesab olunan nəqliyyat sisteminin “ekoloji nəqliyyat” növləri ilə əvəz olunması, məişət və sənaye tullantılarının effektiv şəkildə yenidən emalı, habelə ümumi ekoloji infrastrukturun yaradılmasının vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: ekosəhərlər, ekologiya, bərpa olunan enerji mənbələri, tullantıların yenidən emalı.

JEL Classification Codes: Q57

ECOCITY: EMERGENCE, CURRENT STATUS AND PROSPECTS

Abstract

Purpose of the research After industrial period the rapid development of human society firstly, dealt a crushing blow to the environment. The purpose of the research is to reduce the damage caused to the environment and achieve economically sustainable development. Methodology; systematic study of existing eco-cities. Findings; Categorizes specific features of the construction of eco-cities including energy efficiency, transition from conventional to renewable energy sources, predominant development of environment-friendly transport up to complete abandonment of motor cars, use of efficient recycling technologies up to the output of «waste-free» products and goods, creating the environmental infrastructure of a city.

Keywords: eco-city; ecology; waste recycling. ; renewable energy source

ЭКОГОРОДА: ВОЗНИКНОВЕНИЕ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме

Быстрое развитие человеческого общества постиндустриального периода, в первую очередь, нанесла сокрушительный удар по окружающей среде. Цель исследования - сравнительное уменьшение ущерба, причиненного окружающей среде, и достижение устойчивого экономического развития, предварительно изучив состояние существующих экогородов и широкое их применение в будущем. Методология исследования системное изучение существующих экогородов. В результатах исследования нашли свое отражение особенности строительства экогородов, в том числе переход от традиционных источников энергии к возобновляемым, преимущественное развитие экологических видов транспорта, вплоть до полного отказа от автомобилей, использование эффективных технологий переработки отходов, вплоть до реализации «безотходных» продуктов и товаров, создание экологической инфраструктуры города.

Ключевые слова: экогород, экология, переработка отходов, возобновляемые источники энергии.

Giriş. Tarix boyu cəmiyyətin istifadə etdiyi leksikonda dəbdə olan sözlər olmuşdur ki, son zamanlara kimi dəbdə olan söz birləşməsinin “davamlı inkişaf” olduğunu qeyd edə bilərik. Müasir dövrdə davamlı sözünün “karyerası” sona yetdiyindən, cəmiyyət yeni, daha dəbli bir söz – “eko” ətrafında cəmlənməyə başladı. Son dövrlərdə cəmiyyətin az qala bütün sahələrində eko əlavəsinə rast gəlirik. Sanki, bu əlavə daha işıqlı, daha güvənli bir gələcəyə viza kimi qəbul edilir. Ekoturizm, ekosistem, ekokənd təsərrüfatı, ekoşəhərlər və s. kimi söz birləşmələrinə rast gəlirik.

Lakin “eko”nun geniş istifadə olunması, bəzən də yanlış istifadə olunması ekoloji fikirlərin tərک edilməsinə yol açmamalıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ekoloji fikirlərə daha çox ehtiyac yaranır. Şekspirin bir əsərində dediyi kimi, bütün güllər arasında xarab olduğunda ən pis iyi saf və ağ nilufərlər verir. Bir latın atalar sözündə isə deyilir: ən yaxşılar ən pis şəkildə xarab olur (*Corruptio optimi quae est pessima*). Ekoloji fikirlərin asanlıqla pozula bilməsinin səbəbi onların ən yaxşı olmasıdır. XX əsrin ən yaxşı fikirlərindən hesab olunan ekoloji şəhərlər fikri də defarmasiyaya uğramağa çox həssasdır.

Eko-şəhərlər ideyasının banisi italyan əsilli, lakin ABŞ-da fəaliyyət göstərən arxitektör Paolo Soleri olmuşdur. O, fəaliyyəti boyunca tikdiyi bütün tikililərdə ekoloji tarazlığı qorumağın zəruriliyini hiss etmiş və özünəməxsus bir üslubda təbiətə ziyan vermədən öz şah əsərlərini yaratmışdır. Düzdür, yaradıcılığının başlanğıcında utopik

olaraq qəbul edilsə də, sonralar yaratdığı yeraltı cosanti tipli evləri ilə onun fikirlərinin realist olduğuna ətrafdakıları inandırmağa başlayır.

Paolo Soleri özünün sələfi hesab olunan Ebenezer Howarddan daha realistik ekoshəhər yaratmışdır. Arizona ştatının Finiks şəhərində yer altında Arcosanti stilində 3000 min nəfər insanın yaşaya biləcəyi yeraltı şəhərlər yaratmışdı. Ebenezer Howard isə utopik sosialist idi və özünün utopik bağ-şəhər ideyasını irəli sürmüşdür. Bu şəhərdə insanlar təbiətlə sintez halında fəaliyyət göstərir.

Ebenezer Hovard 1902-ci ildə yazdığı Şəhərlər gələcəyin bağlarıdır (Garden Cities of Tomorrow) əsərində qecəqondularsız bir şəhər tipi təklif edir ki, bu şəhərlərin əhalisi maksimum kənd abu-havasına yaxın olmalıdırlar. Şəhərin mərkəzi şəhər tipli, ətrafı isə kənd tipində, dolayısıyla bağ və bağçalarla əhatə olunmalı idi. Howard hesab edirdi ki, mövcud olan müasir şəhərlər (o dövrdə) özünün antisanitariyası, sənayenin artımı, şəhərin heç bir məhdudiyyət olmadan böyüməsi və ümumilikdə anti-humanist xarakterli olması daha sonra böyük problemlərə yol açacaq. Təklif olunan şəhərin mərkəzində bağ yerləşməli idi və bütün şəhər bu bağdan 1 kilometr radiusda planlaşdırılmışdı. Onun təklif etdiyi bağ tipli şəhərlərdə 32 min əhali yaşamalı idi və bu şəhərlər ətraf şəhərlərlə bərabər ulduz şəkilli bir formada mövcud olmalı idi. Bu ulduzvari şəhərlər birləşməsində isə maksimum 250 min əhali yaşaya bilərdi.

XX əsrdə bağ tipli şəhərlər əsasən İngiltərədə populyarlıq qazanmışdı. Buna baxmayaraq, Rusyada (Barnaul), Almaniyada (Hamburg, Essene), İsveçdə (Sedra Engbyu), Belçikada (Le Logis) və s. ölkələrdə bağ tipli şəhərlər quruldu. Bu tipli şəhər tikintisi öz populyarlığını XX əsrin ortalarında itirməsinə baxmayaraq, sonrakı şəhər planlaşdırmalarında bir bazis kimi çıxış edirdi.

Şəhərlərin tarixi köklərinə diqqət etsək və o dönmədəki şəhərlərin sahib olduğu xüsusiyyətlərə baxdıqımızda görürük ki, şəhərlər siyasi hakimiyyət altında qurulmuş olmasına baxmayaraq, onların davamlı inkişafına səbəb olan əsas amil o dövrkü iqtisadi inkişaf olmuşdur.

Sənayedən öncəki dövrdə şəhərlərin ən gözəçarpan xüsusiyyəti əhalinin az olması idi. Əkinçilikdə mexanikləşməyə keçilmədiyindən, enerji yalnız insan və heyvanlardan alındığından, təbiətə insan müdaxiləsi olmadığından, ətraf mühit çirklənmir, insan - təbiət əlaqələri öz axarı ilə davam edirdi. Lakin sənayenin ortaya çıxması ilə şəhərlər öz inqilab dövrünü yaşamağa başladılar. Sənayenin inkişafı ilə bərabər, zavodların ətrafında yüksək mərtəbəli evlər tikildi və işçilər bu tez zamanda tikilmiş alt quruluşu olmayan evlərdə yaşamağa məcbur olurdular. İnsan və heyvan gücü tələb olunan enerjini təmin edə bilmədiyindən, yanacaq məhsullarından hasil olunan enerjiyə keçildi. Sənaye istehsalında və evlərin qızdırılmasında istifadə olunan və yanma nəticəsində havaya karbon dioksid buraxan maddələr hava çirklənməsinə səbəb oldu (Thorn, 2004:16).

Hava çirklənməsi ilə bərabər ortaya çıxan problemlər, səpələnmiş halda mövcud olan yaşayış yerləri arasındakı əlaqənin sürətlənməsinə səbəb olan nəqliyyatın inkişafı ətraf mühitə ziyanı artırdı. Bununla bərabər yeni və sürətlə tikilən yaşayış yerlərində infrastrukturun olmaması, gigiyenik şərtlərə əməl edilməməsi, təmiz su mənbələrinin yaşayış yerlərindən uzaq olması epidemik xəstəliklərin yayılmasına, dolayısıyla ölümlərin kütləviləşməsinə gətirib çıxartdı. Elə bu dövrlərdə şəhərlərdəki əhəlinin nəzarətsiz artımı ehtiyac duyulan su miqdarının, kanalizasiya tullantılarının artmasına səbəb olmuş, bununla yanaşı, tullantıların çoxluğu yeni-yeni problemlərə gətirib çıxartmışdır.

Məlum olduğu kimi müasir şəhərlər çirklilik, karbon dioksidin miqdarının çoxluğu və səs-küy kimi bir çox ətraf mühit probleminin əsası hesab olunur. Problemin həlli fərz edilən kimi şəhərlərdən kəndlərə axın deyildi. Əgər təbiətin qalan hissəsini qorumaq və inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki həyat səviyyəsini yüksəltmək istəyiriksə, tamamilə yeni bir anlayışa və mövcud situasiyanın dəyişdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu mənada, dayanıqlılıq və ekoloji qayda-qanunların şəhərin bütün fəaliyyət sferalarına inteqrasiya olunması vacibdir [2].

Təbii mühitdə? necə ki istehsal və istehlak tarazlıq vəziyyətində bir-birini tamamlayırsa, təbiəti təqlid anlamında şəhər ekosistemlərində istehlakını öz istehsalı ilə qarşılayan "ətraf mühit dostu" şəhərlərin yaradılması zərurəti meydana çıxır.

Şəhərləri təsnifləşdirərkən, yaşıl şəhərlərə, ekoşəhərlərə və dayanıqlı şəhərlərə ayıra bilərik. Mahiyyətə bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da, yaşıl şəhərlər ekoşəhərlərdən bir az daha zəif ekoloji tarazlığa sahibdirlər. Dayanıqlı şəhərlər isə eko statusunu uzun müddət saxlayan şəhərlərə verilir.

Bir şəhərin ekoşəhər olması üçün bəzi kriterilər mövcuddur:

- təbii resursların istifadəsində ekoloji tarazlığın gözlənilməsi;
- mədəniyyət abidələrin qorunmasının yaşıdılması və inkişaf etdirilməsi;
- təbii texnoloji təhlükə və risklərdən uzaq sağlam etibarlı yaşayış ərazilərinin yaradılması;
- şəhər əhalisinin etibarlı içməli su, infrastruktur və nəqliyyat şəbəkəsi ilə təmin edilməsi;
- əhəlinin İctimai xidmətlərdən faydalanmasında bərabərliyin təmin olunması;
- yerli səviyyədə iqtisadi, ictimai və mədəni inkişafın həyata keçirilməsi;
- ictimai həmrəylik və inteqrasiya mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, yoxsulluq və bərabərsizliklərin aradan qaldırılması;
- iqlim dəyişikliyinə təsirlərini azaltmağa istiqamətli davamlı şəhər formasının, davamlı nəqliyyat sistemlərinin və əhəlinin yerləşdiyi nöqtələrdə bərpa oluna bilən enerji mənbələrinin istifadəsinin inkişaf etdirilməsi.

- əhalinin yerləşdirilməsi prosesində ərazinin ekoloji və iqtisadi cəhətdən parametrlərinin nəzərə alınması;
- çoxmərkəzli aqlomerasiyaların qarşısını alan, tarazlı və bərabər inkişafı nəzərə alan yaşayış yerlərinin planlaşdırılması.

Şəhərlərin inkişafında bir neçə əsas istiqaməti qeyd edə bilərik ki, bu istiqamətdə inkişaf edən şəhərlər ekosəhərlər ola bilər.

Ekoloji tikinti və enerjiyə qənaət. Ekoloji yaxud da “yaşıl” tikinti dünya tikinti praktikasında 20 ildən artıqdır ki mövcuddur və təcrübə göstərir ki, dünyada mövcud olan bir neçə eko-şəhər məhz bu istiqamətin ortaya çıxmasından sonra tikilib və hazırda da mövcuddur. Mövcud olan standartlar arasında ən tanınmışları amerikan standartı hesab olunan LEED və Böyük Britaniya standartı hesab olunan BREEAM-dır [3].

“Yaşıl” tikinti standartlarına aşağıdakılar aiddir:

- a) enerjiden istifadəyə qənaət;
- b) sudan istifadəyə qənaət;
- c) binaların saxlanması üçün xərclərin minimuma endirilməsi;
- d) bu binalarda yaşayan sakinlərin və işçilərin sağlamlığının qorunması məqsədi ilə sığorta sisteminin inkişaf etdirilməsi [4].

Şəhərlərin enerji ehtiyatı baxımından uğurlu alınması üçün arxitektura və ekoloji baxımdan binaların düzgün qərarlar qəbul edilərək tikilməsi vacibdir ki, bu qərarlar daha sonra uzunömürlü və ekoloji cəhətdən effektiv şəhərlərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır.

Şəhərlərin tikintisində enerjiyə qənaət məqsədi ilə texniki və texnoloji yeniliklərdən istifadə etmək və gələcək praktikada tikintidə bərpa oluna bilən enerji mənbələrindən istifadə edə bilmək.

Təbii enerji mənbələrindən istifadə etmək. Hər şeydən öncə ekosəhərlərdə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə nəzərdə tutulub ki, bunlara: külək enerjisi, günəş panelləri, bioqaz və s. aid etmək olar.

Dünya praktikasında karbon tərkibli enerjiyə əsaslanmayan bir şəhər mövcuddur və bu şəhər Abu-Dabidə (BƏƏ) yerləşən Masdar şəhəridir. Şəhər planlaşdırılarkən, tamamilə bərpa olunan enerji mənbələrinə əsaslanaraq planlaşdırılıb. Hətta şəhərdə nəqliyyat belə, sırf o şəhər üçün istehsal olunmuş xüsusi kibertaksilərdən (Cyber taxi) istifadə olunacaq [3].

Ekonəqliyyat - Təbiət və insan sağlamlığına zərərsiz hesab olunan bütün nəqliyyat növləri ekonəqliyyat hesab olunur. Əsas ekonəqliyyat növlərinə hidrogenlə, bioyanacaq ilə hərəkət edən nəqliyyat növləri aid edilir. Bununla yanaşı, velosipedlər və metro, elektroqatar, dəniz taksiləri kimi xüsusi nəqliyyat növləri vardır.

Alimlərin hesablamalarına görə, istehsal olunan karbohidrogen tərkibli yanacağın 40 %-i ancaq nəqliyyat sistemi tərəfindən istehlak olunur və nəqliyyat sistemi havanın çirklənməsində 80 % paya sahibdir.

Zibilin yenidən emalı. Ekoloji həyat tərzini zibilin effektiv şəkildə yenidən emalını nəzərdə tutur. Bu, yalnız ekoşəhərlərdə deyil, bütün meqapolislərdə keçərlidir. Bütün ölkələrin ekoloji proqramlarında böyük şəhərlərin tullantılarının effektiv şəkildə yığılmasına və yenidən emalı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir (Hər şeydən öncə, tullantıların yenidən emalı və əhalinin özü tərəfindən çeşidlənməsi). Bununla bərabər, ekoşəhərlər “tullantisız həyat tərzini” təklif edir. Bu həyat tərzində bütün tullantılar yenidən emal olunur (bərk və maye halında olan tullantılar) və bu emaldan alınan məhsullar şəhərin həyat fəaliyyətində yenidən istifadə olunur.

Ekoloji infrastrukturun yaradılması. Ekoloji infrastruktur həyatın var olması üçün bir-biri ilə əlaqədə olan təbii, təbii-antropogen və suni kompleks tədbirləri nəzərdə tutur. Onun əsas məqsədi təbii mühitin qorunması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Şəhərin ekoloji infrastrukturuna - şəhərin mərkəzində təbii mühitin yaradılması (parklar, şəhər küçələrində təbii landşaft zonaları, dincəlmək üçün yaradılmış xüsusi zonalar), eləcə də mərkəzində olduğu kimi şəhərin ətrafında da kənd təsərrüfatı zonalarının (vertikal kənd təsərrüfatı binaları yaxud agro-göydələnlər) yaradılması aid edilir ki, bütün bu tədbirlər şəhərin davamlı ekoloji mühitinin qorunub saxlanılmasına töhfə verir.

Şəhər və şəhər ətrafı yaşayış məntəqələri ekoloji tarazlığa elə bir formada zərər yetirir ki, onun daha sonradan bərpa olunması mümkün deyildir. Şəhərlərdə insanın və təbiətin dayanıqlı mövcud olma prinsipinin pozulması eyni zamanda iki istiqamət-də aparılır ki, bunlardan birincisi, şəhərlərdə əhalinin sıx yerləşməsi həmin ərazilərin infrastrukturunu dolayısıyla təbii mühitini degradasiyaya uğradır. Digər tərəfdən isə, qeyri-təbii mühitdə yaşayan şəhər əhalisi təbii mühitdə yaşamaq bacarığını itirir ki, alimlərin hesablamalarına görə, bu ancaq insan sağlamlığına deyil, eyni zamanda psixiki sağlamlığına da böyük ziyan vurur. Şəhər əhalisinin psixiki sağlamlığının pozulmasında şəhərlərin həddindən artıq səs-küylü olması, əhalinin bir gündə çoxlu insanlarla kontakda olması, şəhər nəqliyyatının hər zaman sıx olması, havanın çirkliliyi və digər faktorlar böyük rol oynayır.

Keçən əsrin ikinci yarısından etibarən dünya üzrə şəhərsalma praktikasında kütləvi şəkildə ekoistiqamət özünü göstərməyə başladı. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində bu istiqamət daha dərin özünü göstərirdi. Bütövlükdə olmasa da, fraqmentlər şəklində şəhərsalmada parkların, təbii meşə ərazilərinin, bütövlükdə təbii mühitə üstünlük verilməyə başlandı.

Bu dövrlərdə müstəqil Azərbaycan Respublikası SSRİ tərkibində olduğundan və SSRİ rəhbərliyi bu işə çox da isti baxmadığından, Azərbaycanda bu dövrlərdə eko-

şəhərlərin tikilməsinə başlanmayıb. Tam əksi olaraq, neft çıxarılan Bakı və Bakı ətrafı ərazilərdə, o cümlədən Xəzər dənizində ekoloji mühitin çirklənməsinə davam edilib. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra, bu istiqamətdə müsbət tendensiylərlə qarşılaşırıq. Neft sənayesinin inkişafı ilə ortaya çıxan ekoloji problemlər, İkinci Dünya müharibəsi dövründə özünün pik nöqtəsini yaşayır. Bununla belə, Sovetlər hökuməti daha sonralar problemin həlli mexanizmini axtarıb tapmaq yerinə, ölkəni ekoloji cəhətdən daha acınacaqlı bir vəziyyətə salır.

Məhz Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra, ekoloji problemlərin həllinə diqqət ayırmağa başlanır. Paytaxtın mərkəzində yerləşən, eyni zamanda şəhərin havasını çirkləndirən bir neçə neft emalədici zavodlar bağlanır. Bununla belə, Qara şəhər adlandırılan sahədə neftlə çirkləndirilmiş torpaqların reabilitasiyasına başlanır.

Sənaye şəhəri hesab olunan, SSRİ-də istehsal tempinə görə sayılıb-seçilən şəhərlərdən biri olan Sumqayıtın da ekologiyasının qeydinə qalmaq məqsədi ilə, bir neçə zavodlar bağlanılır, ya da yeni, daha keyfiyyətli avadanlıqlarla təchiz olunmaq şərti ilə təmir edilir. Bu reabilitasiya tədbirləri bütün ölkə üzrə aparılır.

Bakı şəhərində çoxlu parklar salınır, infrastruktur layihələri ilə bərabər, şəhərin yaşıllıq, abadlıq məsələləri hər zaman göz önündə tutulur. Günümüzdə belə, Sovetlərdən hədiyyə qalan qecəqondular sökülür və onların yerinə şəhərin ekoloji tarazlığını qoruyan parklar, yaşıl ərazilər salınır.

Ədəbiyyat

- [1] Suğur N., Günəş F. İnsan ve Toplum, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2011.
- [2] Therborn G. "Globalisation", International Sociology, 2000, 15(2). s. 151-179.
- [3] Masdar plan, The Economist (4 december. 2008)
<http://www.economist.com/node/12673433>
- [4] «Зеленное строительство - за и против». www.arch-sochi.ru

OLİQOPOLİYA VƏ MONOPOLİYA BAZAR RİFAHININ ƏSAS FUNDAMENTLƏRİ KİMİ

S.R. Abadova

Magistr, UNEC

Mob:+994 77 505 44 17

E-mail:saadatabadova@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 27 mart 2017; Çapa qəbul edilmişdir 19 may 2017; online-da çap edilmişdir 20 iyun 2017

Received 27 March 2017; accepted 19 May 2017; published online 20 June 2017

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsinin mahiyyətinə əsaslanaraq, oliqopoliya və monopoliya haqqında məlumat vermək, onların mənfəi və müsbət tərəflərini araşdırmaq və bu məlumatları real faktlara əsaslanaraq təhlil etməkdir. Eyni zamanda, inhisarların formaları araşdırılmış və onların fərqləri, mənfəi və müsbət cəhətləri, oliqopolik bazarın formalaşması üçün vacib olan mühüm şərtlər və meyarlar tədqiqatın əsas təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada həmçinin bir sıra məşhur alimin oliqopoliya və monopoliyaya aid fikirlərinə əsaslanaraq təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda, tədqiqatın əsas məqsədlərindən biri də, oliqopoliya və monopoliyanın bazar rifahında və qiymət ayr-seçkiliyində rolunu vurğulamaqdır.

Açar sözlər: oliqopoliya, monopoliya, duopoliya, inhisarların formaları, oliqopoliya, kolliziya.

JEL Classification Codes: D42, D43

OLIGOPOLY AND MONOPOLY AS THE MAIN FOUNDATION OF MARKET WELFARE

Abstract

The main objective of the research is to study oligopoly, monopoly and their advantages, also disadvantages according to the imperfect competition theory in order to analyze them based on real facts. At the same time, there have been investigated the forms of monopoly and their differences, pros and cons, the main conditions are based on forming oligopolistic market have been main objective of the research. There have also been analyzed some famous scientist's ideas and thoughts according to the theory of oligopoly and monopoly. Simultaneously, one of the main objectives of the research is to emphasize the essential role of oligopoly and monopoly in the market prosperity and price discrimination.

Keywords: oligopoly, monopoly, duopoly, the forms of monopoly, collision.

ОЛИГОПОЛИЯ И МОНОПОЛИЯ КАК ОСНОВНОЙ ФУНДАМЕНТ РЫНОЧНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Резюме

Основная цель научной работы - рассмотрение информации об олигополии и монополии, основываясь на сути теории несовершенной конкуренции, исследование их отрицательных и положительных сторон и анализ этой информации на основе реальных фактов. Здесь также был осуществлен анализ на базе высказываний ряда знаменитых ученых об олигополии и монополии. Одновременно одной из основных целей исследования является подчеркивание роли олигополии и монополии в рыночном благополучии и ценовой дискриминации.

Ключевые слова: олигополия, монополия, дуополия, формы монополии, коллизия.

Giriş. XX əsrin 20-30-cu illərində siyasi iqtisad elmində müxtəlif nəzəri və əməli istiqamətlər yaranmışdı. Bu nəzəriyyələrdən biri də qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsi idi. Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsi bazarı öyrənir, bazarda inhisarların hökmranlığını qəbul edir, onların bazar qiymətlərinin formalaşmasında rolunu təhlil edir və xırda mülkiyyətçiliyi müdafiə edirdi.

İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, qeyri-təkmil rəqabət konsepsiya-sının nümayəndələri inhisardaxili rəqabəti təhlil etmirdilər. Onların tədqiqat obyekt-i əsas etibarilə inhisarlarla qeyri-inhisar istehsalçılarının toqquşması zamanı qiymətin yaranması prosesini öyrənmək idi.

Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsinə görə, cari mənfəətin maksimuma çatdırılması inhisarların fəaliyyətinin əsas xarakteristikasıdır və onlar üçün bu proses bir həvəsləndirici səbəbdir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələrindən biri olan A. Piquunun ideya-larına görə, rəqabətin daxili qanunları istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi pro-se-sini yaradır və nəticədə sahələr inhisarı yaranır və azad rəqabət aradan qalxır.

Lakin 1929-1933-cü illərdə baş verən iqtisadi böhran inhisarların qeyri-sabitliyini sübut etdi. Belə bir prosesi müşahidə edən C. Robinson inhisar qiyməti nəzəriy-yesini işləyib hazırladı. Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəsinə görə, qiymətlərin qalx-ması hesabına inhisar mənfəətin əldə edilməsi bir neçə xırda firmanın olmasını tələb edir və bu firmaların arasında razılığın olması zəruridir. Bu firmalar eyni zamanda məcmu kapitaldan təcrid olunmalıdırlar. İnhisarların mənfəəti bərabər mənfəətlərdən fərqli olmalıdır və orta mənfəət normasını ötməlidir.

Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəçiləri iddia edirdilər ki, inhisarların yaranması kapi-talist iqtisadiyyatının kortəbii tənzimlənməsini pozur və buna görə də, dövlət iqtisa-

diyyata nüfuz etməlidir. Qeyri-təkmil rəqabət nəzəriyyəçilərinin bu fikirləri C. M. Keynsin dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının zəruriliyi nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşürdü.

C. Robinsona görə, “qeyri-təkmil” rəqabət termini öz əhəmiyyətini artıq itirmişdir, çünki inhisarların yaranması istehsalı məhdudlaşdırır. Bununla da, qiymətlərin artması təmayülü yaranır. Qeyri-təkmil rəqabət, C. Robinsona görə, kütləvi istehsal inhisarıdır və əmək məhsuldarlığını artırır.

C. Robinson göstərirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti nəticəsində inhisar müəssisələrində əməyin qiyməti qalxır. “Əmək üzərində xərclər” artdıqca, onun yeni istehsal amillərilə əvəz olunması meydana çıxır, bu da öz növbəsində işsizliyin yaranmasına səbəb olur.

ABŞ-nin digər məşhur alimi P. Samuelsonun fikrincə, inhisarlaşdırılmayan sahələr “xəstədir”, bu sahələrdə həddən artıq kiçik kapitallar fəaliyyət göstərir, istehsal xərcləri çoxdur, mənfəət isə aşağı səviyyədədir. Bu səbəbdəndir ki, inhisarlar və oliqopolilər zəifdir, iqtisadi və sosial baxımdan onlar aşağı səviyyədədir, yəni təkmil deyil. Odur ki, qiymətlər qalxır və istehsal ixtisar olunur.

Digər Amerika alimi C. Gelbreyt iddia edir ki, iqtisadi və sosial nöqteyi-nəzərdən qeyri-təkmil rəqabət hətta xırda biznes şəraitində ticarət-sənaye inhisarı kimi çıxış edə bilər.

Qeyri-təkmil rəqabətin təzahür formasını C. Gelbreyt riskin böyük olmasında, qeyri-müəyyənlikdə, itkilərdə, iflasda və işsizlikdə görürdü. Onun fikrincə, rəqabət o zaman təkmil olur ki, “yetkin” inhisarlara keçilsin, bu yetkin inhisarlar maksimum mənfəət ardınca qaçmasınlar, riski minimuma endirsinlər və sabit artım tempi təmin etsinlər.

ABŞ-də ilk dəfə 1929-cu ildə firmalararası inhisar münasibətlərini qadağan edən antiinhisar qanunvericiliyi hazırlanmış və bu təcrübə sonralar digər kapitalist ölkələrində də tətbiq edilməyə başlanmışdır. Firmalararası bazar münasibətləri və onların təkmilləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatı sisteminə yeni keçmiş bir ölkə və onun iqtisadi inkişafı üçün yeni bir təcrübədir. Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmaların fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açılır və onlar da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan firmalar öz bazar strategiyasını bunun əsasında qurur, öz rəqib firmaları və qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək istədiyi firmaları seçir və buna uyğun fəaliyyətini təşkil edir [9].

Inhisar sözünün ingilis dilindəki qarşılığı “monopoly”-dir. “Monopoly” sözünün kökü isə yunan dilinə dayanır. Belə ki, bu söz “mono”-tək, tənha və “polein”- satmaq sözlərinin birləşməsi ilə əmələ gəlib. Bu terminin tərkibindən də görünür ki, inhisar bazarda bir satıcının və çoxlu sayda alıcının olduğu bazardır. Qeyd edim ki, inhisarlar qiymətə təsir edəcək qədər böyük bazar gücünə malikdirlər. Inhisar

dedikdə ilk növbədə insanın ağına bir çox qitədə fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyalar, dövlət tərəfindən yaradılan böyük şirkətlər gəlir, amma inhisar qismində kiçik firmalar da ola bilər.

Bazarın geniş miqyasda inhisarlaşması XIX-XX əsrlərin həddlərində baş vermişdir. Azad rəqabət İngiltərədə, klassik kapitalizm dövründə müəyyən qədər özünü göstərmişdir. Azad rəqabətin dərinləşməsi də inhisarların yaranmasına gətirib çıxartdı. Korporativ və maliyyə kapitalının meydana gəlməsi ilə azad rəqabəti inhisarçılıq əvəz etdi. İqtisadiyyatın inhisarlaşması istehsalın və kapitalın mərkəzləşməsinin nəticəsində baş vermişdir. Burada elmi-texniki tərəqqinin xüsusi rolu olmuşdur.

İnhisarçılığın mahiyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarında qabaqcıl kapitalist ölkələrində istehsalın və kapitalın mərkəzləşməsi və mərkəzləşməsi istehsalın əsas hissəsinin az miqdarda iri müəssisələrin əlində cəmləşməsinə, inhisarın əmələ gəlməsinə səbəb oldu. Deməli, inhisar istehsalın çox böyük hissəsini öz əlində cəmləşdirən və yüksək inhisar qiymətinə satan iri müəssisələrin birliyidir. İnhisarların başlıca məqsədi daha yüksək mənfəət, inhisar mənfəəti əldə etməkdir [2, 11].

Artıq XX əsrin 30-50-ci illərində inhisarların inkişafı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, o, bütöv iqtisadiyyatı əhatə etmişdi. Daha doğrusu, bazarda hakim mövqe tutan təsərrüfat subyektləri inhisarçılığa çevrilmişdilər. Beləliklə, inhisarçılıq daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə, azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilən fəaliyyətdir. İnhisarçılıq fəaliyyətinin ilkin mərhələsində iştirakçılar müəyyən məsələlərdə razılıq əldə edə bilirdilərsə, sonralar inhisar qiyməti vasitəsilə rəqibləri sıxışdırırdılar. Qeyd etdiyim kimi, inhisarların yaranmasının əsas səbəbi istehsalın mərkəzləşməsidir. Elm və texnikada baş verən bu sıçrayış kapital yığımını sürətləndirir, çünki yeni texnikanı tətbiq etmək böyük pul vəsaiti tələb edir. Sahibkar müasir elmi, texniki yenilikləri istehsalda tətbiq etməyə və yaxud geciksə, rəqabətdə məğlub ola bilər. Bundan xilas olmaq məqsədilə mənfəətin daha çox hissəsini istehsalın genişləndirilməsinə yönəldirlər. Bunun nəticəsində, iri müəssisələr yaranır [9].

Bir qayda olaraq iri müəssisələrin manevr etmək qabiliyyəti aşağı olur, yəni kapitalı bir sahədən digər sahəyə çətinliklə keçirirlər. Bu zaman onlar böyük itkilər verə bilərlər. Digər tərəfdən, bu və ya digər məhsulun istehsalının əsas hissəsi bir neçə iri sahibkarın əlində toplanmış üçün istehsalın həcmi qiymət, xammal mənbələri, satış bazarlarını bölmək haqqında razılığa gəlməyə imkan yaranır. Nəticə etibarilə, istehsalda inhisar bir qrup ən iri müəssisələr, firmalar tərəfindən bu və ya digər məhsulun istehsalı və satışının böyük hissəsini öz əlində birləşdirməsidir. Bununla da, onlar bazarda hökmranlığı əldə edirlər və qiymətlə təsir etmək yolu ilə yüksək inhisar mənfəətin götürülməsinə nail olurlar.

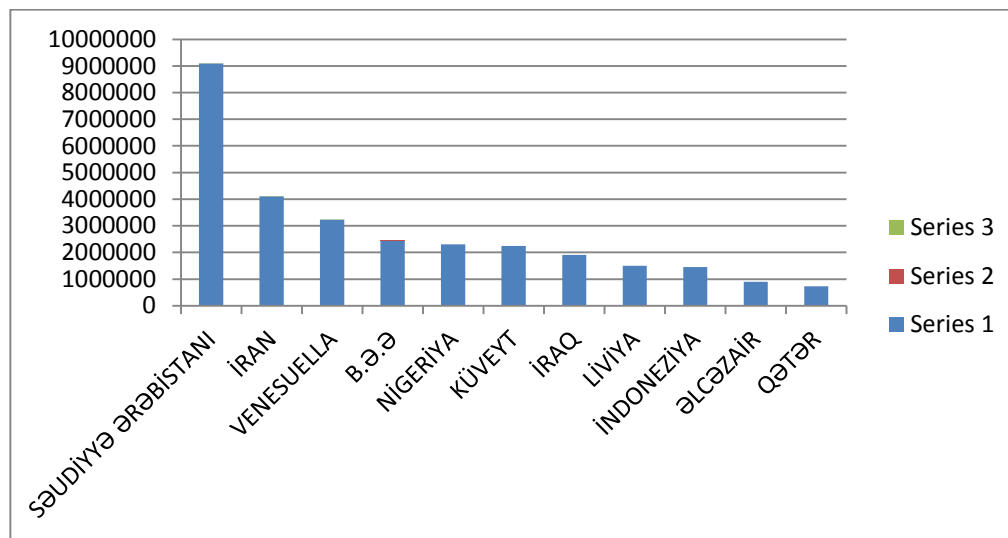
İnhisarların meydana gəlməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Beləliklə, inhisarçılıq-təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti

daha yüksək mənfəət əldə etmək məqsədilə sərbəst rəqabətə yol verməmələri, onun məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması prosesidir. Bu fəaliyyət nəticəsində inhisarçı müəssisə istehsalda və satışda əsassız sürətdə üstünlüyə malik olur. Bu cür üstünlük şəraitində müəssisənin davranışı inhisar nəzəriyyəsi ilə izah olunur [10].

İnhisarlar müxtəlif təzahürləri özündə birləşdirən bir neçə formalarda əks olunur: kartel, sindikat, trest, konsern, konqlomerat.

- **Kartel** – müəyyən bir sahənin bir sıra müəssisələrini birləşdirən kapitalist inhisar birliyi formasıdır. Onun iştirakçıları istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnu saxlayır, istehsal və satışı müstəqil həyata keçirirlər. Lakin onlar müəyyən şərtlər üzrə razılığa gəlirlər. Kartel iştirakçılarının hər biri istehsalın həcmi, satış qiyməti və satış bazarı üzrə razılığa gəlir, kvotanı pozan kartelin kassasına cərimə ödəyir.

Kartellərə misal kimi dünya neftinin əsas hissəsini istehsal edən OPEK-i göstərmək olar. 1975-ci ildə yaranan bu kartelə dünyanın neftlə zəngin olan ölkələri daxildir: İran, İraq, Küveyt, Venesuela, Qətər, İndoneziya, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əlcəzair, Nigeriya və Ekvador. Dünyanın neft ehtiyatlarının dördüdə üç hissəsi bu ölkələrin nəzarəti altındadır. Bütün kartellər kimi OPEK də istehsal həcmi koordinasiya edilmiş şəkildə azaltması ilə öz məhsulunun qiymətini qaldırmağa çalışır. Bunun üçün də OPEK-ə üzv dövlətlər nə qədər neft istehsal edəcəyi haqda razılığa gəlirlər. Aşağıdakı cədvəldə OPEK-ə daxil olan 11 ölkənin istehsal etdikləri neftin həcmi göstərilib [8].

Mənbə: [http:// www.opec.org](http://www.opec.org)

- **Sindikat** – yekcins əmtəələr istehsal edən müəssisələrin elə birliyidir ki, burada istehsal vasitələri sindikat üzvlərinin öz mülkiyyətində qalır, yəni sindikat üzvləri öz

məhsullarını öz istehsal vasitələri ilə istehsal edir, lakin bazara sindikat üzvləri ilə birlikdə çıxarırlar. Karteldən fərqli olaraq, sindikat ayrı-ayrı müəssisələrin bazarla bilavasitə əlaqəsini kəsir. Sindikatlar bir qayda olaraq yekcins əmtəələrin kütləvi istehsal olduğu sahələrdə yaranır.

- **Trest** – sindikatın nisbətən daha böyük inhisar formasıdır. Burada istehsal vasitələri üzərində mövcud sahibkarlar qrupunun birgə mülkiyyəti yaranır. Trestin təşkili zamanı müəssisənin sahibləri istehsal vasitələri, habelə texnologiya və digər istehsal məhsulları üzərində öz mülkiyyətini birliyə verir. Onlar verdikəri kapitalın miqdarına görə səhmlərini alırlar və bununla da trestin idarə edilməsi və onun mənfəətində pay götürmək hüququnu əldə etmiş olurlar. Sindikatdan fərqli olaraq, trest üçün öz xarakterinə görə yekcins müəssisələrin birləşməsi məcburi deyildir.

- **Konsern** – formal olaraq müstəqil, üzərində maliyyə nəzarəti qoymaq yolu ilə bir sıra müəssisələri birləşdirən inhisardır. O bu müəssisələrin ziyanı, yaxud öhdəçiliyi üçün yalnız konsern sahib olduğu səhm paketinin qiyməti çərçivəsində cavabdehdir. Bununla belə, nəzarət edilən müəssisələr üzərində real hakimiyyət konsernin bütün müəssisələrinin faktiki sahibi olan baş firmaya məxsusdur. Konsern adətən müxtəlif sənaye sahələrinin müəssisələrini, ticarət firmalarını, bankları, nəqliyyat və maliyyə şirkətlərini birləşdirir. Müasir şəraitdə trestlərin konsernlərə çevrilməsi geniş yayılmışdır.

- **Konqlomerat** – 60-cı illərdə çox qısa vaxtda və böyük sürətlə ABŞ-də yaranmışdır. Müəssisələrin arasında istehsal əlaqələri mövcud olan çoxsahəli konsernlərdən fərqli olaraq, konqlomeratlar bir-birilə funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin şirkətlər tərəfindən udulması yolu ilə yaradılmışdır. Konqlomeratlar ictimai şirkətdir, hansı ki, aksiyaları fond birjalarında bir qayda olaraq onların aktivlərinin təmiz dəyərində diskontla sövdələşir [6, 12].

İqtisadi fikir tarixinin inkişaf istiqamətlərindən biri də oliqopoliyalar haqqında yaranan konsepsiyadır. Oliqopoliya termini xalq təsərrüfatı sahələrinin bazar strukturu ifadə edir. Oliqopoliya dedikdə, bir qrup firmaların istehsalı və satışı inhisara almağı nəzərdə tutulur. Bəzi mənbələrə istinad edərək demək olar ki, oliqopoliyalar bir-birilə qeyri-qiymət rəqabəti aparırlar. Əslində, oliqopoliyalar və rəqabət bir-birilə qarışmış olurlar. Oliqopoliya terminini ilk dəfə iqtisad elmində T. Mor və merkantilistlər istifadə etmişlər. O dövrdə ticarət inhisarları bir-birilə rəqabət aparırdılar.

Oliqopoliya terminini daha geniş mənada işlədən və bu haqda konsepsiya yaradan E. Çemberlin olmuşdur. Çemberlinə görə, oliqopoliya rəqabət aparan inhisarların təsadüfi formasıdır.

Oliqopoliya bazanın 3 faktiki vəziyyətini ehtiva edir: 1) oliqopoliya dedikdə, kapitalist bazanın strukturu nəzərdə tutulur ki, burada o dövr üçün xarakterik olan ticarət-sənayə inhisarları hökmranlıq edir; 2) oliqopoliya qısamüddətli və keçici xarakter da-

şıyan bazardır ki, burada bir neçə tədarükçü bazarda hökmran mövqe tutmaq üçün razılığa gəlmədən rəqabət aparırlar; 3) oliqopoliya kütləvi məhsul istehsal edən bazar strukturudur ki, burada korporasiyalar qrupu hakimdir və dərin ixtisaslaşmaya malikdirlər. Bu inhisarlar qeyri-ekvivalentlik yolu ilə inhisar mənfəəti əldə edirlər, çünki belə inhisarlarda istehsalın və əməyin təşkili yüksək səviyyədə olur.

E. Çemberlin, P. Samuelson, R. Dorfmanın fikrincə, oliqopoliyalar şəraitində qiymət inhisarlar səviyyəsində müəyyən olunur. Hər bir oliqopolist nəzərdə tutur, onun məhsulu üzərində olan qiymət aşağı düşərsə, bu digər oliqopolistlərə də təsir edər və nəticədə, böyük itki baş verər. Odur ki, iri inhisar iştirakçıları qrup şəklində iri şirkətlərdə mövcud olan qiymətləri nəzərə alaraq öz müəssisələrində olan qiymətləri onlara uyğunlaşdırırlar. Oliqopoliyalarda olan rəqabət bu zaman qeyri-qiymət rəqabətinə çevrilir. Qiymət ayrı-seçkiliyi inhisarçıya daha çox mənfəət əldə etməyə imkan verən bir haldır. Belə ki, bu zaman satıcı məhsulu hər alıcıya müxtəlif qiymətə sata bilir. Başqa sözlə, alıcı inhisarçının mənfəətini yüksəltmək üçün hər alıcıya uyğun olaraq məhsula qiymət təyin etməlidir. Bu zaman ən çox rast gəlinən misal dərsliklərin ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli qiymətlərə satılmasıdır. Məsələn, bir iqtisadi nəzəriyyə kitabının Avropa və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bəzi qiymətə satıldığı halda, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə ucuz qiymətə satışa çıxarılır. Müəlliflik hüququndan istifadə edən yazıçı kitabın Afrika ölkələrində, yüksək gəlirli ölkələrdə olduğu kimi, bəzi qiymətə satılmayacağını başa düşür. Həmçinin alıcının kitabı ucuz qiymətə gətirməkdən ötrü Afrikaya yollanmayacağını da anlayır. Bu səbəbdən, Afrikada kitabın qiyməti 20 dollara, Avropada isə 150 dollara satışa çıxarılır. Bu nə qədər Avropalı alıcılar üçün ədalətsiz görünsə də, müəllifin bu hərəkəti Afrikalı alıcıların cibinə uyğun olduğundan, onlar kitab əldə edə bilir. Nəticədə, qiymət ayrı-seçkiliyi iqtisadi səmərəni artırır [9].

Bir məqamı da qeyd etmək istəyirəm ki, reklamlara xeyli xərc çəkməklə oliqopolistlər bazarda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırlar, alıcılara xidmətlər göstərməklə onlara güzəştlər də edirlər. Qeyd edim ki, reklama xərclənən pul heç zaman itmir, əksinə, çəkilən xərcləndən hətta daha çox gəlir gətirir. Dünya üzrə yüksək nüfuza malik olan oliqopolist şirkətlərin demək olar ki, reklama ehtiyacı olmur. Amma bundan fərqli olaraq onlar reklama xüsusi olaraq qiymət verirlər və reklama həddindən artıq pul xərcləyirlər.

Oliqopolistlər rəqabət silahı kimi az yüklənmiş istehsal güclərinə artıq xərc çəkirlər. Bu zaman istehsal xərcləri artsa da, kənardan olan rəqabətin öz sahələrinə daxil olmasının qarşısını alırlar, nəhayət, əlverişli bazar keyfiyyətlərindən istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Belə bir proses oliqopolistlərin istehsal xərclərinin satış qiymətinə yaxınlaşdırır və şirkətlər adi, yəni normal mənfəət əldə edirlər. Buraya istifadə

olunmayan istehsal gücü də daxil edilir və nəticədə avans olunmuş bütün kapitala normal mənfəət təmin olunur.

Bir faktı da qeyd edirəm ki, oliqopoliyalar kiçik rəqabət aparan çoxlu firmalardan təşkil olunmuş sahəylə müqayisədə daha aşağı qiymətə daha əla məhsul istehsal edirlər, digər tərəfdən milli mövqeyi-nəzərdən oliqopoliya şəraitində istehsal və xidmətin əmələ gəlməsi xalis inhisar şəraitinin analoji nəticələri ilə oxşardır.

Ən vacib məqamlardan biri də, oliqopoliyanın xüsusiyyətləridir. Qeyd etdiyim kimi, oliqopoliya bazarın elə bir növüdür ki, bu cür bazarlarda sadəcə bir neçə dominant firma fəaliyyət göstərir. Bu firmaların hər biri bazarda xeyli yer tutur və qiymətin yaranması prosesinə təsir edə bilir.

Oliqopoliyanın xüsusi forması, əgər bazarda iki firma olarsa, duopoliya adlanır. Başqa sözlə, oliqopoliya eyni fəaliyyət sahəsində bir-birinə təsir edəcək qədər az sayda firma qarşısında çox sayda alıcının olduğunu ifadə edir.

Bir bazarın oliqopolik bir bazar quruluşlu olması üçün bəzi şərtlər vardır:

1) Oliqopolik bazarda fəaliyyət göstərən firmaların bir-birilə qarşılıqlı təsir əlaqələrinin olması vacibdir. İstər iş birliyi, istərsə də rəqabət baxımından bir firmanın həyata keçirdiyi davranışın və almış olduğu qərarların digər firma tərəfindən təqib edilməsi və dəyərləndirilməsi vacibdir. Belə olmadığı halda, oliqopoliyadan danışmaq yersizdir.

2) Oliqopolik bazarlarda istehsal olunan mal və xidmətlər bəzən tamamilə eyni, bəzən də fərqləndirilmiş şəkildə istehlakçıya çatdırılmaqdadır. Əgər oliqopolik bazarda istehsal olunan mal və xidmətlər xüsusiyyət və keyfiyyət baxımından tamamilə bir-birinin eynisi və yaxud da tam əvəz edilə bilən mallardırsa, buna saf oliqopoliya deyilir. Neft sektorunda istehsal olunan malları buna misal olaraq göstərmək olar [3, 4, 11].

Oliqopolik bazarın başqa xüsusiyyəti isə digər bazarlardan fərqli olaraq bu bazara daxil olan firma özündən əvvəl bazarda yer alan firmaların qiymət strategiyalarını, istehsal miqdarını, əhatə etdiyi istehlakçı kütlələrinin və buna bənzər dəyişənləri nəzərə almaq məcburiyyətindədir. Bu da oliqopolik bazara girişin çətin olduğunu göstərən xüsusiyyətlərdəndir.

Ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatına nəzər salsaq, oliqopoliyaların müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərdiyini görə bilərik. Misal olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatlarının avtomobil sənayesinə nəzər salsaq, görürük ki, General Motors, Ford, Crasler oliqopoliyaları ölkədə avtomobil istehsalının 80 %-dən çoxunu öz əlində saxlayır. Dünya ölkələrinin təcrübəsindən məlumdur ki, polad, mis, sement, texniki spirt, elektrik avadanlıqları, siqaret, yuyucu tozlar oliqopoliyaların fəaliyyətində daha geniş imkanlar yaradır. Ümumiyyətlə, oliqopoliyaların təmərküzləşmə faizi 40 %-dən çox olmalıdır, lakin bəzi sahələrdəki istehsalın təmərküzləşməsi 80-90 %-ə qədər də ola bilər [7].

Oliqopoliyaların daxilində iri istehsalçılarla yanaşı, iri şirkətlər, ölçüdə böyük olmayan, lakin istehsalın ixtisaslaşmasında və ya lokal ərazi bazarlarında aparıcı istehsalçılar olan firmalar da daxil edirlər.

Bir neçə inhisarçı satıcıların firmaların hakim olduqları bazarda onun hər bir iştirakçısı xüsusi çəkiyə malik olur. Belə ki, onların payına satışın xeyli hissəsi düşür. Bu bir tərəfdən bir firmaya tanınmaqla bazara və onun başqa iştirakçılarna təsir göstərməyə imkan verir, digər tərəfdən isə satışın əsas hissəsinin qalan firmaların əlində olduğu üçün, istənilən oliqopoliyaçı başqalarının təsiri altındadır və bu asılılığı nəzərə almalıdır. Buna görə də, qiymət diqtəsi oliqopoliya zamanı məhduddur.

Oliqopolianın digər bir növü isə oliqsopoliya bazarıdır. Oliqsopoliya bazarda bir və ya bir neçə iri alıcının olması deməkdir. Buna misal kimi Rusiyanın inhisarçı şirkəti olan Qazpromu göstərmək olar. Bu şirkət həm qaz satışında, həm də qazın alışımda inhisarçıdır. Demək olar ki, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qazının yeganə alıcısıdır. Bu şirkət qazı ucuz qiymətə alaraq Avropa ölkələrinə daha baha qiymətə satır.

Oliqopoliya şəraitində fəaliyyət göstərən şirkətlər qiymət axtaranlardır. Onlar qiymətin və istehsalın ən uğurlu kombinasiyasını axarırlar. Məsələn, əgər oliqopolist firma çox az istehsal edirsə, onda məhsulun qiyməti yuxarı olacaq, əksinə, çox istehsal edərsə, qiymətlər sahənin qiymətinin səviyyəsindən aşağı olacaq. Bu isə başqalarının mənfi reaksiyasına səbəb olacaqdır. Hər iki halda, firmanın mənfəəti aşağı düşə bilər. Buna görə də, oliqopolist sahə iştirakçıları qiymətlə qarşılıqlı asılı olurlar. Bir şirkət qiyməti aşağı salanda, digəri də qiyməti aşağı salır ki, müştərilərini itirməsin. Buna görə də, oliqopoliya sferasında fəaliyyət göstərən şirkətlər qiymət rəqabətini məhdudlaşdırmaq əzmindədirlər. Bu addımı atmaqla onlar daha yüksək gəlir əldə edirlər. İqtisadçılar bu şərti kolliziya adlandırırlar. Kolliziya qiymətləri və gəlirləri artırmaq məqsədi ilə istehsalı məhdudlaşdırmaq barədə şirkətlər arasında əldə edilmiş razılıq və ya bazar razılaşmasıdır [5,8].

C. Helbreyt göstərir ki, oliqopoliyalar maksimum mənfəət əldə etməyə cəhd göstərmirlər. Onlar çalışır ki, istehsalın artımı sabit olsun və bazarda öz yerlərini genişləndirsinlər. Onun fikrincə, oliqopoliya şəraitində rəqabət korporasiyaları məcbur edir ki, elmi-texniki kəşflərdən intensiv istifadə etsinlər. C. Helbreytin fikrinə istinad edərək, oliqopolist şəraitdə olmanın bəzi çətinliklərin danılmaz olduğunu real bir nümunə ilə izah etmək istəyirəm. İngiltərə və Almaniyada siqaret bazasının 94 %-i üç istehsalçının əlindədir. Fransada isə siqaret və soyuducu istehsalı 100 % üç istehsalçının əlindədir. Beləliklə, oliqopoliya şəraitində bazar ya bir neçə istehsalçı arasında bölünmüşdür, yaxud da bazanın bir hissəsi iri firmalar əlində, qalan hissəsi isə çoxsaylı xırda istehsalçıların ixtiyarındadır. Nə qədər az sayda istehsalçı bazarı öz aralarında bölürsə, orada inhisarçılıq güclüdür. Miqyas effekti ilə bağlı olan istehsal texnologiyası oliqopolianın meydana gəlməsi səbəblərindəndir və sahəyə daxil

olmağın təbii maneəsidir. Oliqopolist bazara daxil olmağın çətinliyinin başqa bir səbəbi patentləşdirmə və lisenziyalaşdırmaqdır. Resurslar üzərində nəzarət, reklam üçün böyük məbləğdə maliyyə vəsaiti tələb olunması da oliqopolist sahəyə daxil olmağı çətinləşdirir [9, 13].

Nəticə. Oliqopoliyalar inhisarlar kimi fəaliyyət göstərmək istəsələr də, şəxsi maraq onları rəqabətə yaxınlaşdırır. Beləliklə, oliqopoliyalar firmaların sayından və onların necə əməkdaşlıq etməsindən asılı olaraq inhisarlara və ya rəqabətli bazarlara bənzəyirlər. Siyasət sahəsindəki səlahiyyətli şəxslər anti-inhisar qanunları vasitəsilə oliqopoliyaların davranışını tənzimləyir. Bu qanunların təsir dairəsi davam etməkdə olan ziddiyyətlərə səbəb olur. Rəqabət aparan firmalar arasında qiymətin təyin edilməsinin iqtisadi rifahı aşağı salmasına və qanunsuz hesab edilməli olmasına baxmayaraq, rəqabəti azaltması güman edilən bəzi biznes fəaliyyətləri məharətlə incə məqsədlər daşdıqda, qanuni hesab edilə bilər. Bu səbəbdən, səlahiyyətli şəxslər firmaların davranışına məhdudiyyətlər qoymaq üçün antiinhisar qanunlarından istifadə edərkən diqqətli olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

- [1] Gregory Mankiw – Ekonomiksin əsasları, Bakı 2007 (səhifə - 345-347).
- [2] Karakaş Adem, Dikkaya M., Özyakışır D. – Ekonomiksin Temelleri, Monopolcü rekabet ve Oliqopol (səhifə - 205-222).
- [3] Goodwin, N.Nelson, J.Ackerman, F.Weisskopf, T (2009). Microeconomics in Context (2nd edition, page 315).
- [4] Pol Samuelson, William F.; Marks, Stephen G. (2003). Managerial Economics (4th edition, page 104).
- [5] Frank, Robert H. (2008). Microeconomics and Behavior (7th edition).
- [6] İqtisadi nəzəriyyə, Bakı 2001 (səhifə - 164-168)
- [7] [http:// www.unec.edu.az](http://www.unec.edu.az)
- [8] [http:// www.academia.edu](http://www.academia.edu)
- [9] [http:// www.banker.az](http://www.banker.az)
- [10] <http://www.referat.ilkaddımlar.com>
- [11] <http://www.az.m.wikipedia.org>
- [12] [http:// www.iktisadvedunya.blogspot.com](http://www.iktisadvedunya.blogspot.com)
- [13] [http:// www.acikders.org.tr](http://www.acikders.org.tr)

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalədə açar söz (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində, ən çox 5 söz), xülasə (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla 10 səhifədən az olmamalıdır. Elektron ünvanı: n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com.
3. Məqalənin xülasəsi 200-250 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövryyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, 1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ